ЗЕНОН КОСІДОВСЬКИЙ

БІБЛІЙНІ ОПОВІДІ

ЗЕНОН
КОСІДОВСЬКИЙ

БІБЛІЙНІ ОПОВІДІ

З польської переклали
О. ЛЄНІК та О. ФЕДОСЕНКО

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
КИЇВ 1968

ЗЕНОН
КОСІДОВСЬКИЙ

БІБЛІЙНІ ОПОВІДІ

З польської переклали
О. ЛЄНІК та О. ФЕДОСЕНКО

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
КИЇВ 1968

2
К71

Перекладено за виданням:

Zenon Kosidowski.
Opowieści biblijne.
Państwowe Wydawnictwo «Iskry».
Warszawa, 1964.

7—3—4
50—67М

КИЇВСЬКА
ФАБРИКА
НАБОРУ

ДО РАДЯНСЬКИХ ЧИТАЧІВ *

«Біблійні оповіді» — наслідок багаторічної наукової і літературної праці — було з інтересом зустрінуто в Польщі й перекладено в кількох інших країнах. Мені як авторові, котрий завжди прагне розуміння й довір'я масового читача, це, звісно, дуже приємно. Особливо ж радісно, що моїй книзі випала честь бути виданою в Радянському Союзі.

У вашій країні, що будує комунізм, створюється глибоко сучасний суспільний лад, гідний епохи великих наукових відкриттів. Необхідною умовою для створення такого ладу є не лише економічне і соціальне, але й розумове звільнення людини. Тільки людина освічена, передова, позбавлена будь-яких атавістичних і релігійних забобонів, вільна від пут богословських ілюзій і наївної віри в чудеса, тобто людина, сповнена гордої віри в силу розуму й здорового глузду, зможе розв'язати завдання, поставлені епохою.

Міфи й легенди відігравали в історії людства величезну — на жаль, головним чином шкідливу — роль. Скільки людської крові поглинули, наприклад, дикі, похмурі ритуальні обряди або релігійні війни! Не можна обминути мовчанням і священну інквізицію, на рахунку якої сотні тисяч невинних жертв.

Усе це ми відносимо тепер до жахів минулого. Але чи так воно насправді? Адже мільйони людей і сьогодні лишаються в полоні всіляких забобонів. Капіталістичні святенники в ім'я боже і далі по-колоніальному експлуатують і знищують цілі народи. І навіть серед нас, людей соціалістичного табору, побутують різні давні

* З видання: З. Косидовский. Библейские сказания. Издательство политической литературы, М., 1966. З цього ж видання взято, крім того, післямову О. Осипова «Нова книга про Біблію», а також ряд приміток, автори яких — О. Осипов та Т. Трифонова.

забобони, які треба викоренити, щоб бути достойними звання сучасної людини.

Мені здається, що з похмурим спадком минулого найліпше боротися зброєю науки. Показувати, які брехливі, обманливі й безглузді ці вірування у світлі найновіших наукових досягнень; викривати коріння цих вірувань і міру їх шкідливості; виявляти їх дитячу примітивність у наш вік торжества астрономії, астрофізики, атомістики й біології. Я глибоко впевнений, що до раціоналістичного світогляду, до звільнення від застарілих космогонічних фантазій, до свідомого атеїзму можна прийти, лише піднімаючись по щаблях знання, освіти, культури.

Саме ці передумови були стимулом до створення «Біблійних оповідей». Чи відповідає книга авторському задумові? На це запитання дадуть відповідь критики й читачі. Як автор, можу тільки запевнити, що, вивчаючи тексти Старого завіту, я керувався найновішою науковою літературою з цього питання, намагаючись, в міру своїх сил і можливостей, відобразити все найсуттєвіше в сучасній біблеїстиці. Отже, читач матиме реальну картину сьогоднішнього становища в цій науці і зможе уявити собі, чим є насправді Біблія.

Використовуючи науковий матеріал, я разом з тим прагнув зробити книгу доступною рядовому читачеві, щоб він прочитав її не тільки з користю для себе, але й із задоволенням.

Адже тільки при цій умові вона зможе виконати своє художнє і суспільне завдання.

У Польщі «Біблійні оповіді» здобули велику популярність. А тепер я з хвилюванням стежитиму за долею книги у вашій країні. Як зустріне мою книгу суспільство з багатющими раціоналістичними тенденціями, яке досягло таких блискучих успіхів в атеїстичній пропаганді?

Чи буде вона корисна радянському читачеві, чи зацікавить його?

Я нетерпляче ждатиму відповіді на ці запитання і буду щасливий, якщо радянські читачі напишуть мені, що вони думають про мою книгу.

Зенон Косідовський.

ВСТУП

Мої книжки звичайно відносять до науково-популярних. Не ставлячись зверхньо до цього корисного жанру, я все ж мушу признатися, що мої сміливі наміри сягають далі. Може, я помиляюсь, але вважаю себе письменником, який обрав за матеріал для своєї творчості епопею досягнень науки. Мене ваблять наукові відкриття, а ще більше сам відкривач як людина, його праця, його зусилля і драматичні пригоди на шляху до істини, його успіхи, досягнуті часто ціною здоров'я і життя.

Хіба може бути щось більш захоплююче, ніж ця довга шерега скромних дослідників, геніальних і шляхетних ентузіастів чи безкорисливих шукачів, жадібних до знань, які наперекір усьому викорінювали один за одним забобони і все більше й більше просвітлювали наші запаморочені голови! Їхні жертви і тріумфи — хіба це не найпрекрасніша з літературних тем? Серед жахів, на які не скупилася і не скупиться для нас історія, вони, власне,— єдине утвердження і виправдання нашого життя на Землі. Перефразовуючи Стендаля, можна було б сказати, що людство без знань скидалося б на корабель без баласту, покинутий на волю сліпої стихії.

Якщо я писав про долю стародавніх культур, то завжди робив це, шукаючи саме такої життєствердяжуючої суті, тої дорогоцінної ниточки людського поступу, який пробиває собі дорогу через усі бурхливі періоди воєн, жорстокості й темноти. Я шукав людину, яка, борсаючись у путах первісних інстинктів і забобонів, все ж ішла вперед — до ясних обріїв майбутнього. Вивчення її тяжкої дороги через ери, епохи і століття — тема моїх книжок. Бо, здається, немає більш захоплюючої епопеї, ніж шлях людства від печерного мешканця до відкривача атома і завойовника космосу.

В цьому русі не другорядне місце посідає саме Старий завіт. Він безліччю ниток пронизав нашу культуру, під його впливом формувалися уявлення поколінь, мова і звичаї. А проте як мало ми обізнані з його змістом! Старше покоління пам'ятає вибрані фрагменти, а нове покоління, виховане в матеріалістичному дусі, вже нічого не знає про Біблію. Мова навіть сучасних перекладів Біблії дуже архаїчна. Це не заохочує широкого читача ознайомитися з літературною пам'яткою, а людей невіруючих просто відполохує усталена думка, що то книга «священна», повна стародавніх міфів і ритуальних приписів. Тим часом наука довела, що Біблія — світський документ, в якому чимало цінних історичних відомостей.

Початок систематичних досліджень у цій галузі — якщо не брати до уваги більш ранніх спорадичних спроб — припадає на середину XIX століття.

Але ж які глибокі, революційні зміни відбулися в наших поглядах на Біблію за відносно короткий період, менше ніж за сто років! Аж до половини минулого століття її досліджували лише теологи. Як священна, «духом господнім натхненна» книга, вона мала певний імунітет проти зазіхань науки, імунітет, обумовлений правилами церковних інституцій.

Спроби критично розглянути біблійний текст під кутом лінгвістики чи історії довгий час вважалися за святотатство і замах на релігійні вірування. Брало верх глибоке переконання, що Мойсей, Ісус Навін, Давид, Соломон і пророки справді написали певні розділи Біблії, що Ягве виголосив десять заповідей на горі Сінай, що пророк Ілія на вогненній колісниці вознісся в небо, а Даниїл вийшов цілим з ями, де були леви. Коли біблійний текст дуже вже розходився з поняттям святості, коментатори дошукувалися в ньому алегоричного, містичного змісту. Так, наприклад, Пісня пісень, любовна лірика, сповнена східного любострастя, перетворилася у їхній версії на релігійну поему, в якій за образом коханця ховався Ягве, а в християнську еру — Ісус Христос.

Нам, людям епохи великих відкриттів у природі, важко повірити, що зовсім недавно Біблію вважали за єдиний авторитет у науці про всесвіт. Чарівні своєю наївністю біблійні перекази про Адама, Єву і рай більшість людей сприймали як останнє слово про походження життя на Землі. Коли Дарвін в 1859 році виклав свою теорію еволюції в праці «Про походження видів», вона викликала бурю протесту не тільки серед прихильників Біблії, але і в деяких наукових колах.

У другій половині минулого століття, коли завдяки низці чудових наукових відкриттів надзвичайно розширилися обрії людських знань, очевидно, мало змінитися і ставлення до Біблії. Нарешті її проблемами по-справжньому зайнялися вчені. Поступово стала розвиватися біблеїстика, початок якої сягає ще в XVII століття. Утворилася нова галузь науки з власними, дедалі глибшими методами досліджень. Цим змінам сприяла насамперед загальна атмосфера в Європі, що виходила зі своєї культурної ізоляції. Мандрівники й дослідники невідомих континентів пробуджували жвавий інтерес до великих культур Близького і Далекого Сходу. В цей час люди зрозуміли, що Біблія не може претендувати на виняткове право називатися єдиною священною книгою. Адже в індійських брамінів є Рігведа, у послідовників нового індуїзму — Махабхарата і Рамаяна, у буддистів Індії, Японії, Китаю і Монголії — книги Махаяна, у персів — останніх прихильників Зороастри — Зендавеста, у мусульман — Коран. І перелік їх ще не вичерпаний, бо сюди слід додати священні книги китайського конфуціанства і даосизму, а також японського синтоїзму.

Усі ці твори, хоч і дуже різняться між собою, на думку їхніх прихильників, містять абсолютну, єдину істину, провіщену з неба. Біблія займає серед них своє місце і то не найперше, бо навіть за кількістю послідовників поступається не одному з них.

Втративши ореол неповторності, Біблія перестала бути незвичайним і винятковим феноменом, а сприймалася вже як один з багатьох проявів людського прагнення істини. Основою, на якій вона виникла, є природні психологічні й соціальні процеси, однакові в народів усіх континентів, незалежно від раси, мови й культури.

Вчені, що досліджують біблійний текст, розробили нову галузь науки, так звану біблійну критику, яка поділяється на нижчу й вищу.

Нижча критика встановлює аутентичність тексту, виявляючи помилки переписувачів і перекладачів. Нас більше цікавить вища критика, бо завдяки її сенсаційним відкриттям довідалися, що таке насправді Старий завіт. Піонерами цієї нової галузі дослідження були Штраус, Ренан і Вельгаузен. Незаперечна логіка їхніх лінгвістичних методів, доведених до надзвичайної витонченості, перемогла зрештою опір догматиків, і навіть католицька церква змушена була поступитися.

В 1943 році Пій XII остаточно санкціонував біблійну критику і тим самим відкрив дорогу католицьким ученим до науки, сила аргументації якої була настільки переконлива, що її вже годі було ігнорувати.

Якими ж методами користується вища критика в своїй дослідницькій роботі? Це досить складна річ і для невтаємничених, можливо, надто нудна. Зведення цієї проблеми до кількох основних елементів дасть нам можливість зробити досить спрощене порівняння, яке, проте, дуже наочно розв'язує справу.

Уявімо собі фахівця, який вивчає літературний твір — компіляцію з творів Рея (1505—1569 роки), Пассека (1636—1751 роки), Нарушевича (1733—1796 роки), Немцевича (1757—1841 роки) і Лелевеля (1786—1861 роки). Польська мова, як і інші мови, розвиваючись, з часом значно змінювалася, а кожен з названих авторів має ще й свій власний стиль, отож полоніст легко помітить в окремих частинах тексту різницю в синтаксисі, словниковому складі й фразеології. Детально аналізуючи текст, він швидко викриє містифікацію. Мало того, він ще установить і авторів окремих складових частин, а якщо це йому не вдасться, то напевно визначить за характерними мовними рисами час виникнення даного тексту. Врешті він доведе, що розповідь — зліпок з фрагментів різного походження і тому не може бути твором одного автора.

З подібними, тільки набагато складнішими проблемами, мають справу критики Біблії. Книги Старого завіту, що їх визнають євреї, написано староєврейською мовою, за винятком кількох арамейських фрагментів *. Завдяки документам, знайденим у Тель-ель-Амарні і Рас-Шамрі, а також завдяки деяким найдавнішим текстам Біблії, як наприклад, пісня Маріам, сестри Мойсея, і пісня Дебори, пощастило відтворити розвиток староєврейської мови, починаючи з XIII століття до н. е. Таким чином, учені знайшли досконалий інструмент для лінгвістичного аналізу окремих книг Біблії. Це, звісно, дуже копітка робота, яка потребує напруженої уваги й величезних знань. Її не завершено й досі, але досягнуті результати стали об'єктом жвавих наукових дискусій. Однак деякі основні положення вже не викликають сумнівів.

Насамперед установлено, що Старий завіт — збірка історичних переказів, народних легенд, законів, ритуальних приписів і міфів, які походять з різних епох і різних соціальних середовищ. Зібра-

* Католики, крім цих книг, що їх визнають євреї і християни-некатолики, відносять до канону Старого завіту ще сім книг, написаних по-грецьки, а саме: Товіта, Юдіфі, Варуха, Премудрості, Ісуса, сина Сірахового, і три книги Маккавейські.

ли й опрацювали цю спадщину єврейські компілятори в досить пізні часи, переважно після втечі ізраїльтян із вавілонського полону. Під тиском цих фактів розхиталася не одна освячена віками традиція, наприклад, твердження, ніби авторами П'ятикнижжя були Мойсей та Ісус Навін, ніби пророки самі записували своє вчення, ніби Давид склав псалми, а Соломон — Пісню пісень і Притчі.

Біблійні тексти нашарувалися один на одного і переплелися між собою. Отож критикам Біблії доведеться ще багато років працювати, аби розібратися в них і дати їм наукове трактування. Це завдання ускладнили ще її доповнення, внесені з тих чи інших міркувань редакторами, компіляторами і переписувачами. До них належать, між іншим, так звані етиологічні міфи, тобто міфи, створені заднім числом для пояснення деяких інцидентів, справжня суть яких стерлася в пам'яті поколінь. Етиологічними міфами є, наприклад, чудо переходу через Червоне море, чудо з манною небесною і чудо, коли було затримано води ріки Йордану. Дослідження показали, що за ними стоять цілком реальні події, які лише пізніше, з плином часу, перетворилися завдяки людській фантазії в надприродні явища.

Однак вершиною усіх цих наукових праць є історична критика Біблії. З'ясуємо кількома реченнями, в чому її суть і заслуги.

До початку XIX століття відомості про стародавні культури Близького Сходу були дуже обмежені й здебільшого досить хаотичні. Єдиними джерелами для пізнання цих культур були неясні згадки в Біблії і описи у творах грецьких істориків — Геродота, Ксенофонта, Ктесіаса, Діодора. Назви таких народів, як вавілоняни, ассірійці, єгиптяни, перси, мало про що говорили, а території їхніх країн були на карті білими плямами. Тому немає нічого дивного, що Біблія, вирвана з історичного контексту, давала грунт для найфантастичніших інтерпретацій. Неможливо було відрізнити в ній легенду від історичної правди.

Імла неуцтва почала розсіватися тільки в середині минулого століття, коли настала епоха великих археологічних відкриттів. З-під пустельних пісків на поверхню видобуто чудові пам'ятки забутих культур, святилища і гробниці фараонів, а також руїни храмів і царських палаців Хорсабада, Хаттушаша, Ніневії, Вавілона, Ура, Угаріта, Марі та багатьох інших стародавніх міст Месопотамії і Сірії. У розкопках знайдено численні письмові документи, цілі величезні бібліотеки й архіви. Так, наприклад, у руїнах палацу ассірійського царя Ашшурбаніпала в Ніневії збереглося аж двадцять п'ять тисяч глиняних табличок з клинописними текстами. Тут дипломатична кореспонденція, трактати, молитви, літературні пам'ятки і релігійні міфи минулих століть, серед них епос про Гільгамеша, в якому описано потоп. 1901 року в Сузах знайдено кодекс законів вавілонського царя Хаммурапі (1792—1750 роки до н. е.); цей кодекс, як виявилося, був джерелом деяких законодавчих приписів П'ятикнижжя.

Після того, як француз Шампольон (1750—1832 роки) розшифрував єгипетські ієрогліфи, а німець Гротефенд (1775—1853 роки) проник у таємниці клинопису, знайдені документи можна було прочитати. Цю роботу ще не закінчено, але вже сьогодні перед нами ясно постають маловідомі або зовсім забуті народи стародавнього світу: шумери, вавілоняни, ассірійці, халдеї, фінікійці, філістимляни, хетти, перси, арамейці та єгиптяни. Ми вже багато знаємо про їхню культуру, релігію і звичаї, а історію

вивчили так докладно, що на цю тему вже написано грунтовні праці.

В середині минулого століття археологічні розкопки почалися також і в Палестині. Вже розшукано більшість міст, назви яких були відомі тільки з Біблії. У руїнах цих міст знайдено підтвердження низки біблійних оповідей, у тім числі незаперечні докази агресивної політики Ісуса Навіна, залишки будівель з часів Саула, Давида і Соломона, а також сліди спустошень, вчинених під час вторгнення арамейців, ассірійців і халдеїв. Крім того, єгипетські, ассірійські, халдейські, перські написи й документи дали можливість установити, що не все в Біблії легенда і фантазія, що в її розповіді трапляються, ніби придорожні камені, окремі історично достовірні факти.

Ізраїльський народ, як і всякий інший народ, не міг жити в цілковитій культурній і побутовій ізоляції, особливо тому, що він був молодий народ порівняно з тими стародавніми, багатими й розвиненими цивілізаціями, які його оточували. Історична критика виявляє ці зв'язки і вже може похвалитися деякими безсумнівними успіхами. Насамперед методом зіставлення їй вдалося частково реконструювати хронологію біблійної історії, доповнити чи відновити певні епізоди, про які Біблія або зовсім мовчить, або згадує коротко й однобічно, і висвітлити політичні мотиви багатьох раніше незрозумілих нам подій; одним словом — надати досить наївно переказаній біблійній історії якоїсь прагматичної послідовності причин і наслідків.

Для нас найважливіше було визначити тісні зв'язки між звичаями, законодавством і релігією. Цим проблемам відведено в книзі багато місця; слід тільки зазначити, що, наприклад, закони і Десять заповідей Мойсея сформувалися під впливом месопотамського законодавства, що історію створення світу, легенду про потоп та низку інших запозичено з вавілонської міфології, що навіть уся есхатологія пророків: останній суд, нагорода й покарання після смерті, небо й пекло, ангели й сатана — все це запозичено з чужих джерел. Словом, усі наші релігійні концепції й символи віри на кільканадцять століть старші, ніж Біблія, яка нам про них розповіла.

Під впливом усіх цих наукових відкриттів ми стали дивитися на Біблію іншими очима і, на подив, виявили, що вона — один з шедеврів світової літератури, твір надзвичайно реалістичний, у якому бурхає через край і нуртує справжнє життя. Просто важко повірити, що цей багатий калейдоскоп оповідей, сповнених пластики, руху й колориту, а також людських образів із плоті й крові, міг виникнути в такому далекому минулому і проіснувати до наших днів.

У цій збірці оповідей, казок, псалмів, лірики й натхненних пророцтв талановитий народ відтворив свою життєву мудрість, зазирнув у найпотаємніші глибини людської натури і сміливо поставив питання про сенс життя.

Темою Біблії є багатовікова історія староєврейських племен, з часом прикрашена різними незвичайними переказами й легендами.

Зміст Біблії такий багатий, як багате саме життя. Ідилічні сцени в ній чергуються з кривавими війнами, ексцесами розпусти і деморалізації, а також з епізодами, які приголомшують своїм трагізмом. А яка ж тут багата галерея зображених постатей!

Досить назвати Самсона, напівбожевільного, бентежного в своїй самотності й нещасті царя Саула чи витонченого і дуже спритного Соломона, що нажив величезне багатство на торгівлі кіньми й виробництві міді.

Завершує ці події загальна трагедія єврейського народу, захопленого у вавілонський полон. Однак, як і в кожній трагедії за класичними канонами у фіналі наступає катарсис — очищення і реабілітація. Вигнанцям непогано жилося у Вавілоні, але вони гинули з туги за рідним краєм. Сидячи над Євфратом, вони заводили свої покаянні псалми і не втрачали надії, що колись їм засяє сонце волі.

Коли перський цар дозволив їм повернутися, вони йшли змучені через пустелю, гірські нетрі, щоб на руїнах спустошеного, зубожілого Єрусалима будувати нове життя. Під впливом пережитих страждань деякі пророки натхненно проголошували своєрідну етику, суспільну справедливість і найсуворіший монотеїзм, який спирався на віру в те, що всесвітом керує тільки один бог. Шлях ізраїльського народу до вищих форм життя — це власне, згадувана раніше лінія розвитку, що становить основу історії роду людського.

Ось такою уявляв я Біблію, коли починав писати цю книжку. Труднощі полягали в тому, що я мав справу з матеріалом двоїстого характеру: з текстом Біблії і з величезною кількістю наукових відомостей, які зовсім по-новому, критично висвітлювали цілі розділи ізраїльської історії або її окремі епізоди. Треба було об'єднати ці два елементи в книзі, що мала відрізнятися од наукових чи навіть науково-популярних досліджень.

Для мене було важливо, щоб читачі ознайомились із змістом Біблії і зрозуміли її так, як пояснює сучасна наука. Тому я побудував книгу за композицією, яку можна назвати дворядною: окремо — зміст Біблії і окремо — коментарі до нього. Так і постала ця трохи незвична й ризикована форма, яка, сподіваюся, не буде дуже незручна для читання.

Переказуючи біблійний текст, я намагався подати його в якнайдохідливішій формі, щоб сучасний читач міг легко сприйняти його зміст. Однак розповідь не позбавлена архаїзмів, що створює бажану атмосферу давнини.

В цілому дотримуючись дворядної композиції книги, я, проте, в тих випадках, коли можна було доповнити, прикрасити або пожвавити фабулу відомостями, добутими завдяки археологічним відкриттям, не вагаючись робив це. Стосується то, наприклад, міста Ура і реалій, які надають розповіді про Авраама більшої пластичності і життєвості.

Інші проблеми, які завдали мені чимало клопоту, це психологічні мотиви, що лежать в основі багатьох біблійних подій. Біблія з цього приводу подає дуже скупі пояснення, здебільшого вона містить туманні натяки, на підставі яких можна робити тільки всілякі здогади. Чому левіти під проводом Корея повстали проти Мойсея? Чого Мойсеєві родичі відмовилися слухати його? Чому верховний жрець Аарон зрікся Ягве і встановив культ золотого тельця? Таких інтригуючих питань у Біблії дуже багато. Якщо на деякі з них я наважився відповісти, то завжди шукав підтвердження або в якомусь біблійному тексті, або в логічному висновку, що випливає з обставин, в яких відбувається та чи інша подія

Від сотворіння світу до Вавілонської башти

СОТВОРІННЯ СВІТУ. Спочатку бог сотворив небо й землю. Земля була безформна, пустельна і поринала у вічній темряві. Всюди розливалися тільки води, а над ними витав дух божий. І прорік бог: нехай буде світло! Побачивши, що світло добре, відділив його від темряви і назвав днем, а темряву назвав ніччю. Другого дня сотворив він серед вод небесне склепіння, що розділило їх на води земні, які були під небом, і води небесні, що хмарами й дощами повисли у небі. Третього дня він зібрав води під небом в одне місце, і тоді появилася суша. І назвав бог сукупність вод морем, а сушу — землею. І повелів він тоді, щоб на землі виросли різні види рослин, які дають насіння, і дерева, які родять плоди. Четвертого дня він сотворив два небесні світила: більше, щоб світило вдень, і менше — для освітлення вночі. Так виникли сонце й місяць, щоб відділяти день від ночі і визначати пори року, дні й літа. На небесному склепінні помістив бог зірок без ліку. П'ятого дня він дав життя морським чудовиськам та всяким іншим створінням, які живуть у воді, і птахам, що літають над землею. І благословив їх, кажучи: ростіть і плодіться, заповнюйте як море, так і повітря. Шостого дня сотворив він худобу, повзучих гадів і багато інших тварин, що пересуваються по землі. І нарешті сотворив людину за своїм образом і подобою, щоб вона панувала над землею і всім, що жило і росло на ній. Сьомого дня бог опочивав після всіх діянь своїх, а цей день поблагословив, і став він святом на віки вічні.

АДАМ І ЄВА В РАЮ. На родючій рівнині, що лежала на сході, господь бог сотворив сад, званий райським садом, і поселив у ньому Адама (дослівно: людину), аби той обробляв і доглядав його. Росло там багато різноманітних дерев, які милували око, а їхні розкішні плоди можна було споживати. Серед раю росло «дерево життя» і «дерево пізнання добра й зла». Через сад плинула велика ріка, яка давала рослинам вологу. Там, де ріка витікала за межі раю, вона ділилася на чотири головні ріки світу. Одна з них називалася Фісон, вона омивала землю Хавіла, де було золото найвищої проби, запахуща смола і камінь онікс. Друга

ріка називалася Гіхон і омивала всю землю Куш. Третя ріка була Хіддекель[1], вона тече на схід від Ассірії, а четверта ріка — Євфрат.

Бог дозволив Адамові споживати плоди зі всіх дерев, за винятком «дерева пізнання добра й зла», плоди якого заборонив куштувати під загрозою смерті. Бог бачив, що людині погано на самотині, і він привів до раю різних звірів, які жили на землі, і птахів, що літали в повітрі. Адам дав імена звірам, птахам і всім іншим створінням, але все одно відчував самотність, бо не мав товариша, схожого на нього. Тоді господь наслав на Адама міцний сон, вийняв йому ребро і створив з цього ребра жінку. І тоді сказав Адам: «Оце кістка від кісток моїх і плоть від плоті моєї! І буде вона називатися жоною, бо взята від чоловіка. Тому залишить чоловік батька і матір своїх і зійдеться з жоною своєю так близько, що будуть удвох однією плоттю».

Адам і жінка його були голі, проте не соромилися цього.

Серед звірів, яких сотворив бог, найхитрішим був змій. Якось він спитав жінку, чому бог заборонив їм їсти плоди з «дерева пізнання добра і зла». І та відповіла йому на це:

«Щоб ми не вмерли».

«Ви нізащо не вмрете»,— запевняв її підступний змій і переконував, буцімто бог не велить їм їсти плоди з цього дерева, боячись, що в людей відкриються очі і вони пізнають добро і зло так, як і сам бог. Жінка уважніше придивилася до «дерева пізнання добра і зла» і побачила його красу і плоди, що дають мудрість. І тоді вона зірвала недозволений плід, з'їла його, а потім намовила чоловіка, щоб він зробив те саме. І тоді обсипалась полуда з очей їхніх, і вони помітили, що голі. Соромлячись своєї наготи, нарвали фігових листків, щоб прикрити тіло.

Коли бог прогулювався по раю, Адам з жоною заховалися між деревами. Господь спитав Адама:

«Де ти?»

А той відізвався:

«Шурхіт твоїх кроків я почув у раю і злякався, бо я голий, і заховався».

Тоді бог запитав:

«Хто сказав тобі, що ти голий? Чи не скуштував ти плода з дерева, з якого я не велів тобі їсти?»

Адам усю вину перспав на жінку, яка, в свою чергу, коли бог запитав її, звинуватила змія в тому, що він спокусив її і намовив скуштувати недозволений плід. Бог розгнівався на змія, прокляв його і прирік на віки плазувати по землі, їсти прах і повсякчас ворогувати з людиною. Жінці сказав, що вона буде в муках народжувати дітей і коритиметься силі чоловіка, який віднині буде її володарем. Потім бог звернувся до Адама і прорік:

«...Хай через тебе проклята буде земля: в труді будеш здобувати собі на ній поживу до останнього дня свого життя. Терни та осот родитиме вона тобі; і будеш живитися польовим зелом. У поті чола твого їстимеш хліб твій, аж доки не вернешся в землю, з якої тебе взято; бо ти є прах і в прах обернешся!»

І назвав Адам жінку свою іменем Єва, бо вона мала стати матір'ю всіх людей на землі. Бог зробив грішній парі одівку із звіриних шкур, прикрив їх наготу і вигнав з раю, бо не хотів допустити, щоб вони з'їли плоди з «дерева життя» і стали безсмертні. На сторожі біля райської брами він поставив велетенського крилатого херувима з вогненним мечем.

Каїн і Авель. Адам і Єва мали двох синів: старшого — Каїна і молодшого — Авеля. Авель пас овець, а Каїн орав землю. Якось сталося так, що Каїн приніс у дар богові земні плоди, а Авель пожертвував первородних ягнят од стада свого. Ягве прихильно прийняв дари Авеля, а на жертву Каїна навіть не глянув.

Каїн дуже розгнівався, і лице його стало похмурим. Тоді Ягве запитав його:

«Каїне! Чого ти розгнівався і чому стало похмурим лице твоє? Якщо чинитимеш добро, то жертву твою я прийму, а якщо ж творитимеш зло, гріх стане на твому порозі, а ти в своїй жадобі не зможеш оволодіти собою і опинишся в його владі».

Однак Каїн не послухав пересторог. Роз'ятрюваний заздрістю, він заманив Авеля в поле і там підступно вбив його. Бог, побачивши злочин, озвався знову і спитав Каїна:

«Де Авель, брат твій?»

А Каїн відповів:

«Не знаю. Хіба я сторож брата мого?»

Тоді бог сказав у великому гніві:

«Що ти накоїв? Голос крові брата твого волає до мене з землі... І будеш ти проклятим вигнанцем, і бродитимеш по землі довіку... А той, хто захоче вбити Каїна, буде семикратно покараний».

Ховаючись від Ягве, Каїн пішов у вигнання і поселився на землі Нод, на схід від Едому. Там він узяв собі за дружину Єву [2] і мав з нею сина Єноха. Правнуком Єноха був Ламех, що мав дві жінки. Від однієї з них, Ади, Ламех мав сина Ювала, який став прабатьком кочовиків і пастухів. Брат його Явал став прабатьком музик, що грали на цитрі й сопілці.

Тувалкаїн, якого народила друга жінка, Цілла, був реміснник, майстер в обробці міді й заліза.

Адам жив дев'ятсот тридцять років. Єва спородила йому синів і дочок, від яких пішло багато потомків. Один з них, Мафусаїл, жив дев'ятсот шістдесят дев'ять літ. Його внуком був Ной, який народив трьох синів: Сіма, Хама та Яфета.

ПОТОП. Потомки Адама і Єви поступово заселяли землю. Але на роді людськім лежало тавро первородного гріха. Людина важкою працею мусила здобувати хліб насущний, у її серці звила собі гніздо злоба й підлота. Люди губили самі себе, убивали й грабували одні одних у нескінченних війнах. На землі панували насильство, злочини, і в тому сум'ятті ніхто не прислухався до застережливого голосу творця.

Господь шкодував, що створив людей на землі, і всім серцем болів за злочини роду людського. Він намірився вигубити все живе на світі — і людей, і тварин, щоб покласти край їхньому гріховному існуванню. Однак він не хотів, щоб усе його творіння зникло безслідно. Сподівався, що нове покоління людей і тварин буде покірнішим і влаштує все на світі краще, щасливіше.

Серед грішників тільки Ной, муж праведний, заслуговував на ласку господа. У Ноя було троє синів: Сім, Хам та Яфет, які також не зійшли з праведної путі. За велінням бога Ной збудував ковчег із дерева гофер і всі щілини в ньому позаливав смолою. Довжина ковчега сягала трьохсот ліктів, ширина — п'ятдесяти і висота — тридцяти. І було в ньому три палуби і тільки

одне вікно й одні двері. За допомогою синів Ной закінчив ковчег, хоча йому на той час було вже шістсот років.

Коли бог побачив, що ковчег готовий, то возвістив, що нашле на землю потоп. Він вирішив урятувати тільки Ноя і трьох його синів з жінками, а також по одній парі чотириногих, плазунів і птахів, щоб вони потім знову розмножилися.

Ной забрав у ковчег звірів, навантажив запаси харчів і замкнувся в ковчезі разом з родиною. Через сім днів почалася злива, яка тривала сорок днів і сорок ночей. Вода прибувала й прибувала, поки не залила всю землю, і навіть найвищі гори поринули у водяному вирі. Загинуло все живе — люди, звірі, птахи. Тільки Ноїв ковчег разом з його родиною і тваринами погойдувався на поверхні водяного безмежжя.

Нарешті дощ стих, але вода спадала дуже повільно; ще протягом ста п'ятдесяти днів не видно було ані клаптика суші. На сьомий місяць ковчег осів на вершині гори Арарат у Вірменії [3], а на десятий з води показалися вершини гір.

Ной очікував ще чотирнадцять днів, а потім випустив через вікно ворона, щоб пересвідчитися, чи знайде той сушу. Але птах незабаром прилетів у ковчег. Тоді Ной випустив голубку, та й вона повернулася, не знайшовши місця для відпочинку. Через сім днів він випустив її вдруге, і вона повернулася з масліновою гілкою в дзьобі, а це означало, що на землі вже подекуди виступила з води суша.

Ной зачекав ще сім днів і втретє випустив на волю голубку, і вона не повернулася, бо земля висохла.

Ной вийшов з ковчега і спорудив олтар, щоб принести своєму богові жертву в подяку за порятунок. Господь постановив, що ніколи більше не каратиме роду людського потопом і на знак віковічної спілки з усіма істотами, що живуть на землі, повісив на небі променисту дугу семибарвної веселки.

Ной знову став обробляти землю і розводити худобу. Він насадив виноградник і навіть навчився виробляти вино. Одного разу він випив зайве, хмільний зірвав з себе одяг і заснув голісінький у наметі. Так його застав Хам, батько Ханаана, і, давлячись від сміху, розповів братам про те, що бачив. Але Сім та Яфет виявили більше поваги до батька: відводячи очі, щоб не

Тип шумера.

Тип семіта.

Мікеланджело. Всесвітній потоп. Сікстінська капела. 1508—1512 рр.

бачити його наготи, вони накрили отця свого плащем. Коли Ной прокинувся і довідався про поведінку Хама, то розгнівався й прокляв того[4], прорікши, що його потомки стануть рабами нащадків Сіма та Яфета.

Після потопу Ной прожив ще триста п'ятдесят років, отже, помер він, коли йому було дев'ятсот п'ятдесят років. Від його синів пішли три великі групи роду людського на землі. Яфет став родоначальником народів Півночі, від Сіма пішли семіти, а Хам поклав початок африканським народам — хамітам. Одним з потомків Хама був Німврод, що прославився перед господом як великий мисливець.

Вавілонська башта. Спочатку люди розмовляли однією мовою. Вони заселяли рівнину в країні Сеннаар у долині рік Тігру і Євфрату. Там була дуже родюча земля, тому вони жили все краще та краще. Це збудило в них гординю, і вони вирішили збудувати башту, яка б вершиною сягала до самого неба. Замість каменю використали як будівельний матеріал випалену цеглу, котру скріплювали глиною. Башта росла все вище і вище, аж сам господь занепокоївся і надумав оглянути її. Розгнівала його людська гординя, і він змішав мови, щоб люди не могли порозумітися між собою.

Серед будівників башти зчинилося таке безладдя, що вони змушені були відмовитись од завершення будівництва і розпорошилися по всьому світу, залишивши зібраний будівельний матеріал і знаряддя, яким вони користувалися. А місто, де зводили башту і де змішались мови людські, назвали Вавілоном.

2 685

ДИВОВИЖНІ ВІДКРИТТЯ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ СТВОРЕННЯ СВІТУ, РАЮ, ПОТОПУ І ВАВІЛОНСЬКОЇ БАШТИ

З Біблії нам відомо, що первісною вітчизною стародавніх євреїв була Месопотамія. Родина Авраама спочатку жила в Урі, древній столиці шумерів, а потім переселилася до Ханаану, тобто сучасної Палестини. Отже, стародавні євреї належали до великої групи народів, які в басейні Євфрату й Тігру створили одну з найбагатших культур в історії людства. Основними творцями цієї великої культури були шумери. Уже в третьому тисячолітті до н. е. вони будували прекрасні міста, обводнювали поля за допомогою розгалуженої мережі зрошувальних каналів, розвинули ремесла і створили чудові пам'ятки мистецтва та літератури. Аккадці, ассірійці, вавілоняни, хетти і арамейці, які пізніше заснували в Месопотамії та Сірії свої держави, були учнями шумерів, од яких перейняли велику культурну спадщину.

До середини XIX століття були дуже скупі і навіть суперечливі відомості про культуру цих народів. І тільки археологічні розкопки, проведені у Месопотамії, розкрили їх велич і багатство. Відкопано такі могутні міста, як Ур, Вавілон і Ніневія, а в царських палацах знайдено тисячі списаних клинописом табличок, які уже вдалося прочитати. За своїм змістом це здебільшого історичні хроніки, дипломатична кореспонденція, угоди, міфи та релігійні поеми, серед яких і найстародавніший епос людства про шумерського національного героя Гільгамеша.

Розшифровуючи тексти, виявили, що Біблія, яку протягом століть вважали оригінальним староєврейським твором і книгою одкровення, ся-

Найдавніший зразок шумерського письма.

гає корінням у месопотамську традицію, що багато подробиць та переказів більше чи менше запозичені з багатої скарбниці шумерських міфів і легенд.

У цьому, зрештою, немає нічого незвичайного. В світлі сучасної історичної науки нам здалося б дивним, аби все було інакше. Адже ми знаємо, що культури й цивілізації не вмирають, не залишивши сліду, що найцінніші свої скарби вони, нерідко заплутаними шляхами, передають молодшим культурам. Донедавна вважали, що європейська культура всім завдячує Греції. А тим часом найновіші дослідження довели: багато в чому ми спадкоємці того, що п'ять тисяч років тому створив геній шумерського народу. Культури й народи у вічному потоці розквітають і занепадають, але їх досвід живе і збагачується в наступних поколіннях, допомагає творенню нових, більш зрілих культур.

У цій історичній безперервності стародавні євреї не були і не могли бути відокремленою групою. Вони вросли корінням у месопотамську культуру, з якої запозичили й перенесли до Ханаану релігійні уявлення, звичаї і міфи, що виникали протягом тисячоліть у долинах Євфрату й Тігру. Виразні сліди цих давніх впливів ми знаходимо нині в біблійних текстах.

Виявити ці залежності й запозичення, однак, не легко. Стародавні євреї, оселившись у Ханаані,

поступово позбулися впливу Месопотамії. Винесені звідтіль уявлення, міфи й перекази передавалися усно з покоління в покоління і поступово так змінювалися, що тільки за допомогою месопотамських джерел можна розпізнати їх родовід.

У тому, що цю спорідненість забули, винні насамперед жерці, котрі після повернення з вавілонської неволі, в період з VI по IV століття до н. е., редагували текст Старого завіту і передали нам його в тій формі, в якій він зберігся донині. Компілюючи його, вони послуговувались стародавніми, народними переказами, але без вагання препарували їх для своїх заздалегідь задуманих релігійних цілей.

Їм було чуже сучасне поняття історичної достовірності. Перекази, що передавалися з покоління в покоління, були для них тільки доказом того, що Ягве ще від часів Авраама керував долею обраного ним народу.

На щастя для учених, жерці в своїй діяльності не завжди були послідовні. В біблійних текстах вони пропустили не одну деталь, яка вказує на тісний зв'язок з месопотамською культурою. Протягом віків ніхто не міг з'ясувати їхнього смислу. І тільки великі археологічні відкриття, що дали можливість відтворити забуті культури шумерів, аккадців, ассірійців і вавілонян, кинули промінь світла на ці раніше незрозумілі подробиці, виявили їх прадавнє походження.

Біблійна історія створення світу може бути прикладом того, як жерці спотворили старі месопотамські міфи. Видатний англійський археолог Джордж Сміт прочитав на клинописних табличках цілу вавілонську поему про сотворіння світу, відому під назвою «Енума еліш», поему, яка, на перший погляд, не має нічого спільного з біблійним міфом. Ось дуже короткий зміст цього міфологічного епосу.

Спочатку існувала тільки вода і панував хаос. З цього страшенного хаосу народилися перші боги. Минали віки, і дехто з богів вирішив навес-

ти у світі лад. Це викликало обурення бога Абзу і його дружини Тіамат, потворної богині хаосу. Бунтівники об'єдналися під проводом мудрого бога Еа і вбили Абзу. Тіамат, зображена у вигляді дракона, вирішила помститися за смерть чоловіка.

Тоді боги ладу під проводом Мардука в кривавій битві вбили Тіамат, а її велетенське тіло розтяли на дві частини, з яких одна стала землею, а друга — небом. Кров Абзу змішали з глиною, і з цієї суміші виникла перша людина.

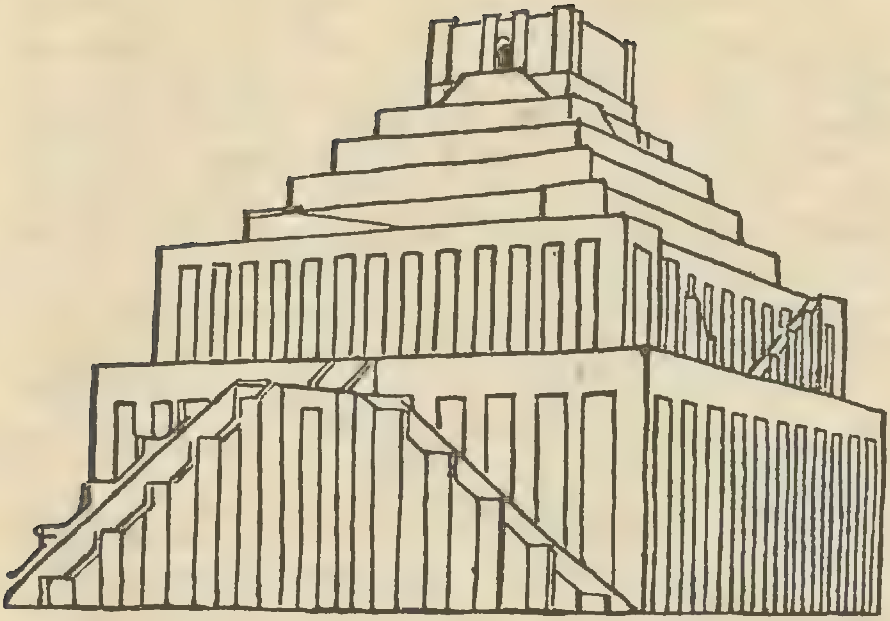
Постає питання: що ця похмура, дуже примітивна космогонія може мати спільного з піднесеною моноїстичною історією, викладеною у Старому завіті, редагованому жерцями? А проте є незаперечні докази, що якимсь чином ця космогонія стала сировиною для староєврейської, набагато благороднішої версії. Американський археолог Джеймс Дж. Прічард детально зіставив обидва тексти і знайшов у них багато разючих аналогій. Вражає насамперед спільна для обох текстів послідовність подій: виникнення неба й небесних світил, відділення води од землі, створення на шостий день людини та відпочинок бога в Біблії і спільний банкет вавілонських богів у тексті «Енума еліш» сьомого дня. Дехто з учених вважає, що текст Книги буття (гл. 3, ст. 5): «...і ви, як бог, знатимете добро і зло» — має політеїстичний смисл: «як боги». Якщо це правильно, то, очевидно, внаслідок неуважності іудейських редакторів і в біблійних текстах збереглися сліди стародавніх політеїстичних уявлень. У главі шостій цієї ж книги (ст. 2) людей названо «синами божими», а саме таке визначення дає вавілонський міф збунтованим богам, бо ті справді були синами бога Абзу і богині Тіамат.

Довгий час дослідники сушили голови над другим стихом першої глави Книги буття, в якій мовиться про божий дух, а точніше — про животворний дух божий, що витав над водами. Цей стих тлумачили по-різному, іноді зовсім фантастично, аж поки в руїнах фінікійського міста

Угаріта (поблизу сучасного Рас-Шамри в Сірії) не знайшли клинописних табличок — своєрідну збірку міфологічних поем. У космогонічному міфі вчені натрапили на текст, з якого випливає, що бог сидів на воді, як птах на яйцях, і висидів із хаосу життя. Без сумніву, біблійний дух божий, який ширяє над водами,— це відгомін угарітського міфа.

Біблійна історія створення світу, безумовно, виникла в затишку жрецької келії і, як інтелектуальна концепція теологів, не стала популярною в широких масах староєврейського народу. На уяву простих людей, напевно, більше впливали драматичні міфи про героїчні битви богів з гігантською потворою хаосу. В текстах Старого завіту збереглися виразні сліди цих народних вірувань. В угарітській поемі бог Ваал перемагає семиголового дракона Левіафана. В Книзі пророка Ісайї (гл. 27, ст. 1) читаємо дослівно: «Того дня вразить господь мечем своїм важким, і великим, і міцним Левіафана, змія, який прямо біжить, і Левіафана, змія, який звивається, і вб'є чудовисько морське». Чудовисько також називається Раав. Про конфлікт Ягве з Раавом згадують Книга Іова, один із псалмів, а також Книга Ісайї.

Ми тепер у вигідному становищі, бо можемо простежити, який шлях пройшов в історії месопотамський міф про боротьбу богів з чудовиськом. За часів шумерів звитяжним богом, що переміг дракона, вважався Енліль. Коли Месопотамію завоював аккадський цар Хаммурапі, покорителем чудовиська став бог Мардук. Минули віки, гегемонію над Межиріччям здобули ассірійці, і тоді верховним божеством у державі назвали Ашшура. Ассірійські писарі стерли на клинописних табличках ім'я Мардука і замість нього вписали ім'я свого власного бога племені. Але зробили це невправно і в деяких місцях тексту залишили ім'я Мардука. Пізніше міф дійшов до Палестини, де євреї примусили Ягве боротися з чудовиськом Левіафаном, чи Раавом. На думку деяких учених, міф проник навіть до християнства у формі легенди про святого Георгія, який убиває дракона.

Вавілонська башта.
Реконструкція за розкопками у Вавілоні.

В зв'язку з біблійним сказанням про створення світу слід навести як цікаву подробицю факт, дуже характерний для людей, що вбачали в Старому завіті альфу й омегу всіляких людських знань. У 1654 році ірландський архієпіскоп Ушер заявив, що з пильних студій «святого письма» постає, ніби бог створив світ у 4004 році до н. е. Цю дату протягом цілого століття вміщали в усіх чергових виданнях Біблії, а того, хто сумнівався в її імовірності, вважали за єретика.

Однак проти архієпіскопа Ушера виступив єпіскоп Лайтфут, закидаючи йому недостатню точність в обчисленнях. На думку Лайтфута, світ виник 23 жовтня 4004 року до н. е. о 9 годині ранку.

Що стосується раю, то він також є витвір уяви шумерів. У міфі про бога Енкі рай зображено як повен фруктових дерев сад, де люди й звірі живуть у великій згоді, не знаючи ні страждань, ані хвороб. Він розташований в місцевості Дільнум у Персії. Біблійний рай можна злокалізувати в Месопотамії, адже звідти беруть початок чотири ріки, з яких дві — Євфрат і Тігр.

В обох міфах є дивні аналогії. Не вдаватимемося в детальні подробиці, проте слід підкреслити, що в одному і в другому переказах є ідея гріхопадіння людини. В Біблії змій підмовляє Адама і Єву скуштувати плодів з «дерева пізнання добра і зла», а в месопотамському міфі спокусником виступає бог Еа. В основі обох версій лежить думка, що пізнання добра і зла, тобто мудрість, ставлять людину нарівні з богами і дають їй безсмертя.

Згадаймо, що в раю поруч з «деревом пізнання добра і зла» росло ще «дерево життя», яке давало безсмертя. Ягве вигнав Адама і Єву не тільки за неслухняність, але й з боязні, що вони сягнуть по плід «дерева життя» і, як бог, стануть безсмертними. В третій главі Книги буття (ст. 22) читаємо: «І сказав господь бог: ось Адам став таким, як ми (знову залишок політеїзму!): знає добро і зло; нехай тепер тільки не простягне руки, щоб зірвати також із «дерева життя», з'їсти і жити повік».

З'ясовано також до певної міри походження біблійного змія-спокусника. Шумерський герой Гільгамеш подався на райський острів, де жив улюбленець богів Утнапіштім, щоб дістати в нього рослину життя. Коли він вертався через ріку, один з богів, який не хотів, щоб людина, ставши безсмертною, зрівнялася з богами, перекинувся в змія і, виринувши на поверхню води, вихопив у Гільгамеша чародійну рослину. До речі, в цій шумерській легенді слід, напевно, шукати пояснення, чому з часів Авраама, протягом багатьох віків, стародавні євреї зображали Ягве в образі змія. І тільки жерці в іконоборчому запалі знищили ці символи, тавруючи їх як прояви ідолопоклонства.

В руїнах одного месопотамського міста археологи знайшли аккадську печатку з вирізбленою на ній сценою, котра, як припускають, ілюструє прототип легенди про Адама і Єву. Барельєф печатки зображає дерево зі змієм, обабіч якого — дві постаті: чоловік з рогами та жінка. Слід, проте, зауважити, що контури постатей дуже стерті, їх важко розпізнати, і тому дехто з

дослідників сумнівається, чи ця печатка справді має щось спільне з міфом про першу людину. Але досі не вдалося знайти іншого, переконливішого пояснення сценки, тому й переважає погляд, ніби справді знайдено доказ, що вже в Месопотамії існував міф про Адама і Єву.

З давніх-давен людей цікавило, чому бог створив Єву таким особливим способом, а саме з Адамового ребра. Було ж у нього вдосталь глини, з якої він міг зліпити й жінку. Клинописні таблички, викопані з руїн Вавілона, дали сенсаційне пояснення. Виявилося, що вся історія полягає в кумедному непорозумінні. В шумерському міфі у бога Енкі боліло ребро. Шумерською мовою ребро називається «ті». Богиня, яку покликали, щоб вона лікувала ребро богові Енкі, називалася Нінті, тобто «жінка від ребра». Але «нінті» означає також «дати життя». Отже, Нінті може означати і «жінка від ребра», і «жінка, яка дає життя».

І в цьому, власне, криється причина непорозуміння. Староєврейські племена замінили Нінті Євою, бо Єва була для них легендарною праматір'ю людства, тобто «жінкою, що дає життя». Однак друге значення Нінті («жінка від ребра») якось затерлося в пам'яті стародавніх євреїв. Отож у народних переказах і вийшов конфуз. Ще з месопотамського періоду було відомо, що Єва має щось спільне з ребром, і через те виникла дивовижна версія про створення Єви з Адамового ребра. Це ще один доказ того, як багато запозичили стародавні євреї для своїх легенд у народів Месопотамії *.

Зате легенда про Каїна та Авеля скидається на витвір винятково староєврейської уяви. Ста-

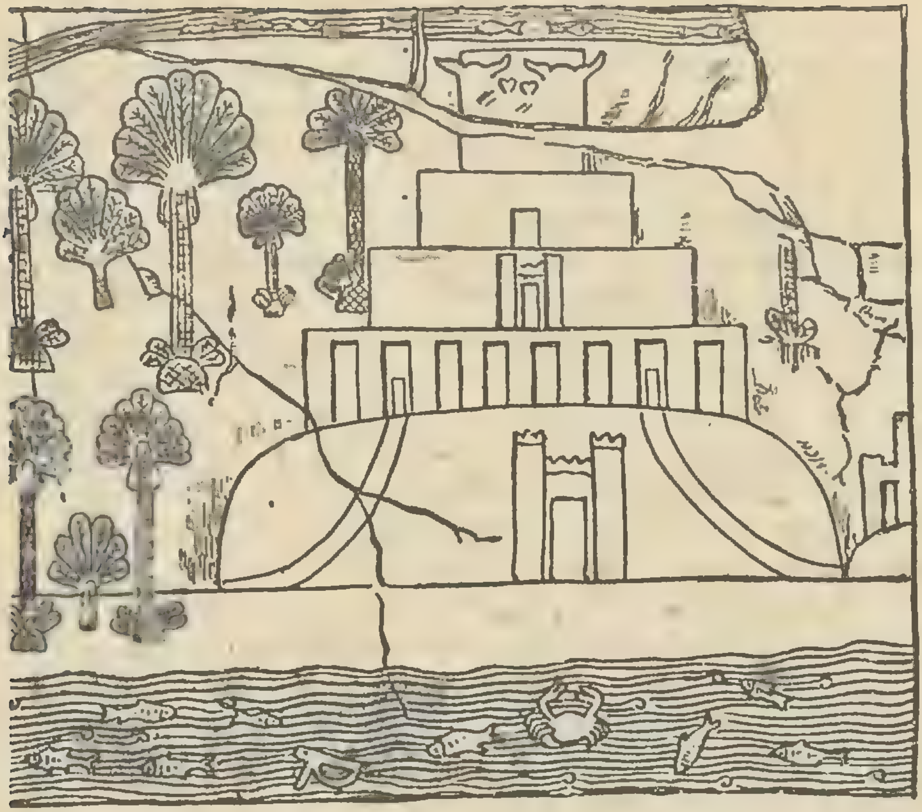
---

* Слід навести дуже кумедний інцидент, який кілька років тому мав місце в Конгресі Сполучених Штатів. В офіційній брошурці «Раси людства» художник зобразив Адама з пупом. Це викликало обурення конгресмена з Північної Кароліни Чарлза Т. Дергема. Він затаврував малюнок як прояв комуністичної пропаганди, бо в Адама, виліпленого богом з глини, не було матері й він не міг мати пупа. Під час бурхливої дискусії завзятого прихильника Біблії заспокоїли тим, що у Ватікані є картина Мікеланджело, на якій Адама також зображено з пупом.

роєврейські племена хотіли в цій легенді з'ясувати, чому їхній добрий батько Ягве прирік людський рід на постійну важку працю, страждання й недуги. Між деяких дослідників Біблії побутує погляд, що ця легенда, крім того,— відгомін конфліктів, які виникали в сивій давнині між кочовими скотарями і осілим населенням — хліборобами. Євреї були в ті часи скотарями, тому Авель, вівчар, став у їхньому переказі улюбленцем Ягве і невинною жертвою хлібороба Каїна. До речі, слід зауважити, що в історії розвитку людства було якраз навпаки: саме кочові племена нападали на миролюбних хліборобів. Така необ'єктивність у біблійній легенді у кожному разі знаменна, вона засвідчує, що оповідь про Каїна й Авеля створено дуже давно, коли староєврейські племена ще вели кочове життя. В період, коли вони вже оселилися в Ханаані й самі змушені були боронитися від нападів войовничих пустельних племен, легенда стала ніби анахронізмом, хоч і далі існувала як цінний спадок предків-скотарів.

У сімдесятих роках минулого століття величезне враження справило відкриття, що стосується біблійного потопу.

Якось скромний працівник Британського музею в Лондоні Джордж Сміт узявся розшифровувати клинописні таблички, надіслані з Ніневії і складені в підвалі музею. На превелике диво, він натрапив на першу поему людства, в якій зображено подвиги та пригоди Гільгамеша — легендарного шумерського героя. Сміт просто не повірив своїм очам. На деяких табличках він прочитав фрагменти переказу про потоп, разюче схожі на біблійну версію. Коли текст було опубліковано, зчинилася буря протесту серед священників вікторіанської Англії, для яких Біблія була священна богодухновенна книга. Вони не могли погодитися з тим, що історія Ноя — це міф, запозичений у шумерів. Те, що прочитав Сміт, на їхню думку, вказувало скоріше на випадковий збіг подробиць. Цю суперечку могла б остаточ-

Зіккурат у Ніневії.
Ассірійський барельєф.
VII століття до н. е.

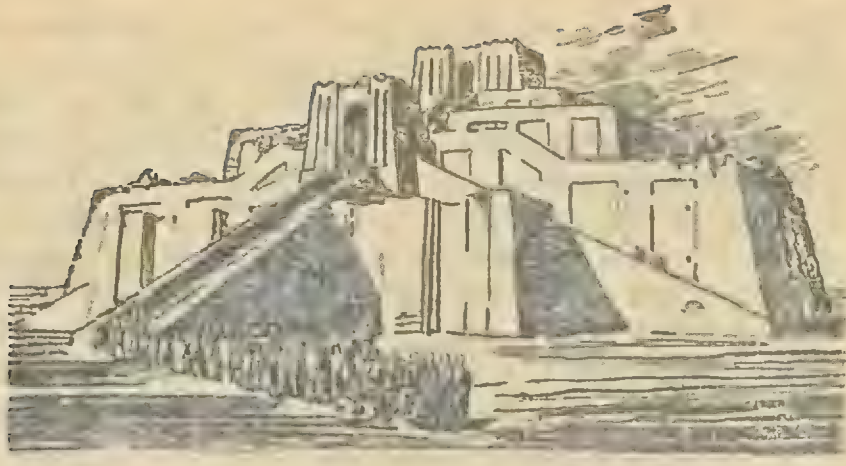
но розв'язати знахідка решти клинописних табличок, що, однак, здавалося малоймовірним. Але Джордж Сміт не склав зброї. Він сам поїхав до Месопотамії і, о диво, знайшов у гігантських руїнах Ніневії решту уривків переказу, які цілком підтвердили його тезу. Про це свідчили такі ідентичні подробиці, як ворон і голуб, випущені на волю, гора, на яку осів ковчег, тривалість потопу, а також мораль переказу: покарання людства за гріхи і врятування благочестивого чоловіка. Звісно, є й розбіжності. Так, шумерський Ной зветься Утнапіштім; в міфі виступає багато богів, наділених всілякими людськими слабостями; а в Біблії потоп насилає на людський рід Ягве, творець світу, зображений у всій величі своєї могутності. Перероблено міф у монотеїстичному дусі, очевидно, пізніше, а своїм остаточним

релігійним і етичним поглибленням він завдячує, імовірно, редакторам із жрецьких кіл.

Досвідчений історик знає, що часто легенди — це опоетизована історія і в них нерідко міститься якась історична правда. Тому постало питання: чи переказ про потоп часом не відгомін давньої стихійної катастрофи, яка глибоко запала в пам'ять багатьох поколінь? Цю проблему блискуче розв'язав великий англійський археолог Леонард Вуллі, відкривши Ур. У велетенському звалищі, яке тисячоліттями нашаровувалося під мурами шумерської столиці, на глибині чотирнадцяти метрів учений знайшов гробниці шумерських царів початку третього тисячоліття до н. е., в яких містилися величезні скарби й останки похованих володарів.

Але Вуллі хотів з'ясувати, що криється під цим місцем поховання. Коли робітники пройшли ще один шар, вони надибали річковий мул, у якому не було ніяких слідів людського життя. Невже робітники добралися вже до первісного дна, нашарованого ще тоді, коли в Месопотамії не було людських поселень? Шляхом тріангуляційних обчислень археолог прийшов до висновку, що це не прагрунт, бо мул залягав вище, ніж навколишня місцевість, і утворював помітний пагорб. Завдяки дальшим розкопкам кладовища було зроблено надзвичайне відкриття. Під триметровим шаром мулу з'явилися нові сліди поселення: цегла, сміття, попіл з вогнищ, керамічні черепки. І форма, і орнамент гончарних виробів свідчили, що вони належать до зовсім іншої культури, ніж ті, які знайдено над шаром річкового мулу. Таке розташування шарів можна було пояснити тільки тим, що якась страхітлива повінь знищила невідомі нам людські поселення таємничої давнини, а коли вода відступила — прийшли інші люди і заново заселили Месопотамію. Це були шумери — творці найстародавнішої з відомих нам цивілізацій світу.

Щоб могло нашаруватися близько трьох метрів мулу, в цьому місці досить довгий час мав бути високий — майже вісім метрів — рівень води. Обчислено, що при такому рівні води мало

Зіккурат з храмом бога Місяця на вершині.
Реконструкція за розкопками в Урі.

не вся Месопотамія могла стати жертвою повені. Отже, тут сталася така велика катастрофа, яка рідко трапляється в історії, і все ж вона була локального характеру. Але для тогочасних мешканців країна, охоплена катастрофою, була цілим світом, а повінь — всесвітнім потопом, яким боги покарали грішне людство. Перекази про катастрофу через віки прийшли від шумерів до аккадців та вавілонян. Із Месопотамії староєврейські племена занесли їх до Ханаану, де переробили на свій лад і цю власну версію вмістили в «священні книги» Старого завіту.

В усіх містах над Тігром і Євфратом зводили дивовижної форми височезні споруди. Складалися вони з кубічних або округлих брил, покладених одна на одну ярусами, які звужувалися доверху й скидалися на східчасті піраміди. На зрізаній вершині містилася капличка місцевого божества. До неї вели трибіжні кам'яні сходи. Під час богослуження по них у супроводі хору й музики сходила урочиста процесія жерців у білих шатах.

Найславетніша з цих пірамід, так званих зіккуратів, була у прекрасній столиці країни — Вавілоні. Археологи відкопали з руїн її фундамент і нижню частину мурів. Ми точно знаємо, який вона мала архітектурний вигляд, бо, крім описів, на клинописних табличках знайдено її зображення.

Піраміда складалася з семи ярусів і сягала на дев'яносто метрів у височінь.

Поставало питання, чи не була вавілонська піраміда прототипом біблійної Вавілонської башти? Відомий французький учений Андре Парро присвятив цій проблемі цілу роботу і на підставі низки доказів дійшов висновку, що це питання не викликає ніяких сумнівів. Важко навести тут всі його складні й детальні міркування, тому обмежимося лише найістотнішими обгрунтуваннями. За біблійним переказом, люди, коли ще всі розмовляли однією мовою, будували Вавілонську башту в країні Сеннаар, яку дехто з учених ототожнює з Шумером. Будівельний матеріал, який вони використовували,— випалена цегла і річкова глина для скріплювання,— цілком відповідає будівельному матеріалу вавілонської піраміди.

В Книзі буття (гл. II, ст. 7) читаємо: «...змішаємо там мови їхні, так щоб один не розумів мови другого».

Чому ж стародавні євреї вважали Вавілонську башту символом людської пихи, гордовитості; чому, на їхню думку, саме тут Ягве змішав мови потомків Ноя?

Насамперед слід зазначити, що назва метрополії «Вавілон» по-вавілонськи означає «божі врата» (баб-ілу), а в староєврейській мові близьке за звучанням слово «балал» означає процес змішування. Внаслідок звукової подібності обох слів Вавілон міг легко стати символом мовного хаосу в світі, тим більше, що він був містом багатомовним. Нічого дивного, що стародавні євреї мали Вавілон та його піраміди за уособлення зухвальства перед богом. Вавілонські царі збудували піраміду, використовуючи працю рабів і військовополонених, зігнаних з різних кінців світу.

В VII віці до н. е. вавілонський цар Набопаласар почав реставрувати стародавню башту і, між іншим, наказав викарбувати на її стіні такі слова: «Людей багатьох народностей я примусив працювати на відбудові цієї башти».

Серед рабів, що відбудовували башту, напев-

но, були і стародавні євреї. У їхній пам'яті збереглася тяжка вавілонська неволя, і ці гіркі спогади відбилися в переказі про Вавілонську башту. Як побачимо далі, тема Вавілонської башти прозвучить у Біблії ще раз, коли мова йтиме про ангельську драбину, що приснилась Іакову, внукові Авраама. Однак від вавілонського періоду вже тоді минуло багато часу, покоління євреїв, народжених у Ханаані, майже зовсім забуло про кривди, заподіяні його предками вавілонськими царями. Щоправда, образ піраміди не стерся в їхній пам'яті, але набрав зовсім іншого значення: став драбиною, яка символізує спілку людини з богом.

Авраам, Ісаак та Іаков

РОДИНА АВРАМА ЖИВЕ В УРІ. У Фарри було троє синів: Аран, Аврам і Нахор. Найстарший з них, Аран, рано помер, залишивши тільки одного сина, Лота. Аврам узяв за жону Сару, свою зведену сестру, яка була бездітна. Фарра купався в розкошах [5]. Він жив у пишному будинку з різними вигодами і мав багато рабів, сотні овець, золото, срібло, а також синів, які допомагали йому в роботі і наглядали за челяддю, що пасла худобу на приміських пасовиськах. Сам Фарра давно покинув кочове життя пастуха і гендлював. Він був шанований патрицій міста Ура Халдейського, як називає його Біблія.

Біблія не дає ніяких відомостей про це місто. Отож доповнимо її тим, що знаємо з археології та історії. Столиця стародавніх шумерів уже в той час налічувала більше тисячі років. Між її будинками, що тулилися один до одного, вирували вузькі, покручені, неброковані вулички. Серед людського натовпу прокладали собі дорогу каравани нав'ючених ослів або загони царської сторожі. Тільки тоді, коли з'являлися урочисті постаті жерців у білих полотняних шатах, натовп шанобливо розступався. Високо над міськими дахами здіймалася конусоподібна піраміда, на вершині якої містилося святилище бога місяця Наннар Сіна. Це був один з тих зіккуратів, що славилися не тільки на берегах Тігру і Євфрату, але і в далекому Єгипті, хоч там уже з давніх-давен височіли фараонові піраміди, які стали найбільшим чудом світу.

Околиця Ура схожа була в ті часи на справжній квітучий сад. Вкриті сіткою штучних зрошувальних каналів, що несли живодайну воду з лінивих хвиль Євфрату, купалися в сонячному промінні квадрати полів, на яких росли ячмінь і овочі; оливкові гаї, фінікові сади і соковиті, розкішні луки. Скільки сягало око, на полях виднілися напівголі, бронзовотілі селяни й раби. По Євфрату повільно пливли баржі, вщерть навантажені товарами. Перед брамою і під мурами міста стояли табором мандрівні купці й кочівники зі стадами, змученими далекою дорогою.

ФАРРА ВИРІШУЄ ПЕРЕСЕЛИТИСЯ ДО ХАРРАНА. Будинок родини Фарри стояв у місті біля са-

мого муру фортеці. Двоповерховий, цегляний, побілений вапном, він мав поважний вигляд, як і годилося оселі вільного мешканця Ура. Маленькі сіни відразу за вхідними дверима, де гість міг у невеликому басейні помити руки й ноги, вели на забрукований двір, де було багато світла й повітря. По кам'яних сходах підіймалися на другий поверх. Там були окремі кімнати, з'єднані знадвору галереєю, яка стояла на чотирьох стовпах. З похилого даху, що нависав над галереєю, дощова вода могла вільно стікати на подвір'я і звідти каналом — на вулицю. За кліткою сходів містилися теракотова туалетна кімната, кухня, комора, лазня і приміщення, в якому рабині мололи на жорнах зерно на борошно. На першому поверсі була молитовня зі статуєю родинного божества, під кам'яною підлогою там ховали в глиняних трунах померлих членів роду. Фарра господарював, порядкував, вів рахунки й торгував. Щодня вранці й увечері він бив поклони перед домашнім божеством, а в свята йшов до підніжжя піраміди і гаряче молився богу місяця, в той час коли жерці в пишних шатах урочисто ступали вгору й вниз по сходах під сріблясті звуки труб і спів священного хору. Здавалося, життя Фарри так і минатиме в спокою і достатку. Адже він був уже літньою і заможною людиною. Та одного дня він надумав замкнути двері свого будинку, зректися усіх благ, покинути назавжди рідне місто і помандрувати до далекого містечка Харрана, в басейні верхнього Євфрату, на березі його притоки Нар-Балі.

Першими мандрівниками і посередниками в торгівлі були в далеку давнину кочівники, що переганяли свої стада з пасовиська на пасовисько і під час тих переходів забирались дуже далеко. Спочатку вони просто обмінювали свої вироби — шкури, тканини з козячої вовни, жир, масло, молоко й м'ясо — на товари, яких самі не виробляли. Згодом збагнули, що можуть мати більші прибутки, купуючи товари в одному місті і вигідно перепродуючи їх в іншому. Такій торгівлі сприяло ще й те, що кочовики весь час подорожували, а населення сіл і міст охоче вдавалося до їхнього посередництва.

Саме так нажив своє багатство Фарра. Згодом він пересвідчився, що краще полишити кочове життя, оселитися в Урі й бути посередником між племенами кочівників та покупцями їхніх товарів. Від цих мандрівних

купців і скотарів Фарра чув багато цікавого про містечко Харран і про край довкола нього. Харран лежав на одному з найжвавіших торгових шляхів стародавнього світу. Цей прокладений караванами шлях простягався від Перської затоки вгору по Євфрату, біля Харрана круто звертав на південний захід, повз міста Кадеш і Дамаск, перетинав Ханаан уздовж середземноморського узбережжя і доходив до кордонів Єгипту. Це був кружний шлях. Чому ж практичні купці робили гак на сотні кілометрів замість того, щоб простувати з Ура на захід, до Ханаану? Бо тоді вони мали б іти на перевал через страшну безводну Сірійську пустелю. Тільки на верблюдах можна було зважитися на це, але в той час верблюдів ще не було приручено. Лише в XII столітті до н. е. їх почали використовувати як в'ючних тварин. Приручили їх бедуїни на далеких просторах Аравії — таємничої країни, яка пізно вийшла на історичну арену.

Фарра знав, що землі в околиці Харрана дуже родючі, що там є розкішні сади, врожайні поля й великі пасовиська. Він знав, що там є і вдосталь води, бо Євфрат та Нар-Балі щедро напували долину й ніколи не підводили хліборобів. Крім того, і це було, певно, найголовніше, Харран перетворився на міжнародний ярмарок. Там зупинялися купецькі каравани і обмінювали цінні товари, привезені з Месопотамії та Єгипту. Тому Фарра міг і надалі успішно вести торгівлю, не залишаючи традиційного в його роду скотарства.

А тим часом в Урі життя ставало неспокійне. Могутній вавілонський цар і великий законодавець Хаммурапі хотів нав'язати підкореним народам єдину загальнодержавну релігію і з цією метою підносив бога свого племені Мардука над усіма іншими месопотамськими богами. Міста, які чинили опір, він карав огнем і мечем, а жителів примушував працювати як рабів. Ревним поклонникам бога місяця, до яких належав і Фарра, нічого не залишалось, як переселитися туди, куди не сягала рука коронованого переслідувача. Так у Харрані зібралася численна колонія біженців. З часом там було збудовано пишний храм, і Харран став другим після Ура центром культу бога Сін. У Фарри серед цих далеких єдиновірців було багато знайомих, приятелів і близьких родичів, тому він усією душею поривався у цей новий, невідомий край.

ФАРРА, НАХОР І АВРАМ НА НОВІЙ БАТЬКІВЩИНІ [6]. Родині Фарри добре жилося в Харрані. Фарра і далі гендлював, а сини доглядали стада, які випасалися на приміських луках. Край то був дуже мальовничий і благодатний для людей працьовитих. Містечко з банеподібними будиночками, що сяяли на сонці сліпучою білизною, лежало серед зелених пагорбів. День і ніч дзюркотіли там прохолодні струмки, а луки й гірські схили були вкриті барвистими квітами. На заході під сонячним небом виднівся гірський хребет Антітавр.

Аврам, пильнуючи довірені йому стада, часто просиджував ночі разом з пастухами коло багаття. Ночі були дуже прохолодні, тихі, спонукали до роздумів. Аврам годинами дивився на миготливі зорі, стежив за їхніми шляхами по небесному склепінню, схожому на чорний балдахін, і все глибше осягав безмежжя, велич, красу і гармонію світу. У його серце закрадався сумнів: віра в бога місяця ставала все більш хисткою. І ось одного разу в нього промайнула думка, що творцем всесвіту, сонця, місяця і зірок міг бути тільки один бог [7], всесильний, всюдисущий, невидимий, милостивий, але невблаганний у гніві. Аврам не приховував своєї нової віри, а відкрито проголосив її у місті.

Навколо реформатора релігії зібралася громадка вірних і відданих людей. До прихильників нового божества пристала жінка Аврама, Сара, небіж Лот і челядь, якій він був завжди добрим господарем. Жителі Харрана, палкі поклонники бога Сін, одвернулися від Аврама як од відступника.

Невеличка община прихильників нової релігії, оточена стіною ворожнечі, почала жити своїм власним життям. Суворий пуританський моральний кодекс сектантів, повернення до простоти предків-кочовиків, жертвоприношення баранів на пагорбах якомусь невідомому, незрозумілому божеству — все це викликало до них погорду й зневагу.

Навіть Фарра і Нахор докоряли Аврамові; особливо засмучувало їх те, що своїм блюзнірським вченням він збаламутив молодого Лота. Однак у народів Сходу дуже міцні родинні зв'язки, тому, поки був живий Фарра, в домі його нічого не змінилося. Як і раніше, допомагали одне одному в господарстві, як і раніше, в

родині панувала злагода. Але настав день, коли Фарра пішов з життя. Йому сповнилось уже, за легендою, двісті п'ятдесят років. Аврам і Нахор справедливо розділили між собою батьківське добро, сім'я розпалася на дві парості. Відтоді Аврама вже ніщо не зв'язувало з містом, де він зазнав стільки принижень і образ. Йому було сімдесят п'ять років, а проте його приваблювало мандрівне життя батьків, життя на відкритих просторах, під чорними наметами з козячої вовни. Там широке привілля й свобода, там він зможе досхочу молитися своєму богові й приносити жертви на кам'яних олтарях, там навчатиме своїх людей чистоті нравів і оберігатиме їх від будь-яких спокус міського життя.

ПОДОРОЖ ДО КРАЇНИ ХАНААНУ. І ось Аврам звелів збиратися в дорогу. Він надумав податись до землі Ханаанської, про яку ходили чутки, ніби вона мало заселена, ніби там гарні пасовиська і навіть можна торгувати, бо через усю країну проходять купецькі каравани до Єгипту. Шукаючи кращих умов життя, туди вирушило вже не одне семітське скотарське плем'я. В країнах Євфрату й Тігру ставало все тісніше, а безперервні війни, дедалі більші податки й утиски з боку адміністрації ставали щораз дошкульніші. Ханаан не сходив з уст скотарів і купців, тому не дивно, що Аврамові та далека країна здавалася землею обітованою.

Видно було, що власник каравану, який вийшов із брами Харрана, людина заможна. Попереду, верхи на великих і сильних ослах, їхали Аврам, Сара й Лот. За ними тяглася сотня ослів, нав'ючених запасами харчів, бурдюками з водою і тюками з майном. Позаду пастухи гнали кіз та овець, а весь похід завершувала особиста армія Аврама, що складалася з трьохсот рабів, озброєних луками і пращами. У той час дороги були небезпечні: могли напасти в пустелі розбійники. Жоден з купців чи шейхів племен не наважувався подорожувати без озброєного загону. До Ханаану було більше тисячі кілометрів, але подорожні не нудьгували. На шляху був жвавий рух. Часто зустрічалися каравани, що поверталися з Єгипту, і тоді бородаті купці розповідали багато цікавого про Ханаан та могутнє царство фараонів. Проходили вони також через села й містечка, а одного разу

навіть підійшли під мури великого міста, яке називалося Кадеш.

Через кілька тижнів подорожні, на превелику свою радість, уздріли славний Дамаск. Аврам вирішив там зупинитися надовше, щоб люди й худоба добре відпочили. Він наказав поставити намети на луці, біля міської брами, а сам попрямував до місцевого правителя з дарами, щоб просити в нього гостинності.

В Дамаску розмовляли арамейською мовою, дуже близькою до староєврейської, тому порозумітися було неважко. Городяни з великою цікавістю, як це звичайно буває у простих людей, оглядали караван Аврама. А дивитися було на що. Між чорними шатрами метушилися чоловіки, жінки, діти. Їхній одяг не був схожий на білі бурнуси бедуїнів, що жили по сусідству в пустелі. Чоловіки носили на стегнах спіднички в червоні й блакитні смужки. Коли було холодно, вони вдягали на голе тіло сорочки з короткими рукавами і накидали на плечі барвисті плащі, які вночі правили їм за ковдри. Жінкам, очевидно, подобався зелений колір, саме він переважав у їхньому вбранні. З-під плащів, що спадали складками до середини литок, видніли яскраві туніки. Голову чоловіки завивали довгим яскравим шарфом, кінці якого сягали аж до низу плаща. Жінки були кокетливі й полюбляли прикраси. Волосся чорнили сурмою, повіки підмальовували малахітом і розтертою в порошок бірюзою, а губи й щоки фарбували червоною охрою. На руках і ногах носили срібні браслети, на шиї — намисто з різноколірного бісеру. Коли смеркалося, прибульці з далекого Харрана сідали навколо багаття і під акомпанемент маленьких лір затягували смутних, дуже зворушливих пісень. Діти, заколихані мелодією, солодко засинали на руках у матерів.

Аврам бігав по місту, завзято торгував і купував усе необхідне для дальшої подорожі; при цьому заводив багато знайомств. Якось зазнайомився з молодим, спритним жителем Дамаска, Єліезером, який був дуже послужливий. Аврам узяв його до себе за рідного сина і довіряв йому важливі справи в господарстві.

НА ЗЕМЛІ ОБІТОВАНІЙ. Настав час прощатися з Дамаском, але люди Аврама неохоче покидали місто, яке так подобалося їм своїми базарами і веселим

гомоном. Цілий день вешталися вони в натовпі, з подивом розглядали товари, привезені з далеких країв. Припали їм до душі і навколишні місця. Навкруги простягалися орні поля й луки, а на схилах пологих гір зеленіли оливкові гаї і розкішні абрикосові й мигдалеві сади, в яких дерева аж угиналися від плодів.

Хоч домочадці були невдоволені, Аврам звелів вирушати в дорогу. Довгий караван нав'ючених ослів і худоби, що жалібно ревла, потягнувся на південь. Через якийсь час прийшли вони в передгір'я. Дорога піднімалася все вище й вище.

На кордоні Сірії й Ханаану з лівого боку показалася безмежна Сірійська пустеля, а з правого виступив Гермон, могутній гірський масив, де бере початок річка Йордан.

У ті часи Ханаан був переважно дикий і малозаселений край. По долинах, де землю можна було обробляти, траплялися зрідка містечка, скоріше укріплені фортеці, в яких жили тільки місцеві правителі і їхні озброєні дружини. А все населення мешкало поза мурами в куренях та наметах і обробляло поля й виноградники. У фортеці воно ховалося тільки під час небезпеки, коли з'являлися розбійницькі дикі племена, що несамовито гасали по Ханаану в пошуках здобичі.

Аврам обминав долини і великі поселення. Тримався ближче до скелястих гір, де міг безпечно пасти свої стада. Ніхто йому не чинив у дорозі перешкод. Місцеве населення звикло до караванів кочовиків, які бродили по всій країні, шукаючи пасовиськ. І, пересвідчившись, що ці кочовики не мають ніяких злих намірів, охоче обмінювалися з ними товарами. А коли до того ж розвідники, вислані їм навпроти, сповістили, що Аврам має з собою триста озброєних воїнів, то вирішили за краще не зачіпати його.

Після короткої зупинки в Сіхемі Аврам поставив намети поблизу Вефіля. На горі між Вефілем і Гаєм він спорудив олтар і приносив на ньому жертви богові в дар за постійну опіку. Та ось пасовиська випасено, і треба рушати далі, така вже доля скотарів. Тепер він кочував од пасовиська до пасовиська, через Хеврон і Бершебу, аж поки не прийшов у Негев, південну частину Ханаану, що межувала з Єгиптом. Земля Ханаанська, яку так вихваляли мандрівні купці, розчарувала Аврама. На узгір'ях, де він міг безпечно почувати себе,

пасовиська були бідні, а дерев росло так мало, що часто не вистачало палива, щоб приготувати їжу. Навіть воду доводилося носити здалеку. До того ж у Ханаані часто бували посухи. Саме таке стихійне лихо заскочило Аврама в Негеві. Пасовиська вигоріли, людям і тваринам загрожувала голодна смерть. Опинившися в скрутному становищі, Аврам підійшов до єгипетського кордону й попросив у фараонових чиновників притулку.

Як Сара стала жінкою фараона. Єгиптяни звикли до таких відвідин. Нерідко скотарі, тікаючи від посухи, шукали у них пристанища. Їм звичайно відводили розлогі, мало освоєні пасовиська в гирлі Нілу. Фортечний вал, який називали Князівським муром, сторожові вежі й пильна охорона стояли на перешкоді розбійникам з пустель, які чинили напади, але мирних скотарів єгиптяни пропускали в країну. Правда, на кордоні єгипетські чиновники вимагали від них данини за цю послугу, іноді забирали навіть вродливих дівчат, щоб відіслати їх у гареми вельмож чи навіть самого фараона. Аврам знав про це і, коли підходив до єгипетського кордону, відвів убік свою дружину Сару й сказав:

«Я знаю, що ти вродлива жінка, і як тільки єгиптяни тебе побачать, то скажуть: це жінка його — та й уб'ють мене, а тебе залишать живою. Тому краще кажи, що ти сестра мені, щоб мені добре було завдяки тобі і щоб я через тебе не позбувся життя».

Сара була покірною дружиною. Щоб її чоловік лишився живий, вона погодилася піти на хитрощі й вдавала з себе його сестру. Робила це з чистим сумлінням, бо справді була його зведеною сестрою. Вельможі розповіли фараонові про красу Сари, і він забрав її до свого гарему. Незабаром Сара так сподобалася фараонові, що він закидав її мнимого брата щедрими дарунками. Аврам невдовзі «...мав овець, і волів, і рабів, і рабинь, і ослів, і верблюдів».

Але Єгипет спіткали різні стихійні лиха, а фараон, дошукуючись причини цього, провідав усю правду. Зрозумівши, що розгнівив єврейського бога, тримаючи в гаремі дружину їхнього вождя, він покликав Аврама і докірливо запитав:

«Що ж се вдіяв? Чому не сказав мені, що вона жона тобі?»

Аврам виправдовувався, але те, що сталося, вже не можна було виправити: він обдурив монарха і цим образив його. Проте фараон, чи то побоюючись гніву чужого бога, чи то з любові до Сари, не тільки простив Аврама, але й дозволив йому залишити країну з усім багатством, яким у свій час обдарував його.

Аврам повернувся до Ханаану з жінкою Сарою і з Лотом. Він став багатший, ніж був до своєї мандрівки в Єгипст.

НЕЩАСЛИВА ПРИГОДА ЛОТА. Аврам повернувся до Вефілю, де поставив колись олтар своєму богові. Його небіж Лот оженився і почав самостійно розводити худобу. Незабаром там стало тісно для двох стад, які все більше розмножувалися, і пастухи Аврама й Лота часто лаялись і билися за пасовиська. Аврамові набридли ці родинні сварки, він покликав Лота і сказав:

«Хай не буде розбрату між мною і тобою, між пастухами моїми і пастухами твоїми, адже ми кревні. Хіба ж не вся земля перед тобою? Відділися од мене. Якщо ти осядеш ліворуч, я — праворуч, а якщо ти — праворуч, то я — ліворуч».

Аврам великодушно надав Лотові право вибору землі, і той, не гаючись, скористався цим. Він вибрав собі долину на південному березі Мертвого моря, де було багато пасовиськ, і оселився в Содомі, незважаючи на те, що місто мало погану славу через розбещеність своїх мешканців.

Аврам оселився в долині Мамре біля Хеврона. Там у затінку крислатих дубів він поставив намет і спорудив богові новий жертовник. Якось до нього прибув гонець із грізною вісткою. В зеленій долині на південному березі Мертвого моря, там, де Лот випасав свої стада, біля Содома й Гоморри було ще троє міст. Їхні правителі були васалами царя Еламу і дванадцять років покірно платили йому данину, а на тринадцятий рік запротестували. Тоді еламський цар уклав спілку із іншими трьома царями з-над Євфрату, вислав проти бунтівників свою армію і розгромив їх. Правителі Содома і Гоморри загинули в бою, решта розбитого війська втекла в гори. Переможці, захопивши велику здо-

бич і багато бранців, уже поверталися до себе на батьківщину. Лота з сім'єю і всім майном також взяли в полон. Аврам не вагаючись кинувся визволяти Лота. На чолі трьохсот вісімнадцяти озброєних слуг і спільників рушив навздогін ворогові, незважаючи на його величезну кількісну перевагу.

Біля місцевості Дан, недалеко від північного кордону Ханаану, війська месопотамських царів стали табором. Серед різномовних солдатів панували безлад і безтурботність. Сп'янілі від перемоги і загарбаного вина, вояки полягали спати, не виставивши нічної сторожі. Аврам, поділивши загін на малі групи, напав уночі на табір з усіх боків, і серед ворогів зчинився такий переполох, що вони втікали хто куди. Аврам переслідував їх аж до самого Дамаска і з тріумфом повернувся в землю Ханаанську, ведучи визволених бранців разом з Лотом і везучи назад пограбоване напасниками добро.

Новий цар Содома разом з царями інших чотирьох міст вітав Аврама як визволителя. Вийшов зустрічати його з хлібом і вином також Мелхіседек, цар і верховний жрець Салима, благословляючи його від імені бога Ягве, котрому він, як і Аврам, гаряче поклонявся *. Аврам пожертвував богові десяту частину здобичі, а коли цар содомський попросив його віддати тільки людей, а решту здобичі залишити собі, він гордо відповів:

«Здіймаю руку мою до господа бога всевишнього, що сотворив небо й землю; і нитки й ременя од взуття не візьму з усього твого, щоб не сказав: я збагатив Аврама».

Аврам попросив тільки, щоб належну пайку здобичі одержали вожді дружніх племен — Анер, Ешкол і Мамрій, які підтримали його в переможному поході.

Аврам піклується про потомство[8].

Аврама весь час мучили сумніви. Уві сні він почув голос Ягве, який запевняв, що земля Ханаанська стане батьківщиною його потомків. А в нього не було й не було сина. Здавалося, що єдиним його спадкоємцем стане Еліезер з Дамаска. Правда, Аврам усиновив його, але все одно це був слуга і людина чужої крові. Бачачи

* Припускають, що Салим — це Єрусалим, який пізніше став столицею Ізраїлю.

страждання чоловіка, бездітна Сара зглянулась і вирішила скористатися прадавнім звичаєм батьків. За цим звичаєм, бездітна жінка могла привести чоловікові рабиню, і син від такого зв'язку ставав законним спадкоємцем з усіма правами рідного. Вибір Сари припав на єгипетську рабиню Агар. І справді, жінка, на превелику радість Аврама, завагітніла. Проте незабаром у домі почалися чвари. Агар не вгаваючи вихвалялася тим, що носить у лоні сина Аврамового, і поводилася дедалі зухваліше. Сара, змучена ревнощами і потерпаючи за своє становище в сім'ї, накинулася з докорами на чоловіка, твердячи, що він сам у всьому винен. Аврам тільки зітхнув і, не бажаючи втручатись у жіночі справи, сказав:

«Адже рабиня твоя в руках у тебе, то й роби з нею все, що тобі завгодно». Він не припускав, що розгнівана Сара вижене рабиню з дому.

Агар, вмиваючись слізьми, пішла світ за очі, вона блукала в пустелі і, не маючи де прихилити голови, заснула просто неба біля колодязя. Тоді явився їй ангел і запитав:

«Агар, рабине Сари, звідки прийшла і куди йдеш?»

А вона відповіла:

«Я зійшла з очей Сари, господині моєї».

Тоді ангел мовив:

«Повернися до своєї господині і покорися їй».

Змучена поневіряннями Агар відразу ж послухалась поради ангела. Агар повернулася додому і покаялася перед своєю господинею. Незабаром вона народила сина, якого назвали Ізмаїлом.

Аврам стає Авраамом. Відтоді минуло тринадцять літ. Аврамові було вже дев'яносто дев'ять років, а його син Ізмаїл став пустотливим, неслухняним підлітком. Якось бог звелів Аврамові об'єднати підлеглих у єдиний народ і одну релігійну общину. Для цього він наказав усім чоловікам, хлопцям, вільним і рабам зробити обрізання на ознаку укладеної спілки з богом. Він установив також обов'язковий на вічні часи закон про обрізання восьмиденних дітей чоловічої статі. Той, хто не підкориться обрядові, перестає бути членом общини...

Аврам, якому свого часу дали ім'я на честь одного

з багатьох месопотамських богів, вирішив змінити його на доказ того, що він порвав з ідолопоклонницьким минулим, і назвав себе Авраамом, що означало «батько багатьох народів». Одночасно з цим своїй жінці Сарі він дав ім'я Сарра, що відповідає титулові «ваша величність» *.

Така зміна імен була актом, що мав надати Аврамові княжого блиску, зрівняти його з царями сусідніх країн і піднести над людьми власного племені.

Прихід трьох таємничих мужів.

Це самозвеличення не змінило, однак, життя Авраама. Він, як і до того, мешкав у наметі, додержувався простих звичаїв, а для підлеглих залишився доброзичливим і справедливим батьком. Якось після роботи він сидів біля намету. День був жаркий. Заколисаний шелестінням дубів і брининням бджіл, Авраам задрімав. Раптом він почув кроки, і коли прокинувся, то побачив трьох незнайомих подорожніх. Як і личить за звичаєм гостинності, заведеним у скотарів, Авраам уклонився прибулим і запросив їх до свого намету. Звелівши подати їм води умиватися, він побіг до Сарри:

«Швидко вчини тісто з трьох мірок найкращого борошна і спечи підпалки». А сам подався до стада, вибрав молоде теля і звелів засмажити його.

На полотні перед наметом рабині розставили глечики з молоком і таці з маслом, м'ясом та хлібом. Авраам запросив гостей поїсти, а сам, з поваги, не сів, а тільки стояв збоку і пригощав.

Коли гості наїлися, вони запитали:

«Де жінка твоя, Сарра?»

«Ось у наметі»,— відповів Авраам.

Тоді найповажніший з подорожніх сказав йому, що в Сарри буде син. Ці слова почула в наметі Сарра, але тому, що вже була в літах, пророкування видалось їй нездійсненним. Вона не могла стримати сміху, подумавши: «Чи мені, коли я вже зістарілася, мати оцю втіху? І володар мій старий».

Таємничий чоловік почув її сміх, обурився і запитав з докором:

---

* «Аврам» походить од вавілонського «Аві-раму», що означає «Батько вищий». Батько тут — бог місяця. «Сарра» — це ім'я, споріднене з вавілонським словом «Шаррату», що означає — «княгиня».

«Чому розсміялася Сарра, подумавши: «Невже я справді зможу родити, коли вже зістарілась?» А хіба є щось неможливе для бога?»

Збентежена Сарра заперечувала, що вона сміялася. Але гість твердив:

«Ні, ти сміялася!»

Незабаром гості підвелися й пішли в напрямку Содома. Авраам провів їх трохи і тільки тоді здогадався, що пригощав бога й двох ангелів. Довідався він також, що бог іде до Содома й Гоморри з наміром покарати їх за нечестивість. Авраамові здалося, що це суперечить справедливості. Він запитав у бога: коли в Содомі знайдеться п'ятдесят благочестивих людей, то чи справедливо буде, щоб вони загинули разом з грішниками? Бог відповів, що він помилує місто, якщо знайде в ньому п'ятдесят праведників. Однак це не заспокоїло Авраамове сумління. Сказавши смиренно, що він тільки пил і тлін перед господом, усе-таки запитав: чи помилує бог місто і тоді, коли в ньому буде лише сорок п'ять праведників?

«Не вигублю»,— відповів Ягве.

Та Авраам і цим не задовольнився. Він і далі запитував, чи бог покарає місто, якщо знайде в ньому сорок, чи тридцять, чи навіть двадцять благочестивих людей. Бог кожного разу терпляче відповідав, що й тоді стримає караючу десницю. Коли, врешті, Авраам назвав десять праведників, бог знову дав йому ствердну відповідь і, закінчивши цю надто довгу розмову, пішов. Тоді Авраам повернувся додому.

Содом і Гоморра.

До Содома бог сам не пішов, а послав туди двох своїх ангелів. Уже настав вечір, коли небесні посланці зустріли перед міською брамою Лота. Авраамів небіж вклонився і запросив їх до свого дому. Але ті, як це й годилося добре вихованим мужам, ввічливо відмовлялися і запевняли, що хочуть побути надворі. Однак Лот так гаряче наполягав, що вони прийняли запрошення. Радий господар звелів рабиням напекти прісного хліба і зготувати вечерю, а коли гості наїлися, постелив їм постіль. Та не встигли вони полягати, як перед будинком зібралися найзапекліші волоцюги Содома і, галасуючи, вимагали, щоб їм видали підозрілих чужоземців [9]. Лот вважав своїм священним

обов'язком захищати гостей, які перебували під його дахом. Так велів йому закон гостинності. Тому він вийшов з будинку, передбачливо замкнувши за собою двері, й благав содомців, щоб вони не кривдили чужинців. «У мене дві дочки,— заволав він у розпачі,— які ще не пізнали чоловіків, виведу їх до вас; чиніть з ними, що хочете, тільки не робіть нічого злого цим людям, бо вони ж прийшли під мій дах!»

Проте натовп був глухий до всіх благань. Лота схопили й знущалися над ним так, що мало не вбили, але в останню мить ангели втягли його в дім. Украй розлютовані, що жертва вислизнула, напасники намагалися висадити двері й добратися до прибульців. Тоді ангели втратили терпіння й осліпили тих, що висаджували двері. Содомців охопив жах. З плачем і прокльонами вони розбрелися по місту, ідучи наосліп у різні боки. Біля будинку стало тихо, і ангели сказали Лотові, хто вони такі й що звелів їм бог. Вони наказали Лоту забрати дружину й обох дочок з їхніми нареченими і негайно піти з міста, рокованого на загибель.

Лот повірив чужим чоловікам, але його майбутні зяті, самовпевнені маловіри, глузували з пророцтва гостей і не збиралися покидати рідне місто. Вдосвіта, коли вже треба було збиратися в дорогу, Лота теж узяли сумніви. Він барився, аж поки ангели під руки силоміць не вивели його з міста.

Біля брами ангели звеліли родині Лота йти в гори і не оглядатися назад. Біженці були вже в містечку Сігорі, коли почули позаду себе страшенний гуркіт. На міста ринула злива сірки й вогню. Земля задрижала, а будинки обернулися в купи згарищ. Після катастрофи ніхто з нечестивих не залишився живий. Над Содомом і Гоморрою запанувала тиша смерті. А жінка Лота, спокушена жіночою цікавістю, не послухала суворого наказу ангелів, оглянулася назад. І відразу ж стала соляним стовпом.

ЯК БУЛО ОБДУРЕНО ЦАРЯ АВІМЕЛЕХА. Авраам удруге пішов на південь Ханаану. Він поставив намети на луках між містами Кадешем і Суром, де часто гостював у герарського царя Авімелеха, з яким заприятелював. Цього разу він теж удавав, ніби Сарра його сестра, і тому цар забрав її до свого гарему. Тоді бог,

загрожуючи Авімелехові карою, наказав не займати її, а відвести назад до чоловіка. Обурений володар покликав до себе Авраама і запитав з докором:

«Що ж ти вдіяв мені? Чим я завинив перед тобою, що ти навів на мене і царство моє великий гріх?»

Авраам виправдовувався, кажучи:

«Бо я подумав, що немає благочестя на місці цьому, і вб'ють мене через жінку мою. Та вона й справді сестра мені; вона дочка батька мого, тільки не дочка матері моєї; і стала моєю жінкою. Коли бог вивів мене з дому батька мого, то я сказав їй: зроби мені таку ласку, куди б ми не прийшли, всюди кажи про мене, що це брат мій».

Авімелех простив Авраама за обман і дозволив йому жити в своїй країні, ще й подарував йому багато овець, волів, корів, рабів і рабинь. Крім того, дав йому тисячу срібляників для Сарри, щоб винагородити її за сором перед жителями Герара.

Народження Ісаака.

Коли Авраамові сповнилося сто років, здійснилась божа обіцянка: Сарра народила сина. Сп'яніла від щастя, вона цілими днями сміялась і хотіла, щоб усі навколо неї також раділи. Годуючи немовля, вона не могла надивуватись і повторювала сама собі: «Хто посмів би сказати Авраамові: Сарра годуватиме молоком своїм дітей? Бо в старості його я родила сина».

На спомин про радісну подію вона дала дитині ім'я Ісаак, близьке за значенням до слова «сміятися».

Хлопчик ріс здоровим і через кілька років уже бавився із своїм зведеним братом Ізмаїлом. Сарра все більше непокоїлась, спостерігаючи ці ігри. Її мучила думка, що після смерті Авраама основна частина майна перейде до Ізмаїла, як первородного, а Ісаакові дістанеться мізерна решта спадщини. Від цих гризот у ній зростала неприязнь до єгипетської рабині Агарі і її дитини. Сарра вирішила позбутися їх назавжди й сказала Авраамові:

«Вижени цю рабиню і сина її; бо не поділить син рабині цієї спадщини з сином моїм Ісааком».

Авраам довго опирався бажанню жінки; він щиро полюбив молоду вродливу єгиптянку, а Ізмаїла любив батьківською любов'ю. Та коли в цю справу втрутився бог і мовив, що саме Ісаака, а не Ізмаїла він призначив

Рембрандт. Жертвоприношення Авраама. 1635 р.

Сон Іакова. Французька мініатюра початку XVI ст.

◀ Мікеланджело. Сп'яніння Ноя. Сікстінська капела. 1508—1512 рр.

Е. Делакруа. Іаков міряється силою з ангелом. 1849—1861 рр.

батьком поколінь, Авраам з болем у серці виконав бажання Сарри. І наступного дня вранці випровадив нещасних вигнанців. Дав їм хліба, води в бурдюках, ніжно обняв і порадив іти в Єгипет, де жила рідня Агарі.

Подорож була далека і небезпечна. На пустельних бездоріжжях не стало води, і самотнім мандрівникам загрожувала смерть од спраги. Агар залишила Ізмаїла під деревом і відійшла на віддаль пострілу з лука, щоб не бачити передсмертних мук сина. Вона сіла на піску спиною до нього й гірко заплакала. Тоді з'явився ангел божий, і звелів її забрати сина, й відвів їх до колодязя, де вони вгамували спрагу і набрали води в бурдюки. Бог хотів зберегти Ізмаїлові життя, бо вирішив зробити його родоначальником арабських племен. Врятовані вигнанці з дому Авраамового оселилися і щасливо господарювали в пустельному районі країни. Ізмаїл став неперевершеним лучником і чудовим мисливцем. Інколи він наймався солдатом до єгиптян, воюючи в найманих загонах. Мати висватала йому єгиптянку. Авраам уже ніколи більше не зустрівся з своїм вигнаним сином *.

ІСААК НА ЖЕРТОВНИКУ.

Одного разу бог захотів випробувати Авраама, щоб побачити, наскільки він відданий. Бог звелів йому принести в жертву і спалити улюбленого Ісаака.

Авраам покладав на свого одинчика всі надії. Глибоко вражений наказом бога, він проте смиренно підкорився йому. Вночі, таємно від Сарри, нарубав дров для жертовника, приготував харчів і, взявши сина й двох рабів, вирушив у дорогу. На третій день вони прийшли до підніжжя гори. Авраам звелів слугам зачекати в долині разом з ослом і вдвох з Ісааком піднявся на вершину. Синові наказав нести дрова для багаття, а сам тримав в одній руці запалену скіпку, а в другій гострий кинджал. Дорогою Ісаак запитав:

«Батьку... оце вогонь і дрова для спалення жертви, а де ж ягня для всеспалення?»

Авраам відповів йому:

«Бог визначить собі ягня для всеспалення, сину мій».

---

* Араби і досі доводять, що вони походять від Ізмаїла, і вірять, що Ізмаїла та його матір поховано в Мецці під чорним каменем Кааба — найбільшою святинею ісламу. Ця легенда ввійшла в текст Корану.

На вершині гори Авраам воздвиг з каміння олтар, зв'язав переляканого Ісаака і поклав його на дрова... Потім підняв кинджал для удару, але бог через ангела в останню мить зупинив його руку й благословив за те, що, покірний божому велінню, він готовий був принести в жертву первородного сина. В нагороду бог ще раз запевнив Авраама, що його потомство буде таке численне, як зорі на небі, як піщинки на морському березі. Саме в цей час заблудлий баран заплутався рогами в терновику. Авраам приніс його в жертву богові замість Ісаака і пішов додому.

Смерть Сарри. Авраам уклав угоду з царем Авімелехом, і той дозволив йому вільно випасати свої стада й користуватися водою з колодязів у його країні. Та цей край весь час нагадував Авраамові про втрату коханої Агарі й сина Ізмаїла. Тому він переселився в Хеврон, де колись жив щасливо в долині Мамре. Але там його спіткало велике горе — померла Сарра. Їй уже було сто двадцять сім літ, і, напевно, важка подорож прискорила її смерть. Авраам пішов до місцевого хеттського царя і, кланяючись, просив дозволу поховати дорогу небіжчицю в його землі. Цар зустрів його привітно і дав місце на хеттському кладовищі. Авраамові це не підходило з релігійних міркувань. До того ж він боявся, щоб хетти не витлумачили поховання на їхньому кладовищі як знак підкорення їхньому цареві. Авраамові до душі було вільне кочове життя, і він ревно оберігав свою релігійну й родову незалежність. Тому й відмовився од запропонованого місця на хеттському кладовищі і просив царя поклопотатися перед багатим хеттеянином, на ім'я Ефрон, щоб той продав свою печеру Махпела для родового склепу. Ефрон був людина великодушна і хотів віддати печеру даром. Проте Авраам не погоджувався на це. Нарешті він придбав її за чотириста сиклів срібла. Сарру урочисто поховали в печері. На похороні було багато хеттеян, які поважали Авраама. Печера Махпела біля Мамре стала родинним склепом перших патріархів, місцем вічного спочинку Авраама, Ісаака та Іакова.

Як оженили Ісаака. Авраам був уже старий, і настав час подумати про дружину для Ісаака. Нею нізащо не могла стати хеттеянка або ханаанеянка, з якими в родині з'явилися б чужа кров і чужі боги. Од мандрівних купців Авраам знав, що в Харрані живе сім'я його брата Нахора. Тільки там, серед кревних, треба було шукати дружину для сина. Тому Авраам покликав довіреного слугу і велів, аби той висватав Ісаакові жінку. Дав йому в дорогу десять верблюдів разом з погоничами і щедрі дари для нареченої та її батьків

Після довгої подорожі по країнах Євфрату караван зупинився під містом Харран біля колодязя. Подорожні були стомлені. Верблюди стали навколішки, чекаючи, щоб їх напоїли. Вечоріло, саме в цю пору жінки приходили до колодязя по воду. Слуга Авраама вирішив вибрати для Ісаака ту дівчину, яка швидше за інших дасть йому води. Призахідне сонце освітлювало все навкруги золотисто-багряним промінням.

З міста почали підходити гуртки жінок, весело перемовляючись і сміючись. Між ними була одна дуже гарна й струнка дівчина. Вона тримала на плечі глек і ступала так граціозно, що очей від неї не можна було відвести. Посланець Авраама ввічливо вклонився і попросив у неї напитися. Пустотлива дівчина привітно всміхнулася і подала йому наповнений глек. Потім хутенько набрала води у відро й напоїла верблюдів. Робила вона це дуже охоче й вправно, що відразу ж сподобалося посланцеві. Він запитав, як її звуть і чия вона дочка. І, о диво, виявилось, що це Ревекка, дочка Вафуїла й внучка Нахора. «Напевно, бог явив свою милість,— подумав сват,— що відразу ж біля брами я здибав дочку Фаррахідів». Він уже не сумнівався, що знайшов для Ісаака вимріяну дружину, наділену всіма чеснотами, які волів бачити Авраам в майбутньої невістки: вродлива, лагідної вдачі і хазяйновита. Напоївши верблюдів, Ревекка запросила подорожніх переночувати у її батьків, запевняючи, що в хліві знайдеться також місце й паша для десяти верблюдів. Тоді посланець, зовсім уже заполонений добротою дівчини, витяг з дорожньої суми сережки та браслети з щирого золота й урочисто віддав їй. Ревекка вражено дивилася на сяючі прикраси, не наважуючись прийняти такий коштовний подарунок. Однак жіноче кокетство в ній перемогло, і під захоп-

лені вигуки інших дівчат вона прикрасила себе дорогоцінностями і побігла додому, щоб похвалитися дарунками й сповістити родину, що прибув посланець. Привітати гостя вийшов Лаван, брат Ревекки. Він запросив того до господи, дав води вмитися, а верблюдів завів у хлів, розсідлав і нагодував. Тим часом у домі вже приготували трапезу. Але гість спочатку хотів пояснити, чого прибув. Він розповів про Авраама та його сина Ісаака, про їхнє велике багатство, а потім виклав привезені подарунки: золотий і срібний посуд, чудові тканини й інші цінні речі.

Господарі захоплено розглядали щедрі дари; тоді сват уклонився й попросив віддати дочку за Ісаака. Батьки охоче погодилися, але, всупереч усталеному звичаю, сказали, що вирішальне слово за дівчиною. Ревекку закликали до кімнати й запитали, чи піде вона заміж за незнайомого чоловіка в чужій країні. Вона відповіла коротко й рішуче: «Піду!» З Ревеккою послали годувальницю й рабиню. Жінок посадили на верблюдів, і караван вирушив до Ханаану.

Ісаак не міг дочекатися нареченої. Він часто вибігав на дорогу і, прикриваючи очі долонею, пильно вдивлявся вдалину, чи не замаячить на обрії караван. І ось одного дня, надвечір, він почув брязкання мідних дзвіночків, а незабаром з куряви появився і караван верблюдів, які ліниво переступали з ноги на ногу. Поки Ісаак так стояв, придивляючись, чи це вже вони, Ревекка помітила його і запитала в свата:

«Що це за чоловік іде полем до нас?»

«Це мій пан»,— відповів слуга Авраама.

Дівчина відразу ж зійшла з верблюда, затулила обличчя плащем, як годиться нареченій, і скромно стала перед майбутнім чоловіком. Радий Ісаак завів її до намету покійної Сарри, на знак того, що тепер його дружина буде матір'ю роду. А потім, за стародавнім звичаєм, відбулося весілля. Син Авраама так гаряче полюбив свою жінку Ревекку, що це втішило його в журбі за померлою матір'ю.

Авраам одружується вдруге [10]. Авраамові набридло жити вдівцем, він знову почував себе молодим і надумав одружитися вдруге. Узяв жінку на ім'я Хеттура. З нею у нього було шість синів, а потім багато

внуків. Це велике потомство після другого одруження могло небажано вплинути на розподіл майна між нащадками. Ісаак вимагав, щоб йому за життя батька узаконили право первородства. Авраам був засмучений родинними чварами, але все ж мусив визнати, що правда на боці Ісаака. Він не мав права легковажно ставитись до одвічного родового звичаю і роздрібнювати маєток. Головним спадкоємцем міг бути тільки первородний син. З важким серцем Авраам оддiлив синів і внуків другої жінки. Щедро обдарував їх і порадив мандрувати з Ханаану на схід, де легко було ще знайти вільні пасовиська й почати нове життя. Від цих нащадків згодом пішли нові племена, які, хоч і походили від Авраама, були чужі й ворожі до поколінь Ісаака.

Авраам помер у сто сімдесять п'ять років. Поховали його поруч із Саррою в печері, купленій у хеттеянина Ефрона. На похорон прибув з далекої пустелі Ізмаїл, син нещасної Агарі.

Близнята Ісаака й Ревекки. Ісаак і Ревекка дуже кохали одне одного. Але в їхньому домі поселився смуток, бо після двадцяти років подружнього життя у них все ще не було дітей. Нарешті бог прислухався до їхніх молитов, і Ревекка завагітніла. Ісааку було вже шістдесят років, коли жінка породила йому близнят. Першим появився на світ Ісав, тому його вважали первородним. Другого нарекли Іаковом, що означає «тримайся за п'яту», бо під час пологів він тримав свого брата за п'яту *. Брати зовсім не були схожі один на одного і ніколи не жили в згоді. Ревекка скаржилася, що вже в її лоні вони билися між собою, а коли виросли, то важко було повірити, що вони близнята.

Ісав був кремезний, широкоплечий, рудий і волосатий. Відзначався задерикуватістю, хвалькуватістю, полюбляв грубі жарти й охоче мірявся силою з домочадцями. Легковірний, добродушний і наївний, він часто спалахував гнівом і тоді ставав небезпечний. Цілими днями юнак ганяв по околиці, полюючи на дичину, або гайнував час на пасовиськах з пастухами. Ісав зовсім не дбав про свою зовнішність, був неохайний, а

---

* «Тримати за п'яту» в стародавніх євреїв означало «змести когось з дороги», «перемогти когось».

його пропітнілий одяг тхнув полем і козами. Життя для нього — це були широкі простори, сонце і воля. Ніколи не боліла йому голова за тим, що принесе завтрашній день. Повернувшись із своїх мандрів, він не брався господарювати. Коли був голодний — сідав їсти; коли хотів пити — пив; коли хотів спати — вкладався будь-де і спав.

Зовсім іншою людиною виріс Іаков. Він завжди ходив протоптаними стежками, клопотався по господарству, одним словом, був зразковий, працьовитий і покірний син. Старший брат вважав його вайлуватим і ставився до нього трохи зверхньо. Він і не догадувався, який хитрий, підступний був цей матусин синок.

Старий Ісаак більше любив Ісава, котрий подобався йому своєю спритністю на полюванні й фізичною силою. Це були чоловічі риси, що нагадували йому предків-кочовиків. До того ж Ісав по-своєму любив батька, був з ним відвертий і чесний, розважав його і розвеселяв, а коли повертався з полювання, завжди приносив йому свою здобич.

Іаков був улюбленцем Ревекки. Ісава вона вважала неотесаним простаком і трохи соромилася за нього. Навіть сама думка про те, що він стане головним спадкоємцем роду, проганяла від неї сон. Ревекка боялася, що син легковажно розтринькає родовий маєток, тоді як Іаков, господар і торговець за покликанням, дістане мізерну частку спадку. Вдень і вночі сушила вона собі голову, як відвернути нещастя і зробити так, щоб за Іаковом визнали право первородства.

За миску сочевичної юшки. Одного разу Іаков стояв біля кухонного вогнища і варив собі юшку з сочевиці. Тут прийшов Ісав і попросив дати йому їсти. Він був стомлений і голодний як вовк. Цілий день ганявся за дичиною і нічого не вполював. А коли Ісав був голодний, мусив негайно попоїсти, такий уже був цей невгамовний хлопець. Але Іаков і думки не мав ділитися юшкою. Ісав пожадливо вдихав смачні пахощі і все наполегливіше просив їсти. Тоді брат ніби жартома запитав його:

«А ти продаси мені за миску сочевичної юшки право первородства?»

«Продам»,— відповів не замислюючись Ісав.

«Присягаєшся?»

«Присягаюсь!» — мовив Ісав не замислюючись. Бо ж він стільки разів проклинав і присягався, коли був розгніваний. Так уже було заведено в пастухів і мисливців. Вони не добирали слів, щоб висловити свої почуття. Але для Іакова клятва була священною і непорушною, тому він вважав, що вже здобув право первородства.

Ісав задоволено взявся їсти, не підозрюючи, яке велике нещастя накличе його легковажність.

УДАЧІ Й НЕВДАЧІ ІСААКА. У країні Хеврон, де Ісаак прожив довгі роки, почалася посуха й голод. Тому Ісаак вирішив піти в країну Авімелеха, царя герарського, з яким колись приятелював Авраам. Коли він прибув туди, місцеві жителі дуже вихваляли вроду Ревекки. Боячись, щоб його не вбили і силою не забрали дружини, Ісаак усім казав, що це його сестра.

Сталося так, що одного разу цар Авімелех побачив у вікно, що Ісаак жартував з Ревеккою, але не так, як звичайно брати жартують з сестрами. Тоді він покликав Ісаака до себе і сказав:

«Адже вона жінка твоя? Як же це ти казав: вона сестра мені?»

Ісаак засоромився і відповів:

«Затим казав, аби не вмерти задля неї».

Цар обурився:

«Що ж ти вдіяв нам? Ще б хтось із мого народу побув з жінкою твоєю, і ти навів би на нас незнаний гріх».

Однак він простив Ісаакові обман, як свого часу простив Авраамові. А своєму народові оголосив, що того, хто посміє торкнутися Ревекки, буде покарано смертю.

Ісаак у країні Герар, крім того, що розводив худобу, почав обробляти землю і часто збирав дуже багаті врожаї. Незабаром він розбагатів, у нього були великі стада овець і рогатої худоби, а також велика челядь. Це викликало заздрощі у місцевих жителів. Герарські пастухи сварилися з ним за колодязі, які колись викопав Авраам. Ісаак переходив з місця на місце, та тільки викопував він свій колодязь, зловмисники засипали його піском.

Врешті Ісаак переселився до Берсеби, де спорудив олтар господу богові. Туди до нього прийшов Авімелех разом із своїм другом Ахузафом і воєначальником Фіхолом, щоб перепросити за вчинені кривди. Ісаак докірливо запитав його:

«Чого ви прийшли до мене, коли ви зненавиділи мене і казали йти від вас?»

Авімелех відповів на це:

«Побачили ми, що господь був з тобою, та й кажемо: нехай же буде клятва між нами й між тобою і заповідаймо з тобою заповіт, щоб ти не робив нам лиха, як ми не чіпали тебе і як ми робили тобі тільки добро і відпустили тебе з миром; і тепер ти благословен господом».

Так було укладено нову спілку між стародавніми євреями і місцевим царем. Ісаак влаштував на честь гостей пишну учту, а коли вони наїлися й напилися, з миром відпустив їх додому.

ПІДСТУПНІСТЬ РЕВЕККИ ТА ІАКОВА. Ісаак на старість почав сліпнути і вже не пізнавав навіть своїх близьких. До того ж йому завдав прикрощів Ісав, котрий одружився з двома хеттеянками, знехтувавши традицією племені й не дбаючи про чистоту крові. Проте Ісаак любив його і далі вважав за первородного сина. Якось він покликав до себе Ісава і сказав:

«Я постарів, не знаю дня смерті моєї. Візьми зараз мисливську зброю, сагайдак твій і лук твій, іди на лови і вполюй щось для мене. І приготуй мені наїдку такого, як я люблю, та й принеси мені, щоб поблагословила тебе душа моя, покіль я не вмер».

Ісав одразу ж вирушив на лови, щоб виконати волю старого батька. Цю розмову між батьком і сином підслухала Ревекка, і в її голові зародився хитрий план. Поки не буде Ісава, вона надумала підіслати до батька Іакова і облудно випросити в нього благословення, яке давали тільки первородному синові.

Коли Іаков довідався про це, він злякався і запротестував:

«Ісав, брат мій, оброслий волоссям, а я — ні. Якщо батько мій обмацає мене, я буду в очах його обманщиком і накличу на себе прокляття, а не благословення».

Та Ревекка розвіяла його сумніви і звеліла привести

двох козенят. Вона приготувала з них страву, вдягла Іакова в плащ Ісава, щоб він пахнув полями, а руки й шию обмотала козячими шкурками.

Персодягнений Іаков пішов до Ісаака і, удаючи з себе Ісава, подав йому страву. Сліпий батько здивувався, що первородний син так швидко повернувся з полювання, і, щоб пересвідчитися, чи не сталося помилки, обмацав Іакова руками.

«Голос, голос Іакова,— пробурмотів він,— але руки, руки Ісава».

Коли Ісаак наївся і випив вина, його знову охопили сумніви. Він звелів мнимому Ісаву поцілувати його і, коли почув запах його одягу, просякнутого потом, заспокоївся. І сказав радісно:

«Це запах мого сина, як запах поля, що його поблагословив господь!»

Тут він одразу урочисто поблагословив Іакова, після чого той набув прав первородного сина і головного спадкоємця.

Повернувшись додому з полювання, Ісав довідався, як підступно його позбавлено спадку. Батьківське благословення було містичним актом, який діяв з невідворотною силою, навіть коли це благословення було видурене. Ісаак та Ісав уже нічого не могли змінити. Ісав страшенно розлютився і погрожував убити Іакова. Однак, з жалю до любого батька, він стерпів і постановив собі здійснити свою погрозу тільки після його смерті.

ДРАБИНА ІАКОВА. Боячись за життя Іакова, Ревекка сказала йому:

«Ісав, твій брат, погрожує вбити тебе. Тепер же, синку, послухай голосу мого, встань і біжи до Лавана, брата мого, в Харран. І поживи з ним якийсь час, поки не одвернеться гнів у брата твого від тебе, і забуде він, що ти йому вдіяв. Тоді я пошлю і візьму тебе звідти».

Ісаак теж не заперечував, щоб Іаков пішов до Харрана. Адже там він міг знайти подругу життя серед свого роду і уникнути помилки, яку зробив Ісав, одружившися з хеттеянками. Старий батько, очевидно, простив уже йому підлу брехню, ніжно попрощався з ним і поблагословив у дорогу.

Іаков вирушив у далеку путь, як бідний пілігрим, з торбою за плечима і костуром у правиці. Він

змушений був нишком прокрастись із табору вночі, коли грізний Ісав солодко спав у своєму наметі. Всю дорогу він ішов пішки й ночував просто неба.

Одного разу, коли вже стемніло, він поклав під голову камінь і заснув, стомлений цілоденною дорогою. Тоді йому приснився дуже дивний сон. Він побачив драбину, яка сягала до неба; по ній ходили ангели, а на найвищий щабель сперся Ягве і звернувся до нього дуже милостиво:

«Я господь, бог Авраама, отця твого, і бог Ісаака. Землю, на якій ти лежиш, я віддам тобі й потомству твоєму. І буде потомство твоє як пісок земний; і розпросторишся на захід і на схід, на північ і південь... І це я з тобою...»

На світанку Іаков прокинувся і поклявся Ягве, що визнаватиме його своїм богом і віддаватиме йому десятину, якщо він оберігатиме його, не поскупиться на хліб, дозволить повернутись у батьківський дім. На згадку про незвичайне видіння Іаков поставив священний камінь і полив його єлеєм, а місце, де вступив у спілку з богом, назвав Вефілем, що означає «дім божий».

ЯК ЛАВАН ТА ІАКОВ ОБДУРЮВАЛИ ОДИН ОДНОГО.

Іаков прийшов до Харрана надвечір. Біля міської брами навкруг колодязя зібралися пастухи, щоб напоїти худобу. Іаков запитав у них, чи не знають вони Лавана, внука Нахорового. Саме в цю хвилину з'явилася вродлива пастушка з отарою овець.

«Ось його дочка Рахіль!» — загукали пастухи.

Побачивши двоюрідну сестру, Іаков розчулився і з слізьми на очах поцілував її в щоку. Рахіль повернулася додому і розповіла батькові, що прибув родич. Лаван щодуху прибіг до колодязя, міцно обняв Іакова і забрав до себе. За вечерею він безперестанку розпитував про Ісаака та Ревекку, а наслухавшися досхочу, запитав небожа, чого він прийшов до Харрана.

Іаков попросив дядька, щоб той узяв його до себе на службу. Лаван, як людина практична, запитав небожа, скільки він хоче плати. До розмови уважно прислухалися обидві дочки Лавана, несміливо позираючи на двоюрідного брата. Іаков також придивлявся до них і щось обмірковував.

Старша дівчина, яку звали Лія, була каправа та й взагалі не відзначалась вродою. Зате молодша, Рахіль, була така гарна, що він не міг відвести од неї очей. Нарешті Іаков набрався відваги й одказав дядькові:

«Я буду сім літ служити тобі за твою молодшу дочку Рахіль».

Лаван засміявся з такої безцеремонності, але умова здавалася йому вигідною, і він охоче погодився.

Іакова поставили доглядати скот. Він чудово знався на цьому, й Лаванові стада розмножувалися як ніколи раніше. Сім літ промайнули, мов сім днів. Настав час розплачуватися за службу. Лаван запевнив Іакова, що додержить обіцянки, і скликав багато гостей на весілля Рахілі. Весілля було бучне, багате, і гості бенкетували на славу.

Наприкінці дня, за весільним звичаєм, молодий пішов у темну кімнату, куди тесть мав привести йому молоду. На втіху гостей Іаков пішов туди похитуючись, бо дуже сп'янів. Однак усе відбулося так, як вимагала традиція. Вдосвіта, коли в кімнаті розвиднілось, Іаков прокинувся уже тверезий, і яке ж було його здивування, коли він побачив біля себе Лію замість Рахілі. Він одразу зрозумів, що Лаван підло обдурив його, вирішивши таким чином долю невродливої дочки. Обурений, схопився він з постелі і побіг до тестя, накинувшись на того з грубими докорами. Але старий лис зовсім не перейнявся тим і незворушно промовив:

«У нас тут немає звичаю видавати заміж молодшу дочку раніше, ніж старшу».

Ця нахабна відповідь глибоко образила Іакова. Він затрусився од гніву, кричав, погрожував і зчинив такий лемент, що в домі всі поперелякувались. Тільки Лаван не втрачав рівноваги, і коли зять трохи втихомирився, запропонував йому попрацювати ще сім років, після чого за нього віддасть Рахіль. Що ж мав робити неборака? Хоч-не-хоч, мусив погодитися на нову умову, щоб здобути кохану Рахіль. Тільки, вже навчений, він зажадав, щоб тесть наперед розплатився з ним за майбутню службу. Одружився Іаков з Рахіллю через тиждень після прикрої події. Так Іаков мав одразу двох жінок. Його укоханою, звісно, була Рахіль, а з Лією він поводився, як мачуха з чужою. Ревниві сестри одна поперед одної улещували чоловіка, і часто в домі зчинялися сварки. До того ж доля ніби вирішила насміятись з

Рахілі. Виявилося, що вона бездітна, а Лія спородила Іакову підряд аж чотирьох синів. Бридуля весь час вихвалялася цим. Коли вона годувала дітей, то аж сяяла від гордощів і весь час глузувала з вродливої, але дуже нещасної сестри. Рахіль у розпачі всю вину за нещастя переклала на чоловіка.

«Зроби так, щоб я мала дітей; а якщо ні — то я умру!» — заволала вона.

Іаков розгнівався на неї і сердито відказав:

«Хіба я бог, котрий не дав тобі плоду утроби?»

Рахіль, не знаючи, що робити, вирішила скористатися старовинним звичаєм свого народу: вибрала вродливу рабиню, на ймення Валла, і дала її чоловікові в наложниці. Валла невдовзі завагітніла. Під час пологів Рахіль тримала її у себе на колінах, щоб, за звичаєм, дитина рабині вважалася її власною дитиною. Так народився хлопець, якого назвали Дан.

Тепер Рахіль сяяла від радості й захоплено вигукувала:

«Судив мені господь, і почув голос мій, і дав мені сина!»

А коли Валла народила другого сина, Рахіль мовила з полегкістю:

«Боротьбою великою боролась я з сестрою моєю і перемогла».

Тепер уже засмутилася Лія; ні з того ні з сього вона перестала родити і почала втрачати грунт у цьому материнському поєдинку. Вона також пішла за прикладом сестри і вибрала для чоловіка наложницю із милозвучним ім'ям Зелфа. Статна наложниця сподобалась Іакову й народила йому за два роки двох синів. Як же піднеслася духом Лія, знову взявши гору над сестрою.

«На моє щастя,— вигукувала вона, тріумфуючи,— бо блаженною зватимуть мене жінки!»

Сталося так, що її син Рувим, коли в'язав у полі скошену пшеницю, знайшов на стерні рідкісну рослину — мандрагору, чудодійний засіб проти безплідності. Він швидко відніс її матері, щоб вона знову народжувала синів. Пронозлива Рахіль одразу дізналася про це і побігла до Лії просити, щоб та і їй вділила трохи чудесного зілля. Але щаслива власниця зілля і гадки не мала допомогти сестрі, а відповіла їй буркотливо:

«Невже тобі мало володіти чоловіком моїм, що ти хочеш забрати і мандрагори сина мого?»

Рахіль пішла з порожніми руками, хвилюючись за своє майбутнє [11]. І були в неї для цього серйозні причини, бо Лія породила ще двох синів і дочку, отже, могла похвалитися шістьма синами й дочкою з власного лона і двома синами від рабині Зелфи. Здавалося, що Лію вже не можна перемогти. Але ось несподівано Рахіль ніби знову стала змагатися з сестрою і народила сина, якого назвали Йосифом. Нарешті вона подолала свою бездітність. Можливо, їй допомогла мандрагора, з якої, певно, вкрала шматочок тихцем у заздрісної сестри.

Минуло ще сім років служби, й Іаков вирішив повернутися до Ханаану. Він став вимагати од Лавана додаткової плати в нагороду за свою самовіддану працю для його добра.

«Ти ж знаєш, як я служив тобі і яким став скот твій при мені,— терпляче доводив він.— Бо мало було в тебе до мене, а стало багато; господь благословив тебе з приходом моїм».

Лаван щоразу знаходив нові відмовки. Однак, припертий до стіни, почав здаватися, бо змушений був визнати, що правда на боці зятя.

Помітивши, що Лаван вагається, Іаков пообіцяв і далі служити в нього, якщо той йому віддасть усі сірі й рябі кози, вівці та барани.

Лаван тихцем посміявся з зятевої наївності й охоче прийняв такі умови. Адже в його стаді переважала чорна та біла худоба, а сірих і рябих було мало й на розвід. Він радів, що допомога Іакова коштуватиме йому так дешево, проте дуже помилився у своїх розрахунках, забувши, що Іаков з дитинства доглядав скот і добре знався на складній справі схрещування тварин.

Іаков збирав свіжі гілки, надрізав на них кору, щоб було видно білі пружки, і клав ті гілки біля водопою. Вівці, п'ючи воду, так задивлялися на них, що плодили сірих і рябих ягнят.

Тільки значно пізніше Лаван помітив, як дуже розмножується сірий скот, а чорного і білого стає дедалі менше. Лаван усе більше біднів, а Іаков мав численні стада овець, баранів і кіз, а також велику кількість рабів, рабинь, верблюдів та в'ючних ослів. Одним словом, цього разу найшла коса на камінь. Синам Лавана це, зрозуміло, не могло подобатися. Бачачи, що хитрий

швагер забрав майже все їхнє добро, вони зчинили неймовірний галас, нарікаючи:

«Іаков заволодів усім, що було в батька нашого, і з маєтку батька нашого нажив усе багатство це...»

Іаков казав, що бог хотів покарати Лавана за його шахрайство і зробив так, щоб розмножувався сірий і рябий скот. «І відняв бог скот у батька вашого,— виправдовувався він перед своїми жінками,— і дав його мені».

Дружини, як і всі люблячі жінки, у цій родинній сварці стали на бік чоловіка. А коли Іаков признався їм під великим секретом, що бог звелів йому повертатися до Ханаану, вони з радістю підтримали його. І при нагоді стали нарікати на батька:

«Хіба не за чужениць вважає нас він? Адже він продав нас і з'їв навіть срібло наше. Тому все багатство, яке бог відняв у батька нашого, є нашим і дітей наших. І тепер роби все, що бог звелів тобі!»

ВТЕЧА ІАКОВА. Гризня в Лавановому домі ставала нестерпною. Іаков не помилився, коли боявся, що тестеві сини захочуть силою забрати в нього добро, придбане кмітливістю й працею. І він вирішив потайки покинути Харран.

Іаков не знав, що Рахіль пробралася в батьків дім і вкрала статуетки домашніх богів, які з давніх-давен опікувалися родом Фарри.

Караван Іакова був величезний — верблюди, в'ючні осли, вівці, барани і кози. Іаков їхав у супроводі двох жінок, двох наложниць і одинадцяти синів, не рахуючи численної челяді разом з родинами. Тому нелегко було непомітно втекти з Харрана. Однак Лаван тільки на третій день зауважив утечу. Він негайно скликав синів і на чолі озброєного загону вирушив у погоню. Та дорогою бог наказав йому, щоб він не смів кривдити Іакова і не допускав кровопролиття.

Через сім днів Лаван догнав Іакова на горі Галаад, коли той саме ставив намети. Розгніваний тесть підійшов до втікача, який чекав його з своїми озброєними людьми, і сказав з докором:

«Що ти вкоїв? Чому викравсь потай мене та позавозив дочок моїх, мов бранок? Чому втікав потай мене

та викравсь від мене, не сповістивши мене? Відпустив би тебе з веселощами й піснями, з тимпанами й гуслями. І не дозволив мені поцілувати внуків моїх і дочок моїх. Се ж учинив ти нерозсудливо, вдіявши таке. Тепер би я мав силу покарати тебе, та бог отця твого вчора вночі прорік до мене словами: «Остерігайся зв'язуватись з Іаковом». Нехай би ти пішов собі, тому що тяжко занедужав по господі отця твого, але навіщо ж ти украв богів моїх?»

Іаков дуже здивувався, бо нічого не знав про крадіжку. Він обіцяв викрити злодія й покарати на смерть і дозволив тестеві обшукати весь табір. Лаван оглянув намети Іакова, Лії і двох наложниць, а потім пішов до намету Рахілі. Винуватиця поспішно заховала статуетки під верблюже сідло і сама сіла зверху. Лаванові й на думку не спадало, що статуетки могли бути сховані в такому непристойному місці, і, звичайно, він не знайшов їх.

Тепер уже Іаков розгнівався на тестя, що той переслідував його і принизив, роблячи обшук. Він виказав йому всі кривди, яких зазнав від нього за двадцять років служби.

«Ти оглянув у мене всі речі, що знайшов ти зі свого дому? — докірливо допитувався він.— Якщо знайшов щось, поклади тут перед родичами моїми і перед родичами твоїми; нехай вони нас розсудять. Двадцять років я був у тебе; вівці твої й кози твої, яких я доглядав, не скидали ягнят, і баранів з твоєї отари не їв я. Роздертої диким звіром тварини не приносив тобі, а віддавав тобі своїх тварин. Коли в тебе що-небудь удень чи вночі пропадало, ти вимагав од мене. Вдень мучила мене спека, а вночі не давав спати холод. Такі були ті двадцять літ служби в тебе. Я служив тобі чотирнадцять років за двох дочок твоїх і шість років — за скот твій; а ти десять разів змінював винагороду мою. Якби не допомагав мені бог отця мого, бог Авраамів, і той, кому зі страхом поклоняється Ісаак, то відпустив би ти мене ні з чим».

Лаван, одначе, твердив, що все майно, забране Іаковом, насправді належить йому. Але все-таки не став домагатися своїх прав і згодився на виїзд зятя до Ханаану.

«Дочки — мої дочки,— сказав він Іакову,— діти — мої діти; скот — мій скот, і все, що ти бачиш, се моє;

що ж можу я тепер зробити з дочками моїми і з дітьми, яких вони народили?»

Лаван запропонував Іакову укласти спілку. На знак згоди на горі Галаад було викладено горб з каміння. Лаван назвав його Ієгар-Сагадуфа, а Іаков назвав його Галаад. При тому Лаван проголосив:

«Цей горб свідок, і цей пам'ятний камінь, який я поставив, свідок, що ні я не перейду до тебе за цей горб, ні ти до мене за цей горб і за цей пам'ятник не перейдеш заради зла. Бог Авраамів і бог Нахорів хай судять між нами, бог отця їхнього».

Після того, як вони разом пообідали, Лаван поцілував дочок і онуків та й вирушив з синами назад додому.

ІАКОВ ЗМАГАЄТЬСЯ З БОГОМ. Іаков перейшов кордон Ханаану і отаборився у місцевості, яку назвав Маханаїм (табори). Місцеві жителі повідали йому тривожну звістку про брата його Ісава. Ісав оселився біля Мертвого моря на плоскогір'ї Сеїр, тобто на «кошлатій», «порослій деревами» вершині, і став правителем країни Едом. Він головним чином полював у диких гірських хащах, але при нагоді й грабував. Цим Ісав, звісно, здобув собі лиху славу серед ханаанеїв, які жили в долинах.

Почуте не віщувало Іакову нічого доброго, і серце його стиснулося з страху. Адже в нього було нечисте сумління, і він не сподівався, що брат забув кривди, заподіяні йому двадцять літ тому. Іаков вислав до Ісава посланців з проханням простити його. А коли посланці повернулися й сказали, що Ісав мчить йому назустріч із загоном озброєних воїнів, він страшенно злякався і став благати бога:

«Захисти мене, благаю тебе, від руки брата мого, від руки Ісава; бо я боюся, щоб, як прийде, не вбив мене і матерів з дітьми. Ти ж глаголив єси: «Благо тобі сотворю, і вчиню ім'я твоє, яко пісок морський, що не злічити його задля многості».

Потім Іаков зробив усе, щоб захиститися від можливого нападу брата. Ослів, волів, верблюдів, овець і людей поділив на дві групи і поставив їх на такій відстані, щоб принаймні одна група мала час втекти, коли другу атакуватимуть. Крім того, він вирішив задобрити Ісава щедрими дарами. «Умилостивлю його дарами, які

ідуть переді мною,— міркував він,— потім побачу лице його; може й прийме мене». Іаков відібрав з каравану двісті кіз, двісті козлів, двісті овець, двісті баранів, тридцять верблюдів разом з верблюденятами, сорок корів, двадцять биків, двадцять ослиць і десять віслюків. Це величезне стадо розділив на три рівні частини і висилав наперед кожну окремо і з однаковими перервами, щоб поступово пом'якшувати братів гнів.

Ніч Іаков провів у таборі, і там з ним трапилося щось дуже дивне.

Йому приснилося, буцімто він затято бореться з богом [12].

«Не відпущу тебе, поки не благословиш мене!» — гордо гукнув він богові, ніби рівному собі.

Іаков боровся щосили і врешті примусив бога благословити його як законного Ісаакового спадкоємця. Бог мучився з ним аж до світанку, а коли не міг вирватися з його обіймів, торкнувся жили на його стегні, і вона відразу всохла. Вирвавшись, бог благословив його і сказав: віднині він називатиметься «Ізраїль», що означає «той, що змагався з богом».

Прокинувшись уранці, Іаков помітив, що накульгує на одну ногу. Але почував себе бадьоро, бо нічна пригода розвіяла сумніви, які віддавна мучили його. Бог своїм благословенням узаконив здобуте обманом право первородства і, крім того, призначив Іакова батьком роду, який пануватиме над іншими народами. Місце, де відбулася ця пригода, Іаков назвав Пенуел, тобто «лице бога», а сини Ізраїлеві, на згадку про цю пригоду, ніколи не їдять жил із стегон убитих тварин.

ЗУСТРІЧ З ІСАВОМ. Нарешті появився Ісав на чолі своїх воїнів. Іаков, хоч і мав боже благословення, все ще боявся підступу. Коли сповістили, що брат уже близько, він поспішно розділив сім'ю на три групи. Наперед вислав обох наложниць з дітьми, за ними Лію з її потомством, а останніми — кохану Рахіль з Йосифом. Побачивши, що їм не заподіяно ніякої кривди, Іаков наважився підійти до брата і покірно сім разів уклонився йому до землі. Виявилося, що Ісав забув про давні кривди. Він із зворушливою щирістю обняв брата і розплакався від радості. Помітивши натовп жінок і

дітей, Ісав не зміг приховати свого здивування і захотів пересвідчитися, чи це справді братова родина.

«Це діти, яких бог дарував рабу твоєму»,— пояснив Іаков.

Тоді наложниці з дітьми та служниці підійшли ближче і вклонилися.

Тільки тепер Ісав звернув увагу на великі стада, які Іаков гнав поперед себе.

«Для кого у тебе ці всі стада, які я зустрів?» — запитав він.

А коли Іаков поквапливо відповів, що це для нього, довго не хотів і слухати про будь-які подарунки. Прийняв він щедрі дари тільки після довгих умовлянь. Ісав запрошував брата до свого гірського гнізда і пропонував далі їхати разом. Але Іаков усе ще не довіряв Ісаву. Він удавав, ніби прийняв запрошення, і в той же час запевняв, що не може подорожувати разом з братом, бо мусить посуватися дуже повільно, часто надовго зупинятися, щоб не змучити тварин і не розгубити стад. На прощання все ж пообіцяв, що піде слідом за братом і загостює в нього на горі Сеїр.

ЯК СИНИ ІАКОВА ПОМСТИЛИСЯ ЗА СЕСТРУ. Іаков тільки й чекав, коли Ісав зникне за обрієм в напрямку Едому, щоб відразу збочити з дороги. Він не гаючись перейшов убрід Йордан і зупинився під містом Сіхемом. Сіхемський цар Єммор дозволив йому поселитися у своїй країні. Іаков купив там шмат землі й поставив намети. Незабаром сталася незвичайна подія, котра поламала його плани.

Найстарший царський син Сіхем викрав дочку Іакова, Діну, коли вона вийшла погуляти на околицю, і збезчестив її. Та молодий царевич, очевидно, не був безнадійним негідником, він закохався у свою жертву і хотів одружитися з нею. Разом з батьком він пішов до Іакова, щоб просити в нього дозволу на шлюб. Сини Іакова в цей час працювали в полі, а коли, повернувшись додому, довідалися про вчинок царевича, спалахнули страшенним гнівом. Викрадення сестри вважалось у ті часи небувалою ганьбою, яку, за звичаями пустелі, можна було змити тільки кров'ю.

Нащадки Фарри були гордими, вільнолюбними скотарями. Вони не розуміли міських людей, у яких бла-

городство, почуття гідності й расової солідарності цінували вже не вельми високо.

Побачивши гнів синів Іакова, цар Єммор дуже зніяковів і став умовляти їх:

«Сіхем, син мій, пригорнувся душею до дочки вашої; дайте ж її за жінку йому; поріднїться з нами; віддавайте за нас дочок своїх, а наших дочок беріть собі. І живіть з нами; земля ця перед вами; живіть і торгуйте на ній і беріть її у володіння».

А засмучений Сіхем додав від себе:

«Тільки б знайти мені благовоління в очах ваших, я дам усе, що ви скажете мені. Визначте найбільше віно і дари; дам усе, що скажете мені, тільки віддайте мені дівчину за жінку».

Як же мало знав цар Єммор староєврейських скотарів, коли він пропонував їм злитися в один народ! Іаков і його сини саме цього боялися, мов вогню. Вони не хотіли приєднуватися до місцевої, чужої для них релігії і раси. Вони настільки дбали про чистоту роду, що їздили брати собі жінок аж у далекому Харрані, а до синів, котрі одружувалися з жінками чужої раси, ставилися з погордою, як до віровідступників.

І сини Іакова поставили вимогу, яку, на їхню думку, цар Єммор не міг прийняти. Вони зажадали, щоб йому самому, його синам і всім чоловікам його народу зробили обрізання.

«Тільки при тій умові ми погодимося з вами, якщо ви будете як ми, щоб і у вас усі чоловіки були обрізані. І будемо віддавати вам дочок наших і брати ваших дочок собі, і будемо жити з вами, і станемо єдиним народом. А якщо не послухаєтесь нас, то ми візьмемо дочку нашу й підемо звідси».

Вони дуже здивувалися, коли цар згодився і на цю умову. Справді, великою мала бути любов Сіхема до Діни! Проте виявилося, що у царя були свої таємні практичні розрахунки. Переконуючи своїх підвладних, щоб вони згодилися на обрізання, він пояснив їм: «Тільки тоді ці люди згоджуються жити з нами і бути єдиним народом, якщо і в нас усі чоловіки будуть обрізані так, як вони обрізані. Хіба не для нас стада їхні, і майно їхнє, і весь скот їхній?.. Тільки погодимося з ними, і житимуть з нами».

Здавалося, суперечка закінчиться згодою. Чоловікам міста Сіхема і його околиць зробили обрізання. Але

на третій день після цього, коли вони ще хворі й безсилі лежали дома, брати Діни, Сімеон і Левій, скликали своїх людей, повбивали всіх мешканців Сіхема і забрали сестру з палацу. В цей час інші брати спустошили околиці міста, забрали в неволю жінок з дітьми і захопили весь товар. Іаков не знав про змову синів, тому кривава розправа дуже вразила його. Він покликав до себе Сімеона й Левія і докоряв їм:

«Ви обдурили мене, зробивши мене ненависним для жителів цієї землі, для хананеїв і ферезеїв. У мене людей мало; зберуться проти мене, та й уб'ють мене, і я загину, і вся родина моя...»

ІАКОВ У ВЕФІЛІ ТА В МАМРЕ.

Іаков мусив якнайшвидше тікати з Сіхема, поки сусідні народи не отямилися і не стали мстити за підступний, кривавий напад. Коли настала ніч, Іакову явився бог, який мовив до нього:

«Встань, піди до Вефілю і живи там; і збудуй там жертовник богові, який явився тобі, коли ти тікав од лиця Ісава, брата твого».

Другого дня вранці Іаков скликав свій народ, щоб він очистився від гріхів і зрікся ідолопоклонства.

«Викиньте богів чужих, які є у вас,— сказав він,— і очистіться, і перемініть одіж свою; встанемо й підемо до Вефілю; там я воздвигну жертовник богові, який послухав мене у тяжку годину мою і був зі мною в дорозі, що верстав я».

Різні предмети поганського культу, привезені з Месопотамії,— статуетки домашніх богів і сережки-амулети, що їх носили у вухах, було закопано в землю під великим дубом поблизу Сіхема на знак нової спілки з богом Авраама.

Коли Іаков вирушив у путь, жителів навколишніх міст охопив страх божий, тому його ніхто не переслідував.

Прибувши до Вефілю, Іаков збудував жертовник богові і назвав це місце Ель-Вефіль, бо саме тут явився йому бог, коли він утікав од свого брата. Віддячуючи богові за повсякчасну опіку, Іаков приніс йому в жертву тварин і єлею. Бог ще раз явився йому і знову підтвердив його нове ім'я — Ізраїль, а потім промовив до нього:

«Я бог всемогутній, плодись і розмножуйся; і багато народів буде від тебе, і царі народяться із чресел твоїх. І землю, яку я дав Аврааму та Ісааку, тобі віддам; і потомству твоєму дам землю сю».

А коли вирушили з Вефілю і попрямували до Єфрафа (пізніше Віфлеєм), у Рахілі почалися пологи. Вона народила Іакову сина, а сама померла. Жінка дуже мучилася і перед смертю дала синові ім'я Беноні, що означає «син муки». Але Іаков, зрадівши появі на світ дванадцятого сина, змінив йому ім'я на Веніамін, що означає «син десниці».

Очевидно, вже на роду було написано Іакову, що він не матиме спокою в Ханаані. Бо коли він поселився в Гадері, його син Рувим вчинив перелюбство з його наложницею Валлою. Приголомшений цим новим ударом, Іаков переселився до Мамре, де старий Ісаак нетерпляче ждав його повернення. Обнявши сина і натішившися ним, він помер, маючи сто вісімдесят років. На похорон прибув Ісав, і обидва брати мирно поховали батька в родинній гробниці Махпела, де вже вічним сном спочивали Авраам і Сарра.

ПРАВДА І ЛЕГЕНДА ПРО ПАТРІАРХІВ

Ми вже знаємо, що сучасний варіант біблійного тексту виник відносно пізно, після повернення євреїв з вавілонської неволі, тобто в період від VI до IV віку до н. е. Авторами остаточної редакції були жерці. Вони мали намір повчати, а не записувати історію єврейського народу. Історія в їхньому розумінні була знаряддям, яким користувався бог, щоб являти свою волю, карати й винагороджувати.

Виходячи з цих релігійних і повчальних міркувань, вони змінювали традиційну історичну спадщину, викидали з неї все, що їм заважало, і навіть доповнювали її власними оповідями для підкреслення якоїсь релігійної думки. Ті біблійні постаті, що, на їхню думку, підкорялися закону божому, жерці оцінювали прихильно, а тих, котрі з певних причин порушували закон, вони зображали грішниками, яких по заслузі карав господь.

Немає сумніву, що жерці були не оригінальними авторами, а лише компіляторами й редакторами давніших переказів. Аналіз біблійного тексту показав, що в ньому слід розрізняти три нашарування. Найдавнішу частину Біблії було записано в IX віці до н. е. Її характерною рисою є те, що на означення бога невідомі автори вживають слово «Елогім». Тоді як у пізніших частинах, що відносяться до VIII віку до н. е., бога вже названо Ягве. У VII віці до н. е. обидві частини було об'єднано і так змішано, що в тексті подибуються і Елогім і Ягве [13]. Пізніше ці об'єднані варіанти переписувались і знову редагувалися. Остаточний варіант жерці взяли за основу для створення такої форми переказів, у якій вони ввійшли до канонічного біблійного тексту.

В критичному аналізі біблійного тексту і встановленні хронології окремих частин її величезна заслуга німецького вченого Юліуса Вельгаузена. Після тривалого скрупульозного дослідження біблійного тексту він дійшов висновку, що історію стародавніх євреїв, викладену в Біблії, було записано значно пізніше, що оповіді про патріархів, про Мойсея і навіть суддів виникли порівняно недавно. Школа Вельгаузена була дуже популярною протягом тридцяти років і ще й нині має своїх прихильників. Однак з часів Вельгаузена наука пішла вперед. Зроблено археологічні відкриття, які вносять корективи у висновки цього вченого. Величезні вавілонські архіви, знайдені у таких містах, як Ніневія, розкопки палестинських міст, згаданих у сказаннях про патріархів, і одночасно зіставлення цих відкриттів з біблійними текстами — все це доводить, що історична спадщина, використана жерцями VI віку до н. е., набагато давніша, ніж припускав Вельгаузен.

Цю історичну спадщину стародавні євреї передавали усно з покоління в покоління. Народний характер оповідей сприяв тому, що довкола правдивих подій нагромадилося так багато легенд, переказів, міфів і жартівливих оповідок, що тепер уже важко відрізнити правду од домислу. Жерці-компілятори, захоплені законом Ягве і Мойсея, безцеремонно переробляли оповіді, щоб підтвердити свої релігійні тези; одначе канвою для повчань вони брали древні народні перекази, які були виявом творчої фантазії стародавніх євреїв, їх способу мислення, звичаїв і мріянь. Через недогляд жерці не опустили в текстах всього, що вказувало на давність тих переказів. Так, у Книзі буття збереглися безсумнівні пережитки політеїстичних вірувань і фетишизму; а в оповідях про патріархів дуже часто натрапляємо на звичаї і міфи месопотамського походження.

З клинописних табличок, знайдених у руїнах Ніневії та Угаріта, ми довідалися, що сказання про Адама і Єву, Вавілонську башту й потоп більшою чи меншою мірою походять від шумерських

і вавілонських міфів, а деякі звичаї, описані в Біблії, були поширені серед народів Месопотамії і навіть частково відбиті в законах Хаммурапі. Одним словом, деякі біблійні переказі походять з дуже давніх епох.

Довгий час учені вважали, що народні легенди передавались тільки усно. Однак після відкриття, яке зробив у 1905 році англійський археолог Фліндерс Петрі, з'явилася гіпотеза, що автори найдавніших біблійних переказів теж могли користуватись якимись письмовими джерелами. У мідній і малахітовій копальнях на горі Сінай Петрі натрапив на старе, викарбуване в скелі буквене письмо, що походить з XV віку до н. е. Напис до кінця ще не розшифровано, але вже відомо, що складається він з 32 знаків і зроблено його семітською мовою. Припускають, що напис викарбували в скелі ізраїльські раби, яких єгиптяни послали на примусову роботу в копальні. Тому ймовірно, що стародавні євреї писали свої документи вже в другому тисячолітті до н. е. Слід пам'ятати, що батьківщиною буквеного письма була Фінікія, яка межувала з Ханааном. Крім того, серед документів XIV віку до н. е., знайдених у Ель-Амарні, є велике листування між Ханааном і Єгиптом. Усі ці факти дають можливість припускати, що, в усякому разі за часів Мойсея, коли не раніше, ізраїльтяни користувалися письмом.

Чому ж тоді так мало письмових джерел ми знаходимо в палестинських розкопках? Адже в Єгипті й Месопотамії знайдено величезні архіви, котрі докладно відтворюють історію цих країн, а в Палестині виявлено тільки невелику кількість писемних документів, наприклад, славнозвісний кодекс із Гезера X віку, записки Ієзекіїля VIII віку і листи з Лахіша VI віку.

Відповідь проста: у Палестині писали тушшю на крихких глиняних плитках, а в Месопотамії долотом видовбували клинописні знаки на грубих табличках з випаленої глини. У вологому палестинському кліматі плитки псувалися, а якщо навіть чудом деякі збереглися до наших часів, то

туш на них настільки стерлася, що напис уже не можна прочитати.

1960 року археологи знайшли дуже добре збережений лист, написаний у VII віці до н. е. на глиняному черепку. В листі до князя ізраїльський селянин скаржився на збирача податків, який за борги забрав у нього плаща. Цей лист є важливим відкриттям для науки, бо він доводить, що в Палестині користувалися письмом навіть у щоденному побуті.

Про давність біблійних легенд свідчить також уважний аналіз змісту їх. Спосіб життя Авраама у Ханаані — типовий для кочових скотарських племен. У певні пори року патріарх ставав табором під міськими мурами і обмінював свої товари — молоко, вовну й шкури — на вироби міських ремісників. Табірні намети утворювали коло. Перед наметами сиділи жінки, пряли вовну і наспівували свої месопотамські пісеньки. Великий намет патріарха стояв посередині кола і був місцем, де збиралися старшини. Авраам давав там накази служникам і пастухам, розв'язував суперечки і приймав гостей.

Це були суворі й мало ще цивілізовані часи. Серед стародавніх євреїв панувало право вендети, право, яке освячувало принцип «око за око, зуб за зуб». Кривава подія, пов'язана з викраденням Діни, мабуть, не була поодинока, хоч засудження Іаковом вчинку синів свідчить, що вже на той час звичаї стають менш жорстокі.

Давність біблійних легенд підтверджується також процесом поступової зміни суспільних відносин, що можна простежити в тексті. У племені Авраама був ще типовий патріархальний лад, хоч уже там виразно проступали класові суперечності. Авраам — рабовласник і багач; від решти племені його відділяла прірва, яку він поглибив тим, що взяв собі й своїй дружині княжі імена.

Ми бачимо також, що стародавні євреї поступово переходять від кочівництва до осілого життя хліборобів. Авраам — типовий бедуїнський шейх, котрий жив по-патріархальному просто. Він сам ріже теля, щоб почастувати трьох

таємничих подорожніх, і дає запити його молоком. Ісаак придбав поле, щасливо оре й сіє і п'є не молоко, а вино. А Іаков зі своїми достоїнствами й вадами — вже продукт осілого, майже міського середовища.

Весь цей еволюційний процес, так виразно помітний у біблійних переказах, цілком відповідає науковим твердженням про первісні фази суспільних укладів.

З біблійних переказів можна зробити висновок, що Авраам став визнавати монотеїзм. Докладно досліджуючи різні редакційні варіанти Біблії, можна перевірити, наскільки цей факт — наслідок ретуші, зробленої жерцями у VI віці до н. е. Відомо, що в пізніші часи стародавні євреї не раз зверталися до культу ханаанських богів і що пророки засуджували народ за це у своїх пристрасних проповідях. Можна, очевидно, припускати, що в добу патріархів ми маємо справу не стільки з чистим монотеїзмом, скільки з генотеїзмом, тобто з вірою в те, що хоч існують численні боги, але вшановувати треба лише одного бога — опікуна племені. Авраамів бог не має універсальних рис, це типовий бог племені, який дбає про майбутнє і добро тільки свого народу.

Концепція цього бога дуже примітивна. Він поводиться як людина, втручається у земні справи, дискутує з Авраамом і навіть схвалює його сумнівні щодо моралі хитрощі. Іаков бореться з богом цілу ніч і змушує його узаконити йому право первородства, яке підступно одібрав у Ісава.

Після повернення євреїв з вавілонської неволі, коли під впливом пророків монотеїзм остаточно викристалізувався і сформувався етично, така релігійна концепція була вже анахронізмом. Наявність цих наївних і примітивних релігійних уявлень можна пояснити хіба тільки тим, що жерці-редактори внесли їх до Біблії разом з стародавніми народними переказами, які вони використовували в своїй роботі.

У біблійних легендах вражає пластична і виразна характеристика патріархів. Кожна постать індивідуалізована і окреслена надзвичайно реалістично. Як різняться між собою Авраам, Лот, Ісаак та Іаков! Які переконливі у своїй жіночності Сарра, Ревекка, Рахіль чи нещасна Агар! А Ісав, цей enfant terrible[14] сім'ї, який блукав полями, любив мисливство і зневажав хліборобську працю! Поривчастий, запальний і в той же час добродушний і немстивий! Красномовний факт, що Біблія ставиться до нього з виразною симпатією. Навіть Ісаак, котрий мав з ним багато клопоту, виявляє до нього батьківську прихильність. Здається, що в особі Ісава єврейський народ втілив свою одвічну тугу за давніми добрими часами, коли прадіди були вільними скотарями й кочовиками.

Усе, що ми читаємо про патріархів, дуже цікаве, багате на драматичні ситуації, повне пригод і незвичайних випадків. У переказах постає жива людина, близька нам своїми вадами, достоїнствами, своїми конфліктами. Саме завдяки цьому Біблія і досі не втратила свого значення, вона ніби уламок пульсуючого життя давніх епох, який чудом витримав бурхливі зміни часу і тепер дає можливість нам зазирнути в самісіньку глибину чогось справді людського і неминущого.

Оповіді про патріархів мають усі характерні риси народних переказів і відтворюють спосіб мислення стародавніх єврейських поколінь. Неважко уявити собі тогочасних скотарів, котрі, сидячи біля вогнища, розказують один одному кумедні оповідки про своїх предків, як Авраам обдурив фараона, як Ісааків слуга зустрів біля криниці Ревекку, як підступний Іаков відняв у брата право первородства, а потім до нитки обібрав Лавана, як Лія і Рахіль змагалися в народженні синів.

Це були розмови простих людей з нерозвиненим інтелектом, які захоплювалися всілякими витівками народних героїв. Вони глибоко відчували поетичну красу своїх легенд, але часто губилися у моральній оцінці вчинків, що їх приписували

своїм предкам. Життя кочовиків було суворим, сповненим небезпек. Щоб утриматися на поверхні в ту варварську добу безперервних воєн, ці люди не могли бути надто делікатними щодо сумління.

У своїх розмовах кочовики давали волю фантазії. Патріархи як родоначальники відзначалися довголіттям і плодовитістю. Сарра, вже бабусею, засліплює своєю вродою царів. Бог і ангели втручаються в діла людей, щоб посунути фабулу розмови в бажаному напрямку або розплутати безвихідну драматичну ситуацію. У цих втручаннях нерідко буває багато казкової краси. Пригадаймо зворушливі сцени в пустелі, коли ангел наказує Агарі повернутися додому або коли він врятовує її разом з Ізмаїлом од смерті.

Годі й думати, щоб усі ці деталі, які з такою достовірністю відтворюють життя найстародавніших епох, могли вигадати жерці, що жили в VI віці до н. е., тобто в зовсім інших суспільних і побутових умовах. Навіть талановитий письменник не здолав би цього зробити. Жерці, переробляючи тексти, подекуди внесли в них анахронізми, але загалом небагато. Якщо вони твердять, ніби патріархи мали верблюдів, то це тому, що за їхніх часів верблюдів можна було побачити на кожному кроці. Тільки відносно недавно установлено, що верблюд на службі в людини з'явився на історичній арені не раніше XII віку до н. е., тобто за кілька століть після епохи патріархів. Немає причин сумніватися, що в жерців були під рукою дуже стародавні народні перекази про патріархів, може, навіть письмові джерела, і вони внесли їх до своєї компіляції майже без змін. Отже, точно повторили ці перекази так, як їх передала давня традиція.

Але це не означає, що думка вчених, котрі піддають сумніву саме існування патріархів, безпідставна. Зрозуміла річ, у далекі часи стародавні єврейські племена мали своїх вождів, невідомо тільки, чи можна їх ототожнювати з біблійними Авраамом, Ісааком та Іаковом. На жаль, нові археологічні знахідки не тільки не з'ясову-

ють це питання, а ще більше ускладнюють його. Спробуймо коротко розповісти про те, що науці вже відомо в цій галузі.

У Тель-ель-Амарні в Єгипті знайдено триста клинописних табличок XV віку до н. е. Це листи сірійських і палестинських князів до фараонів Аменхотепа III та Ехнатона. В одному листі палестинський князь пише, що в його країні з'явились явірські племена, котрі прибули з Месопотамії. Дехто з дослідників Біблії вважає, що явіри — то стародавні євреї. Знахідка ця важлива, оскільки вона вказує на можливість перебування євреїв у Палестині ще до епохи Мойсея.

Сенсаційним відкриттям ми завдячуємо французькому археологові Андре Парро. Біля дороги між Мосулом і Дамаском височить пагорб, названий арабами Тель-Харірі. Гробарі, копаючи могилу, знайшли там вирізьблену в дивному стилі статуетку, яка належить до якоїсь невідомої культури.

Парро, довідавшись про знахідку, поїхав туди і в 1934 році почав розкопки. Уже в перші дні він знайшов у руїнах фігурку бородатого чоловіка з складеними ніби до молитви руками. На ній клинописом викарбувано: «Я — Ламі-Марі, цар держави Марі...»

Враження було величезне. Про існування держави Марі знали й раніше, але ніхто не міг визначити, де саме вона була розташована. У XVII віці до н. е. країну захопили вавілонські війська і зруйнували дощенту її столицю. Дальші пошуки Парро остаточно підтвердили, що під горбом лежать руїни столиці. Було відкопано храм, житлові будинки, оборонні мури і насамперед чудовий царський палац, збудований у третьому тисячолітті до н. е. Будівля складалася з двохсот шістдесяти кімнат і залів. Там були кухні, лазні з ваннами, тронний зал і молільня, присвячена богині Іштар. Усюди видніли сліди пожежі й навмисного руйнування — безумовно, ознаки вавілонського нашестя.

Однак найзначнішою знахідкою був царський архів — з тридцяти трьох тисяч шестисот табличок з клинописними текстами. З цих табличок ми довідалися, між іншим, що Марі населяли племена амореїв. До складу держави входило також місто Харран, і це саме в той період, коли туди прибула родина Фарри.

Коли вчені почали читати хроніки, рапорти і кореспонденцію держави Марі, то натрапили на одну дуже несподівану річ. Назви згаданих у документах міст — Нахура, Фаррахи, Саруги і Фалеки дуже схожі на імена Авраамових родичів — Нахор, Фарра, Серуг і Фалек. Згадуються там племена Авам-рам, Іакоб-ель і навіть плем'я Веніамін, яке з'явилося на кордоні держави Марі й завдавало чимало клопоту її мешканцям. Немає сумніву, що назви племен були тісно пов'язані з іменами Авраама, його внука Іакова і наймолодшого сина Іакова, Веніаміна, родоначальника ізраїльського коліна веніамітів. Принагідно слід сказати, що тестем Нахора Біблія називає Харрана. Отже, і в цьому випадку власне ім'я збігається з назвою міста.

Це незвичайне відкриття дає можливість зробити висновок, що імена патріархів — насправді назви племен чи міст, які ці племена заснували або завоювали. Тоді Авраам — міфологічна персоніфікація одного із стародавніх єврейських племен, яке прибуло до Ханаану з Месопотамії. В його особі народна пам'ять втілила всю мінливість долі, що її зазнало плем'я під час своїх мандрів до нового місця поселення.

Лінгвістичний аналіз клинописних табличок з Марі довів, крім того, що стародавні євреї були близько споріднені з амореями і навіть становили одне з їхніх етнічних відгалужень. В найдавніші часи від Перської затоки на північ проходила потужна хвиля міграції семітських народів, відомих під назвою амореїв. Їхній нестримний потік тягнувся вгору по Євфрату, змітав царства шумерів і затопив майже всю Месопотамію. На руїнах завойованих маленьких країн амореї створили численні свої державки, між якими не було згоди доти, поки найвидатніший аморейський

цар Хаммурапі не об'єднав їх в одну велику державу. В тій подорожі аморейських народів без сумніву брали участь і староєврейські племена. Про це свідчить той факт, що спочатку вони жили в Урі, а потім переселилися до Харрана, міста — як ми тепер дізналися з клинописних табличок, знайдених у Марі,— населеного амореями.

Пізніше до Месопотамії вторглися з півночі народи несемітського походження. Семітські племена, яких виганяли з їхніх поселень, відступали на південний захід. Під час цієї нової міграції арамейці зайняли Сірію, а моавітяни, аммонітяни й едомітяни поселилися на західних і південних землях Ханаану. Трохи згодом вслід за ними прийшло плем'я авраамідів, причому, як твердить Біблія, до цього переселення їх змусили якісь конфлікти релігійного характеру. Невиразні спогади про ці події запали в пам'ять єврейських поколінь у вигляді легенд і переказів, які через багато століть жерці внесли до Біблії.

Завдяки археологічним відкриттям у переказах про Авраама, Ісаака та Іакова можна сьогодні виділити окремі фрагменти, що вказують на безпосередні зв'язки цих оповідей із месопотамською традицією і стародавніми релігійними культами. На деяких фрагментах варто спинитися докладніше, щоб з'ясувати, наскільки слушна теза про стародавність цих народних легенд.

Передусім — досить делікатна справа з відданням Сарри до царських гаремів. Не можна забувати, що відбувалося це в першій половині другого тисячоліття до н. е., в епоху, коли кочові племена жили в умовах примітивного суспільного ладу, коли чоловіки вважали жінок своєю власністю, якою можна було розпоряджатись, як всякою іншою власністю. Навіть через кілька століть Ягве застерігає царя Давида, що покарає його — забере у нього жінку і віддасть її сусідові. Тож зрозуміло, чому Сарра так покірно виконує бажання чоловіка.

Стародавні месопотамці, а також стародавні євреї зв'язок заміжньої жінки з чужим чоловіком вважали перелюбством не тому, що він не був

їй чоловіком, а тільки тому, що він не мав на неї ніяких прав власності. Це стосувалося навіть нареченої, якщо майбутній чоловік уже заплатив за неї викуп. А от зв'язок з незаміжньою жінкою, за яку ще не взяли викупу, вважався меншим проступком,— щоб відшкодувати кривду, винуватець повинен був тільки заплатити батькам дівчини. Головним обов'язком жінки було народжувати дітей і підтримувати рід чоловіка, а суворе додержання подружньої вірності мало тільки одну мету — забезпечити законність потомства і спадкоємства.

Згідно з цими поняттями дівочій цнотливості зовсім не надавали ваги. Якщо Лот готовий був віддати своїх дочок на потіху содомській черні, аби врятувати своїх гостей, то він чинив відповідно до цієї узаконеної традиції. Дочки не були ще заміжніми жінками, матерями роду, отже, завдана їм кривда була б не дуже велика.

Однак це не означає, що стародавні євреї схвалювали вчинок Лота. Адже сини Іакова, Сімеон і Левій, криваво помстилися за сестру, викрадену сіхемським царевичем. Епізод з Лотом — це, напевно, типова притча, яку передають від покоління до покоління. Цією гіперболізацією народ хотів показати, як високо цінував він гостинність. Крім того, створюється враження, що в Біблії наведено злу плітку, яка поширювалася в народі,— адже Лот був родоначальник моавітян і аммонітян, до яких стародавні євреї ставилися вороже і з погордою.

Звичаї, що стосуються становища жінки в суспільстві, записано в кодексі Хаммурапі. Згідно з кодексом було припустиме навіть перелюбство, якщо з тих чи інших причин на нього погоджувався чоловік, між іншим, щоб врятувати своє життя. Авраам двічі віддає Сарру до гарему чужих царів, твердячи, нібито вона йому сестра. Це, однак, не свідчить, як то гадали раніше, про моральну зіпсованість стародавніх євреїв. Про ставлення у найдавніші часи до таких вчинків можна судити з того, що бог, як видно, схвалив хитрощі Авраама. Адже Ягве карає не його, а царів, хоч їх було підступно обдурено. Робить

він так, напевно, тому, що вони завжди чинили свавілля, і в Авраама були причини боятися їх. Проте кара має і практичне значення. Йшлося про те, щоб змусити царів віддати Сарру, якій було на роду написано стати праматір'ю поколінь Ізраїлевих.

Якщо зайшла мова про Сарру, поговоримо про потішну характеристику її вроди. Цій жінці було вже шістдесят п'ять років, коли фараон узяв її до свого гарему, а в вісімдесят років вона викликала загальне захоплення в країні Авімелеха. В біблійних переказах родові герої стародавніх євреїв визначаються надприродною довговічністю і плодючістю. Фарра помер у двісті п'ятдесят років, Авраам дожив до ста сімдесяти п'яти років. Тому євреям неважко було повірити, що дружина патріарха, яка, за легендою, викликала захоплення своїх сучасників, так довго зберігала жіночу принадність.

Біблійна легенда про вроду Сарри пройшла через усю історію ізраїльтян. У печерах на березі Мертвого моря серед суворих, безлюдних скелястих урвищ у 1947 році знайдено згортки з біблійними текстами, що відносяться до періоду III віку до н. е.— I віку н. е. Вони належали єврейській секті ессенів, осередком яких був своєрідний монастир у Кумрані, збудований, очевидно, в II віці до н. е. В одному згортку міститься арамейський коментар до Книги буття, де, зокрема, є опис краси Сарри. Ось його переклад: «О, які рум'яні щоки її, які чарівні очі її, який гарний ніс її і як сяє обличчя її! О, які гарні груди її і непорочна білизна її тіла! О, яка насолода дивитися на її виточені плечі й руки. Які тонкі й ніжні пальці її, які чудові її ступні й стегна!»

Сумна історія Агарі також пояснюється месопотамськими звичаями, відбитими в законодавстві Хаммурапі. Закон детально уточнив роль наложниці і її дітей у сім'ї. Наложниця мала родити на колінах у бездітної жінки. Це був акт формального визнання сина наложниці законним спадкоємцем роду. Біблія згадує про цей особливий звичай у легенді про дочок Лавана.

В архівах, розкопаних у руїнах будинку багатого месопотамського купця в Нузу, знайдено шлюбний контракт родини Тегаптіллі (близько 1500 року до н. е.), в якому є така постанова:

«Якщо жінка матиме дітей, чоловік не має права брати другу жону. Коли ж у неї не буде дітей, вона сама вибере чоловікові рабиню, а дітей, народжених від цього зв'язку, виховає так, як своїх власних».

Слід ще додати, що, згідно з кодексом Хаммурапі, Сарра могла покарати рабиню Агар, але не мала права вигнати її з дому.

Перейдімо тепер до одного з найдивніших і найпотаємніших ритуальних обрядів, установлених Авраамом під час поневірянь у Ханаані, а саме до обряду обрізання. Це найстародавніший звичай первісних племен, і ми й досі не знаємо його сенсу, хоч подибуємо в усі часи і на всіх континентах. Геродот пояснював його як піклування про гігієну, а сучасні дослідники вбачають у тому магічний акт, що має символізувати криваву жертву божеству. Обрізання практикувалося в деяких індіанських племен ще до відкриття Америки, а також серед народів Австралії, Полінезії та Африки. Для нас важливе те, що обрізанню підлягали також єгипетські жерці. Стародавні євреї, певно, познайомилися з цим обрядом під час короткого перебування в Єгипті й під враженням його релігійної символіки запровадили в себе як зовнішню ознаку спілки з богом. Геродот твердить, що стародавні євреї, едомітяни, аммонітяни і моавітяни запозичили обряд обрізання у єгиптян. Це тим вірогідніше, що в Месопотамії, звідки згадані народи прибули до Ханаану, не знали обрізання. Грецький історик доводить, що єгиптяни, в свою чергу, перейняли обряд обрізання в ефіопів. Припускають, що й араби запровадили його під впливом ефіопів, ще до появи Магомета. Скрізь, куди сягав їхній вплив, вони прищеплювали цей звичай разом з ісламом, хоча Коран не тільки не вимагає обрізання, а взагалі замовчує його.

Якщо коріння звичаю обрізання сягає в Єгипет, то розмова Авраама з богом і його спроби врятувати життя невинних содомлян мають яскраво виявлене месопотамське походження. В шумерській легенді про потоп богиня Іштар приходить до найвищого бога, відповідального за потоп, і обвинувачує його в несправедливості й навіть злочині. Бог, на її думку, не мав права посилати погибель на людей, бо жертвою її стали також невинні, благочестиві люди. Своє обвинувачення вона кінчає знаменною сентенцією: «Кожен грішник сам відповідає за свої гріхи».

У цьому шумерському міфі засуджено принцип спільної відповідальності. Проблема мук і смерті праведних і благочестивих людей з давніх-давен непокоїла уми поколінь. Чому бог дозволяє, щоб страждали праведники і купалися в розкошах грішники? Спробу відповісти на це питання ми знаходимо в біблійному переказі про трагічну долю Іова та в інших стародавніх легендах.

Про те, як глибоко закарбувалося у пам'яті стародавніх євреїв перебування в Месопотамії, свідчить драбина з ангелами, що піднімаються і спускаються по ній, як це приснилось Іакову. Вона дуже схожа на зіккурати, тобто піраміди в Урі й Вавілоні, з кам'яними сходами, по яких ішли процесії жерців. Сумніви щодо цього розвіюють слова Іакова, коли він пробудився зі сну: «О, яке страшне це місце. Це не що інше, як божий дім, це «небесні врата». «Небесні врата» в контексті з драбиною були б зовсім незрозумілі, коли б ми не знали, що Вавілон у перекладі означає «божі врата». Отже, сон — це асоціація з вавілонським зіккуратом. На згадку про цей сон Іаков установив камінь і возлив на нього єлей. Зробив він так за стародавнім семітським звичаєм. Культ каменю (по-староєврейськи «массаба») — найдавніший культ у первісних людей. Чорний камінь Кааба в Мецці — пам'ятка стародавньої арабської релігії з часів політеїзму. Культ каменю існував також у фінікійців та хананеїв. Багато їх викопано в Палестині, а в руїнах міста Гезер знайдено вісім святих стовпів, що

стояли на горбі. Семіти вірили, що там живе бог, і тому назвали їх Вефіль, тобто «дім божий». Саме так назвав Іаков місце, де побачив у сні драбину з ангелами. Цей епізод свідчить про те, що в поколінні Іакова ще був живий архаїчний фетишизм.

Найбільше клопоту завдала дослідникам сцена всеспалення Ісаака. Похмурий розділ в біблійній історії несумісний з уявленням про доброзичливого бога, котрий таким жорстоким способом випробовує свого відданого прихильника. Тепер, одначе, ми вже знаємо, що цей епізод — останній відголос варварських культових обрядів, і завдяки археологічним відкриттям довідалися про його походження.

У Месопотамії, Сірії і Ханаані існував дуже давній звичай приносити в жертву богам первородних дітей. Під час розкопок у Гезері — одному з найбільших центрів ханаанського культу — археологи знайшли в печері і біля неї урни зі скелетами восьмиденних дітей, принесених у жертву богам. Дітей офірували також з нагоди побудування храмів і громадських споруд. Останки цих жертв часто були замуровані у фундаментах будинків, а в Мегіддо, біля підніжжя міського муру, знайдено зацементоване тіло п'ятнадцятилітньої дівчини.

Епізод з Ісааком пов'язаний з месопотамськими міфами. На це вказує згадка про барана, який заплутався рогами в терні. Напевно, то був якийсь культовий символ, бо англійський археолог Вуллі викопав з руїн Ура скульптуру такого барана з заплутаними в кущах рогами. Для шумерів скульптура була великою святинею. Про це свідчить не тільки те, що її знайдено в царській гробниці, але також її виконання. Скульптуру вирізьблено з дерева, оздоблено золотом, а роги барана і гілки куща стародавній художник вирізав із ляпіс-лазурі.

Племена, які за часів Авраама жили в Ханаані, належали здебільшого до західної групи семітів і розмовляли мовою, дуже близькою до

староєврейської. Про їхні релігійні вірування ми мали дуже скупі відомості. Тільки клинописні таблички, викопані в руїнах фінікійського міста Угаріта, дали можливість точно відтворити їхню міфологію і релігійні обряди. Верховним богом у них був Ель, котрий часто виступав під іменем Даган або Дагон. Його вважали творцем світу і зображали як діда з довгою бородою. Однак найпопулярнішим богом був Ваал, володар бурі й дощів, бог урожаю, опікун хліборобів. З великого ханаанського пантеону ще слід виділити богиню любові Астарту. Культові обряди на її честь мали характер оргій. У кожного ханаанського міста був, крім цього, свій бог-опікун.

Релігія ханаанеїв дуже схожа на вірування вавілонян. Деякі ханаанські боги мають своїх вавілонських відповідників, навіть їхні імена часто подібні. Немає сумніву, що первісний політеїстичний культ стародавніх євреїв був близький до ханаанського культу. Біблійні тексти свідчать, що й стародавні євреї часто називали бога Ваалом. Елогім — бог має такий самий корінь, що й ім'я верховного ханаанського бога — Ель, а його син, часто ототожнюваний з Ваалом, називався Яв, що є, напевно, діалектним варіантом імені родового староєврейського бога Ягве.

Хоча ханаанеї приносили у жертву своїм богам людей, їхня цивілізація була набагато вищою, ніж у староєврейських племен. Вони жили в містах, орали, сіяли і були добрі ремісники. Ця більш розвинена цивілізація, а також спорідненість мови й релігії не могли не впливати на нових іммігрантів, які жили в наметах.

Авраам, напевно, був проти цих впливів, і його позиція виявилася в пригоді з Ісааком. Як це звичайно буває в Біблії, варварський культовий звичай зазнає тут сублімації і стає символом глибокої релігійної думки. Автори біблійного тексту хотіли цим підкреслити повне підкорення Авраама волі божій, а також істотні зміни, які відбулися в релігійних поняттях стародавніх євреїв.

У Книзі чисел засуджено жертвоприношення дітей як найважчий злочин ханаанеїв. Інцидент з Ісааком є, таким чином, до певної міри актом

формального відмежування од кривавих обрядів, усе ще поширених у Ханаані.

Довгий час залишалося загадкою питання про статуетки домашніх божків, які вкрала Рахіль. Дослідників Біблії цікавило, чому Рахіль украла ці статуетки, що називалися по-староєврейськи «терафім», і чому Лаван надавав їм такого значення. Відповідь на це знайдено зовсім недавно. В архіві клинописних табличок із Нуці вчені надибали заповіт, у якому батько залишає найстаршому синові статуетку домашнього божка разом з основною частиною майна і зазначає, що інші сини мають право приходити в дім головного спадкоємця і приносити жертви божку. Згідно з кодексом Хаммурапі, зять, котрий успадкував статуетку від тестя, мав однакове з синами право на спадщину. На підставі цих фактів можна припускати, що Рахіль керувалася не стільки ідолопоклонством, скільки практичними міркуваннями. Вкравши домашніх божків, вона хотіла забезпечити своєму чоловікові право на спадщину. Лаван розумів це і тому так завзято домагався повернути вкрадені статуетки.

Не менш стародавній звичай, коли зять мав одпрацювати певну кількість років у домі тестя за наречену, і досі зберігся у деяких народів Сходу. Польський письменник Аркадій Фідлер у книзі «Дикі банани» розповідає, що такі стосунки він спостерігав у в'єтнамського народу таїв. Ще в XIX віці відробляли майбутньому тестеві у татар і сірійців. Швейцарський мандрівник Буркхардт у книзі «Подорож по Сірії» пише: «Якось я зустрів юнака, котрий вісім років працював лише за харчі; наприкінці цього строку хазяїн мав віддати йому за дружину свою дочку, за яку в іншому разі юнак повинен був би заплатити сімсот піастрів. Коли я зустрів його, він був уже три роки одружений. Однак гірко скаржився на свого тестя, який і далі вимагав, щоб він виконував задарма найважчу роботу. Це перешкоджало йому завести власне господарство і власну сім'ю. Було це в районі Дамаска».

Яка ж разюча подібність до сутичок між Лаваном та Іаковом!

У розділах Книги буття, де розповідається історія трьох патріархів, подибуємо назви ряду міст, які довгий час вважалися легендарними. Та великі досягнення археології на межі XIX—XX століть підтвердили їхню історичність і тим самим довели, що в цьому Біблія цілком вірогідна.

Стосується це насамперед міста Ура, з якого батько Авраама виїхав до Харрана. В 1922 році великий англійський археолог Леонард Вуллі почав розкопки на узгір'ї, яке араби назвали Смоляною горою, і відкрив там руїни величезного міста, побудованого шумерами за три тисячі років до н. е. На вершині споруди, схожої на піраміду-зіккурат, стояв храм бога місяця, якому поклонялися протягом майже двох тисячоліть.

З розкопок Вуллі реконструював будинок заможного городянина, котрий жив у XIX—XVIII віках до н. е., тобто в час, коли, можна припустити, мешкав там рід Фарри. На підставі цієї реконструкції англійський археолог у книзі «Ур Халдейський» пише:

«Треба грунтовно переглянути наші погляди на староєврейського патріарха після того, як стало відомо, в якому культурному оточенні минули його молоді роки. Він був житель великого міста і спадкоємець давньої високорозвиненої цивілізації. Будинки свідчать про комфортабельне і навіть розкішне життя».

Ще цікавіша історія відкриття Харрана. Біблія твердить, що причиною еміграції роду Фарри з Ура до Харрана була релігія. На думку американського орієнталіста Олбрайта, це сталося в період між XX і XVIII віками до н. е. Є підстави вважати, що рід Фарри поклонявся богові місяця. Це підтверджує фраза, записана в 24 главі Книги Ісуса Навіна: «За рікою (Євфратом) жили батьки наші здавна: Фарра, батько Авраама і батько Нахора, і служили іншим богам».

З Біблії ми дізнаємося, чому Авраам покинув Харран і пішов у землю Ханаанську. Приводом до еміграції був перехід Авраама на генотеїзм, що, згідно з біблійним текстом, стався ще в Урі.

Це переконання мало глибокі корені в ізраїльській традиції і відображено ще в Книзі Юдіфі (гл. 5, стихи 8—9). Героїня цієї книги Юдіф так розповідає ассірійцеві Олоферну про своїх предків: «... вони не хотіли йти за богами своїх батьків, які були в землі Халдейській. Відступивши од звичаїв своїх батьків, котрі визнавали багатьох богів, вони поклонилися одному небесному богові, який звелів їм вийти звідти й поселитися в Харрані».

Одна з легенд, записаних на клинописних табличках, знайдених в Угаріті, розповідає про боротьбу між прихильниками місяця і сонця і про вигнання поклонників місяця. Крім того, сліди культу місяця знайдено і в Палестині. Вчені припускають, що ім'я батька Авраама — Фарра походить від спільного для всіх семітських моз слова, що означає місяць.

Англійський археолог Девід Сторм Райс 1957 року поїхав до південної Туреччини і відкрив там руїни Харрана. Виявляється, місто роду Фарри стояло на ріці Нар-Балі, притоці верхнього Євфрату, майже за п'ятсот кілометрів на північ од Ура. Про те, що Харран був центром культу бога місяця і що його жителі були релігійними фанатиками, ми довідалися з різних древньовавілонських текстів. Але ніхто не підозрював, наскільки вони були віддані своєму божеству. Внаслідок розшуків, проведених у руїнах англійським археологом, виявилося, що культ місяця пережив там народження й занепад Римської імперії, що християнство не могло проникнути туди, і навіть іслам мусив довгий час миритися з його існуванням. Тільки за царювання Саладина зруйновано храм бога місяця і на фундаменті збудовано в 1179 році мечеть, яку в свою чергу зрівняли з землею монголи у XIII віці н. е. Під руїнами трьох брам мечеті Райс знайшов три кам'яні плити з вирізьбленими на них символами бога місяця. Плити було покладено так, щоб прихильники Магомета, заходячи до мечеті, топталися по них, на знак того, що стародавню релігію Харрана назавжди знищено.

На підставі цих даних Райс висуває гіпотезу,

що культ бога місяця існував у Харрані аж до XII віку н. е.

Які висновки можна зробити з цього? Якщо припустити, що Авраам з біблійного переказу жив насправді, то його еміграцію слід розглядати як втечу основоположника нового культу від переслідування фанатичних жителів Харрана. Тут напрошується аналогія з Магометом, якому довелося тікати з Мекки. Якщо ж узяти під сумнів історичність Авраама, то, згідно з записами на табличках, знайдених у Марі, треба вважати його персоніфікацією усього того, що одне з староєврейських племен зазнало під час своїх мандрів. Деякі біблійні тексти схиляють нас до припущення, що монотеїзм патріархів не був монотеїзмом у сучасному розумінні,— то був лише культ бога племені на ймення Елогім.

Чи треба через це відкинути гіпотезу, що еміграцію з Харрана викликали релігійні причини? Гадаємо, що ні. Треба тільки особу Авраама замінити племенем, і тоді гіпотеза стане вірогідною. Одне з староєврейських племен, що жило в Харрані, могло вступити в гострий конфлікт з шанувальниками бога місяця, бо не хотіло поклонятися нікому, крім бога свого племені. І цей конфлікт змусив їх шукати, зрештою, нового пристановища в Ханаані. Відголоси цих подій, як ми вже згадували, збереглися в легендах і переказах, що їх жерці пізніше внесли до біблійного тексту.

З порівняльної історії релігії відомо, що боги підпадали під ті самі зміни, що і їхні прихильники. Під впливом політичних катастроф і страждань євреї поступово поглиблювали свою племінну релігію і нарешті після повернення з вавілонського полону піднесли її на вершину чистого, етичного монотеїзму. Ягве стає універсальним богом, який відповідає вимогам часу і вищої цивілізації ізраїльського народу. Жерці-редактори зробили відповідні виправлення в текстах стародавніх переказів і намагалися показати Авраама прихильником найчистішого монотеїзму. Це їм не зовсім вдалося, і в окремих

фрагментах тексту Ягве зберіг родові ознаки первісного староєврейського божества.

Археологічні розкопки в Палестині дають щоразу кращі наслідки. Останнім часом знайдено руїни кількох міст другорядного значення, згаданих в історії патріархів. Так, наприклад, біля сучасного містечка Тель-Балафа розкопано руїни міста царя Еммора, де сини Іакова вчинили свою криваву вендету. Найдавніша верства археологічних розкопок сягає XIX віку до н. е. Знайдено там залишки великого фортечного муру, палацу й храму. Можна зробити висновок, що цар Еммор був могутнім володарем.

А місцевість Мамре, де Авраам, а згодом Ісаак, жили серед дібров, ніколи не щезала й лежить за три кілометри на північ від Хеврона. Араби називають це місце Харам Рамет-ель-Халіль (священна вершина друга божого, тобто Авраама). З давніх-давен тут поклоняються дубу, колодязю й жертовнику Авраама. Археологічні розвідки відкрили цю криницю патріарха і фундамент жертовника, на якому пізніше побудовано християнський олтар. В околишніх печерах знайдено людські кістки, які свідчать, що в Мамре в давнину було величезне кладовище. Над печерою в Махпелі, по сусідству з Мамре, де, за біблійними переказами, поховано Авраама, Ісаака та Іакова, тепер стоїть найславетніша ісламська мечеть.

Нині ми знаємо також, де розташований Герар — місто Авімелеха. Його руїни знайдено в Тель-Джемлі, за тринадцять кілометрів на південний схід од Гази. В 1927 році англійська експедиція досягла шару бронзової епохи. В руїнах виявлено багато терезів. Це свідчить про те, що Герар за часів Авраама був важливим торговельним центром.

Досі не вдалося визначити місце розташування Содома і Гоморри, хоч в останні роки переважає думка, що ці міста існували насправді. Ось коротко про наслідки пошуків.

1. Уже в середині XIX віку англійці встановили, що від високого мису Лісан на східному березі Мертвого моря тягнеться під водою високий

скелястий поріг, який поділяє озеро на два окремі басейни. В південній частині вода дуже мілка, а в північній дно раптово опускається на глибину до чотирьохсот метрів. Припускають, що мілка впадина була колись долиною, пізніше затопленою внаслідок якогось геологічного катаклізму. Згідно з Біблією, Содом і Гоморра лежали в долині Сіддім, «де нині Солоне море» (Книга буття, гл. 14, ст. 3). Недавно знайдено уривки з «Первісної історії» фінікійського жерця Санхуняетона, де сказано: «Долина Сіддім запалась і стала озером...»

2. Геологічні дослідження відкрили сліди вулканічних катаклізмів у долині Йордану, біля підніжжя гір Тавр, в Аравійській пустелі, в затоці Акаба і вздовж берегів Червоного моря. Геологи навіть установили дату цієї стихійної катастрофи. Вона сталася за дві тисячі років до н. е., тобто за часів Авраама.

3. Поблизу Мертвого моря тягнеться пасмо пагорків, утворених з кам'яної солі. Деякі з них внаслідок процесу вивітрювання скидаються на людські постаті. І, напевно, саме там народилася легенда про перетворення жінки Лота в соляний стовп.

4. Звідси випливає, що в пам'яті ізраїльських поколінь залишилась якась стихійна катастрофа, яка сталася в далекі часи в районі Мертвого моря. Навколо цієї страшної події створено багато переказів і легенд, у змісті яких є, одначе, історична правда.

5. Пілоти, які часто літають над Мертвим морем, твердять, що вони помітили обриси якихось руїн, причому саме в тому місці, де, за обчисленнями, мали бути Содом і Гоморра. Водолази намагалися обстежити морське дно. Так, керівник баптистської місії у Віфлеємі доктор Ральф Баней заявив у 1958 році, що він досягнув дна і натрапив на залишки якоїсь греблі; але його повідомлення зустріли недовірливо.

Не проста річ спуститися на дно Мертвого моря і розгледіти там щось детально. Вода в морі має двадцять п'ять процентів солі і така каламутна, що на відстані витягнутої руки нічого

не видно. До того ж вона дуже густа — людина може лягти на її поверхні й читати книжку. Щоб спуститися на дно моря, водолаз повинен узяти з собою кілограмів сорок вантажу. Крім того, висока концентрація солі подразнює шкіру, від неї опухають і болять губи. Останнім часом до підводної розвідки серйозно готується американсько-канадська археологічна експедиція. Можливо, їй пощастить розкрити таємницю Содома й Гоморри.

Варто ще торкнутися питання про Дамаск. У Біблії немає згадки, що Авраам по дорозі до Ханаану зупинявся в цьому місті. Описуючи цей епізод подорожі, ми зовсім не керувалися безпідставними припущеннями, а опиралися на вірогідні джерела й докази.

1. Про перебування Авраама в Дамаску згадує єврейський історик Йосиф Флавій (37—95 роки н. е.) у своїй праці «Іудейські старожитності», посилаючись на якісь невідомі нам джерела чи народні перекази.

2. Стародавня дорога з Харрана до землі Ханаанської вела через Сірію, отже, і через Дамаск. Немає причини вважати, що Авраам обрав якусь іншу, менш зручну, кружну дорогу.

3. Перебування в Дамаску підтверджується тим, що в домі Авраама раптом з'являється Єлієзер з Дамаска. Патріарх довірив йому відповідальні справи в своєму господарстві й до народження сина Ісаака вважав його за головного свого спадкоємця на підставі кодексу Хаммурапі, який, в разі бездітності, дозволяв усиновлення.

Країну, до якої переселився Авраам, називали спочатку Ханаан, тобто «низинна країна» або — на думку інших учених — «країна пурпурової вовни», бо вона славилася виробництвом дорогоцінного барвника з морських слимаків. Тільки згодом Геродот назвав її Палестиною. Назва пішла від біблійної назви філістимлян («пеліштим»), народу, який у XIII віці до н. е. заселив південне узбережжя Ханаану.

Палестину можна поділити на три основні частини: на низинну смугу вздовж Середземного моря, на підвищення, що тягнеться на захід од Йордану, так зване Передйордання, і на скелястий район на східному березі ріки, або Зайордання. На півдні Середземноморського побережжя був надзвичайно родючий грунт, зрошуваний малими ріками. Долину Сарон, що лежала в цій місцевості, називали «райським садом». Родюче було також підвищення на захід од Йордану. Завдяки жаркому кліматові там вистигали навіть фініки. Особливо родючою була Галілея, з найдавніших часів густо заселена. Там розкопано руїни багатьох стародавніх міст, названих у Біблії. На схід від Йордану були невеликі райони, де також займалися рільництвом.

Але в основному Ханаан був скотарською країною. На плато, гірських схилах й степах стадам удосталь паші, хоч там час від часу лютувала посуха. В долині Йордану землю можна було обробляти тільки в околиці озера Геннісарет, решту земель вкривала буйна рослинність, і там навіть водилися хижаки.

Примітивний спосіб обробітку землі без добрив, швидке виснаження грунту й посуха призводили до голоду, що був частим гостем у Палестині.

Єгиптяни звикли до кочових скотарських племен, які появлялися на кордоні й просили захистку. Знали, що їх жене голод і що це мирні люди, які не мають ворожих намірів. Тому єгиптяни пускали прибульців на свої тоді ще мало заселені землі біля дельти Нілу. Звичайно, за це вони вимагали данину. Фрески на стіні однієї єгипетської гробниці зображають виснажених кочовиків, у яких тільки шкіра та кістки. На фресці в гробниці у Бені-Гассані реалістично зображено семітське скотарське плем'я, яке на кордоні веде переговори з єгипетськими чиновниками. Єгипетський прикордонний мур, збудований для охорони від нападів войовничих пустельних племен, існував уже за дві тисячі років до н. е., тобто в часи Авраама. Довідуємося про це з авантюрних пригод, що їх описав єгипет-

ський сановник Сінугета, замішаний у якихось двірцевих інтригах і змушений утекти за кордон. Сінугета розповідає, як він уночі пробрався через Княжий мур і пішов до північного Ханаану. Там йому дав притулок вождь племені, подібний до Авраама, Ісаака чи Іакова. Сінугета розповідає про родючість ханаанських земель, що підтверджує й Біблія, зображаючи Ханаан як країну, де «ріками тече молоко й мед». Зрозуміло, що ця похвала могла стосуватися тільки тих місць, де було розвинено хліборобство й садівництво. Сінугета, між іншим, пише: «Це була добра земля. Дуже багато росло там фіг і винограду, а вина було більше, ніж води. Не бракувало нам і меду та оливкового масла. Дерева гнулися від найрізноманітніших плодів. Сіяли там пшеницю і ячмінь. Скоту було дуже багато. Щоденно я споживав хліб, вино, варене м'ясо й смажену птицю. А ще їв дичину, бо вони влаштовували для мене полювання, я сам також вибирався з собаками на лови».

Одяг стародавніх євреїв ми теж описуємо на підставі даних, здобутих завдяки археологічним відкриттям у Єгипті. В гробниці єгипетського сановника в Бені-Гассані (XVIII вік до н. е.) фреска зображає плем'я семітських кочовиків з Палестини — бородатих чоловіків, а також жінок і дітей. На декому з чоловіків короткі барвисті смугасті спіднички, жінки й інші чоловіки закутані в довгі барвисті плащі. Їхня зброя — списи, луки і пращі. Один номад грає на невеличкій лірі. Це свідчить, що семіти любили музику. Переважають зелені, червоні й блакитні кольори.

Біблія теж подекуди підтверджує, що стародавні євреї любили яскраві барви. У Книзі ісход (гл. 25, стихи 3—5) бог велить Мойсеєві зібрати з свого народу данину для жертви, а саме: «...золото, і срібло, і мідь. І шерсть блакитну, пурпурову і червлену, і віссон, і козячу (вовну); і шкіри баранячі червоні, і шкіри сині, і дерево сіттім [15]». А в Другій книзі царів Давид вигукує: «Дочки ізраїльські! Плачте за Саулом, котрий одягав вас у багряницю з прикрасами і давав золоті оздоби на одежу вашу».

Бурхлива історія Йосифа

ПРОДАНИЙ У РАБСТВО. У Іакова було дванадцять синів, але найбільше любив він наймолодших — Йосифа і Веніаміна, бо народила їх його кохана Рахіль. Веніамін був ще дитина, а Йосиф виріс надзвичайно розсудливим хлопцем, і ніхто в сім'ї не зміг зрівнятися з ним розумом і кмітливістю. Батько, звичайно, дуже пишався ним і, як це нерідко буває, легко вдовольняв усі його забаганки. Він справив йому гарний барвистий одяг і не вимагав, щоб син багато працював у господарстві. В той час як сини Валли і Зелфи доглядали скот і цілі дні пропадали на пасовиську, Йосиф походжав по дому, вичепурений і прилизаний, мов дженджик. При цьому він тримався зверхньо і вихвалявся, що знає більше, ніж його єдинокровні брати. А найгірше, що він, бувало, підглядав за ними і відразу ж нашіптував батькові про всі їхні погані вчинки. Сини Іакова, які довгий час перебували поза батьківським домом, мали що приховувати, тому від усього серця зненавиділи цього чванька й нашіптувача, котрий псував їм життя. Але Йосиф, засліплений власною пихою, не звертав уваги на те, що брати затаїли проти нього образу. Не минало дня, щоб він їм чимось не допік. Особливо дратували їх розповіді Йосифа про свої сни, в яких брати завжди виступали у принизливій ролі.

Одного разу, коли вся родина зібралася за обідом, він розповів такий сон:

«Ніби ми в'яжемо снопи у полі; і ось мій сніп піднявся і став прямо; ваші ж снопи стали навколо та й уклонилися моєму снопу».

Єдинокровні брати обурилися і глузливо запитали:

«Невже справді царюватимеш над нами? Невже володітимеш нами?»

Іаков, як завжди, і в цій сварці став на бік улюбленця. Але незабаром Йосифові приснився інший сон, у якому не тільки одинадцять зірок, а навіть сонце й місяць били йому поклони. Це боляче вразило навіть старого батька.

«Що се за сон такий тобі приснився,— буркнув він сердито: — Невже я, і мати твоя, і брати твої прийдемо вклонитися тобі до землі?»

Йосиф, на якого несподівано нагримав Іаков, якийсь

час ходив мов у воду опущений. Та згодом про цю неприємну розмову забули і Йосифа знову пестили.

Якось єдинокровні брати, шукаючи нових пасовищ, зайшли аж у Сіхем і довгий час не давали про себе знати. Занепокоєний їхньою мовчанкою, Іаков послав Йосифа довідатися, що з ними скоїлося. Йосиф негайно погодився наглядати за братами і був дуже вдоволений своєю місією. У Сіхемі він довідався, що брати разом із стадом перейшли на околицю міста Дофан, і пішов слідом за ними. Брати були на пасовиську і побачили його відразу ж, як тільки він появився на обрії. Один з них глузливо вигукнув:

«Ось іде сновидець!» — і запропонував привітати його так, щоб йому всяких снів розхотілося.

Побачивши вичепуреного дженджика, який, очевидно, знову зібрався стежити за ними, сини Валли і Зелфи вирішили раз і назавжди покінчити з ним. Вони задумали вбити його і вкинути у старий колодязь, а батькові сказати, що його розірвав хижий звір. Але Рувим був проти й благав братів не проливати братньої крові. Він запропонував укинути Йосифа живим у колодязь, де він і сам загине з голоду. А в глибині душі сподівався, що вночі витягне брата з пастки й відведе до батька.

Розлючені брати після довгих суперечок пристали на це. І як тільки Йосиф підійшов ближче, кинулися на нього, роздягли, зв'язали вірьовками і опустили на дно глибокого колодязя. Йосиф дуже злякався і знепритомнів, а коли отямився в темному колодязі, його охопив такий жах, що він став лементувати. Брати-злочинці, байдужі до його скарг та благань, посідали їсти і не кинули йому навіть скоринки хліба. Минуло кілька днів, Йосиф потерпав від голоду й спраги. Аж ось одного разу з'явився караван мадіамських купців чи ізмаїльтян *, який віз із Галааду до Єгипту благовонне коріння, мірру й бальзам. Це були багаті купці в розкішному одязі. На шиях і руках у них виблискували в промінні сонця золоті прикраси, навіть упряж на ослах була поцяцькована золотом. Синам Іакова раптом спало на думку продати Йосифа в рабство. Мандрівні купці уважно оглянули худорлявого підлітка і, поторгувавшись, заплатили за нього двадцять срібляників, бо добре знали,

* У Біблії непослідовно згадуються то одні, то другі. Іноді ізмаїльтян ототожнюють з бедуїнами.

що на єгипетському ринку молоді раби були ходовим товаром. Як тільки караван вирушив у путь, брати-злочинці вмочили Йосифів одяг у козину кров і послали батькові, запитуючи, чи впізнає він його. Побачивши закривавлений плащ улюбленого сина, Іаков мало не збожеволів. Подерши на собі одяг, він кричав од невимовного горя: «Це одежа сина мого! Дикий звір зжер його; напевно розтерзано Йосифа». Потім надів волосяницю і без упину оплакував свою втрату. Родина намагалася полегшити батьківські страждання, але безутішний Іаков повторював надірваним голосом: «З тугою зійду до сина мого в могилу». І коли саме він так гірко страждав, мадіанітяни рушили далі в путь, забравши в рабство до Єгипту нещасного, заплаканого Йосифа, котрого так підло зрадили брати.

ЙОСИФ У ДОМІ ПОТІФАРА. Мандрівні купці продали Йосифа Потіфару, начальникові двірцевої варти фараона. Таким чином Йосиф попав до одного з найвищих сановників Єгипту. Жилося йому там непогано. Працьовитий, ввічливий, дуже запобігливий, він викликав прихильність у свого володаря, який ставився до нього довірливо і давав чимдалі відповідальніші завдання. Кінець кінцем, дійшло до того, що він призначив Йосифа головним управителем своїх маєтків і не втручався в його дії. Все, що робив Йосиф, виходило добре. Потіфар мав підстави довіряти єврейському рабові. З того часу, як він передав йому управління домашніми справами, Йосиф збільшував його багатство, а він сам, позбувшись щоденних турбот, міг спокійно керувати військом і насолоджуватися життям. Але, як кажуть, щастя недовговічне. Йосиф був ставний і вродливий юнак. Дружина Потіфара спалахнула до нього пристрастю і всіляко намагалася намовити його до перелюбства. Він, однак, відкидав усі її зальоти, бо не хотів платити своєму панові підлою зрадою за добро. Але хтива жінка вбила собі в голову, що вона повинна, хоч би там що, спокусити юнака. Скориставшись нагодою, коли дома не було ні чоловіка, ні слуг, вона заманила юнака в опочивальню, повисла йому на шиї і вагою свого тіла повалила його на ложе. Йосиф відчайдушно боронився і врешті втік, залишивши свій плащ у руках спокусниці.

Гордість жінки, якою знехтували, була глибоко вражена, і спокусниця жорстоко помстилася за образу. Вона зчинила страшенний лемент, а коли звідусіль збіглися слуги, показала їм плащ Йосифа як доказ його провини.

Повернувшись додому, Потіфар про все довідався, повірив лицемірній дружині і кинув Йосифа до в'язниці. Але навіть у горі син Іакова не втратив своєї послужливості. За короткий час він здобув прихильність начальника тюрми, і йому довірили наглядати за іншими в'язнями. Йосиф був вигідною людиною, якій можна було доручити щоденну роботу і всілякі господарські справи. Де б не з'являвся Йосиф, він одразу ж висувався на перше місце своєю запобігливістю і готовністю до послуг. Його невдоволена амбіція спонукала його до діяльності і в дрібному, і у великому, а в прагненні добитися похвал йому допомагав практичний розум, кмітливість і вміння подобатися начальству.

Якось до в'язниці привели підчашого і головного пекаря єгипетського фараона. Йосиф намагався допомогти їм. Нещасливі придворні, відповідаючи йому приязню, цілими днями розмовляли з ним, втаємничували його в стосунки у палаці, розповідали про слабості володаря. Йосиф запам'ятовував усе це і незабаром так добре орієнтувався в двірцевих справах, ніби сам служив у фараоновому палаці. Під час однієї розмови виявилося, що придворні бачили дивні сни. Підчашому приснилася виноградна лоза з трьома галузками, які спочатку вкрилися бруньками, а потім виноградом. Тоді він підставив келих, вичавив з ягід сік і подав напій фараонові. Йосиф хвильку подумав і передрік підчашому, що за три дні він поверне ласку фараона і посяде своє колишнє становище. І попросив підчашого при нагоді замовити за нього слово перед фараоном, бо його також безневинно кинули до в'язниці. Потім розповів свій сон головний пекар. Йому приснилося, що він ніс на голові три кошики з булками, і птахи виклювали їх. Йосиф похмурнів і провістив, що за три дні його віддадуть до рук катів.

У ПАЛАЦІ ФАРАОНА. Через три дні збулося пророкування Йосифа. Фараон саме святкував день свого народження і під час бенкету згадав, як добре

прислужував підчаший. Він простив його і знову віддав ключі од винарні палацу. Зате щодо головного пекаря лишився невблаганним і звелів стратити його. Як це часто трапляється, підчаший у щасті своєму забув про товариша по недолі, який віщував йому волю. Йосиф ще два роки просидів у в'язниці і вже втратив надію на те, що невдячний додержить слова. Невідомо, як би склалася його доля, коли б фараонові не почали час від часу снитися сни. Якось уночі йому приснився такий сон: з ріки вийшли сім гладких корів і паслися на прибережній луці. Потім виринули сім худих корів і пожерли гладких. Іншого разу приснилося йому, що із землі виросло сім налитих зерном колосків, а потім сім порожніх колосків, які поїли повні колоски.

Зловіщі сни занепокоїли фараона. З усього Єгипту скликав він найкращих ворожбитів і мудреців, що вміли тлумачити сни. Але вони тільки хитали головами, радилися й сперечались між собою, а тоді, нарешті, безпорадно розвели руками і призналися божественному владиці, що не можуть відгадати прихованого смислу сновидінь. Фараон дуже засмутився. У палаці запанував похмурий настрій. Тільки тепер підчаший згадав про Йосифа. Розуміючи, що зможе добитися від фараона ще більших милостей, він розповів про молодого еврея, який колись у в'язниці правдиво віщував йому майбутнє. У душі фараона спалахнула нова надія. Не гаючи ні хвилини, він наказав привести Йосифа. Коли в'язень, пострижений і переодягнений у чисте вбрання, впав ниць перед владикою, той нетерпляче мовив:

«Я бачив сон, якого ніхто не вміє відгадати. А ти, я чув, умієш тлумачити сни».

Йосиф зосереджено вислухав фараонові сни про гладких і худих корів, про повні й порожні колоски. Подумавши, він сказав, що в Єгипті буде сім урожайних років, після яких настануть сім посушливих і голодних. Юнак не обмежився тільки відгадуванням, а й порадив фараонові негайно призначити мудрого управителя, який би в урожайні роки відкладав у комори п'яту частину врожаю, щоб поповнювати нестачу в голодні роки. Фараонові дуже сподобалася така порада. Він уважно подивився на відверте обличчя гарного юнака, і в нього виникла думка, що саме цю людину можна призначити управителем. І фараон одразу ж призначив Йосифа своїм намісником і віддав до його рук управ-

ління всім Єгиптом. Бо тільки диктаторськими заходами можна було здійснити господарський план, накладаючи велику данину як на феодалів, так і на бідних селян.

Йосифові було тридцять років, коли він раптово з самих низин піднісся на вершину успіху й блиску. Після чотирнадцяти років рабства він став начальником своїх колишніх панів і правою рукою монарха, якого в Єгипті вважали за бога. За усталеним двірцевим ритуалом, Йосифові дуже урочисто передали владу. Сидячи на позолоченому троні, фараон віддав йому регалії високої посади: золотий перстень, дорогоцінний ланцюжок і розкішні шати. Потім він виголосив священну фразу:

«Я фараон; без тебе ніхто не поворушить рукою своєю і не ступить ногою своєю у всій землі Єгипетській».

Того ж дня весь двір у колісницях, запряжених огирями, рушив до храму. Йосиф як намісник сидів у другій — після фараонової — колісниці, а коли він проїжджав вулицями, оповісники закликали народ упасти на коліна перед новим можновладцем.

У храмі фараон дав Йосифові єгипетське ім'я — Цафнаф-панеах, що дослівно означало: «Бог говорить: хай живе». Потім оженив його з дочкою Потіфера, впливового жерця з міста Он (грецький Геліополіс), забезпечивши йому таким чином підтримку могутньої жрецької касти.

ЙОСИФ ПРАВИТЬ У ЄГИПТІ. Протягом семи урожайних літ Йосиф їздив по всій країні і особисто перевіряв, як виконуються накази. Комори наповнювалися пшеницею, а в країні, хоч збирали данину, був такий достаток, що народ вихваляв нового намісника. Не обійшло щастя і Йосифової оселі — дружина Асенефа народила йому двох синів: Манассію і Ефраїма.

Пророкування Йосифа здійснилося — настали посушливі й голодні роки. Посуха й неврожай були не тільки в Єгипті, а й у сусідніх країнах. Людей мучив голод, і вони стали благати фараона, щоб відчинив їм комори. Фараон послав їх до Йосифа. Як дбайливий господар, Йосиф виконав їхнє прохання, але недарма. Спочатку люди мусили платити за харчі грішми, а коли

грошей уже не було, продавали коней, овець, волів та ослів, аби врятуватися від голоду. Кінець кінцем, вони втратили землю і самі продалися в рабство.

Таким чином, після семи років лиха вся земля і ті, хто обробляв її, стали власністю фараона. Тільки жерці зберегли своє майно, бо фараон, зваживши на їхню впливовість, дозволив їм у врожайні роки збирати запаси. Як тільки вся земля перейшла у власність фараона, Йосиф став віддавати її в оренду і оголосив народові:

«Ось я купив тепер для фараона вас і землю вашу; ось вам насіння, і засівайте землю. Коли настануть жнива, віддасте п'яту частину врожаю фараонові, а чотири частини залишаться вам, на засів поля, на харч вам і тим, хто в домах ваших, і на харч дітям вашим».

І люди поклялися, що вірно служитимуть фараонові. З того часу почав діяти закон, за яким єгипетський народ віддавав фараонові п'яту частину свого врожаю. Закон цей, однак, не стосувався жерців, які багатіли і ставали все могутнішими.

РІД ІАКОВА ГОЛОДУЄ.

У Ханаані теж була посуха. Прочувши, що в Єгипті можна купити пшениці, Іаков послав десятьох своїх синів у країну фараона по хліб. Дома він залишив тільки Веніаміна, якого так любив, що не хотів відпускати від себе. Брати начепили на ослів порожні суми і вирушили в далеку путь. У Єгипті їх привели перед ясні очі найвищого державного сановника, бо тільки він особисто міг продати їм хліб. Глянувши на прибулих з Ханаану, Йосиф був глибоко вражений. Він одразу ж упізнав братів, які колись продали його за двадцять срібляників. Але не признався їм, хто він такий, і розмовляв з ними через тлумача. Йосифові дуже кортіло пострахати їх. Він кричав на них, звинувачуючи їх у тому, що вони прийшли до Єгипту шпигувати, а не купувати харчі. З переляканих братів збігав сьомий піт. Вони намагалися пояснити, що прийшли тільки по хліб, що старий батько, який послав їх, мав дванадцять синів, найменший з яких залишився вдома, а один пропав без вісті.

Йосиф похмуро вислухав їх і взнаки не дав, як його схвилювала звістка, що Іаков і Веніамін живі. Він удавано і далі звинувачував їх у шпигунстві. І попередив,

що кине їх до в'язниці й тільки одного відпустить додому, щоб привів наймолодшого брата на доказ правдивості їхньої розповіді.

Йосиф не зважав на запевняння та благання братів і наказав варті відвести їх до в'язниці.

Минуло три дні, йому все-таки стало шкода братів, і він вирішив пом'якшити вирок. Йосиф звелів привести їх до себе ще раз і сказав, що продасть їм хліба й дозволить повернутися до Ханаану, якщо вони приведуть йому наймолодшого брата, і тільки одного зоставить заложником.

Не знаючи, що єгипетський намісник розуміє єврейську мову, сини Іакова стали бідкатися: їх спіткала заслужена кара за підступність до брата.

Так Йосиф довідався, що винуватці картають себе за свій вчинок і насправді не злі люди. І його охопив такий жаль, що довелося вийти до сусідньої кімнати, аби на самоті виплакати сердечний біль і непогамовну тугу за родиною. Витерши сльози, Йосиф опанував себе і звелів наповнити братам суми пашнею, а Сімеона відвести до в'язниці як заложника. Таємно від братів він звелів вкласти їм у мішки гроші, заплачені за хліб. Таким способом він хотів випробувати їхню чесність.

Сини Іакова нав'ючили на ослів сакви з пшеницею і вирушили до Ханаану. В дорозі вони зупинилися на нічліг. Коли відв'язали мішки, щоб погодувати ослів, то знайшли гроші. Гадаючи, що сталася якась помилка, вирішили повернути гроші, коли вдруге будуть у Єгипті. Однак це сталося не скоро, й Сімеон уже втрачав надію, що вийде на волю. Іаков нізащо не хотів розлучатися з Веніаміном. Зоставшись без Йосифа, він тремтів за життя наймолодшого сина, в ньому вбачав єдину розраду на старості. Не допомогли ні грізьби, ні просьби, ні навіть обіцянка Рувима, що він дозволить убити двох своїх синів, якщо Веніамін не повернеться. Іаков був невблаганний, тому брати вирішили не йти вдруге до Єгипту, боячись навернутися на очі єгипетському сановникові без Веніаміна.

За якийсь час хліб з'їли, і люди знову стали бідувати. У Іакова не було іншого виходу; з тяжким серцем мусив спорядити в дорогу разом з іншими синами і Веніаміна. Щоб задобрити єгипетського намісника, він послав йому в дар трохи бальзаму й меду, пахучого коріння, мірри, горіхів і мигдалю. Звелів також

повернути гроші, що незрозуміло як опинилися в мішках.

Брати вирушили до Єгипту з поганим передчуттям, але Йосиф, побачивши Веніаміна, зустрів їх ласкаво. Він звелів кухарям приготувати учту, а гостей віддав під опіку домоправителя, щоб вони могли помитися з дороги.

Брати скористалися цією нагодою, щоб повернути знайдені в мішках гроші. Але слуга відмовився узяти гроші і заспокоїв їх словами:

«Бог ваш і бог отця вашого дав вам скарб у ваші мішки, а гроші ваші в мене».

У братів одлягло на душі, а тут відразу... їх чекала нова радість. Економ привів із в'язниці Сімеона і дав йому чисту одіж, бо його теж було запрошено на учту.

У палаці брати до землі вклонилися єгипетському сановникові й піднесли йому дари, передані Іаковом. Йосиф привітав їх, роздивився на дари й запитав про батькове здоров'я. Потім глянув на Веніаміна, і така любов пробудилася в ньому, що він ледве стримав сльози. Йосиф швидко вийшов до сусідньої кімнати й там виплакався наодинці. Потім умив лице і, повернувшись до зали, звелів подавати на стіл. Під час банкету Йосиф дбав, щоб Веніамінові діставалися найсмачніші й найбільші шматки. За столом було дуже весело, усі повпивалися.

ЙОСИФ ЗНОВУ ВИПРОБОВУЄ БРАТІВ. Наступного дня Йосиф звелів домоправителеві знову покласти в мішки братам гроші, а Веніамінові наказав підкинути ще й срібну чашу, на якій не раз ворожив собі.

І як тільки сини Іакова вийшли з нав'юченими ослами за місто, він послав за ними у погоню варту. Сини Іакова дуже перелякалися, коли їх оточили озброєні солдати на бойових колісницях. До них підійшов домоправитель і грізно обвинуватив їх у тому, що вони вкрали срібну чашу намісника. Брати, звісно, гаряче заперечували і, погодившись на обшук, сказали:

«У кого з рабів твоїх знайдеться (чаша), тому смерть, а ми станемо рабами володаря нашого».

Але домоправитель відповів, що тільки злодія забере до в'язниці.

Як же здивувалися брати, коли чашу знайшли в саквах Веніаміна! Сини Іакова в розпачі рвали на собі одежу й оплакували свою нещасливу долю. І цієї хвилини вони вдруге витримали випробування на чесність, якому їх піддав Йосиф. Вони вирішили не залишати Веніаміна в нещасті, а повернутися разом з ним до єгипетської столиці.

У палаці вони кинулися до ніг Йосифові й благали, щоб він залишив їх у рабстві разом з Веніаміном. Але єгипетський начальник не хотів прийняти такої жертви і наполягав, щоб покарали тільки Веніаміна.

Тоді виступив наперед Іуда і сміливо заявив:

«Володарю, питав ти в рабів своїх словами: «Чи маєте отця або брата?» І промовили ми панові: «Є у нас отець старенький і з ним найменший син...» Тож як прийду я до раба твого, отця нашого, та отрока не буде з нами... то він, як побачить, що немає отрока з нами, умре... То нехай же я буду тепер замість отрока тобі рабом, а отрок нехай іде з братами своїми».

Побачивши, що єдинокровні брати достойні люди, Йосиф не міг більше приховувати своїх почуттів. Він вислав з покою всіх єгиптян і відкрився братам, хто він такий. Уся його велич одразу зникла, і він вибухнув таким голосним плачем, що було чути в усіх закутках палацу.

Братів ніби громом ударило, вони навіть не зраділи, а злякалися, чи брат не мститиме їм за всі заподіяні кривди. Але Йосиф розцілував їх усіх і особливо ніжно обняв Веніаміна, найменшого брата. Коли він навтішався досхочу й утер сльози радості, то прорік:

«Ідіте ж хутко до отця мого і промовте йому: «От що говорить син твій Йосиф: «Бог зробив мене володарем над усім Єгиптом. Іди ж до мене, не гайся. І осядеш у землі Гесем; і будеш поблизу мене ти, і сини твої, і сини синів твоїх, і дрібний та великий скот твій, і все твоє. І годуватиму тебе, бо ще п'ять літ голодних буде на землі; щоб не зубожів ти, і дім твій, і все твоє».

Звістка про незвичайну зустріч незабаром дійшла до царського палацу. Фараон ласкаво дозволив Йосифові привезти з Ханаану всю родину й послати по них колісниці.

Йосиф зробив так, як йому дозволив його володар. Крім того, він обдарував усю свою родину щедрими гостинцями. Звелів видати єдинокровним братам по дві

зміни одягу, Веніамінові — аж п'ять змін убрання і триста срібляників, а батькові, крім одежі й грошей, послав багато інших єгипетських скарбів.

Дари було нав'ючено на спини десятьох ослів, а десять ослиць везли пшеницю й інший харч, щоб під час переїзду до Єгипту люди Іакова не голодували.

Коли сини прибули до Ханаану і розповіли батькові про пригоди, що трапилися з ними при дворі фараона, він зразу не хотів їм вірити і тільки побачивши привезені дари, повірив.

Плачучи з радощів, він вигукнув:

«Буде з мене. Йосиф, син мій, ще живий! Піду побачу його, перш ніж умирати мені».

Рід Ізраїля оселяється в дельті Нілу.

Рід Ізраїля, що складався з шістдесяти шести душ, вирушив до Єгипту й зупинився у землі Гесем, біля дельти Нілу.

Коли Йосифові сказали, що прибув батько, він помчав у колісниці назустріч і з плачем кинувся йому на шию.

«Тепер хоч і вмерти, бо побачив тебе і знаю, що ти живий»,— промовив зворушений старий батько.

Потім Йосиф повів батька й п'ятьох братів до свого благодійника. На їхнє прохання фараон дозволив їм оселитися на землі Гесем, а потім шанобливо подивився на старого, сповненого гідності Іакова, який стояв перед ним у широкій хламиді, з пастушим костуром у руці. І фараон запитав Іакова:

«Скільки років живеш на світі?»

«Сто і тридцять літ»,— відповів дідусь і, піднявши правицю, поблагословив фараона.

У Гесемі були великі розкішні пасовиська. Ізраїльським поселенцям там добре велося, і вони швидко обживалися. Іаков жив ще сімнадцять років, а коли відчув, що надходить смерть, попросив Йосифа, аби той поховав його у Махпелі, поблизу Мамре, де вже спочивали дід і батько. Перед смертю він прийняв у свою родину Манассію і Ефраїма, синів Йосифа і єгиптянки.

Поблагословивши дванадцятьох синів, з яких мало вийти дванадцять колін Ізраїлевих, він повернувся до стіни й віддав богові душу. Згідно з єгипетським зви-

чаєм, тіло його забальзамували. Похоронний обряд тривав сорок днів, після чого весь Єгипет оплакував його сімдесят днів. До могили Авраама в Ханаані потяглася величезна похоронна процесія, у якій взяли участь усі фараонові сановники. За труною йшли плакальниці. Вони так розпачливо голосили, що жителі Ханаану дивувалися, якого це визначного єгиптянина хоронять у їхній землі.

Йосиф дочекався ще внуків і помер у сто десять років. Перед смертю він висловив палке побажання, щоб ізраїльський народ, якщо він коли-небудь повернеться до Ханаану, забрав з собою його прах і поховав поруч Іакова.

Йосифа також забальзамували й поклали в труну, за давнім єгипетським звичаєм.

НАРОДНА ЛЕГЕНДА ЧИ ПРАВДА?

Переказ про Йосифа з давніх-давен був дуже популярний і ввійшов до фольклору тих народів, які знаходили в Біблії поживу для своєї фантазії. Дивуватися тут нічому. Адже це типова народна легенда з гострою фабулою, сповнена незвичайних пригод, овіяна казковою, майже баладною красою. Її кінцева мораль відповідала духовним запитам простої, пригнобленої людини, яка вічно прагнула справедливості.

У цій легенді є особлива риса, що викликає захоплення. У ній не зустрічаєш образів людей дуже злих чи дуже добрих, темних чи ясних характерів. Так, Йосиф в юнацькі роки був надзвичайно самовпевнений, пещений татусів синок, але згодом від страждань і постійної туги заріднею він змінився і став великодушним. Його єдинокровні брати, розгнівавшись, підло повелися з ним, але, як виявилося пізніше, не були негідниками. Все життя їх мучила совість, вони щиро любили старого батька, були чесними в грошових справах, а коли Веніамінові загрожувало рабство, вирішили разом з ним поділити його долю і були готові до самопожертви.

Таке глибоке знання людської натури в усій її складності, така терпимість до людини з її вадами свідчать про велику життєву мудрість, невластиву епохам варварського суспільства. Староєврейські пастухи, автори легенди про Йосифа, були людьми суворих звичаїв, грубими, забобонними. Однак треба віддати їм належне: живучи в степах, серед диких скель, вони все-таки спромоглися виробити в собі певну своєрідну зрілість почуттів і знання людської душі.

Звісно, дехто може сказати, що легенда про Йосифа — дифірамб на честь родової солідарності, характерної для народів Сходу, і тим більше зрозумілої і звичайної у семітів. Так, можна погодитись і з цим. Проте це не заперечує того, що в способі побудови фабули і змалюванні характерів вражає якийсь зрілий погляд на тодішній світ. Через це перекази про щасливі й нещасливі пригоди Йосифа завжди хвилюють людей і надовго запам'ятовуються.

Певний час учені вірили, що ця біблійна легенда бере свій початок у літературі народів — сусідів Палестини, що можна сказати й про інші легенди Старого завіту. У свій час уже думали, що знайшли сліди, які ведуть до літератури Єгипту. В так званому папірусі д'Орбіней прочитано повість «Про двох братів», типову для тієї епохи казку з мораллю. В ній мовиться про одруженого Анубіса і його молодшого брата, на ймення Бата. Неодружений Бата працював у господарстві старшого брата. Одного разу дружина Анубіса задумала спокусити його. Але юнак обурено відкинув її залицяння. Тоді підступна жінка обвинуватила його перед чоловіком, твердячи, ніби він узяв її силою і боляче побив, коли вона намагалася боронитись. Анубіс розлютився і вбив невинного брата.

Єгипетський переказ дуже скидається на епізод з Йосифом і дружиною Потіфара. Але подібність зводиться тільки до цієї події, яка в біблійній легенді — лише невеликий фрагмент. Можна навіть сумніватися, чи він запозичений з єгипетської літератури. Тема підступної жінки і перелюбства була в той час дуже популярна, тому вона повторюється у переказах багатьох народів стародавнього Сходу і, напевно, побутувала й у Ханаані.

Отже, чарівний переказ про пригоди Йосифа, неповторний в своїй оригінальності,— витвір староєврейської фантазії.

Та чи тільки витвір фантазії? Чи не лежать в основі переказу події, які відбувалися насправді? Адже відомо, що пам'ятні історичні факти обростають у народній традиції легендою

і нерідко так, що важко відрізнити правду від вигадки.

Червона нитка розповіді про пригоди Йосифа може й легендарна, а проте не виключено, що якась частина євреїв оселилася в Єгипті, де їм добре жилося. Можливо навіть, цими поселенцями були Іаков з синами, один з яких, на ім'я Йосиф, зробив блискучу кар'єру при дворі фараона.

Вчені сушать собі голови над цими загадками, але, не маючи ніяких історичних документів, вони змушені вдовольнятися гіпотезами, побудованими за дедуктивним методом. Підемо за їхніми припущеннями. Це буде надзвичайно захоплююча подорож. Ми зможемо заглянути в таємницю способів, якими користуються вчені, реконструюючи історію. Крім того, ця подорож дасть нам естетичне задоволення, яке відчуває людина, логічно розв'язуючи проблеми на підставі розпорошених доказів.

Внаслідок дуже копітких досліджень серед учених усталилася думка, що Іаков жив на двісті п'ятдесят років пізніше за Авраама. Якщо це так, то історія Йосифа відноситься на XVII вік до н. е. Наведені вченими дати коливаються між 1730 і 1630 роками до н. е. Незадовго до цього Єгипет переживав один із найбурхливіших періодів своєї історії. Близько 1780 року в країні спалахнули революційні заворушення. Повстав пригноблений народ: селяни, ремісники, солдати й раби у великих феодальних маєтках. На якийсь час поневолений народ навіть узяв владу в свої руки. Наслідки вибуху відчувалися ще довго, і в XVII віці до н. е. політична могутність Єгипту похитнулася.

Під час цього політичного занепаду країну спіткало нове, ще страшніше лихо. Зі Сходу насунула незліченна хмара чужоземних войовників, що, ніби гірська лавина, ринули на Єгипет. Закуті в метал загарбники, озброєні довгими списами, блискавично мчали на бойових колісницях, запряжених кіньми. Єгиптяни вперше зіткнулися з новим способом ведення бою; змилені коні й наїжачені списами колісниці викликали се-

Урочистий вступ на посаду єгипетського намісника. Барельєф на стелі з Тель-ель-Амарни.

ред них велике замішання. Єгипетські солдати були піші й майже голі; не встигли вони пустити в дію свої списи, пращі й луки, як їх розтоптали кінські копита й роздавили колеса колісниць. Вони були безпорадні у нав'язаній їм навальній битві. Непереможну протягом віків єгипетську державу було стерто в порох, і могутність фараонів згасла майже на два століття.

Загарбниками були гіксоси. Їхні вожді перейняли всі зовнішні атрибути фараонів і панували в підкореному Єгипті близько ста п'ятдесяти років, придушуючи вогнем і мечем будь-які бунтарські виступи. Правда, вони окупували тільки Нижній Єгипет у дельті Нілу, але провінційні правителі Верхнього Єгипту стали їхніми васалами й платили тяжку данину.

Столицею нових володарів Єгипту був Аваріс, місто в східній частині дельти.

Назву «гіксоси» вчені тлумачили по-різному: раніше вважали, що вона означає «вожді пустелі» або «царі пастухів». Останні дослідження

показали, що швидше її слід пояснювати, як «царі чужоземних країн». Гіксоси були семіти й розмовляли мовою, близькою до ранньої староєврейської. З написів на скарабеях [16] ми дізнаємося, що їхні вожді мали типово семітські імена Анатер, Хіан, Якобер. Однак припускають, що гіксоси становили тільки нечисленну верхівку войовників, а рядова солдатська маса складалася з пустельних і гірських племен, грабіжників, авантюристів і волоцюг різних рас. Хижий набрід, що прагнув крові та розбою, налетів на Єгипет, мов хмара сарани.

Вторгнення гіксосів було, очевидно, наслідком великих етнічних перетворень, які переживала Месопотамія — цей киплячий котел народів. З півночі в другому тисячолітті вдерлися азіатські племена гурритів. Вони відтіснили семітські народи, а з ними й гіксосів, до Сірії та Палестини.

Археологічні розкопки в Єрихоні показали, що це стародавнє місто певний час належало гіксосам. Припускають, що завойовники Єгипту володіли тоді і Палестиною.

Постає питання, яке відношення до цих подій мав Йосиф та його родина? Сучасні вчені дійшли згоди, що еміграція сімдесяти ізраїльтян до Єгипту відбувалася в період панування гіксосів. Рід Іакова, напевно, підхопила загальна хвиля наступу, або ж він прибув до Єгипту після того, як там появилися гіксоси. Його зустріли гостинно, бо він доводився близьким родичем окупантів, які були зацікавлені в тому, щоб стягнути до підкореної країни якнайбільше азіатів. Єврейський історик Йосиф Флавій говорить про гіксосів як про своїх предків, а в єгипетських текстах XVI віку до н. е. згадуються ханаанські кочові племена, що оселилися в Єгипті.

На цьому політичному тлі багато сумнівних місць у біблійній розповіді можна логічно пояснити. Насамперед епізод з висуненням Йосифа на посаду фараонового намісника. Сумнівно, щоб у нормальних умовах родовиті єгиптяни захотіли довірити високу посаду одному з азіатів, якими вони погорджували.

Ізіда і Рамзес із сином. Єгипетська фреска часів XX династії.

Вавілонський цар Хаммурапі одержує від бога Сонця Шамаша земні закони.

Скотарі просять єгипетського сановника дозволити їм перейти через кордон. Барельєф із гробниці в Бені Хассан.

Соляний стовп на березі Мертвого моря, схожий на людську постать.

Баран із золота й ляпіс-лазурі з царської гробниці в Урі.

Єгипетський намісник і його дружина. Барельєф із Фіа.

Барка на Нілі. Дерев'яна скульптура, знайдена в гробниці єгипетського сановника.

У Книзі буття (гл. 46, ст. 34) про стародавніх євреїв сказано: «Чабанами ж бо гидують єгиптяни». Зрозуміла річ, що гіксоські фараони, підозріливо ставлячись до місцевих народів, більше довіряли близьким їм за походженням і мовою азіатам, прибулим із Ханаану. Навіть фараони єгипетського походження часом проводили таку політику. Фараон Ехнатон (1424—1388 роки до н. е.), творець монотеїзму і поклонник бога Атона, боровся з опозицією жерців, аристократії і навіть суспільних верств, вірних традиційному богу Амону. В цій ситуації він підбирав собі однодумців з нижчих верств, котрим міг більше довіряти. У гробниці одного його високого урядовця знайдено напис:

«Я був людиною низького походження з батька й матері, але цар поставив мене на ноги. Дозволив мені піднятися... Я був людиною без власності, а він у щедрості своїй дав мені щоденний поживок, мені, який колись мусив жебрати шматок хліба».

У Тель-ель-Амарні (руїни столиці цього фараона) знайдено саркофаг вельможі, який був на службі в Ехнатона. Звали того вельможу Нехем, і був він азіатом. А візир цього фараона Янхаму став могутньою людиною при дворі, хоч і належав до семітської раси.

Як видно з наведених фактів, несподівана кар'єра Йосифа не була чимсь неможливим. Зрештою, він правив Єгиптом відповідно до типової для окупантів політики утисків. Скориставшись з того, що в країні сім років лютував голод, він не роздавав хліба задарма, а вимагав платити за нього золотом, сріблом та дорогоцінностями, потім землею і, нарешті, власною волею. Своєю політикою Йосиф призвів до зубожіння та поневолив незалежного хлібороба і ослабив клас землевласників. Уся земля й люди, що її обробляли, стали власністю фараона. З цього часу в Єгипті датується система необмеженої царської влади.

Лише жерці уникли цієї долі, бо самі у своїх великих маєтках зібрали запаси харчів, а гіксоси, знаючи їхній вплив, не наважилися в цьому їм

перешкоджати. Отак з допомогою Йосифа в Єгипті відбулася економічна революція, яка мала дуже тривалі наслідки.

Ми вже згадували, що за свою історію Єгипет пережив кілька кривавих революцій. Їх традиції жили серед пригнічених мас. Безпосередньою причиною повстань були епідемії голоду, які періодично повторювалися через кілька або кільканадцять років. Про бурхливість повстань говорить лейденський папірус у формі віршів, який приписують єгипетському багачеві на ім'я Іпувер. У його реляції знаходимо, наприклад, таку фразу: «Убогий став володарем багатств, і коли він раніше був неспроможний справити собі сандалії, то тепер він став володарем скарбів». В іншому місці читаємо: «Дітей вельмож розбивають об мури, всі втікають з міста... Той, кому ніде було голови прихилити, став власником ложа. Той, хто не мав навіть човна, володіє кораблем. Той, хто не мав шматка хліба, тепер має комори... Той, хто раніше через бідність спав без жінки, тепер легко знаходить шляхетних жінок».

І ще остання, дуже красномовна цитата: «Царська столиця була підкорена за годину. Бідняки захопили в полон царя. Придворних вигнали з царського дому. Чиновників повбивали і їхні документи забрали».

Гіксоський фараон, безперечно, розумів значення цієї революційної традиції у Єгипті й боявся, щоб новий бунт народних мас не похитнув його влади, особливо тому, що він був ненависний чужоземний деспот. І коли появився Йосиф з розсудливим планом боротьби проти майбутнього голоду, його привітали як людину, послану самим провидінням. Цим пояснюється привілейоване становище Йосифа при дворі й ласки, якими обсипав його фараон.

Настроєна скептично людина може дорікнути нам, що вся ця викінчена структура міркувань спирається тільки на лаконічні згадки в Біблії і насамперед на домисли, бо переконливо все ж

не доведено, що ізраїльтяни поселилися в Єгипті під час панування гіксосів. Біблійна хронологія дуже проблематична, отже, не можна цілком певно сказати, коли Іаков і його рід прийшли до Єгипту. Це могло статись як до прибуття гіксосів, так і після вигнання їх.

Відповідь на ці сумніви дає нам блискучий аналіз біблійного тексту, зроблений французьким єгиптологом П'єром Монте в книзі «Єгипет і Біблія». Все зводиться до таких спостережень.

Відомо, що Іаков оселився в країні Гесем, яка лежала на схід від дельти Нілу. Йосиф як намісник жив, очевидно, разом з фараоном у столиці. На повідомлення про прибуття родини він зараз же сів у колісницю і виїхав назустріч батькові. Потім повернувся до фараона, щоб розповісти йому про свою поїздку. За Біблією, усі ці події відбулися протягом короткого відрізку часу, можливо, навіть в один день.

У Книзі буття (гл. 45, ст. 10) Йосиф каже батькові, що він житиме в країні Гесем, отже, поблизу нього. Напрошується висновок, що столиця, в якій жив Йосиф, була недалеко від країни Гесем, тобто в самій дельті. Аж ніяк не могли це бути такі міста, як Мемфіс, Фіви чи Фаюм. Від них далеко до Гесему, і подорож Йосифа колісницею мала б тривати кілька днів. Зрештою, як твердить французький єгиптолог Масперо, в Єгипті не було добрих доріг, і на далекі відстані колісницями ніколи не їздили. Такі подорожі здійснювалися, як правило, на барках по головній комунікаційній артерії — Нілу.

Усі згадані вище обставини для нас ніби дороговкази, спрямовані на Аваріс, столицю гіксосів. Тепер ми вже знаємо, що Аваріс лежав у дельті Нілу, бо його руїни разом з багатьма печатками гіксосів розкопано по сусідству з сучасним селом Сан-ель-Хагар. Оскільки Йосиф обіймав посаду в Аварісі, то відпадають будь-які сумніви: історію його життя слід помістити в епоху панування гіксосів. Пізніша дата цілком виключена, бо після вигнання завойовників фараони XVIII династії перенесли столицю до Фів. Як бачимо, гіксоська теорія грунтується на

серйозних передумовах і тому сьогодні її визнають багато вчених.

У біблійному переказі вражає історична вірогідність у відтворенні єгипетських звичаїв. Стосується це насамперед похоронних обрядів після смерті Іакова та Йосифа. Їхні тіла бальзамували протягом сорока днів, а мумії поклали в дерев'яні труни. Вже Геродот пише, що процес бальзамування тривав у Єгипті сорок днів. Це підтверджують і папіруси, знайдені в гробницях царів та сановників. Пригадаймо, що Йосифа обстригли, перш ніж привели до фараона. Ця, здавалось би, незначна деталь є дуже важливою, бо свідчить про знання єгипетських звичаїв. У Єгипті нікому не дозволяли носити бороду; цей привілей мав тільки фараон, який, між іншим, чіпляв собі штучну бороду. Йосиф як еврей напевно відпустив бороду і його постригли згідно з вимогою придворного етикету. Так стоїть справа і з призначенням Йосифа намісником фараона. Торжество відбувалося відповідно до ритуалу, про який ми довідалися з папірусів і малюнків у гробницях. Новий сановник одержував од фараона як ознаку влади дорогоцінний ланцюг на шию, коштовний одяг і дружину з високого роду. Під час урочистих походів він сидів у позолоченій двірцевій колісниці і їхав безпосередньо за колісницею фараона. Єгиптяни запозичили у гіксосів звичай їздити кіньми, тому ця церемонія й надалі збереглася в Єгипті.

У біблійному сказанні знаменним є ще те, що згадувані імена також типово єгипетські. Фараон назвав Йосифа Цафнаф-панеах, що означає «Бог каже: хай живе». Дружина Йосифа звалась Асенефа, або Асенет, тобто «та, що належить Нет» (богині, яку шанували в дельті Нілу), а Потіфер або Поті-пера — це перекручене ім'я «Па-ді-паре», що означає «(той), якого дав (бог) Ра».

Треба додати, що в переказі про Йосифа є докладний опис єгипетської топографії. За наведеними деталями неважко визначити, де лежала країна Гесем, і навіть можна визначити столицю, в якій перебував Йосиф. Коротко кажучи, реалії, з яких побудовано єгипетську розповідь, пере-

можно витримали випробування сучасних наукових досліджень. Сьогодні вже важко сперечатися про те, був чи не був Йосиф історичною постаттю, але немає сумніву, що переказ створено в самому Єгипті. Авторами його були люди, котрі так детально знали цю країну, як могли знати тільки ті, що, безумовно, жили там довгий час. Ця обставина підтверджує, що якась частина стародавніх євреїв — може, це й був рід Іакова — оселилась у дельті Нілу, на родючій землі Гесем.

Можливо навіть, що біблійна легенда — відголос історичного факту, що один з євреїв, на ім'я Йосиф, посів високу посаду при дворі фараона. Навколо його особи виникла пізніше легенда серед стародавніх євреїв, що пишалися своїм славнозвісним предком [17].

Але якщо так було насправді, то чому немає ніякої згадки про Йосифа в єгипетських хроніках? Взагалі вони дуже докладні й сповнені подробиць, а те, що посаду намісника фараона обіймав семіт,— подія надзвичайно важлива, щоб її можна було замовчати. Така прогалина в єгипетській історіографії здавалася підозрілою і викликала сумніви щодо історичності особи Йосифа.

Не слід, проте, забувати про дуже серйозну обставину. Люто ненавидячи гіксосів, єгиптяни нищили все, що хоч трохи нагадувало про їхнє панування. Навіть літописці обходять мовчанкою період їхньої окупації, період страждань і приниження єгипетської держави. Історичні хроніки раптово обриваються на 1730 році до н. е. і починаються знову тільки після 1580 року до н. е. Жертвою цього перекреслення ста п'ятдесяти років історії став і Йосиф, сліпий виконавець політики гіксосів і відповідальний за непопулярні серед єгиптян економічні перевороти. Його заходи пізніше боляче відбилися на ізраїльтянах, які після смерті Йосифа ще довгий час жили на землі Гесем [18].

Мойсей

НЕВОЛЯ. Потомки Іакова жили на землі Гесем майже чотири століття. Велося їм там непогано, і рід Ізраїлів швидко зростав. Але на єгипетський трон сів новий фараон, який нічого не знав про заслуги Йосифа, і його стурбувало, що єврейські пастухи такі плодючі. Він вважав, що це азіати, небезпечні для країни чужоземці, і тому наказав своїм урядовцям:

«Ось народ синів Ізраїлевих, численний і могутніший за нас. Перехитримо ж його, щоб він не розмножувався; бо інакше, коли почнеться війна, об'єднається і він з нашими ворогами, і озброїться проти нас, і вийде з землі нашої».

В цей час фараон будував у дельті Нілу двоє нових міст: свою столицю Раамсес і місто зерносховищ та військових складів Піфом. Безправні ізраїльтяни постачали дешеву робочу силу, і якось їх зігнали на будівельні майданчики і змусили місити глину й випалювати цеглу.

Так виснажливо працювали вони день у день від світанку до ночі під пекучим сонцем, а наглядачі підганяли їх палицями. Однак фараон помилився у своїх сподіванках. Ізраїльський народ звик до тяжкої долі і тому, незважаючи на переслідування, все ж розмножувався. Тоді розлютований володар викликав двох ізраїльських повитух — більше не було, і суворо наказав їм умертвляти під час пологів немовлят чоловічої статі. Жінки покірно вислухали наказ, але, повернувшись до землі Гесем, і гадки не мали брати на себе гріх дітовбивства.

Незабаром фараон довідався про зухвалий непослух повитух і наказав привести їх до себе, щоб покарати. Розумні ізраїльтянки на суворому допиті виправдовувалися, запевняючи, ніби породіллі перестали кликати їх до себе.

«Єврейські жінки не такі, як єгипетські,— казали,— і поки прийде до них повитуха, вони вже народжують».

Хоч-не-хоч, а довелося фараонові одпустити повитух. Ізраїльський народ зустрів відважних жінок мов героїнь і збудував їм гарні оселі. Але володар не забув своїх підступних планів. Цього разу він звелів катам відбирати у матерів новонароджених хлопчиків і кида-

ти в Ніл. Земля Гесем сповнилась плачем і стогоном: здавалося, що для потомків Іакова настав судний день.

ЧУДЕСНИЙ ПОРЯТУНОК[19]. Одне подружжя з племені Левія мало двох дітей: Аарона і Маріам. Саме тоді, коли переслідування стали особливо жорстокими, у них народилася третя дитина. На горе, то був хлопчик, і йому судилося вмерти у хвилях Нілу. Матір охопив розпач, і вона, хоч знала, що її чекає сувора кара, вирішила заховати дитину від єгипетських катів. Три місяці жінка годувала сина в найтемнішому закамарку, і напевно їй пощастило б виростити його, якби немовля так швидко не розвивалося. Воно енергійно совало ніжками, плакало або лепетало так голосно, що було чути далеко від хати. Кожної хвилини його могли почути фараонові урядовці, які вешталися по селу, і тоді горе всій родині!

В одному місці на ріці щоденно купалася фараонова донька, що добре ставилася до пригноблених ізраїльтян. І от мати поклала дитину в просмолений кошик і поставила в комишах, де його легко помітила б донька фараона. Одночасно вона звеліла Маріам здалеку пильнувати братика і бути напоготові. Сталося так, як і передбачала мати. Скупавшись, фараонова донька із служницями пішла погуляти уздовж берега. Раптом вона почула дитячий плач і звеліла служницям обшукати комиші. Яке ж було її здивування, коли їй до ніг поставили кошик із заплаканим немовлям! Донька фараона схилилася над знайдою і пробувала втихомирити його ласкою. Вона одразу здогадалася, що знайшла ізраїльську дитину, і тому, що в глибині душі засуджувала нелюдський наказ батька, надумала взяти дитину під свою опіку. Маріам, яка здаля спостерігала цю сцену, підійшла до фараонової дочки і сказала, що може знайти годувальницю для дитини. Діставши згоду, радісна дівчина побігла додому до матері. Таким кружним шляхом немовля щасливо повернулося в обійми своєї матері. Йому більше не загрожувала смерть у вирі Нілу, бо ніхто з єгипетських катів не осмілювався суперечити бажанням фараонової доньки.

Минуло кілька років, хлоп'я підросло, і мати відвела його до палацу, а принцеса усиновила маленького

ізраїльтянина, давши йому ім'я Мойсей. Відтепер Мойсей виховувався в палаці так, наче був царського походження. Він красувався в дорогих шатах з тонкого полотна і ходив учитися до храму, де жерці втаємничували його в свою науку. Він мав слуг, роз'їжджав по місту в колісниці, запряженій рисаками, і жив у розкішних палатах. Здавалося, хлопець втратить всі національні риси і стане єгиптянином. Але мати завбачливо зробила все, щоб він не зрікся свого ізраїльського походження. Таємно від фараонової доньки вона навчала Мойсея староєврейської мови, розповідала йому історії предків і, нарешті, відкрила, яким чином він уник смерті у водах Нілу. Мойсей довідався, хто він такий насправді, але йому нелегко було розстатися з розкішним життям єгипетського аристократа. Виховання, приятелі придворні, пишнота єгипетської культури — все це зв'язувало його з середовищем, до якого він звик змалку. Що могло бути спільного у цього знатного, вишуканого чоловіка з ізраїльськими бідарями, яких пригнічували й принижували? І хоч іноді Мойсеєві стискалося серце, коли він бачив, як тяжко відробляють його родичі панщину, юнак не мав сили одмовитися від привілеїв і розкошів придворного життя. Сорок років він насолоджувався всіма розкошами, доступними годованцеві фараонової доньки, дістав навіть звання єгипетського жерця. Він плавав по Нілу в двірцевому човні, його розважали музиканти й фігляри, а коли повертався до свого палацу, вродливі танцівниці тішили його танцями під звуки арф і флейт. Нова столиця Раамсес була прекрасна. Її побудували за зразком стародавніх Фів, у ній були широкі вулиці, чудові палаци, громадські споруди і численні храми єгипетських богів.

На околиці міста височіли склади, повні ячменю й пшениці, а в річковому порту причалювали кораблі й барки з товарами. В заплавах було багато птаства і риби; одразу ж за міською брамою тяглися старанно оброблені грядки цибулі і кропу, а також буйні сади, в яких гілки дерев угиналися від гранатів, яблук, фіг і маслин. Отже, Мойсей жив безтурботно й розкішно. Проте він не був бездумний нероба. Він уважно читав папіруси, сповнені всілякими премудростями єгиптян. Вечорами, коли ставало прохолодно і на небі сходив місяць, Мойсей походжав по фараоновому саду в оточенні жерців і вів з ними довгі розмови про богів, фа-

раонів і мету людського життя. Тільки вночі, коли йому не спалось, у нього пробуджувалися приховані сумніви. Тоді перед очима поставали родичі, він бачив, як вони мучаться і проклинають свою долю, чув посвист нагаїв, якими зганяли їх на рабську роботу, чув їхні нарікання, плач і благання про порятунок.

Уві сні він бачив обличчя матері, сповнене материнської ніжності і водночас смутне й наче трохи розчароване. Після таких ночей Мойсей довго не міг заспокоїтися. Відчував, що в чомусь завинив, і все, що він робив досі, здавалося, нічого не варте і не мало сенсу. Тоді він крадькома вибігав з палацу за місто, щоб здалеку подивитися, як його одноплемінці гнуть голі, блискучі від поту спини над глиною та дерев'яними формами для цегли.

Отже, Мойсей жив подвійним життям: удень був байдужий єгипетський аристократ, а вночі блудний син, який у муках, навпомацки шукав зворотного шляху до свого народу.

Якось він помітив, що один єгипетський наглядач безжально знущався над ізраїльтянином, який випалював цеглу. В нападі страшного гніву Мойсей заколов мучителя списом і, не бачачи поблизу інших єгиптян, закопав труп у пісок, щоб приховати вбивство від фараона. Але свідками всього цього були деякі його співвітчизники. А вони не вміли держати язика за зубами. Того самого дня по всій країні Гесем пошепки передавали чутку про вбивство. Більшість хвалила Мойсея за відважний вчинок, але були й такі, що, напевно із заздрощів, насміхалися.

Мойсей і гадки не мав, що чутка поширилася так швидко. На другий день після вбивства він став свідком бійки двох ізраїльтян. Він одразу ж розборонив ворогів і запитав сильнішого з них:

«Навіщо ти б'єш ближнього свого?»

А той відповів задирливо:

«Хто тебе поставив начальником і суддею над нами? Чи ти хочеш убити мене таким робом, як убив єгиптянина?»

Мойсей злякався не на жарт. Якщо вже всі знали про вбивство, то про нього легко міг довідатися через своїх нашіптувачів фараон. І справді, невдовзі прихильні до Мойсея люди попередили його, що за ним послано придворну варту. Майже в останню хвилину він,

у чому стояв, утік з міста, переліз уночі через прикордонний мур і пішов на схід, де пустеля надійно хоронила його від погоні.

СОРОК ЛІТ У ВИГНАННІ [20]. На сході затоки Акаба простяглася земля Мадіамська, де жили нащадки одного з шести синів Авраама і його другої жінки Хеттури. Це були Мойсеєві родичі, тож він і вирішив просити у них притулку. Дорога була довга — майже чотириста п'ятдесят кілометрів і пролягала переважно через пустелі й степи. Прибув він до мадіанітян страшенно змучений далекою мандрівкою. Його придворне вбрання, брудне й пропотіле, не мало вже нічого від давньої пишності й схоже було на лахміття бродяг, які, жебраючи, вешталися по східних країнах.

Мойсей сів недалечко від міського колодязя і зацікавлено спостерігав, як семеро дівчат поять овець і кіз. Та ось надійшов гурт пастухів. Вони грубо відігнали дівчат, зайнявши місце біля водопою. Обурений цим, Мойсей зірвався на ноги і, незважаючи на втому, грізно замахнувся на них. Нахаби кинулися врозтіч. А Мойсей допоміг дівчатам напоїти худобу і знову сів на своє місце.

Виявилося, що пастушки були дочками впливового мадіамського жерця, на ймення Іофор. Вдячний батько запросив Мойсея до себе додому, а коли довідався, що прибулець — його далекий родич, прийняв у сім'ю і віддав за нього свою дочку Сепфору. Мойсей мав з нею двох синів: Гірсама і Єліезера.

Мойсей допомагав тестеві доглядати худобу. Раптова зміна способу життя глибоко потрясла його. Цей вишуканий чепурун, що звик до вигод єгипетських міст, опинився тепер у суворій, скелястій країні, над якою диміли високі вулкани. Спочатку йому важко було звикати до такої зміни. Самотою на пасовиськах він тужив за своїм палацом, за папірусами й розмовами з жерцями. Як же боляче відчув Мойсей гірку долю вигнанця! Однак з часом важкі душевні муки загартували його розум. Сувора природа, просте, чесне життя пастуха, довгі години, проведені на самоті просто неба, спонукали до того, що він поволі почав розмірковувати над змістом свого життя. У спогадах стирались добрі давні літа, і Мойсей дедалі частіше замислювався над тим, що він

ізраїльтянин і його предком був Левій — син Іакова і правнук Авраама.

Мадіанітяни пишалися, що походять від Авраама. Вони розповідали Мойсеєві безліч легенд та історій про цього великого патріарха, похованого в Ханаані. Розказували йому також про бога, якого шанували його прадіди. І тоді Мойсеєві здавалося, ніби після довгих мандрівок він повернувся врешті до рідного дому.

Коли він підіймався на гору і роздивлявся навкруги, то бачив на заході пустелю, за нею лежав Єгипет — країна рабства. А на сході десь за горами ховався Ханаан, батьківщина його предків, земля обітована, земля миру і благоденства. У такі хвилини в голові йому визрівала потаємна мрія: визволити братів з єгипетського рабства і повести до рідного Ханаану, землі, де текли молочні й медові ріки.

Ця боротьба з власним сумлінням тривала майже сорок років. Мойсей ніяк не міг позбутися сумнівів, непевності й душевного занепаду. Наставали довгі періоди, коли в ньому брала гору спокуса пастушого життя і коли його цілком захоплювали буденні справи. Тоді Мойсей затамовував у собі докори сумління. Адже йому йшов вісімдесятий рік, і, здавалося, вже пізно брати собі на плечі таку небезпечну місію; ліпше спокійно вмерти на землі Мадіамській, яка стала для нього другою батьківщиною. Але нова ідея проростала далі, всупереч його волі, і, врешті, стала такою могутньою, що він уже не міг опиратися їй.

В останній рік перебування в землі Мадіамській у Мойсея були періоди релігійного екстазу, сни й пророчі видіння. Одного разу він пас овець під горою Хорів, яку вважали священною, бо, на думку мадіанітян, на її вершині у хмарах жив бог їхніх батьків, бог Авраама, Ісаака та Іакова.

Оглядаючи околицю, Мойсей помітив дивину: якийсь кущ горів ясним полум'ям і не згоряв. Раптом з того куща почувся голос бога, який звелів йому не гаючись піти до Єгипту і визволити ізраїльтян з полону.

Мойсей від великого страху затулив обличчя руками, та все ж наважився сумирно висловити свої сумніви:

«Ось прийду я до синів Ізраїлевих і промовлю до них: «Бог батьків наших прислав мене до вас». А вони

скажуть мені: «Якє ж ім'я йому?» Що відповідатиму їм?»

Відповідаючи Мойсеєві, бог уперше відкрився йому, назвавши себе Ягве.

Це було знамение одкровення, проте воно не розвіяло тривоги Мойсея.

«А якщо не повірять мені і не послухають голосу мого та скажуть: «Не являвся тобі господь?» — бідкався він.

Тоді бог наділив його чудодійною силою: з цієї миті він міг перетворювати палицю в змію, насилати й виліковувати проказу, перетворювати воду в кров.

Хоча Мойсей і здобув чудодійну силу, він усе ж намагався ухилитися від нав'язаної йому місії, посилаючись на те, що нєдорікуватий і не зможе переконливо розмовляти із земляками. Ягве спочатку розгнівався за цей новий викрут, а потім змилостивився і сказав, що дасть на помогу Мойсеєві його старшого брата Аарона. Той красномовний і говоритиме від його імені. Мойсеєві нічого не лишалося, як готуватися до подорожі. Попрощавшись із тестем, він посадив на ослів жінку й дітей і з тяжким серцем вирушив до Єгипту.

Дорогою з ним сталася дивовижна пригода. В одному придорожньому заїзді Ягве несподівано вирішив убити Мойсея за те, що він був необрізаний. Сепфора насилу вблагала розгніваного бога, виконавши обряд обрізання над своїми синами.

В Єгипті назустріч Мойсеєві вийшов Аарон. Обидва брати скликали ізраїльтян і спільними зусиллями переконали їх, що за велінням Ягве вони повинні залишити землю Гесем. Вплинули на їхнє рішення не стільки чудеса, які творив Мойсей, щоб довести свою місію, і не так Ааронове красномовство, як переслідування, котрі ставали з кожним днем жорстокіші і загрожували їхньому життю.

ВИХІД З ЄГИПТУ. Від того незабутнього дня, коли Мойсей, скипівши гнівом, вчинив убивство, минуло сорок років. У Єгипті правив новий фараон, при його дворі служило нове покоління урядовців. Про вчинений злочин уже забули, і колишньому злочинцеві нічого не загрожувало. Та й хто б міг у цьому бородатому азіатові, одягнутому в грубий довгий плащ, з кос-

туром у руці, впізнати того вичепуреного єгиптянина, годованця фараонової доньки, про якого у свій час стільки говорили! За сорок років Мойсей змінився до невпізнання, його засмагле обличчя поорали зморшки. Тепер це був вісімдесятилітній дід, і бороду його густо припорошила сивина. Мойсей і Аарон пішли до фараона просити, щоб він дозволив ізраїльтянам вирушити на три дні в пустелю, де вони хотіли жертвами й молитвами скласти хвалу Ягве. Це, звісно, були хитрощі, бо вони не мали наміру знову повертатися в ярмо єгиптян. Але фараон обурено відхилив їхнє прохання і, щоб покарати ізраїльтян, наказав їм не тільки виробляти більше цегли, а навіть самим діставати солому для її випалювання. Це потребувало додаткового робочого часу, бо в Єгипті було обмаль соломи і її доводилося розшукувати по всій країні. А того, хто не встигав виробити потрібної кількості цегли, єгипетські наглядачі били киями. Ізраїльтяни дорікали Мойсеєві за те, що його розмова з фараоном дала більше шкоди, ніж користі. Це був дуже важкий час для Мойсея, час, коли в нього виникли сумніви. Йому здавалося, що Ягве не додержав слова і поглибив муки ізраїльського народу.

Мойсей знову пішов до фараона, твердо вирішивши цього разу вплинути на його сумління за допомогою своєї магії. Ставши перед троном фараона, він стиснув свою палицю, і вона перетворилася на змію. Фараон глянув, поблажливо усміхаючись, і звелів привести своїх жерців, які зробили те саме. Не справило на нього великого враження навіть те, що Мойсеєва змія пожерла змій єгипетських жерців.

З цієї миті почалася завзята боротьба з тупою впертістю фараона. Мойсей наслав на Єгипет підряд десять нещасть: спочатку вода в Нілі перетворилася в кров, потім розвелося безліч жаб, комарів і мух, худоба гинула від якоїсь пошесті, тіла людей вкривалися гнійними виразками, град вибив посіви, на країну напала величезна хмара сарани, а потім настала така темнота, що люди ходили навпомацки. Після кожного нещастя фараона охоплював страх, і той погоджувався звільнити ізраїльтян, але незабаром нехтував обіцянку, хоч єгиптяни волали, щоб своєю впертістю він не наражав їх на нові нещастя.

Доведений до краю Мойсей, нарешті, вирішив зламати волю фараона десятим, найстрашнішим нещастям.

Однак перед цим він попередив ізраїльтян, щоб вони були напоготові. Звелів насамперед, щоб кожна родина забила ярча і його кров'ю зробила знак на дверях свого будинку. На вечерю ізраїльтяни повинні були з'їсти смажене ягня з прісним хлібом і гірким зіллям, а до столу всі мали сідати в дорожньому одязі, щоб кожної хвилини можна було залишити Єгипет.

Настала північ. Ягве почав ходити від будинку до будинку і там, де на дверях не було кривавого знаку, умертвляв первородних дітей, не обминаючи ні сина фараона, ні сина рабині. Навіть первородний приплід худоби падав мертвим. У країні стояв стогін і плач, смерть не пощадила жодної єгипетської родини. Тільки тепер фараон зрозумів грізну силу Мойсея і дозволив йому вивести ізраїльський народ з рабства. Ізраїльтяни у відповідь на переслідування й рабську працю, скориставшись безладдям, що панувало в країні, пограбували єгипетські будинки. Таким чином, вони заволоділи золотим і срібним посудом, одягом і всілякими цінними речами, а насамперед зброєю, яка могла їм придатися у боротьбі з пустельними племенами.

Мойсей увічнив цю подію, встановивши свято пасхи, що означає «свято обходу», бо Ягве обминув житла ізраїльтян і тільки єгиптян карав смертю первородних.

ПЕРЕХІД ЧЕРЕЗ ЧЕРВОНЕ МОРЕ. Заграли срібні труби, й похід ізраїльтян покинув землю Гесем, вирушивши на схід, у пустелю. Складався він з шестисот тисяч озброєних чоловіків, крім жінок, дітей і слуг.

Попереду колони їхав катафалк з дерев'яною труною, в якій спочивала набальзамована мумія Йосифа, в кінці походу сунули численні стада овець, кіз і в'ючних ослів.

У пустелі подорожні пересвідчилися, на свою превелику радість, що ними опікується Ягве; бо вдень він ішов перед ними в стовпі димовому, а вночі — в стовпі вогненному, який сягав майже до неба. Мойсей спочатку прямував шляхом, яким проходили інші каравани, берегом Середземного моря, потім звернув на південь у пустельну місцевість Ефам, побоюючись, що приморські фортеці тамтешніх народів не захочуть вільно пропустити їх до Ханаану.

В Ефамі втікачі вперше зупинилися на довгий відпо-

чинок, а далі пішли знову на північ і поставили намети біля Пі-Гахірофому. Це була місцевість між Мігдолом і морем, недалеко від міста Ваала-Цефона, відомого своїм храмом ханаанського бога Ваала.

Тим часом принижений і розлютований фараон кинувся навздогін за втікачами з шістьма сотнями військових колісниць. Як же перелякалися ізраїльтяни, коли з куряви виринули грізні бойові єгипетські колісниці. Вони, мов приречені, дивилися на фараонових воїнів, які мчали до них, заламували в розпачі руки й бідкалися, що так легковажно дозволили вивести себе з землі Гесем, де краще було жити в неволі, аніж тепер загинути від рук єгипетських солдатів. Мойсей заспокоював їх, запевняючи, що Ягве не залишить свого народу в нещасті. І справді, коли стемніло, єгиптянам перегородила шлях височенна стіна вогню й диму, яка стояла до самого ранку.

На світанку Мойсей зупинився на березі моря, підняв руку і звелів хвилям розступитись. І відразу ж між двома стрімкими стінами води утворився сухий прохід, по якому ізраїльтяни поспішно перейшли на другий берег. Побачивши це, фараон у запалі кинувся за ними на чолі всієї кінноти. Саме тоді, коли він був посеред моря, Мойсей ще раз підняв правицю — водяні стіни ринули на переслідувачів і поглинули їх у киплячій глибині. Через кілька годин хвилі викинули на берег трупи людей і коней разом з поламаними колісницями — жалюгідні рештки гордої єгипетської кінноти [21].

В ізраїльському таборі запанувала невимовна радість. Мойсей разом з усім народом співав хвалу Ягве, а жінки з пророчицею Маріам танцювали урочистий тріумфальний танок, відбиваючи такт на гучних тимпанах.

ПОХІД ЧЕРЕЗ ПУСТЕЛЮ. Ізраїльтяни рушили до пустелі Сур. Дорога йшла через безводні місця, і протягом трьох днів вони не мали й краплі води; а коли, нарешті, дійшли до Мерра, там вода, як виявилося, була гірка. Для змучених дорогою і спрагою мандрівників це був важкий удар, у таборі знову спалахнуло невдоволення.

«Що ми будемо пити?» — нарікали люди.

Але Мойсей швидко зарадив лихові. Він укинув до колодязя якісь галузки, назбиравши їх поблизу, і, на радість та подив ізраїльтян, вода стала солодкою, придатною для спожитку. Утоливши спрагу, подорожні пішли до Еліму, райського оазису, який славився сімдесятьма пальмовими деревами і дванадцятьма джерелами кришталево чистої води. Однак треба було вирушати в дальшу путь. Якраз через шість тижнів після виходу з Єгипту громада отаборилась у пустелі Сін, між Елімом і Сінаєм. Умови там були дуже важкі. Немилосердно пекло сонце, а до того ж скінчилися запаси води і їжі. І заремствували ізраїльтяни:

«Дай нам води пити».

І сказав їм Мойсей:

«Чому докоряєте мені? Чому спокушаєте господа?»

Для чоловіків, жінок і дітей, які ще не звикли до суворого життя пустелі, голод і спрага були справжньою мукою. Як і завжди, в усьому звинуватили Мойсея та Аарона. Намети обох вождів обступили збуджені тлуми, люди гнівно нарікали на долю:

«О, краще ми померли б від руки господньої в землі Єгипетській, коли ми сиділи навколо казанів з м'ясом, коли ми їли хліба досхочу. Бо вивели ви нас у пустелю цю, щоб усю громаду голодом уморити».

Слова ці засвідчили Мойсеєві, як глибоко укорінився в ізраїльтянах рабський дух, якщо хліб і казан з м'ясом вони ставили вище за волю. Серце його було глибоко вражене, однак він запевняв земляків, що Ягве не покине їх і нагодує швидше, ніж вони сподіваються.

І от надвечір збулася обіцянка. Зі сходу налетіли цілі хмари перепілок і спустилися на землю. Знесилені довгим польотом, вони безпорадно тріпали крильми, і їх легко можна було піймати голими руками. У таборі почалася гарячкова метушня, запалали багаття, і незабаром смачно запахло смаженою на рожнах пташиною.

Наївшись, ізраїльтяни полягали спати, вихваляючи до небес чудотворну силу Мойсея. Удосвіта, коли їх розбудили срібні труби, вони протирали очі від подиву: геть усе навколо, скільки сягало око, було вкрито білими як сніг грудочками, схожими на град. Ізраїльтяни повибігали, щоб зблизька роздивитися, що воно таке. Вийшов з намету і Мойсей і, переможно усміхаючись, пояснив, що це Ягве послав небесну манну, яка має замінити їм хліб.

Люди спочатку не наважувалися куштувати дивні грудочки, проте, коли пересвідчилися, що на смак вони мов хліб з медом, почали вголос висловлювати своє захоплення і кинулися збирати їх. Незабаром виявилося, що за день їх можна зібрати саме стільки, щоб утамувати голод. З того часу протягом сорока років подорожі в пустелі манна була для ізраїльтян хлібом насущним.

На наступній стоянці, в Рефідімі, не було жодного колодязя, і народ ізраїльський знову страждав од спраги. У таборі почався безлад, почулися нарікання й погрози. І тоді Мойсей пішов до гори Хорів, яка височіла поблизу табору. Став біля її підніжжя і на очах у змучених людей ударив палицею по стрімкій скелі. В ту ж мить із щілини забило джерело свіжої гірської води. Уздрівши таке чудо, ізраїльтяни оніміли, а потім їх охопив шал радості. Вихваляючи Мойсея, вони пхалися одне поперед одного, щоб наповнити водою дзбани та інший посуд, який був під руками.

Тільки-но встигли вони заспокоїти спрагу і напоїти худобу, як почули грізні бойові вигуки. Вони лунали все ближче й ближче. Уперше доводилося ізраїльтянам боротися зі зброєю проти войовничих племен пустелі. Це були амаликітяни, які хотіли перетяти шлях непрошеним гостям і поживитися здобиччю. Але якщо вони розраховували на легку перемогу, то глибоко помилилися. Мойсей звелів керувати своїми військами Ісусові Навіну — здібному і відважному вождеві. Той швидко й вправно повів рать у бій з напасниками, і незабаром розгорілася запекла битва. Мойсей разом з Аароном і Ором стояв на узгір'ї і стежив за битвою, яка тривала з ранку до ночі із змінним успіхом. Коли Мойсей піднімав руки, перемагали ізраїльтяни, а коли опускав, брали верх амаликітяни. Так було довгі години, аж поки руки йому обважніли і опустилися. Щоб уникнути поразки, Аарон і Ор посадили Мойсея на камені й з обох боків підтримували йому руки. Отож надвечір Ісус Навін розгромив амаликітян і примусив їх відступити. На бойовиську спорудили олтар для складання подячних жертв, а Ягве звелів Мойсеєві вписати цю перемогу навічно в книгу.

«Впиши це на спомин у книгу та вклади у вуха Ісусу, бо зітру пам'ять про амаликітян з-під небес».

Про велику перемогу незабаром довідався Іофор, жрець мадіамський і тесть Мойсеїв. Він негайно прибув до ізраїльського стану і привіз зятеві дружину й обох синів, Гірсама та Єліезера. Бо Мойсей, перш ніж учинити розправу над фараоном і вивести народ з Єгипту, відіслав своїх близьких назад у землю Мадіамську.

Другого дня Мойсей вершив перед своїм намстом суд. Він сидів з ранку до вечора, вислуховуючи свідків і виносячи вироки навіть у неважливих справах. Іофор дивувався, що він сидить цілісінький день і марнує час на розв'язання дріб'язкових сварок. Жрець мав більший досвід в управлінні і відверто висловив зятеві свої міркування.

«Чому ти сидиш сам, а весь народ стоїть перед тобою з ранку до вечора? Ти виснажиш і себе, і народ цей, котрий з тобою; бо дуже тяжке для тебе це діло, не сила твоя справитися одному».

Мойсей запитав його, що ж треба робити. Тесть порадив поділити ізраїльтян на групи по тисячі, сто, п'ятдесят і десять чоловік, а над кожною з цих груп поставити начальників, які одночасно були б і суддями, самі б розглядали дрібні скарги і тільки про серйозні випадки сповіщали Мойсея.

Пораду мудрого мадіамського жерця було запроваджено в життя, і в неорганізованих ізраїльських масах появився зародок майбутнього суспільного ладу.

Танок навколо золотого тельця.

Через три місяці після виходу з Єгипту Мойсей отаборився під горою Сінай. Похмуре скелясте пасмо із стрімкими вершинами мало в собі щось таємниче і викликало забобонний страх у ізраїльтян, звиклих до рівнинних просторів дельти. Зате найближча місцина була зручна, щоб на ній оселитися на довгий час. Там було вдосталь води, росли фінікові пальми, акації, що мали дати і паливо, і будівельний матеріал.

Невдовзі у таборі завирувало гамірне життя. Із запровадженням нової системи управління було встановлено порядок і налагоджено адміністрування. Чоловіки зайнялися ремеслом, жінки готували їжу, пряли й ткали, а діти весело бавилися поміж намстами.

Одного дня Мойсей вийшов з табору й піднявся на самісіньку вершину гори Сінай. Там він зустрівся з

Ягве, котрий сказав, що має намір укласти з ізраїльським народом спілку. Повернувшись до табору з радісною новиною, Мойсей наказав усім ізраїльтянам одягнутися в чистий одяг і три дні постити, щоб гідно підготуватися до великої хвилини. Після триденного приготування люди зійшлися до підніжжя гори Сінай. Мойсей попередив, що нікому не дозволено підніматися на священну гору, і патерицею позначив межу, застерігаючи, що того, хто її переступить, буде покарано на смерть.

Чоловіки, жінки й діти в святковому одязі стали вздовж позначеної лінії. Раптом зірвалася страшенна буря. Загриміло, заблискало, і гора зникла в густих хмарах диму. Коли ж ще гучно пролунали якісь таємничі труби, люди впали на землю і злякано затулили руками очі. Вони не бачили, що в цей час Мойсей піднявся на схил гори і за хвилину зник у густих хмарах диму, який клубочився навколо вершини. На горі Сінай Ягве дав йому свій закон і літургійні приписи, які відтоді мали регулювати громадське життя ізраїльтян. З цим коштовним даром Мойсей спустився в долину і для вшанування великої події звелів дванадцяти колінам Іакова, кожному окремо, побудувати свій власний жертовник. Потім він переходив від жертовника до жертовника, приносив у жертву овець, а їхньою кров'ю кропив віруючих на знак укладеної спілки з Ягве.

Мойсей ще раз вибрався на зустріч з Ягве, але цього разу взяв із собою Аарона, Надава, Авіуда й сімдесят мужів з ізраїльської старшини. Проте він залишив їх посеред дороги, на схилі гори, а на вершину піднявся сам. Пробув там сорок днів і сорок ночей. Ягве дав йому дві кам'яні скрижалі, на яких було викарбувано десять заповідей. Ягве також детально розповів, як зробити ковчег завіту і священне шатро-скінію [22], де мав зберігатися ковчег. Потім Ягве сповістив Мойсея, що він удостоїв Аарона звання верховного жерця і що це звання передаватиметься у його роду від покоління до покоління.

Тим часом залишені на півдорозі Мойсеєві супутники, не дочекавшись його, повернули до табору. Аарон боявся, що з братом трапилося якесь нещастя, і не знав, що діяти.

В серцях ізраїльтян похитнулася віра в Ягве. Адже це був бог, якого вони тільки нещодавно почали вша-

новувати. Тепер, коли з ними не було Мойсея з його релігійним пориванням, вони знову повернулися до своїх колишніх богів, яким поклонялися ще в Єгипті. Перед наметом Аарона зібрався величезний натовп. Люди, стривожені тим, що їх покинуто напризволяще, ремствували:

«Встань і сотвори нам богів, які б ішли попереду нас; бо ми не знаємо, що сталось Мойсеєві, чоловікові цьому, що вивів нас із землі єгипетської».

Аарон, охоплений сумнівами, не міг встояти перед настирливими вимогами. На його заклик жінки, охоплені жертовним запалом, віддавали свої золоті прикраси, і зібралося стільки золота, що з нього змогли відлити статую золотого тельця.

Другого дня статую поставили посеред табору, а люди, зрадівши поверненню божка, якого шанували з давніх-давен, приносили йому в жертву тварин, а потім самі засіли до веселої учти. Цілий день лунали бубни й дудки; чоловіки, жінки й діти, співаючи й танцюючи навколо статуї, впадали в релігійний екстаз. Тільки левіти не брали участі в цьому шаленстві. Тримаючись осторонь, вони з жахом спостерігали, як народ зрікся Ягве і повернувся до ідолопоклонства.

Спускаючись із вершини Сінайської гори, Мойсей ще здалеку почув несамовитий лемент. Прискорив ходу, щоб якнайшвидше прийти в табір. Вздрівши бучні гульбини, він так розгнівався, що розбив об скелю кам'яні скрижалі з завітами Ягве. Золотого тельця спалив на вогні, розтер на порох і висипав у колодязь, а воду з цього колодязя наказав пити ізраїльтянам. Зніченого Аарона суворо покартав за відступництво і, скликавши до себе левітів, дав їм такий наказ:

«Так глаголе господь, бог Ізраїлів: причепіть кожен меча з боку свого; пройдіть по стану від воріт до воріт і назад, убивайте кожен брата свого, друга свого, кожен ближнього свого».

Левіти озброїлися мечами і вбили багато тисяч віровідступників.

СПІЛКА З ЯГВЕ. Навівши лад у таборі, Мойсей знову пішов на вершину Сінаю, аби перепросити Ягве за все, що сталося. З уст Ягве він ще раз почув обіцян-

ку, що ізраїльський народ володітиме Ханааном, країною, де течуть молочні й медові ріки.

Сповнений вдячності, Мойсей повернувся у табір і наказав поставити осторонь намет, який мав правити за скінію. Тільки Мойсей міг туди заходити, і коли він, піднявши руки, став біля входу в намет, усі люди повиходили і злякано спостерігали, як він розмовляє з самим Ягве. Ніхто не знав, що коїлося в Мойсеєвій душі. Досі він чув тільки голос бога, якому вірно служив. Тепер йому цього було замало, він прагнув побачити обличчя бога. Але Ягве рішуче відповів, що ніколи не покаже свого обличчя смертним.

Однак він змилувався над засмученим Мойсеєм і, поставивши його в ущелині, пройшов повз нього, затуляючи лице рукою, і на мить дозволив йому глянути на себе ззаду.

Згодом Ягве звелів Мойсеєві витесати дві нові кам'яні скрижалі, на яких хотів удруге написати десять заповідей. З цими скрижалями пророк піднявся на вершину гори і пробув там сорок днів і сорок ночей без їжі й води. Ягве не тільки повторив десять заповідей, але й дав йому перелік релігійних законів та правил, якими мали керуватися ізраїльтяни.

Коли Мойсей повертався у стан, лице його випромінювало таке величне сяйво, що осліплені співвітчизники відводили очі. Тому він розмовляв, накривши обличчя покривалом, і коли почав натхненно говорити від імені Ягве, віруючим здавалося, що вони бачать у нього на голові роги, ознаку святості.

Мойсей енергійно взявся до діла. Насамперед велів побудувати ковчег завіту і переносну скінію-святилище. Для спорудження їх потрібно було багато золота, срібла й міді, і він закликав ізраїльтян принести дари богові. Після цього відразу ж приступив до здійснення своїх планів, доручивши всю роботу двом чудовим майстрам, Веселіїлові та Аголіавові. Ці два майстри по дереву й металу зробили ковчег із дерева сіттім і виклали його усередині і зовні щирим золотом. Зверху на віку лежала золота табличка, на якій було написано, що тут оселився сам Ягве. Два золоті херувими, розміщені по боках віка, осіняли табличку широко розпростертими крилами, ніби хотіли захистити її від небажаних поглядів.

У цей ковчег Мойсей поклав скрижалі з десятьма

заповідями, а також тексти інших сінайських законів. Скінія стояла посеред чотирикутного майданчика, оточеного рядом бронзових колон із срібними, майстерно вирізьбленими капітелями. З поперечних перекладин звисали лляні гобелени, так що майданчик був зі всіх боків закритий високою запоною. Всередину заходили через отвір, закритий завісою з блакитної, пурпурової і шкарлатної шерсті і крученого вісону.

Скінію майстри збудували з дощок дерева сіттім, теж обкладених золотом. Але їх не збивали цвяхами. В дошках були золоті кільця, через які просували жердини. Завдяки цьому можна було швидко поставити скінію або розібрати на частини, коли її переносили на інше місце.

Зовні стіни скінії, однак, не виблискували золотом. Від дощу й сонця їх захищали товсті тканини з козячої шерсті, а дах утворювали пофарбовані в червоний колір баранячі шкури.

Перед входом до святилища стояв одлитий з бронзи жертовник з великою мідною мискою, наповненою водою. Тільки там, на подвір'ї, людям дозволяли молитись, коли верховний жрець приносив у жертву Ягве тварин. Для служби в святилищі він надівав розкішні шати, до деталей визначені самим Мойсеєм. На штани з білої лляної тканини й фіолетову туніку він накидав довгий плащ з блакитної шерсті, низ якого було обшито золотими дзвіночками й китицями. Тому кожен рух жерця супроводжувався тихим мелодійним дзвоном. На грудях у нього мінився барвами наперсник із золота, блакитної, пурпурної і червленої шерсті і крученого вісону, прикрашений дванадцятьма дорогоцінними каменями за кількістю колін Ізраїлевих, і на кожному камені було вирізьблено по одному імені. Крім цього, на ньому були нараменники, обшиті дорогоцінними каменями, і два ланцюжки з щирого золота. До білого кидара [23] спереду було пришито золоту табличку, на якій вигравірувано напис: «Святиня господня». Виконавши обмивання, верховний жрець сам входив до притвору святилища. Стіни храму було прикрашено гобеленами, на яких ізраїльські жінки вигаптували загадкові постаті херувимів. Посеред святилища стояли відлитий із золота жертовник, де куріла запашним димом кадильниця, стіл, на якому лежав священний хліб і височів бронзовий світильник на сім лампад. За розкішною ме-

режаною завісою ховалася святая святих храму, де перебував Ягве. Там у таємничих сутінках зберігався золотий ковчег завіту, в якому містився найцінніший скарб ізраїльського культу.

Привілей служити в храмі і носити ковчег під час походу мали тільки левіти. З них Мойсей вербував також суддів, писарів, учителів, заклинателів хвороб і збирачів податків. Крім касти жерців, це була відокремлена суспільна група, що виконувала загальноплемінні доручення. Левіти були найнадійніші прибічники Мойсея і вірно служили йому як особиста охорона під час поневірянь.

У ДОРОЗІ ДО КАДЕША. Під горою Сінай ізраїльтяни жили цілий рік. Які ж величезні зміни відбулися за цей час! Неорганізована маса втікачів стала завдяки Мойсеєві громадою, якою керувала ієрархія урядовців. Норми співжиття регулювалися правовими законами, а культ Ягве дістав конкретне оформлення у вигляді релігійних установ, духовних посад і літургійних обрядів. Ізраїльтяни почувалися безпечніше, бо створено було регулярну армію, у якій панували дисципліна й лад. Окремі племена виступали у визначеному порядку під власними штандарами і з власними вождями.

Біля підніжжя гори Сінай закладалися підвалини майбутньої ізраїльської нації, спільні інтереси й спільна мета взяли верх над племінним сепаратизмом. Здійснивши цю велику історичну справу, Мойсей відчув себе досить сильним, аби відважитись завоювати Ханаан. Але серед ізраїльтян не було нікого, хто б знав дорогу до цієї землі обітованої. А в диких гірських дебрях і в безмежних пустелях легко можна було заблудитись чи попасти в засідку розбійників-бедуїнів.

Мойсей розумів цю загрозу і тому шукав провідника, котрий би добре знав місцевість, по якій пролягала їхня дорога.

Для ролі провідника дуже підходив мадіамітянин Ховав, родич Мойсея, син жерця Іофора. Ховав не хотів розлучатися з своєю родиною. І тільки після довгих умовлянь та наполягань, коли Мойсей пообіцяв йому велику частку з майбутньої здобичі, він погодився стати провідником.

Удосвіта заграли дві срібні труби, і ізраїльтяни знялися з місця, готові в дорогу. Довга колона подорожан вирушила в заздалегідь визначеному порядку. На чолі колони йшли левіти, несучи на жердинах ковчег завіту, розібрану на частини скінію і священне начиння. За ними йшли окремі племена під своїми штандарами, а позаду сунули величезні отари овець і в'ючних ослів. Колону охороняли озброєні загони і вислані вперед розвідники.

Після триденного переходу в пустелі під палючим сонцем ізраїльтяни знову почали ремствувати на Мойсея. Вбивати тварин не дозволялося, вони мусили їсти тільки манну, яка їм дуже набридла. До того ж у таборі якось вибухла пожежа, що знищила багато цінного майна. Ізраїльтяни, вимучені працею, голодом і втратами, яких зазнали внаслідок пожежі, сиділи сумні біля своїх наметів і нарікали на Мойсея за те, що він підмовив їх залишити Єгипет. Із замилуванням згадували вони давні добрі часи, забуваючи про рабство й переслідування:

«Пам'ятаємо рибу, яку ми задарма їли в Єгипті; пригадуємо огірки й дині, пір, і цибулю, й часник. А нині сохне душа наша; немає нічогісінько, сама тільки манна перед очима нашими».

Мойсея дуже вразила легкодухість його народу, і, охоплений почуттям безпорадності, він скликав старшину, аби вирішити, що діяти далі. Але сталося нове чудо: на табір удруге спустилася незліченна хмара перепілок. Ізраїльтяни, радісно вигукуючи, кинулися ловити птахів і жадібно втоляти голод. Перепілок було так багато, що їхнє м'ясо можна було навіть сушити про запас. Однак невдоволених і маловірів спіткала сувора кара, бо, виявилося, птахи були отруйні. В обозі поширилась хвороба, і люди мерли, як мухи. Незабаром уся навколишня місцевість вкрилася могилами, тому, залишаючи це місце страждань і жалоби, ізраїльтяни назвали його «Могилами жадібності», бо там було поховано тих, хто став жертвою зажерливості.

В Асірофі, де вони зупинилися на відпочинок, трапилося ще страшніше — збунтувалися найближчі родичі Мойсея. Маріам і Аарон докоряли братові, що він женився на ефіопці, тобто на жінці з чужого народу і до того ж рабині. Невідомо, як це сталося; чи його перша дружина — дочка жерця Іофора вмерла, чи ефіопка була його наложницею. В усякому разі не це було важ-

ливе, у родині викликав обурення той факт, що пророк злегковажив прадавньою староєврейською традицією. В основі цих незлагод крилися, одначе, глибші суперечки.

Пророчиця Маріам і верховний жрець Аарон були незадоволені тим, що Мойсей твердив, ніби тільки його устами промовляє Ягве і що тільки він, Мойсей, може правити від імені господнього. А вони вважали, що також мають на це право, тому ходили по стану й нарікали:

«Хіба тільки Мойсею промовляв бог? Хіба він і нам не говорив?»

Це була відверта боротьба за вплив, і Мойсей вирішив придушити її в зародку. Він покликав винуватців у скінію, де Ягве, промовляючи крізь хмару, суворо покартав їх і закликав до послуху. Ааронові бог простив його вину, а на Маріам, як головну призвідницю бунту, наслав проказу й вигнав з табору. Лише через сім днів, зваживши на просьби Мойсея, розгніваний бог зцілив її і дозволив повернутися назад.

Нарешті ізраїльтяни досягли південного кордону Ханаану і стали табором у пустелі Фаран недалеко від міста Кадеша. Збуджені побігли вони на високу гору, звідки видно було прикордонні землі майбутньої батьківщини. З часів Авраама там відбулися великі зміни. Долини вкривав килим буйної трави, в якій цвіли яскраво-червоні анемони. На гірських схилах зеленіли оливкові, гранатові й фінікові сади і навіть старанно оброблені виноградники.

Ізраїльтянам, змученим одноманітністю пустельного життя, цей краєвид давав незмірну насолоду. Мандрівники, сп'янілі від радості, обіймалися і переконували одне одного, що треба не гаючись вирушати на завоювання цієї прекрасної країни.

Але Мойсей був дуже завбачлива людина і не піддався на умовляння одноплемінців. Спочатку слід було вислати розвідників, щоб знати, з яким супротивником доведеться зустрітися. З цією метою він вибрав по одному чоловікові з кожного племені й послав їх у розвідку.

«Йдіть на південь,— повчав їх Мойсей,— і зійдіть на гору; і подивіться на землю, яка вона; і люд, що живе на ній, міцний чи слабовитий, малий чи великий».

Розвідники впоралися з довіреною їм місією. Через

сорок днів повернулися вони в табір і на доказ родючості Ханаану принесли на жердках важкі грона винограду, гранати й соковиті фіги. Плоди викликали нечуване захоплення, і ізраїльтяни настійливо вимагали негайно вирушити в загарбницьку експедицію. Однак запал швидко згас, коли розвідники розповіли про свої спостереження. На їхню думку, в Ханаані справді були всі вимріяні блага, але нічого й думати про його підкорення, бо могутні фортеці з гарнізонами велетнів захищали кордони країни. Це була гнітюча новина. Недисциплінованою ізраїльською юрбою, яка так легко впадала з однієї крайності в другу, знову опанувала розгубленість.

«Бодай ми були померли в єгипетській землі або померли в цій пустелі,— скаржилися вони на свою долю.— І чого веде нас господь у цю землю? Щоб полягли від меча та щоб жінки наші і діти стали здобиччю ворога? Хіба ж не ліпше нам вернути в Єгипет?»

Коли розвиднілося, прокляття й лемент ставали голоснішими з кожною миттю, аж, врешті, спалахнули бурхливі заворушення. Збориська підбурювачів вимагали скинути Мойсея і обрати нового вождя, який повів би народ назад до Єгипту.

«Виберімо собі начальника,— кричали вони,— і вертаймося в Єгипет!»

Ісус Навін і Халев, учасники розвідки, намагалися вгамувати горланів і, роздерши на собі одяг, запевняли, що з божою поміччю можна захопити Ханаан, що інші розвідники з переляку перебільшили могутність цієї країни. Це вже геть збісило ізраїльтян. Виходить, їм пропонують іти на вірну смерть у країну велетнів, які чекають на них за міцними мурами фортеці! Засліплені страхом і злістю, люди кинулися на Ісуса Навіна й Халева і хотіли побити їх камінням. Сміливців урятувало тільки те, що вони заховалися у дворі скінії.

Розгніваний Ягве вирішив знищити весь народ ізраїльський, наславши на нього мор. Однак він зглянувся на благання Мойсея і пом'якшив кару. Постановив, що ті, кому вже більше двадцяти років, не побачать Ханаану, що вони сорок літ блукатимуть у пустелі і там скінчать своє марне життя. Лише ті, кому ще не сповнилося двадцяти років — покоління, яке народилося вже в суворих умовах мандрівного життя,— мали вступити в землю обітовану. Кара ця не стосувалася Ісуса

Навіна й Халева. В нагороду за непохитну віру в опіку Ягве їм випадала честь повести ізраїльтян на підкорення Ханаану.

Сорок літ у пустелі. Повернувши собі владу над своїм народом, Мойсей відразу попрямував на південь і якийсь час перебував біля затоки Акаба, в країні мадіанітян. Потім він пішов шукати місця, де б ізраїльтяни могли оселитися назавжди. Найбільш придатною була околиця міста Кадеша. Два колодязі з прохолодною водою й розкішні пасовиська створювали сприятливі умови для розведення худоби, тим більше, що люди, які жили поблизу, не були настроєні войовниче і охоче зав'язували торговельні стосунки з новими поселенцями.

Але між самими ізраїльтянами не було згоди. Вічна заздрість і сварки за пасовиська отруювали життя. Незадоволення, чвари поглиблювалися суспільними суперечностями. Навіть левіти, найвірніші прибічники Мойсея, порушували дисципліну. Їх обурювала поведінка Мойсея та його жрецької касти, яка з погордою відмежувалась од решти левітів і щоразу привласнювала собі все більше привілеїв і матеріальних вигод. І от серед скривджених склалася змова, у якій взяли участь двісті п'ятдесят левітів під проводом Корея. Бунтарі прийшли до наметів Мойсея та Аарона, голосно запитуючи:

«Чому ж ви ставите себе вище народу господнього?»

Мойсей терпляче вислухав їх, пішов до скінії і впав ниць перед ковчегом завіту, благаючи в бога поради. Потім вийшов до бунтівників і сказав, звертаючись до Корея:

«Слухайте ж, сини Левія! Хіба мало, що бог Ізраїлів вилучив вас із громади Ізраїля і приблизив вас до себе, щоб ви прислужували в скінії господній і стояли перед громадою, служачи їй? Що удостоїв тебе і всіх братів твоїх, синів Левія, приблизитись до нього. А вам ще й священства захотілося! Тим і повстали ти і вся громада твоя проти господа, бо хто такий Аарон, що ви ремствуєте на нього?»

Мойсей прокляв змовників і наказав, щоб ніхто не підходив до їхніх наметів. Через якийсь час розступилася земля і поглинула Корея, а решту змовників

спалив вогонь, посланий з неба. Це була пересторога, щоб надалі ніхто не зважувався повставати проти жерців.

Сувора кара, проте, не злякала простолюдинів, а навпаки, викликала небувале обурення. У стані спалахнув грізний бунт, Мойсей і Аарон ледве врятувалися, заховавшись у скінії. В цей час Ягве послав на бунтівників огонь, у якому загинуло чотирнадцять тисяч сімсот чоловік. Повстання було придушено, але Мойсей хотів довести, що звання верховного жерця Аарон дістав од самого Ягве. Він звелів дванадцятьом колінам Ізраїлевим, а також Ааронові принести до скінії по одній пастушій палиці. І другого дня на очах у віруючих сотворив чудо: серед усіх патериць тільки Ааронова випустила бруньки, потім вкрилася цвітом і плодами мигдалю. Тоді народ скорився волі Ягве і вже не виступав проти привілеїв Ааронового роду.

В Кадеші померла пророчиця Маріам, сестра Аарона й Мойсея. Ізраїльтян ще раз спіткало лихо — посуха, а коли змучені спрагою люди почали бунтувати, Мойсей знов ударив палицею по скелі, і звідти забило джерело.

Майже тридцять вісім років ізраїльські племена жили в Кадеші спокійним життям пастухів. Вони розбрелися по навколишніх пасовиськах, були зовсім відокремлені одне від одного, і їхня національна єдність дедалі підупадала. Покинуті самі на себе, вони так збайдужіли до релігійних справ, що перестали приносити жертви Ягве і додержувати обряду обрізання хлопчиків.

Мойсей і Аарон також стали байдужі до релігії. Вони не виступили проти розбрату, і за це Ягве визначив для них дуже сувору кару, вирішивши, що вони помруть у пустелі і не ступлять на землю обітовану. Основною причиною цієї суворої кари були їхні сумніви у всемогутності Ягве, бо вони двічі вдаряли палицею по скелі, щоб добути воду.

ДО ЗЕМЛІ ОБІТОВАНОЇ. Минуло сорок років з того дня, як ізраїльтяни залишили Єгипет. За цей час підросло нове покоління, виховане в пустелі, яке не знало вигод міського життя. В сутичках з пустельними розбійниками воно загартувалося, набуло воєнних навичок, і Мойсей був певен, що тепер він може спробувати підкорити Ханаан. На схід від Кадеша було

царство Едом, через яке проходив зручний для караванів шлях, так звана Царська дорога.

Мойсей через посланців попросив едомського царя пропустити їх через свою землю, причому урочисто поклявся, що йтиме тільки Царською дорогою, не зачепить полів і виноградників, а за воду й пашу для скоту заплатить стільки, скільки від нього зажадають. Але цар, певний своєї могутності, відмовив послам і відразу ж поставив на кордонах військо, щоб силою затримати ізраїльтян.

Боротьба з могутнім царем була невигідна для Мойсея, і він вирішив обійти Едом з півдня, рушивши вздовж його східних кордонів на північ, і таким шляхом досягти лівого берега Йордану, за яким лежав Ханаан. Перед самим походом захворів Аарон. Мойсей звелів перенести конаючого брата на вершину гори Ор. Там він узяв його одіж та відзнаки верховного жерця і віддав їх Єлеазарові, третьому синові Аарона. Так уперше високий сан перейшов від батька синові. Аарон умер на горі Ор, там його оплакали й поховали. Після похорону ізраїльтяни пішли на південь до затоки Акаба. Йшли довгою скелястою ущелиною, де не було ні води, ні харчів. Стомленим дорогою мандрівникам знову уривався терпець, вони погрожували Мойсеєві, що не підкорятимуться йому. За це їх спіткала кара: до табору наповзла незліченна кількість отруйних змій. Від їх укусів захворіло стільки людей, що довелося відмовитись од дальшої подорожі. Та Мойсей знайшов вихід: він наказав одлити з бронзи змія і повісити його на стовпі посеред табору. Досить було глянути на таємничий символ, щоб одразу видужати і здобути силу подорожувати далі.

Біля затоки Акаба мандрівники повернули на північ, обійшли ворожий Едом з півдня й сходу і врешті зупинилися біля потоку Зареду. По другий бік його, вздовж узбережжя Мертвого моря, тяглася територія держави Моав. Мойсей знав, що після війни з аморреянами моавітяни були дуже знесилені, тому він не сподівався опору з їхнього боку. І справді, ізраїльтяни вільно перейшли через країну Моав і дійшли до ріки Аріону. Вона була кордоном між Моавом і Аморреєм, кордоном, який нелегко було подолати, бо ріка протікала глибокою ущелиною з високими й стрімкими скелями. До того ж Сігон, цар аморрейський, був відважний воїн і не давав переходити кордон. Проте в двох битвах він

зазнав жорстокої поразки, й ізраїльські загарбники, роздратовані опором, вирізали вщент весь народ, не пощадивши ні жінок, ні дітей.

Через прикордонну ріку Іавок, верхів'я якої відділяло країну Сігона від країни аммонітів, було важко переправлятися, бо на другому березі її лежала країна Васан. Васанський цар Ог був велетень і славився своєю войовничістю та фізичною силою. Його ложе було зроблене із заліза і мало дев'ять ліктів завдовжки й чотири завширшки. Ізраїльтяни не злякалися цих вістей, бо щойно здобули велику перемогу і були впевнені в своїй могутності. Вони легко зламали опір супротивника, вдерлися в чужу країну і взяли її штурмом. Після підкорення Васану заволоділи всім Зайорданням аж до озера Геннісарет. Здобувши вигідну базу для нападу на Ханаан, Мойсей сконцентрував свої війська на полях Моаву біля східного берега Йордану. Там був мілкий брід, який з протилежного берега захищали башти й стіни Ієрихона.

Віщун Валаам. Моавітського царя Валака занепокоїли успіхи ізраїльтян; після перемоги над амореями і царем Огом вони стали небезпечними сусідами. Боячись виступити проти них відкрито, у збройній сутичці, він надумав звернутися до магії. У Пефорі над Євфратом жив славнозвісний чарівник і богобоязливий чоловік, на ймення Валаам. Цар послав до нього гінців з щедрими дарами і запросив до себе, щоб він зачарував ізраїльтян і відбив у них охоту воювати. Валаам вислухав гінців і, промолившись цілу ніч, сказав, що ізраїльський бог заборонив йому це робити.

Валак, одначе, не вгамувався. Він послав інших, сановитіших гінців і ще цінніші дари, але віщун не погодився і сказав відверто:

«Хоч би ти давав мені, Валак, дім свій, повен срібла й золота, все-таки не зміг би я переступити слова господа, бога мого».

А проте бог передумав і дозволив Валаамові піти до Моаву, з умовою, що він діятиме так, як йому звелить бог. Славнозвісний маг сів на свою вірну ослицю й вирушив у далеку путь. А тим часом бог почав підозрювати, що Валаам має злі наміри щодо ізраїльтян, і вирішив зупинити його.

Раби виробляють цеглу. Фреска з гробниці єгипетського намісника (близько 1460 року до н. е.).

Мумія фараона Мернептаха.

Євреї в Єгипті. Барельєф із гробниці.

Йосиф роздає хліб у Єгипті. Барельєф із слонової кістки середини VI ст.

Зустріч Іакова з Йосифом. Барельєф із слонової кістки середини VI ст.

За наказом Ягве ангел став з голим мечем на шляху Валаама. Ангела бачила тільки ослиця. Уздрівши сяюче видіння, вона стала дибки, звернула з дороги та й пішла полем. Валаам не знав, що сталося, бо для нього ангел був невидимий. Тож чарівник дуже розсердився і бив норовисту тварину палицею, щоб повернути її на дорогу. Але марно. Ослиця бігла мов навіжена. Незабаром вона опинилася між двома мурами, що огороджували виноградники. У вузькому проході ангел знову заступив дорогу. Ослиця почала рити копитами землю і, зненацька повернувшись назад, притиснула ногу свого господаря до стіни. Валаам завив од болю і вдарив ослицю. Тоді скривджена тварина поскаржилася плаксивим голосом:

«Що я тобі зробила, що бив мене оце три рази?»

Валаам зовсім не здивувався, що ослиця ні з того ні з сього заговорила людською мовою, і люто вилаяв її:

«Бо ти глузувала з мене; коли б у мене був меч у руці, то я зараз убив би тебе».

«Чи я ж не твоя ослиця,— скаржилась вона,— на котрій ти їздиш відтоді, як почав жити на світі, й досі? Хіба я мала звичку чинити з тобою таке?»

Валаам мусив визнати, що вона завжди вірно служила йому, і тому відповів коротко:

«Ні».

І цієї ж миті він сам раптом побачив світлу постать ангела, зійшов з ослиці й вклонився йому лицем до землі. Ангел докірливо подивився на нього і промовив:

«За що це ти вдарив ослицю твою три рази? Це сам я вийшов зупинити тебе, бо погибельна дорога твоя переді мною. І бачила мене ослиця та й звернула від мене. Коли б вона не звертала переді мною, то нині вбив би я тебе, а її залишив би живою».

Засмучений Валаам виправдовувався:

«Согрішив я, бо не знав, що ти стояв проти мене на стежці. І якщо не гаразд воно в очах твоїх, то я вернуся».

«Іди з людьми цими,— звелів ангел,— але мусиш тільки те промовляти, що скажу тобі».

В Моаві цар зустрів славнозвісного віщуна з розкритими обіймами, знову обдарував його і повів на гору, звідки було видно табір ізраїльтян. Валаам одразу ж узявся до роботи. Він збудував жертовник і приніс у жертву вівцю, потім почав проголошувати прокляття,

яке мало погубити ізраїльтян. Але — о диво! — замість прокляття з його уст мимовільно злетіли слова благословення. Сім разів пробував він виконати доручення царя, збудував сім жертовників, на яких приносив нові жертви, але щоразу бог змушував його благословляти ізраїльтян.

Моавітський цар підозріло приглядався до його дій, а коли в сьомий раз почув ті самі слова благословення, розгнівався не на жарт і прогнав віщуна за межі країни. Усе це дуже засмутило Валаама. Прагнучи якось допомогти цареві, він подав хитру думку: розбестити ізраїльтян і підірвати їхні сили з допомогою моавітських жінок. Цар послухав його ради. Ізраїльські чоловіки, знуджені одноманітним табірним життям і суворими законами Мойсеєвої релігії, легко піддалися спокусницям. Дуже ревно справляючи обряд служіння богові Ваал-Фегору, моавітські жінки втягували в храмову розпусту ізраїльтян і таким чином схиляли їх до ідолопоклонства. Якось один знатний ізраїльтянин привів у свій намет моавітянку, незважаючи на те, що в цей час віруючі молилися у скінії Ягве. Тоді Фінеес, син верховного жерця Єлеазара, обурений тим видовиськом, убив мечем розпутну пару. Це стало сигналом до розправи з грішниками. У бійці, що розгорілася в таборі, загинуло двадцять чотири тисячі чоловік, які зрадили Ягве. Покарано було й моавітян. Дванадцять тисяч добірного ізраїльського війська вогнем і мечем спустошило їхню країну, винищуючи весь народ. Під час різанини загинув і віщун Валаам — так він заплатив за підступну пораду моавітському цареві.

Здобич, награбована в Моаві, була величезна. Крім тридцяти двох тисяч невільниць, ізраїльтяни захопили сімдесят дві тисячі голів рогатої худоби і шістдесят одну тисячу в'ючних ослів. Нащадки Рувима і Гада, а також половина коліна Манассії вподобали завойовані простори Зайорданія і висловили бажання оселитися там назавжди. Мойсей охоче віддав їм ці землі, поставивши, однак, умову, щоб вони спочатку взяли участь у завоюванні Ханаану.

ОСТАННІ ДНІ МОЙСЕЯ. Мойсей знав, що за вироком Ягве він не матиме щастя перейти кордону Ханаану і не досягне головної мети свого життя. Про-

живши уже сто двадцять років, він, хоч і зберіг фізичну та розумову силу, відчував наближення смерті.

Перед смертю Мойсей мав облагодити ще багато справ. Насамперед він зробив загальний перепис населення і довідався, що ізраїльський народ налічує шістсот одну тисячу сімсот тридцять чоловік. Своїм наступником Мойсей призначив Ісуса Навіна, вірного помічника і розумного воєначальника. Скориставшись своїм сорокалітнім досвідом, він доповнив правовий кодекс додатковими законами і релігійними приписами, даючи міцну основу для майбутньої суспільної громади ізраїльтян. Щоб запобігти сваркам, Мойсей поділив територію Ханаану між окремими родами. Тільки левіти й жерці не одержали наділів, бо вони мали служити Ягве в усьому Ханаані. Однак він дав їм у володіння сорок вісім міст і містечок, які повинні були стати осередками їхньої діяльності і давати їм засоби до життя. Мойсей виділив шість міст, у яких люди, винні в ненавмисному вбивстві, могли знайти собі притулок і таким чином уникнути родової помсти.

Потім Мойсей скликав свій народ і зажадав, щоб усі були вірні заповіту Ягве. Він склав урочисту, натхненну пісню на честь свого бога, якому служив усе життя, і наказав ізраїльтянам вивчити її напам'ять, щоб вона підтримувала їх у злу й добру годину. Попрощавшись із своїм народом, Мойсей сам піднявся на вершину гори Нево.

Сумним поглядом окинув широкі простори землі обітованої, на яку йому не судилося ступити. Як на долоні бачив він Йордан, що ніс свої води серед долин до блискучої гладіні Мертвого моря, бачив стрімкі жовті, пурпурові, блакитні й бронзові скелі, що оточували це море. Відразу ж за Йорданом над пальмовим оазисом височіли фортеці, мури Ієрихона, першої могутньої фортеці біля брам Ханаану, а на видноколі мерехтіла вузенька смужка Середземного моря. Ось вона, земля обітована, країна, в якій тече молоко й мед, майбутня батьківщина Ізраїля! Мойсей, засмучений, одвернувся від того краєвиду і в самотині помер. Смерть його огорнута вічною таємницею, і досі ніхто не знає, де шукати його могилу. Тридцять днів народ оплакував свого вчителя, а потім залишив табір, щоб під проводом Ісуса Навіна переправитися через Йордан.

МОЙСЕЙ В ОРЕОЛІ МІФІВ

Історія втечі з неволі і подорожі до землі обітованої — це водночас історія єврейської релігії. Ізраїльтяни вірили, що Ягве так уподобав їх, що став їхнім визволителем, дав їм права, моральні норми й суспільний лад, установив релігійні інституції, клан жерців і літургійний обряд, а потім завів їх як об'єднаний і організований народ до Ханаану. У глибокій вірі в покровительство Ягве ізраїльтяни черпали моральні сили й натхнення у години лиха й недолі. Адже вони були нібито обраним народом, мали виконати важливу історичну місію і тому не могли загинути, хоч інколи на них падали важкі кари за порушення сінайського завіту.

Історія цієї драматичної втечі ізраїльтян з рабства потроху втрачала свої реальні риси. В міру того, як її передавали з покоління в покоління, вона набувала все більш надприродного характеру, а історичними фактами нехтували, їх вважали такими малозначними, що навіть не називали імені фараона-переслідувача.

У натхненних видіннях пророків Осії, Михея та Ієремії вихід ізраїльтян з Єгипту набрав містичного значення — як прояв волі Ягве і подія суто релігійна. Коли ізраїльський хлібороб приносив на вівтар жертву зі свого урожаю, він молився так:

«Єгиптяни зневажали й поневолювали нас і примушували нас до тяжкої роботи. Тоді заволали ми до господа, бога батьків наших; і господь почув наш голос і побачив наше горювання, і нашу гірку працю, і пригнічення наше. І вивів нас господь із Єгипту могутньою рукою і про-

стягнутою правицею, і великим страхом, знаменнями і чудесами. І привів нас на це місце і дав нам землю, в котрій тече молоко й мед». (Книга второзаконня, гл. 26, стихи 6—9).

У світлі цього психологічного процесу легко зрозуміти жерців, які записали історію втечі ізраїльтян з Єгипту і внесли її до своїх священних книг. Вони були не історики в сучасному розумінні цього слова, а тільки теологи, котрі підходили до історії Ізраїлю з притаманної їм релігійної точки зору. Якби хтось спробував викласти їм основи критичного історичного підходу, його б не зрозуміли. Все, що робив Мойсей,— його розмови з Ягве, його чудеса і накази, вони сприймали як очевидну історичну правду. Врешті, тоді, коли приступили до редагування історичної спадщини, минуло вже кількасот років з часів Мойсея, і тому справжній хід подій зазнав процесу, який ми називаємо міфологізацією минулого.

Сучасним ученим доводиться долати величезні труднощі, щоб вилущити з легенди ядро правди, і, незважаючи на зусилля, вони не досягли згоди в питанні про те, що сталося насправді і ким, власне, був Мойсей. Звичайно буває так, що в міру віддалення од стародавніх часів починає переважати елемент історичної правди і зменшується роль легенди. З Мойсеєм відбувається зворотний процес. Авраам, Лот, Ісав, Ісаак та Іаков — це постаті відносно реалістичні, близькі й зрозумілі завдяки своїм людським рисам. Зате Мойсей, на думку деяких учених, найбільш зміфологізована і таємнича постать у біблійній історії. Великий вождь, законодавець і пророк — це постать імпозантна, драматична і незвичайна у своїх змаганнях з власними слабостями і слабостями свого народу. Але як мало ми знаємо про нього як про людину! Хіба тільки те, що він легко спалахував гнівом, що в нього бували хвилини зневіри, що він двічі одружувався і мав клопіт із своїми братом й сестрою. Ми завжди бачимо його, ніби вилитого з бронзи; це божий помазаник і непримиренний виконавець волі Ягве.

Щороку на пасху ізраїльтяни у гімнах і псалмах славили Ягве і його посланника Мойсея, а враження од переходу в пустелі набирали в їх обрядах характеру літургійної містерії, мовби драми з іншого світу.

Та чи з цього випливає, що Мойсей не був постаттю історичною? Зовсім ні. Сучасна наука обережніше виносить вироки у цих справах з того часу, як на дні багатьох легенд і міфів знайшла поклади реальних подій. Так, наприклад, ми вже не вважаємо Солона, Лікурга чи Нуму Помпілія міфологічними постатями. Це були вожді, котрі діяли в складні історичні часи, і тому покоління піднесли їх до великих символів.

Дуже ймовірно, що з середовища ізраїльтян вийшов вождь, законодавець і релігійний реформатор, який визволив свій народ з єгипетського рабства і повів його до Ханаану. Завдяки його хисту роз'єднані й ворогуючі між собою ізраїльські племена об'єдналися й здобули перемогу в Єгипті, в пустелі і в Ханаані. Тому не дивно, що Мойсей став у народних переказах таким улюбленим героєм і пророком, що його зробили святим. Адже він проповідував слово Ягве, і все, що він сказав і зробив, стало законом і непогрішимою догмою.

Біблійна легенда про народження і смерть Мойсея дуже подібна до інших легенд стародавніх народів. В Азії, Греції і навіть у Японії народження героїв супроводжується драматичними обставинами. Немовлятами їх кидають у воду в кошиках або в скринях. Народні перекази звичайно нічого не розповідають про їхню молодість, повідомляють тільки, що вони виховувались при дворах чужих царів. З клинописних текстів ми, наприклад, довідалися, що великий цар Саргон, який у 2350 році до н. е. заснував у Месопотамії аккадську державу, зазнав такої ж долі, як і Мойсей. Його мати, жриця, таємно народила дитя й пустила пливти по ріці в просмоленому кошику. Немовля виловив з ріки садівник на ймення Акка, що саме зрошував поля.

Розповідь має виразні риси народної легенди, але ж Саргон жив насправді. Ми маємо незаперечні докази цього в документах, знайдених у руїнах месопотамських міст.

Отже, легенди, чудеса та інші надприродні явища не заперечують можливості, що й Мойсей був реальною постаттю. Виходить, ми повинні визнати за історичний факт і втечу ізраїльтян з Єгипту та їхнє поневіряння в пустелі. Звичайно, ми не можемо твердити цього з цілковитою певністю, бо єгипетські хроніки й інші джерела обминають ці події мовчанкою. Якщо ж ми хочемо знати хоча б частку правди, то повинні звернутися до посередніх доказів, досліджуючи скупі, важкі для прочитання сліди в історичних документах.

У цьому напрямку вчені здійснили багато цікавих реконструкцій. Спробуємо порівняти їхні головні елементи.

Ось вони.

Після смерті Йосифа ізраїльська історія у Біблії обривається на чотириста років. Потім відразу йдуть розповіді про події, зв'язані з особою Мойсея. Чому редактори біблійного тексту перескакують такий довгий період життя ізраїльського народу? Висунуто тезу: вони зробили це навмисне, бо то був не дуже щасливий період для ізраїльтян. Після вигнання гіксосів фараони XVIII династії перенесли столицю із Аваріса до рідних Фів. Ізраїльтяни, проте, лишилися в землі Гесем, де вели відокремлене життя пастухів. Ніхто не звертав уваги на простих скотарів, які жили далеко від головного політичного центру, на далеких околицях країни. Це були дуже бурхливі часи для єгиптян, і нікому не спало на думку гнобити ізраїльтян, тим більше, що вони дедалі дужче підпадали під вплив єгипетської культури і, за певними даними, навіть поклонялись єгипетським богам. Адже Ісус Навін звертається до ізраїльтян з такими словами:

«...знищіть богів, яким служили батьки ваші за рікою і в Єгипті...» (Книга Ісуса Навіна, гл. 24, ст. 14).

Від остаточної асиміляції їх уберегли, напевно, відрубність у чужому середовищі й велика прихильність до мови, звичаїв і традицій батьків. У кожному разі можна певно сказати, що чотирьохсотрічне перебування в Гесемі було для ізраїльтян епохою духовного маразму й беззмістовного існування.

З цієї небезпечної пасивності ізраїльтян вирвала раптова зміна в політичному житті Єгипту. До влади прийшли фараони XIX династії. Третій фараон цієї династії Рамзес II володарював у 1292—1234 роках до н. е. Це був великий завойовник, який прагнув відбудувати єгипетську державу, підкоривши Азію. Найзручнішою військовою базою для наступів на схід була дельта Нілу разом з землею Гесем. До того ж Рамзес вважав дельту своєю батьківщиною, бо його рід походив з околиці Аваріса. Ім'я його батька Сеті I походило від імені бога Сета, якого шанували в цьому краї.

Рамзес не почував себе впевнено в чужих йому Фівах, у центрі культу бога Амона. Він волів бути якнайдалі від могутньої жрецької касти, що тримала в покорі попередніх фараонів, а тепер хотіла керувати й ним. Рамзес вирішив переїхати до дельти Нілу і там збудувати собі на місці зруйнованого Аваріса нову столицю, Раамсес (відому пізніше як місто Таніс). Готуючись до завойовницького походу, він збудував ще одне місто, Піфом, де було розміщено зерносховища і військові склади.

З археологічних розкопок ми точно знаємо місцезнаходження обох міст, бо вдалося відкопати саме їхні руїни.

З появою Рамзеса закінчилась ідилічна ізольованість землі Гесем. Якось ізраїльські чабани протирали очі від подиву: через їхні пасовиська тяглися колони військ, галопували на колісницях сановники, поспішало безліч урядовців, збирачів податків, гінців і наглядачів, які підганяли киями рабів. Пастухи дивилися на цей гамірний похід, навіть не здогадуючись, що їх чекає. Та незабаром відчули на власній шкурі близькість фараона. До їхніх дворів, галасуючи, вдиралися

солдати й збирачі податків, забирали збіжжя й худобу, а тих, хто протестував і чинив опір, били палицями. В ізраїльських будинках і наметах залунали плач і лемент.

Однак це був тільки початок. Для здійснення величезних будівельних планів Рамзесові потрібні були робітники. Він примусив більшість ізраїльтян працювати як рабів. Бородаті, в широкому одязі, ізраїльтяни здавалися йому людьми Сходу. Вони дуже швидко розмножувалися і, коли б спалахнула війна з Азією, на його думку, могли бути небезпечними. Крім того, єгиптяни ставилися з погордою до всіх первісних пастуших народів; у Книзі буття (гл. 46, ст. 34) читаємо, що «чабанами ж бо гидують єгиптяни». Цілком імовірно, що вони пригадали, як ізраїльтяни, коли гіксоси окупували Єгипет, були їхні фаворити і вірні піддані.

Рамзес II швидко підкорив собі Палестину і Сірію, однак в Азії зіткнувся із значно сильнішим ворогом. Це були хетти, які заснували в Малій Азії велику мілітаристську державу. Досі ми дуже мало знали про них. Тільки в перші роки нашого століття німецькі археологи Вінклер і Пухштейн відкрили руїни хеттської столиці в Туреччині над рікою Галісом, яка окреслює там дугу і впадає у Чорне море. Столиця називалась Хаттушаш і займала площу сто сімдесят гектарів. З-під пісків викопано величезний царський палац, храми, фортечні мури, а також статуї з чорного базальту. Статуї зображають чоловіків з довгим волоссям, що спадає на плечі, у високих шапках і коротких спідничках, з широкими поясами і в гостроносих черевиках.

Знайдено також архів з багатьма клинописними табличками, на яких зроблено написи невідомою мовою. Велика заслуга в розшифруванні цих табличок належить чеському вченому Бедржихові Грозному. Він довів, що хеттська мова споріднена з мовами індійською, грецькою і латинською. Це свідчить, що хетти — чи принаймні їхня панівна верхівка — були індоєвропейського походження. Завдяки працям Грозного і англійського археолога Вуллі пощастило

відтворити досить повну картину історії, культури, релігії та звичаїв цього народу.

Рамзес II вів з хеттами війну, яка з перервами тривала п'ятнадцять років і в 1286 році до н. е. закінчилася генеральною битвою в долині ріки Оронту, в околиці міста Кадеша. Битва була надзвичайно кровопролитна, проте не привела до розв'язки, хоча Рамзес у багатьох записах виставляв себе переможцем. Довготривала збройна боротьба ослабила обох супротивників. До того ж у Месопотамії хеттам загрожували ассірійці, що ставали все могутнішими. Через це у 1278 році до н. е. було укладено «вічну спілку», скріплену шлюбом між дочкою хеттського царя Хаттусіля і Рамзесом II.

Мир, однак, не приніс полегкості ізраїльтянам. Їх і далі пригнічували, примушуючи працювати як рабів. Рамзес розпочав велике будівництво, яке потребувало щоразу більше робочої сили. Він не тільки будував нові будинки, палаци й храми, а й наказував на старих будівлях замазувати імена фараонів-фундаторів і вписувати на це місце його ім'я.

Наказ убивати ізраїльських немовлят свідчить про те, що переслідування набрали з часом кривавих і жорстоких форм. Здавалося б, що тут якась суперечність, бо з одного боку фараон потребував щоразу більше робітників, а з другого — позбувався їх через цей драконівський наказ. Припускають, що причиною цьому було те, що кількість ізраїльтян дуже швидко зростала, і дельта Нілу після того, як там розмістилася адміністрація з масою сановників, придворних і війська, стала перенаселена. З Біблії також дізнаємося, що багато ізраїльтян у цей час не могли прожити зі своїх стад і мусили переселятися в міста й містечка, де вони займалися дрібною торгівлею й ремісництвом. Це, звичайно, викликало ненависть єгиптян, що відчули наслідки конкуренції метких ізраїльтян.

Гніт і переслідування, як це завжди буває, пробудили в пригноблених почуття расової єд-

ності, пасивний опір, який, кінець кінцем, став активним. Цей процес наочно можна простежити на прикладі Мойсея. У нього було типове єгипетське ім'я, він виховувався при дворі фараона, де жив як великий сановник, а проте, вражений переслідуванням одноплемінців, скинув чужу маску й знову відчув себе ізраїльтянином. Убивство і втеча на схід — це не тільки прояв його особистого бунту, а також перший сигнал до бунту ізраїльського народу.

У Біблії ми натрапляємо на два загадкові стихи, які примушують нас замислитися.

У Книзі ісход (гл. 3, стихи 21, 22) Ягве каже: «І дам ласку людям сим в очах єгиптян; і коли будете виходити, то підете не з порожніми руками. Нехай кожна жінка позичить у сусідки своєї і в такої, що живе в господі в неї, клейнотів срібних і клейнотів золотих, і ви понадягаєте на синів ваших і дочок ваших і пограбуєте єгиптян». А далі (гл. 12, ст. 36) в цій же книзі читаємо: «І дав господь милість народові своєму в очах єгиптян; і вони давали йому; і пограбував він єгиптян».

В обох текстах нема послідовності, бо сказано водночас про позичку й пограбування єгиптян. Що, власне, криється в цьому?

Припустімо, що ізраїльтяни хитрощами позичили золоті й срібні речі, прикидаючись, що пробудуть у пустелі — як вони запевняли фараона — лише три дні і віддадуть їх, як тільки повернуться. Не можна припустити, що єгиптяни були такі легковірні й віддали свої скарби ізраїльтянам, котрих мали за своїх ворогів і котрих зневажали.

Деякі вчені роблять з цього висновок, що ізраїльтяни повстали, пограбували єгипетські оселі й утекли за кордон. На користь цієї тези промовляє і те, що під час переходу в пустелі ізраїльтяни вели переможні битви. З Єгипту вони мали вийти озброєні до зубів. Звідки у них взялася зброя? Вони не могли роздобути її за один день, хіба що збирали потайки протягом останніх років рабства.

Отож імовірно, що вони здобули собі волю

зброєю. Якщо це так, то стає зрозуміліше, чому фараон затято переслідував їх аж до Червоного моря. У світлі цієї гіпотези Мойсей, принаймні в перший період своєї діяльності, напевне, мав бути передусім вождем ізраїльського повстання.

Учені досі мають великий клопіт із встановленням дати «ісходу» — виходу з Єгипту. Немає потреби розглядати різні погляди, які до цього часу ще є об'єктом полемік у наукових колах. Тепер більшість відомих дослідників схиляються до думки, що вихід з Єгипту відбувся в другій половині XIII віку до н. е. Пригадаймо, що Рамзес II панував у 1317—1251 роках. Немає сумніву, що він збудував міста Раамсес і Піфом, запровадив рабську працю серед ізраїльтян. Це повністю підтвердили археологічні розкопки. Вдалося встановити, що руїни обох названих міст відносяться до XIII віку до н. е.

Рамзес був видатним фараоном, а Єгипет за його часів досягнув вершини своєї державної могутності. Тому виникає сумнів, чи змогли б ізраїльтяни визволитися за його життя. У словах: «А після довгого часу помер цар єгипетський» (Книга ісход, гл. 2, ст. 23) криється натяк, що Мойсей повернувся з вигнання до Єгипту після вступу на трон фараона Мернептаха, наступника Рамзеса II. Єгипет за його володарювання змушений був обороняти західні кордони перед грізними нападами лівійців, а зі сходу наступали на країну індоєвропейські народи, які залишили свої поселення на Балканах, вдерлися до Малої Азії, розгромили державу хеттів і зайняли побережжя Середземного моря. Правда, Мернептах вийшов переможцем з цих сутичок із завойовниками, але Єгипет був настільки виснажений, що довго не міг відновити своєї могутності. Ізраїльтяни, напевно, скористалися з його тимчасового послаблення, щоб визволитися з неволі.

Є ще й інші підстави датувати «ісход» другою половиною XIII віку до н. е. Археологи розкопали руїни ханаанських міст, захоплених, як твердить Біблія, ізраїльтянами на чолі з Ісусом Навіном, наступником Мойсея. У розкопаних шарах, що відносяться до другої половини XIII віку до

н. е., знайдено сліди пожеж і навмисних руйнувань — переконливий доказ раптового підкорення.

Мойсей, як відомо з Біблії, просив у царя Едому дозволу перейти через його територію, але той відмовив. Едом був могутньою воєнною державою, тож Мойсей не наважився застосувати силу, а вирішив обійти його кордони. З археологічних відкрить ми знаємо, що в XIV віці до н. е. Едому ще не було, як добре організована й могутня держава, він вийшов на історичну арену тільки в XIII віці до н. е. Тому ізраїльтяни могли з'явитися на його кордонах не раніше, ніж у XIII віці до н. е.

Однак є серйозні ускладнення в цьому обчисленні. Сумніви виникли у зв'язку з віднайденням Ієрихона, фортеці, нібито завойованої Ісусом Навіном.

Найновіші розкопки, що провадилися під керівництвом англійського археолога доктора Кетлін Кеніон, пролили більше світла на історію цього стародавнього міста. З 1952 року британська експедиція веде там безперервні розкопки. Руїни міста утворюють величезну гору, що здіймається на західному березі Йордану. Наслідки раніших розшуків були сенсаційні. Викопано товсті оборонні мури, будинки, колодязі й могили, розміщені кількома ярусами. І досі не пощастило досягти дна, на якому стояло хронологічно найстарше поселення, але вже тепер установлено, що Ієрихон існував за сім тисяч років до н. е. Це чи не найдавніше місто в історії людства. Цей факт зробив переворот у поглядах на розвиток матеріальної культури. Раніше вважали, що люди епохи неоліту не будували міст, а жили в малих, розпорошених селах. Крім того, припускали, що найдавніші міста виникли в Єгипті й Месопотамії, а тим часом відкриття в Ієрихоні показали, що пальма першості тут належить Палестині.

У нашому випадку, однак, не це найважливіше. Британська експедиція підтвердила, що Ієрихон справді зруйнували завойовники, але згарища й руїни будівель містяться у верстві, яка

відноситься до XIV, а не до XIII віку до н. е. Цю дату встановлено на підставі знайдених скарабеїв і характерних візерунків на керамічних черепках.

В учених з'явився сумнів: з одного боку, розкопки в стародавній едомській державі та історичні обставини в Єгипті свідчать про те, що «ісход» відбувся у XIII віці до н. е., а з другого боку, нові дані промовляють за те, що Ієрихон було завойовано на ціле століття раніше. Невже завойовниками цієї могутньої фортеці були не ізраїльтяни? Чи, може, відповідний уривок біблійного сказання був легендою, вигадкою біблійних компіляторів, зробленою для піднесення воєнної слави Ісуса Навіна? Шукали різних шляхів виходу з цієї марудної проблеми. На думку деяких дослідників, є переконливі докази, що ізраїльтяни вийшли з Єгипту в XIV віці до н. е., але ця гіпотеза має стільки слабких місць, що більшість учених не приймають її.

Значно серйознішою є гіпотеза, висунута відомим французьким сходознавцем П'єром Монте. Він бере під сумнів дату, названу археологами. Її визначено в основному на підставі знайдених у розкопках скарабеїв, що, на його думку, не є переконливим доказом. Скарабеї були цінними родинними коштовностями; вони переходили в спадок від батька до синів, мандрували разом з ними з місця на місце. Відомо, крім того, що вирізьблені на скарабеях імена царів зовсім не свідчать, що коштовності виготовлено саме за часів панування тих царів. Єгипетські ремісники, наприклад, і в епоху Птолемеїв різьбили скарабеїв з іменем фараона Тутмоса III. Як легко можна помилитися, визначаючи дату культурних верств на підставі таких обманливих свідчень! Це не меншою мірою стосується керамічних черепків, яких, правда, викопано в Ієрихоні небагато. Одним словом, П'єр Монте вважає, що культурна верства Ієрихона, в якій знайдено сліди пожежі й страшенних руйнувань, може також відноситись і до XIII віку до н. е., тому біблійний переказ про знищення цього міста не було остаточно спростовано. Проте археологи, які

знайшли Ієрихон, відкидають тезу Монте. Вони твердять, що хоч його аргументи багато в чому й слушні, та коли йдеться про розкопки Ієрихона, то тут їх застосовувати не можна.

У наукових колах нині переважає думка, що Ієрихон було зруйновано в XIV віці до н. е.

Дослідники Біблії стали перед дилемою: або ізраїльтяни вийшли з Єгипту в XIV віці до н. е. і завоювали Ієрихон, або в XIII віці до н. е., і тоді Ісус Навін ніяк не міг бути його завойовником. Пізніше ми побачимо, як науковці розрубають цей гордіїв вузол.

Разом з істориками ми дійшли переконання, що вихід з Єгипту міг відбутися за часів фараона Мернептаха, який нібито потонув у Червоному морі. Десятки поколінь глибоко вірили, що саме такою була доля того володаря, що бог так покарав його за пригнічення і переслідування ізраїльтян.

На прикладі цього драматичного переказу можна довести, як у Біблії історичні факти перемішалися з легендами. В кінці минулого віку два араби натрапили на підземні катакомби, видовбані в скелі; в них єгипетські жерці поставили в дерев'яних трунах тридцять сім царських мумій, щоб заховати їх від грабіжників *. Там спочивали останки Сеті I, Рамзеса II і багатьох інших фараонів з жінками й дочками, але не було там Мернептаха, що немовби підтверджувало біблійний переказ.

Але в 1898 році, тобто через тридцять років, знову похитнулася правдивість біблійного переказу. В Долині царів знайдено другий склеп з чотирнадцятьма царськими муміями, і серед них був, о диво, сам Мернептах. Так з'ясувалося, що він не потонув у морі, а вмер своєю смертю у власному палаці.

Слід було ще зважати на те, що море могло викинути його тіло на берег і після цього його набальзамували, як то належало за похоронним звичаєм. Однак медична експертиза, зроблена

---

* Див. книгу З. Косідовський. «Коли сонце було богом», розділ «Посмертний клопіт фараонів».

фахівцями, не знайшла на тілі покійного фараона ніяких слідів впливу морської води. Біблійний переказ не витримав невблаганної логіки науки *.

Якщо повідомлення про те, що фараон потонув, має більш другорядне значення, то цього не можна сказати про іншу, серйознішу за своїми наслідками легенду. За ортодоксальною релігійною традицією, автором перших п'яти книг Старого завіту, чи так званого П'ятикнижжя, був Мойсей, а коли філософ Бенедикт Спіноза (1632—1677 роки), ідучи за Філоном, Йосифом Флавієм, Ібн Езрою і Урієлем д'Акостою, осмілився піддати сумніву авторство Мойсея, його відлучили од амстердамської синагоги як єретика.

А втім, навіть поверхове ознайомлення з П'ятикнижжям показує безпідставність традиційної тези. Як міг Мойсей описати власну смерть, яким чудом міг він знати, що його могила загине і її ніколи не буде знайдено? І в заключній частині Книги второзаконня (гл. 34, ст. 10) читаємо: «І не було вже ніколи в Ізраїлі такого пророка, як Мойсей».

Тепер уже відомо, що слово «пророк» увійшло до староєврейської мови значно пізніше. Процитуємо ще один приклад виразного анахронізму в П'ятикнижжі: «...царі, що царювали в землі Едому, перш ніж царював будь-який цар

---

* Я одержав кілька листів од читачів, які звернули увагу на розходження між наведеним вище твердженням і звітом у книзі В. Боултона «Вічність пірамід і трагедія Помпеї». Автор цитує листа, якого 1929 року опублікував у лондонській газеті «Таймс» археолог Е. Сміт. Там написано, що на мумії фараона Мернептаха, порубаній грабіжниками могил, були «симптоми інкрустації кристалами солі», що мало бути доказом того, ніби фараон справді потонув у морі.

Насамперед дивує, що таку важливу подробицю було опубліковано тільки через тридцять років після того, як знайшли мумію. Крім того, сучасна наука відкинула цей доказ з таких причин. Останки фараона були набальзамовані, а довгий і складний процес бальзамування напевно мав знищити навіть найменші сліди морської солі. Якщо на мумії справді знайдено кристали солі, то вони могли з'явитися іншим шляхом. Треба пам'ятати, що Мернептаха разом з іншими фараонами було перенесено з первісної гробниці до спільного склепу.

у синів Ізраїлевих» (Книга буття, гл. 36, ст. 31). Звідки Мойсей міг знати, що ізраїльтяни матимуть царя? Першим єврейським царем був Саул, який царював в останній чверті XI віку до н. е., тобто через багато років по смерті Мойсея.

З П'ятикнижжя довідуємося, крім того, що Авраам переслідував ворога аж до міста Дана. Тепер відомо, що за часів Авраама це місто називалося Лаїс, і тільки згодом його перейменували на Дан. Таких анахронізмів можна навести дуже багато, але вже й згаданих досить для того, щоб довести: основні частини П'ятикнижжя не могли виникнути раніше ніж наприкінці XI віку до н. е.

П'ятикнижжя — це певна цілісна розповідь. У ній зібрано найдавніші ізраїльські оповіді, що мають відношення до життя ізраїльських предків, до втечі з єгипетського полону і подорожі в пустелі, а також кодекс законів і обрядових правил.

У III віці до н. е. П'ятикнижжя разом з іншими староєврейськими книгами Старого завіту було перекладено на грецьку мову для александрійської єврейської общини, яка забула свою рідну мову. Згідно з легендою, переклад зробили за сімдесят два дні сімдесят два вчені, надіслані з Єрусалима. Звідси і назва перекладу — Септуагінта, тобто переклад, що його зробили сімдесят (заокруглено) тлумачів.

Критичний аналіз тексту показав, що П'ятикнижжя — це зліпок найрізноманітніших переказів, які виникли в IX—IV віках до н. е. Текст скомпільовано так грубо, що неважко розрізнити його складові частини.

У П'ятикнижжі повно суперечливих й непослідовних тверджень. Навести їх усі неможливо, тому обмежимося тільки окремими, особливо яскравими прикладами.

Той, хто уважно прочитає перший і другий розділи Книги буття, відразу зауважить, що третім стихом другої глави закінчується один переказ про створення людини й починається зовсім інший на цю саму тему, який відрізняється од першого принциповими деталями. У першому переказі бог створює на шостий день чоловіка

й жінку одночасно. У другому переказі бог ліпить з глини чоловіка, вводить його до райського саду, дає йому для товариства тварин і аж тоді створює з його ребра жінку. Цілком ясно, що ми маємо тут справу з двома зовсім різними джерелами, поєднаними механічно, без спроби узгодити їхню фабулу.

Шляхом критичного аналізу тексту встановлено, що в усьому П'ятикнижжі ми натрапляємо на чотири окремих джерела, які відносяться до різних епох. Отже, спроба приписати авторство одній людині, тобто Мойсеєві, безпідставна.

Науковці уважно дослідили також так звані Мойсеєві чудеса й установили, що в багатьох випадках це були цілком природні явища. Як же вони могли попасти до рангу чудес? Відповідь проста. Мойсей під час свого вигнання нібито сорок років провів на Сінайському півострові і в мадіанітян навчився, як вижити в суворій обстановці пустелі, степів і гір. Набуті досвідом знання він використав, виводячи ізраїльтян з Єгипту. І вже його товариші по мандрівці, котрі звикли до осілого життя в Єгипті і були новачками на Сінайському півострові, напевне, деякі вчинки Мойсея вважали за чудо. А що вже казати про ізраїльтян, які потім протягом століть жили в Ханаані й зовсім не були обізнані з природою Сінайського півострова. Серед пізніших поколінь панувала загальна тенденція зробити з Мойсея постать, яку бог наділив надприродною силою. На той час, коли почали описувати його діяльність, процес міфологізації був цілком закінчений, а тому, що він відповідав інтересам жерців і компіляторів П'ятикнижжя, Мойсеєві чудеса стали догматом віри іудаїзму.

Цілком імовірно, що й сам Мойсей зображав деякі свої заходи як чудеса, щоб зробити забобонних ізраїльтян слухнянішими. У Єгипті він розповідав, наприклад, як Ягве розмовляв з ним через палаючий кущ, який, проте, не згоряв. Ми вже знаємо, що кущ не був вигадкою, бо такі й тепер можна побачити на Сінайському півостро-

ві. Називається він диптам, або кущ Мойсея. Ця своєрідна рослина виділяє летку ефірну олію, яка легко загоряється на сонці. Екземпляр диптама привезено навіть до Польщі й посаджено в скелясто-степовім заповіднику в Скороціцах, у повіті Бусло. 1960 року преса повідомила, що, на превеликий подив тамтешніх жителів, кущ Мойсея у спекотливий день загорівся блакитно-червоним огнем.

Сенсаційними були наслідки досліджень славнозвісної біблійної манни. В 1927 році зоолог Єрусалимського університету Боденхаймер натрапив на Сінайському півострові на різновидність тамариску, що весною виділяє солодкуватий сік, який на повітрі швидко тужавіє, перетворюючись у білі, схожі на град кульки. Місцеві бедуїни — великі любителі цієї лагомини — навесні юрмами виходять у степ і збирають білі липкі кульки, як у нас збирають ягоди. Одна людина за день може зібрати півтора кілограма, тобто досить для того, щоб утолити голод. Цікава деталь — вуличні торговці в Багдаді й сьогодні продають солодку живицю тамариску під назвою «ман». У світлі цих відкриттів біблійна манна перестає бути чудом. Мойсей знав ще з часів вигнання, що вона поживна, і так міг прогодувати ізраїльтян.

Схожа на цей епізод і пригода з перепілками. Сучасні жителі Сінайського півострова були б дуже здивовані, якби їм сказали, що наліт цих птахів — чудо. Напровесні з Африки до Європи тягнуться величезні зграї перепілок. Виснажені далекою дорогою, вони сідають на землю переважно вздовж морського берега, і місцеві жителі ловлять їх голими руками. Ізраїльтяни, мабуть, натрапили саме на таку зграю перепілок і скористалися щасливим випадком, щоб пополювати на птахів.

Біблія розповідає, що біля підніжжя гори Хорів Мойсей ударив палицею об скелю, і відразу ж забила джерельна вода. Цьому чуду він навчився у мадіанітян. Бедуїни і досі так роблять. Вони знають, що, незважаючи на тривалу посуху, біля підніжжя гір під крихким покривом

піску і вапна звичайно збирається дощова вода. Досить розбити цю шкаралупу, щоб добути воду й утолити спрагу.

Після триденної подорожі через пустелю Сін ізраїльтяни зупинилися в Меррі. Там їх спіткало тяжке розчарування, бо джерельна вода, як виявилося, була гірка і непридатна для пиття. Тоді Мойсей кинув у джерело якусь галузку, і вода — о диво! — стала солодка. Тепер установлено, що в околицях Мерри справді є гірке джерело. Англійці зробили хімічний аналіз його води і визначили, що в ній міститься певний процент сульфату вапна. Коли додати до цієї води щавлевої кислоти, сульфат вапна випадає на дно як осад і вода втрачає свою гіркість. Бедуїни осолоджують гірке джерело соком ельваха, який має велику домішку щавлевої кислоти.

По дорозі від гори Сінай до Кадеша ізраїльтянам знову забракло харчів. Через це почалися нарікання і скарги. В цей час на табір спустилася друга зграя перепілок, і голодні мандрівники похапливо кинулися ловити їх. Але цього разу м'ясо птахів було дуже шкідливе для здоров'я, майже всі ізраїльтяни тяжко захворіли, а багато хто поплатився життям за свою жадібність. У П'ятикнижжі цей драматичний епізод став притчею з мораллю, яка повчає, що бог не прощає тим, хто повстає проти його волі. Все свідчило про те, що саме так треба розуміти цей уривок переказу. Він має типові риси народного переказу, який передають із уст в уста численні ізраїльські покоління. Тим більшим було здивування, коли з'ясувалося, що зображена пригода зовсім не є витвором буйної уяви.

Директор Пастерівського інституту в Алжірі, професор Сержан, відкрив, що на Сінайському півострові час від часу з'являються «отруйні перепілки». Ці пташки перед відльотом до Європи збираються в Судані й живляться там зернами, які містять отруту. М'ясо таких пташок шкідливе, навіть небезпечне для людського організму. Ізраїльтяни полювали саме на таких перепілок, і їх нещаслива пригода відбилася в біблійному переказі.

До цієї ж категорії треба віднести нещасний випадок з отруйними зміями, який трапився з мандрівниками на півострові між Кадешем і Акабською затокою. Швейцарський мандрівник Якоб Людовік Буркхардт у 1809—1816 роках був на Сінайському півострові і на згаданому в Біблії відтинку ізраїльської дороги попав у долину, що аж кишіла отруйними зміями. Тут з прадавніх часів розмножуються змії, тому бедуїни старанно обминають те місце. Отже, і цей уривок переказу міг спиратися на реальні події.

Уже давно відомо, що кари єгипетські (за винятком десятої) були в царстві фараонів досить звичайним явищем. Під час повені Нілу його води часто забарвлювалися в брунатно-червоний колір завдяки осадам з ефіопських озер. Крім того, періодично через кілька років за час повені розводилося стільки комарів та інших шкідливих комах, що єгипетські селяни сприймали їх мов справжню кару. Якщо йдеться про град, то над Нілом він випадав дуже рідко, але коли вже бував, то завдавав великої шкоди. Далеко частіше Єгипет зазнавав іншого лиха — нашестя сарани. А «тьму єгипетську» робив вітер сироко. Він приносив з пустелі величезні хмари піску й кидав їх на Єгипет, закриваючи сонце такою щільною запоною, що наставала непроглядна пітьма.

Біблія твердить, що всі ці кари накликав Мойсей, щоб вплинути на впертого фараона. Як могла виникнути така легенда? Якщо названі кари спіткали Єгипет за часів фараона Мернептаха, тобто в період, коли там діяв Мойсей,— відповісти неважко. Ізраїльтяни, люди прості й схильні до забобонів, могли вважати, що Мойсей, великий чародій і посланник Ягве, таким способом карав переслідувачів. Більше того, навіть єгиптяни могли в це повірити, якщо вони взагалі вірили в існування чародіїв, здатних творити чудеса. Адже деяким їхнім жерцям приписували, як про це знаємо з документів і з Біблії, ті самі надприродні властивості, що їх демонстрував Мойсей перед троном фараона.

У даному випадку ми мали б справу із звичайною часовою послідовністю явищ (past hoc), яку люди схильні пояснювати причиновим зв'язком (propter hoc) [24]. Мойсей в уяві ізраїльтян був могутній чудотворець, чудеса якого не раз викликали подив і переляк; отож він міг і на Єгипет накликати десять кар. Цікавий приклад саме такої ілюзії знаходимо у славетному творі Е. Ростана «Шантеклер». Там виступає півень, який помітив, що тільки-но він заспіває, сходить сонце; і півень був глибоко впевнений, що саме він викликає сонце на небо.

Причиновий зв'язок незалежних одне від одного явищ і подій — основа багатьох релігійних легенд і міфів. Ми не маємо жодного доказу, що біблійні кари впали на Єгипет за царювання фараона Мернептаха. Вони могли відбутися за кілька чи навіть кільканадцять років до повернення Мойсея у столицю Раамсес.

Чи не стала в зв'язку з цим наша теорія безпредметною? В основному ні, бо на підмогу їй приходить інша міфотворча властивість. Вона полягає в тому, що в людській уяві з плином років часова відстань між двома знаменними подіями поступово скорочується, аж поки настає повна синхронізація. Ізраїльтяни пам'ятали народні перекази про стихійні лиха, які раз у раз падали на Єгипет, і, щоб підкреслити могутність Мойсея, створили легенду, ніби це він накликав ті кари. Це дало їм моральне задоволення, бо таким чином гордого фараона було зганьблено, а його жорстокість щодо ізраїльтян зазнала божої кари.

У Біблії ми подибуємо й інші приклади легковажного поводження з часом при створенні легенд. Наприклад, ми знаємо, що ханаанське місто Гай, яке, за Біблією, мав завоювати Ісус Навін, на думку деяких археологів, уже за п'ятсот років до того було зруйновано. Нащадки ізраїльських завойовників Ханаану, напевно, не раз замислювалися над його руїнами і казали одне одному: «Оце місто зруйнував Ісус Навін». Популярна версія ввійшла потім до Біблії, і тільки сучасні археологічні дослідження спростували її. Аналогічний випадок трапився також з Єрихо-

ном, котрий, як довела англійська археологічна експедиція, загинув за сто років до появи єгипетських ізраїльтян в Ханаані.

Доречно буде згадати тут ще один подібний дуже цікавий приклад з цієї ж царини. Отож розвідники Мойсея, вислані до Ханаану, повернулися із звісткою, що в Хевроні живуть сини Єнакові з роду велетнів. Пригадаймо, що й васанський цар Ог був велетень, який спав на залізному ліжку завдовжки десять ліктів і завширшки чотири лікті. Виявляється, що легенда про цих велетнів виникла під враженням стародавніх мегалітових могил, так званих дольменів[25]. Такі дольмени знайдено також у європейських країнах і за їх великі розміри названо «ліжками велетнів».

У 1928 році німецький археолог Густав Дальман відкрив дольмени в околиці Хеврона і на території стародавнього царства Васан. Це мегалітові могили, що належать до ранньої кам'яної епохи, збудовані з твердого, як залізо, базальту, звідки, напевно, й походить біблійна назва «залізне ложе».

Народна фантазія не зважала, який величезний відтинок часу відділяв ці могили від Мойсея, і об'єднала їх ланцюгом подій виходу. Як наслідок, у біблійному сказанні читаємо, що в Хевроні жило плем'я велетнів і що цар Васану також був велетень.

Кілька слів треба присвятити десятій карі єгипетській. Нам звичайно важко прийняти як щиру правду біблійне твердження, нібито смерть уподобала тільки первородних дітей і первородних домашніх тварин. Не можна, однак, відкидати припущення, що легенда — відголос якоїсь епідемії, що вигубила дітей у Верхньому Нілі, але не захопила Гесему; тому ізраїльські діти не стали її жертвою. Решту вже доповнила народна фантазія. Староєврейські племена, як це відомо з історії Ісава, Іакова та й з інших біблійних переказів, надавали великої ваги первородним синам. То були головні спадкоємці і продовжувачі родів. Смерть первородного сина була далеко більшим нещастям, ніж смерть його молодших

братів. І от ізраїльтяни створили легенду, ніби Ягве дуже суворо покарав єгиптян, умертвляючи їхніх первородних синів і первородних тварин. Це була легенда про тріумф справедливості над темними силами зла.

Об'єктом пристрасних наукових полемік з давніх-давен було чудо переходу Мойсея через Червоне море. Питання складне, і його пов'язують з топографічним визначенням маршруту Мойсея. У деяких популярних монографіях трапляються твердження, ніби шлях «ісходу» вже безпомилково визначений на підставі біблійних текстів і археологічних розкопок. Насправді ж сучасна наука в цьому не певна. Таке спрощення має на меті довести, що Мойсей, перейшовши через Червоне море, рушив прямо на гору Сінай, яку ототожнюють з горою на південному хребті Сінайського півострова. Але тут слід сказати: в біблійному переказі щодо цього є серйозні прогалини, замовчування і навіть суперечності, тому дуже важко чітко уявити собі весь маршрут.

Археологічні розкопки не дали можливості точно відтворити руїни згаданої у Біблії місцевості. Так, наприклад, важливим етапом у подорожі ізраїльтян було місто Мігдол. Мігдол у староєврейській та єгипетській мовах означає «укріплена башта», а місцевостей з такою назвою знайдено кілька.

Неможливо довго зупинятися на цьому питанні, проте ми напевно не знаємо, чи пішов Мойсей прямо до традиційної гори Сінай. Є достовірні дані, що першою метою його подорожі було місто Кадеш у південній частині Палестини.

Якщо мова йде про гору, де було нібито укладено спілку з Ягве, то багато видатних дослідників твердять, що вона міститься в стародавній країні мадіанітян на схід від затоки Акаба, тобто в Аравії, а не на хребті Сінайського півострова.

Тому усі спроби реконструювати маршрут «ісходу» залишаються гіпотезами. Тепер називають три можливі дороги: південну, центральну й північну. Перелічувати їхні етапи досить марудна справа, і ми не зупиняємось на цьому. Три тисячі років тому західна частина Червоного моря, яка

тепер закінчується в Суеці, сягала набагато далі на північ, з'єднуючись з Гіркими озерами, а може навіть і з озером Тімса. Це переконливо довели археологічні дослідження. Тепер на тому місці Суецький канал, але за часів Мойсея там була мілка вода, яку перетинали мочарі і вузькі смуги сухої землі.

Море, яке ізраїльтяни перейшли, не замочивши ніг, називається Ям-Суф, що в точному перекладі означає «очеретяне море». І тільки в Новому завіті є твердження, що мова йшла про Червоне море. До речі, над Червоним морем не було і немає очерету, зате його багато росло на болотах, в лагунах і затоках.

Отже, можна зробити висновок, що біблійне Ям-Суф — це і є Гіркі озера. І тоді неважко витлумачити чудо Мойсея. Ізраїльтяни йшли пішки і тому легко могли пройти, обминаючи болота й плавні, мілкими бродами й вузькими смужками материка. А єгиптяни на своїх громіздких колісницях у бойовому запалі, можливо, заблудилися в лабіринті мочарів й загрузли в болоті. Може, навіть, як твердить Біблія, й потонули, бо там зривалися рвучкі північно-західні вітри, які гнали перед собою величезні хвилі й обертали мілини в зрадливі глибини.

Гіпотеза, як бачимо, цілком переконлива. Але вона має одну вразливу сторону. Єгиптяни, слід гадати, добре знали околиці Гірких озер з їх небезпечними пастками і не могли діяти так легковажно. До того ж єгипетське військо вів фараон і його досвідчені у боях вожді. Навряд чи вони поводилися б так по-дилетантськи, необачно. Отже, треба було шукати інше пояснення цього чуда.

Серед різноманітних гіпотез наиприхильніше було зустрінуто сміливу гіпотезу вже згадуваного французького сходознавця П'єра Монте. Він припускає, що ізраїльтяни, залишивши столицю Рамсес, попрямували на північ, а потім пішли берегом Середземного моря до кордону Ханаану. По дорозі вони наткнулися на єгипетські військові укріплення і на опір приморського народу, який Біблія називає філістимлянами помилково, бо філістимляни вторглися до Палестини тільки через

кілька десятиліть. Ці перешкоди примусили ізраїльтян звернути на північ.

У Біблії є згадки, що підтверджують цей північний варіант виходу. Так, наприклад, Мігдол охарактеризовано там, як єгипетське місто, що лежить на крайній півночі. Археологи знайшли його руїни в Абу-Хасані. В Книзі ісход (гл. 14, ст. 2) читаємо: «Промов до синів Ізраїлевих, щоб одвернули й отаборились перед Пі-Гахірохом, між Мігдолом і між морем, перед Ваал-Цефоном». А сьогодні відомо, що Ваал-Цефон був важливий центр культу ханаанського бога Ваал-Цефона, ім'я якого в перекладі означає «володар Півночі». Греки ототожнювали його з Зевсом Касіосом. Його храм стояв на пагорбі Монс Касіус, що височів на вузькій смужці материка, між Середземним морем і озером Сірбоніс, яке пізніше назвали озером Бардавіл.

Ізраїльтяни, очевидно, вибрали стародавню дорогу, яка пролягала берегом Середземного моря і тяглася по вузькій перемичці, між Середземним морем та озером Сірбоніс. Нею неодноразово користувалися також римляни, а в 68 році до н. е. римський імператор Тіт вів цією дорогою свої легіони проти повсталих євреїв Єрусалима.

Озеро Сірбоніс лежить на кілька метрів нижче рівня моря і часто до того висихає, що його можна перейти по дну і навіть безпечно переїхати. За часів панування греків у Єгипті там сталося кілька катастроф. Раптові бурі на Середземному морі заливали водою вузьку смужку землі й затоплювали мандрівників, що йшли по дну озера, скорочуючи шлях.

П'єр Монте на підставі цих фактів відтворив розвиток описаних у Біблії подій. Ізраїльтяни встигли перейти через вузьку смужку суші й наближалися до східного берега пересохлого озера. Єгиптяни, намагаючись оточити втікачів і перерізати їм дорогу, пустились галопом по сухому дну озера. Коли вони опинилися в самому центрі величезної миски, на Середземному морі раптом зірвалася буря. Північний ураган гнав перед собою величезні хвилі, котрі залили вузьку смужку землі й ринули на єгиптян. Озеро було сімдесят

кілометрів завдовжки і двадцять кілометрів завширшки. Високий берег, де могли б врятуватися подорожні, був занадто далеко, і вони всі загинули в шалених хвилях повені.

Ізраїльтяни на власні очі бачили раптову загибель своїх переслідувачів, і тому не дивно, що несподіваний порятунок вони приписували чудотворній могутності Мойсея. Ізраїльські жінки з пророчицею Маріам співом і танцями вшанували Ягве та свого вождя, котрий, за їхнім переконанням, помахом патериці керував морем.

Перейдімо тепер до іншої проблеми П'ятикнижжя. Отож Мойсей вивів з Єгипту шістсот тисяч чоловіків, не рахуючи жінок і дітей, а всього близько двох мільйонів душ. Уже на перший погляд ця кількість видається дуже перебільшеною. Досвідчений знавець пустельного життя, чеський мандрівник Алоїс Музіль, підрахував, що плем'я бедуїнів, яке налічує п'ять тисяч родин, під час маршу утворює колону завширшки двадцять і завдовжки понад три кілометри. Чим ширший фронт маршу, тим більша можливість знайти пасовиська й воду, але разом з тим зростає небезпека нападу з боку ворожих бедуїнів. На думку Музіля, неймовірно, щоб оазиси Сінайського півострова могли прогодувати два мільйони ізраїльтян. А вже про те, щоб усі вони помістилися в одному стані, як описано в Біблії, взагалі не може бути й мови.

Сучасна людина, що знає розміри двохмільйонного міста, легко уявить собі, яку територію мали б вони зайняти. Власне кажучи, сама Біблія наводить у пізніших книгах далеко менші цифри. Так, наприклад, Єрихон завоювали тільки сорок тисяч ізраїльських воїнів, хоча Мойсей, як довідуємось із тексту, велів усім племенам брати участь у підкоренні Ханаану. В період володарювання суддів найбільше плем'я виставило сорок тисяч озброєних воїнів, а загальний перепис народу показав, що ізраїльтян у той час було не більше, ніж півмільйона.

Звідки ж взялася ця фантастична цифра? Деякі вчені гадають, що компілятори Біблії просто допустили помилку, і тут ідеться про шість тисяч

озброєних чоловіків, що разом з жінками й дітьми становили б двадцять п'ять тисяч душ.

Звернено увагу також на староєврейський іменник «елеф», який означає не тільки цифру «тисяча», а й «загін, родинну групу, покоління». Отже, при такій інтерпретації слова «елеф» число виходить ще менше — тільки шістсот родин. Здається, ця остання цифра найближча до істини. На її користь свідчить ще й той факт, що в Єгипті дві повитухи могли обслужити всіх ізраїльських породіль.

Очевидно, такі невеликі сили не могли б підкорити Зайордання і Ханаан. Тому припускають, що під час сорокарічного перебування в пустелі ізраїльтяни об'єдналися з іншими племенами, зокрема з близькими кеніатами, які утворювали етнічне відгалуження амаликітян.

Проблема поданого Біблією числа ізраїльських емігрантів загалом малозначна. Цього не можна сказати про походження законів П'ятикнижжя. Аж до XIX віку панувала думка, що автором найдавнішої збірки єврейських законів, так званої Книги завіту, був сам Мойсей. Проте сучасні методи аналізу тексту переконливо довели безпідставність цього погляду. Сьогодні вже важко заперечувати, що законодавчі й релігійні постанови, зібрані в П'ятикнижжі без складу й ладу, належать до різних епох і що вони — наслідок багатовікової еволюції стародавньої юридичної думки.

Жорстокість деяких законів промовляє за їхню давність. До таких законів належить і проголошене в Біблії правило: «Око за око, зуб за зуб, рука за руку, нога за ногу». У багатьох випадках передбачено кару каменування — вбивство камінням, узаконено майже рабське становище жінки.

Прикладом цієї варварської жорстокості є такий закон: якщо віл уб'є людину, а його власник, знаючи, що тварина небезпечна, не запобіг убивству, то каменуванню підлягає і тварина, і її господар.

З другого боку, в П'ятикнижжі трапляються й досить гуманні закони. Це стосується насамперед рабів і рабинь: вони відразу ж ставали вільними, коли хазяїн вибивав їм око або зуба. Закони ви-

ступали також на захист удів, сиріт і вбогих від кривд багатіїв та лихварів.

Ось деякі приклади дослівно з Біблії:

«Полюби ближнього свого, як самого себе»; «Не суди несправедливо пришельця й сироту і не бери вдовиної одежини в заставу» (Книга второзаконня, гл. 24, ст. 17); «А прощення ж у тому, щоб кожний, хто позичив кому, подарував позичку, що дав її рукою своєю ближньому своєму» (Книга второзаконня, гл. 15, ст. 2); «Коли буде продано тобі брата твого, і прослужить шість років у тебе, то на сьомий рік відпустиш його од себе на волю».

Закони П'ятикнижжя — це переважно відображення суспільних взаємин за часів, коли ізраїльтяни вже осіли в Ханаані і займалися рільництвом чи ремісництвом. Отже, вони не могли виникнути під час переходу ізраїльтянами пустелі, інакше кажучи, Мойсей не міг бути їхнім автором.

Ряд постанов, які стосуються релігійних відправ, ритуальних приписів і обов'язків громадян щодо священиків, ще пізнішого походження, бо вони тісно пов'язані з теократичним ладом, який було запроваджено в Єрусалимі тільки після повернення ізраїльтян з вавілонського полону. Одним словом, так звана Книга завіту зображає картину еволюції ізраїльського законодавства протягом кількох століть. Крім того, доведено, що найдавніший звід ізраїльських законів із Книги завіту — це адаптація запозичень із законодавства інших стародавніх народів. Німецький учений А. Альт у праці «Die Ursprünge des israelitischen Rechts» («Джерела права ізраїльтян») встановив його залежність від кодексу Хаммурапі, а також від хеттського, ассірійського, єгипетського і ханаанського законодавств. Навіть Десять заповідей — не оригінальний витвір ізраїльтян.

Італійський історик Джузеппе Річчіоті, автор «Історії Ізраїлю», детально порівняв кілька стародавніх текстів і виявив у Десяти заповідях вражаючу подібність до єгипетської Книги померлих і вавілонського літургійного тексту Шурпу. Як видно з цього порівняння, компілятори Біблії використовували спадщину Месопотамії і Єгипту.

Переходимо тепер до питання, ким був Мойсей, як творець іудейської релігії. Вчені, які досліджують це питання, зробили сенсаційні висновки. Спробуємо подати погляди дослідників якнайясніше і якнайлаконічніше, обмежуючись найсуттєвішими елементами їхніх розмислів.

Ми вже знаємо, що, за біблійним переказом, Мойсей після свого вигнання провів сорок років серед мадіанітян. Це було плем'я, близько споріднене з ізраїльтянами,— Біблія веде їх родовід од Мадіана, одного з синів Авраама і його другої жінки Хеттури. Вони жили на схід від Акабської затоки, що в сучасній Аравії. Мойсей почував себе там як удома і навіть узяв за жінку дочку мадіамського жерця. В землі Мадіамській, біля підніжжя вулканічної гори Хорів, уперше йому явився бог під іменем Ягве. В Книзі ісход (гл. 6, стихи 2, 3) у перекладі з староєврейської читаємо: «Я господь. Являвся я Авраамові, Ісаакові та Іакову як бог їхній всемогутній (Ель Шаддаї); з ім'ям же моїм Ягве я не об'явився їм». У П'ятикнижжі ми натрапляємо на ім'я Ягве в попередніх розділах, проте вже знаємо, що його вписали туди значно пізніше компілятори Біблії.

Багато вчених припускають, що Ягве був богом війни у мадіанітян, а Мойсей став його послідовником. Повернувшись до Єгипту, він почав прищеплювати культ Ягве серед ізраїльтян, причому найпалкіших і надійних прихильників свого вчення знайшов у коліні Левія, до якого сам належав. Цим пояснюється виняткова роль, яку він одвів їм у житті ізраїльського народу. Мойсей, щоправда, не наділив їх ханаанською землею, але звільнив од турбот про існування, дозволивши збирати на своє утримання десятину. У храмах левіти були за священнослужителів, стражників, скарбників, писарів, півчих і прислужників. Ця панівна, надплемінна роль левітів свідчить про те, що вони мали бути місіонерами ягвізму серед народу, який легко схилявся до ідолопоклонства, до культу єгипетських і ханаанських богів. Бо ягвізм, запозичений у мадіанітян, ще не пустив глибокого коріння в ізраїльські душі, про що свідчило неодноразове відступництво як під час подорожі

в пустелі, так і в самому Ханаані. Під горою Сінай народ зажадав повернення до колишніх богів.

Тоді Аарон установив культ золотого тельця. Телець — це зневажлива назва бика Апіса, культ якого, за Біблією, колись шанували ізраїльтяни в Єгипті. Тут могли мати значення і ханаанські впливи.

Проблема левітів досить складна, з багатьма загадками. Деякі вчені висловили припущення, що левіти не становили окремого племені, а були тільки жрецькою кастою в Кадеші. В написах, знайдених в арабській місцевості Ель-Оль, що лежить на схід від давньої землі Мадіамської, жриці бога Вадд позначалися «лв», а жерці — «лвт». З цих слів ніби походить назва «левіт». Мойсей одружився з дочкою мадіамського жерця і прийняв його релігію, а потім сам став жерцем, тобто левітом. Пізніше він пішов на чолі групи жерців-левітів до Єгипту, щоб навернути своїх земляків до ягвізму. Він був ніби місіонером серед ізраїльтян, які поклонялися єгипетським богам. Гіпотеза цікава, але вона опирається на дуже непевні аргументи, щоб її прийняти без застережень. Тим більше, що на це питання є й інший погляд. Деякі вчені звернули увагу на те, що назва «леві» споріднена з староєврейським словом, яке означає «змій» (по-арабськи «ляга» — звиватися, скручуватися). Частка «леві» — складова частина назви міфічного чудовиська Левіафана. Установлено цікавий факт, що імена левітів часто мали значення «змій».

Який можна зробити звідси висновок? За цією теорією, левіти були в Єгипті поклонники бога змія і неохоче розставалися зі своїм культом. Археологічні розкопки показали, що культ змія проіснував у Палестині ще кілька століть і мав багато прихильників серед ізраїльтян. У світлі цих відкриттів стає зрозумілим загадковий епізод, коли Мойсей поставив у таборі подобизну змія, щоб повернути здоров'я людям, яких покусали отруйні змії. Зажадали цього, мабуть, левіти, бо вони були певні, що це нещастя наслав бог змій як кару за відступництво людей від нього. Під

натиском левітів Мойсей мусив піти на компроміс і згодитися, щоб поряд з культом Ягве відправляли давній єгипетський культ. Такі синкретичні компроміси часто траплялися і в інших релігіях, не були вони рідкістю і в ізраїльтян. Прикладом може бути цар Соломон: він поклонявся Ягве, але разом з тим звелів поставити в Єрусалимі статуї ханаанських божків.

Незважаючи на великий моральний авторитет і німб святості, Мойсей зазнав тяжких обвинувачень з боку ображених ягвістів за те, що він заплямував єврейську релігію, дозволяючи культ змія. Це ясно видно з Четвертої книги царів (гл. 18, ст. 4). Там читаємо, що цар іудейський Єзекія (721—693 роки до н. е.) «розбив мідного змія, якого зробив був Мойсей — бо до того часу ізраїльтяни кадили йому — й назвав його Нехуштаном».

З цих рядків можемо зробити два висновки: гіпотеза, за якою левіти були поклонники зміїв, дуже вірогідна; культ змія проіснував у Ханаані більше п'ятисот років, підтримуваний самим Мойсеєм.

Мойсей вважав землю Мадіамську своєю другою батьківщиною. Він прожив там сорок років і був зв'язаний з нею, оженившись на дівчині з сім'ї відомого жерця. Було б дивно, якби він не повів єгипетських ізраїльтян прямою дорогою до своїх випробуваних друзів і родичів. Тільки в них, а не десь в іншому місці, міг він сподіватися співчуття й допомоги, здійснюючи намічені плани.

І справді, є певні докази, які підтверджують, що Мойсей пішов саме туди, а не до хребта Сінайського півострова, що гора Хорів, а не Сінай, була місцем укладання спілки з Ягве. Коли під час вигнання Мойсей опинився біля підніжжя мадіамської гори, Ягве дав йому такий наказ: «Як виведеш людей моїх з Єгипту, помолитесь ви богу під горою цією» (Книга ісход, гл. 3, ст. 12). З цих безумовно апокрифічних слів випливає, що єврейська традиція аж до епохи компіляторів «священного письма» вважала Хорів священною горою завіту.

Не можна оминути ще одного аргументу в

цьому питанні. У Біблії читаємо: «І диміла вся Сінай-гора, тим що спустився на неї господь у полум'ї. І підіймався дим з неї, як дим із горна, і тремтіла вся гора вельми. І гучав голос труби голосніше та голосніше. Мойсей говорив, а бог відказував йому гласом» (Книга ісход, гл. 19, стихи 18, 19).

Це, без сумніву, опис вулканічної гори, що з гуркотом вивергала вогонь, який ізраїльтяни вважали чудесною появою бога. Відомо, що на Сінайському півострові ніколи не було вулканів, зате на східному боці затоки Акаба, тобто на землі Мадіамській, височить пасмо вулканічних гір, які, правда, вже давно згасли, але за часів Мойсея ще діяли.

Поставимо тепер собі запитання: чи був Мойсей монотеїст у вузькому значенні цього слова? Відповісти нелегко насамперед тому, що неможливо визначити, якою мірою пізніші компілятори Біблії зробили виправлення в біблійному тексті, щоб показати Мойсея монотеїстом. Цілком можливо, що в цьому великому діячеві й мислителеві проростали монотеїстичні ідеї. Щодо цього він був, зрештою, не одинокий.

Американський сходознавець Олбрайт довів на підставі клинописних документів, що в 1500—1200 роках до н. е. в країнах Західної Азії проявилися монотеїстичні тенденції. Загальна духовна атмосфера могла вплинути на Мойсея, який був людиною освіченою і, напевно, жваво цікавився всілякими новими ідеями в галузі релігії та філософії.

Однак найімовірніше, що особливо вплинув на нього єгипетський фараон Ехнатон, предтеча монотеїзму і творець релігії бога Атона, якого зображали у вигляді сонця *. Мойсей навчався «премудростей Єгипту» в Геліополісі, отож, можливо, його релігійна доктрина якимсь чином зв'язана з культом Атона.

Ехнатон царював у 1377—1358 роках до н. е., тобто за сто років до Мойсея. Після смерті

---

* Докладніші відомості про цього фараона можна знайти у книжці «Коли сонце було богом» (розділ «Фараон-бунтівник і жерці-месники»).

фараона жерці Геліополіса жорстоко переслідували поклонників нового культу, і він занепав. Проте завдяки археологічним відкриттям тепер стало відомо, що таємні секти Атона існували аж до XIII віку до н. е. До них належали переважно освічені люди, бо тільки їм відповідали абстрактна концепція єдиного бога, творця світу й доброго покровителя людства, а також простота культу і його благородний моральний кодекс.

Мойсей міг зустрічатися з сектантами і навіть брати участь у їхніх таємних обрядах на честь бога сонця Атона. І він, напевно, знав, що бог Ехнатона був надто умоглядна концепція, дуже складна для простих людей, щоб його могли прийняти в широких ізраїльських масах. Тому Мойсей змушений був іти на всілякі компроміси, щоб прищепити одноплемінцям бодай найпримітивніші поняття про монотеїзм. З цією метою він вирішив впливати на забобонну уяву ізраїльтян, виступаючи як чудотворець, а в своїх магічних діях користувався секретами, які йому відкрили єгипетські жерці, а також власним досвідом, набутим у пустелі в мадіанітян.

Мойсей намагався примирити культ змія з ягвізмом. Його бог не є істотою невидимою, він набирає рис мадіамського бога війни. Концепція цього бога така ж примітивна, яким примітивним був розумовий світогляд ізраїльтян. Ягве з П'ятикнижжя дуже схожий на бедуїнського вождя з усіма його достоїнствами і вадами. Він завжди йшов на чолі ізраїльської колони, жив у наметі, командував військом у бою і був такий запальний і гнівний, що міг убити тисячу людей, якщо вони не підкорялися його волі. Крім того, у нього були позитивні риси, типові для пустельних номадів. Він рішуче боровся з аморальністю, дбав про чистоту в таборі й наказував, щоб ізраїльтяни були гостинні до чужоземців, добрі з убогими, лагідні з військовими бранками. Навіть тварин він узяв під свій захист.

Якщо теорія про вплив Ехнатона на релігійні погляди Мойсея має виключно умоглядний характер, то інші єгипетські впливи можна довести беззаперечно. Так, наприклад, у стародавніх єв-

реїв не було відособленої касти жерців. Їй просто не було місця в патріархальній громаді староєврейських кочовиків, а ізраїльтяни, що осіли в Гесемі, шанували культ єгипетських богів.

Тільки Мойсей запровадив відособлену касту жерців на чолі з верховним жерцем. Як прийомний син царської доньки, він зіткнувся з інституцією єгипетських жерців і пересвідчився, яка це підпора влади, чинник, що нівелює незалежність численних провінцій над Нілом. Цими спостереженнями він скористався під час подорожі до Ханаану, щоб перебороти ще живий серед ізраїльтян племінний інстинкт і створити з них монолітну суспільну організацію. Цементом для цього мала бути каста жерців на чолі з Аароном, каста надплемінна, наділена владою, обдарована усілякими привілеями і узаконена авторитетом Ягве. Як свідчить, до речі, бунт Корея, ізраїльтяни опиралися новій владі, бо разом з установленням теократичного устрою поглиблювалася класова різниця, виникали особливо привілейовані суспільні верстви.

Єгипетський вплив на створення касти жерців виразно відбився в описаному в Біблії літургійному одязі — точній копії одягу жерців у Геліополісі. Різниця полягала лише в тому, що ізраїльські жерці носили бороди, в той час як єгипетські голили голови й обличчя. В цьому єдиному випадку Мойсей не осмілився порвати з стародавнім семітським звичаєм.

Ковчег завіту також запозичено у єгиптян. Жерці в Геліополісі і в Фівах носили під час процесії невеликі скриньки з якимсь предметом культу. І що цікаво, фігурки двох геніїв чи духів-покровителів осіняли крильми ці скриньки. Отже, навіть херувими, які прикрашали ковчег завіту, були єгипетського походження.

Слід відзначити, що ковчег завіту і намет-скінію запозичили в ізраїльтян бедуїнські племена. Барельєфи римської епохи, знайдені в руїнах Пальміри, зображають верблюда, який носить на спині малий священний намет. Сліди цього єгипетсько-ізраїльського звичаю збереглися навіть до наших часів. Саме бедуїни племені рувалла,

які кочують у сірійській пустелі, возять із собою на верблюді дивну скриньку, зроблену з прутів і обліплену пташиним пір'ям. Називається вона маркаб або ковчег Ізмаїла і є до певної міри священною реліквією племені.

У біблійному тексті подибуються й інші приклади єгипетського впливу. Пригадаймо випадок, коли Мойсей закриває собі обличчя покривалом, а на голові в нього, як ознака святості, з'являються роги. Єгипетські жерці в урочистий момент релігійного обряду в скінії чи під час виголошення пророцтва також закривали собі обличчя серпанком. А роги — це залишки відголосу єгипетського культу бика Апіса, що, як свідчить епізод із золотим тельцем, залишив у душі ізраїльтян глибокий слід. Рогатий Мойсей у біблійному сказанні — це помазаник божий, осяяний блиском божої таємниці. Власне, такого похмурого Мойсея з рогами і зобразив у своїй геніальній скульптурі Мікеланджело.

Загалом нічого дивуватися, що Мойсей був під великим впливом Єгипту і знав таємницю всіх єгипетських премудростей! Його ім'я (по-староєврейському Моше) не ізраїльської етимології і походить від угарітського «м-в-ш», що означає «новонароджена дитина», або від єгипетського дієслова «мей» — «народити». Воно трапляється в іменах багатьох фараонів, наприклад, в імені Тутмос, що означає: «Дитина бога Тот».

Деякі вчені висловили припущення, що Мойсей був єгиптянин, переслідуваний вигнанець; він пристав до староєврейських племен і згодом очолив їх як вождь.

Ми вже казали, що релігія Мойсея була своєрідним синкретизмом, у якому злилися староєврейські вірування періоду патріархів, культ мадіамського бога війни, а також обряди й релігійні уявлення єгиптян. Не слід забувати про серйозні месопотамські і ханаанські впливи. Мойсей, таким чином, дав синтез, який став творчою основою для пізнішого етичного монотеїзму єврейських пророків.

В історії виходу ми раз у раз натрапляємо на дуже дивні речі. Особливо інтригуюча постать

Ісуса Навіна, наступника Мойсея і завойовника Ханаану, постать з усіх поглядів загадкова.

Вчені, що розкопували Ієрихон, доводять, нібито ця фортеця стала жертвою якихось завойовників у XIV віці до н. е., тобто за сто років до приходу туди ізраїльтян із Єгипту. Тому біблійний Ісус Навін не міг бути завойовником Ієрихона.

Деякі відомі біблеїсти пробують розв'язати цю дилему дуже цікавим способом. Ось до чого зводиться їхня аргументація. Протягом усієї своєї історії староєврейський народ ділився на дві окремі групи: на ізраїльтян, що населяли північну частину Палестини, і на іудеїв, що жили в південній частині країни. Між обома групами був глибокий антагонізм. Лише відносно короткий відрізок часу вони були об'єднані в одну державу і то примусово — за владарювання Саула, Давида і Соломона.

Після смерті останнього царя ця країна розпалася на дві сепаратні держави, які боролися між собою так затято, що уклали угоди навіть зі своїми спільними прадавніми ворогами. Північні ізраїльтяни збудували собі нову столицю — Самарію, а Єрусалим залишався столицею іудейської держави.

Припускають, що цей антагонізм — не тільки наслідок суперництва двох царських династій, які правили в обох країнах, а що причина його крилася значно глибше, в якихось етнічних відмінностях.

Як пояснити цю відрубність? Відповідь, можливо, міститься у клинописних табличках, викопаних у руїнах столиці фараона Ехнатона, в сучасній арабській місцевості Тель-ель-Амарні. Це дипломатична кореспонденція з XIV віку до н. е.; в ній ханаанські васали Єгипту повідомляють фараона, що на їхні маленькі держави нападають якісь племена хабіру із пустелі. Якщо під цією назвою треба розуміти староєврейські племена, гадають деякі вчені, то ці листи свідчать, що староєврейські племена вторглися в Ханаан ще за півтора століття перед єгипетськими ізраїльтянами. Показовий і той факт, що допомогти в боротьбі з напасниками просять васали таких міст, як

Мегіддо, Гезер, Аскалон, Лахіс та Єрусалим. Зате в табличках немає згадки про Сіхем, Сілом, Гіву, Массіф та Ієрихон. Чому? Хіба в цей час їх уже завоювали стародавні євреї? Цікаво, що в одному листі названо якогось начальника, на ім'я Ісус. Постає питання, чи це часом, не відомий нам з П'ятикнижжя? Американський сходознавець Поуелл Девіс разом з кількома іншими вченими робить з цього висновок, що якась частина стародавніх євреїв залишила Єгипет за півтора століття до Мойсея або вторглася до Ханаану зі сходу і під проводом невідомого нам Ісуса, крім інших міст, зруйнувала в XIV віці Ієрихон.

Гадають, що Мойсей вивів з Єгипту тільки плем'я левітів. На користь цієї гіпотези промовляє ще й та обставина, що тільки левіти, як, врешті, і Мойсей, мали типово єгипетські імена, наприклад: Пінехас, Гур, Гофні, Пасур, Путієль, Мерарі, Кашір. У пустелі до левітів пристали інші племена, це дало можливість їм створити могутню збройну силу. Однак левіти, завдяки своєму єгипетському походженню і кровним зв'язкам з Мойсеєм, зберегли у цьому племінному збориську становище керівної і привілейованої касти.

У світлі цих фактів стає зрозумілою ситуація в Ханаані. У північній частині країни жили потомки тих стародавніх євреїв, які ніколи не були в Єгипті або залишили його так давно, що вже й не пам'ятали про це. Вони перейняли культуру ханаанеїв і стали поклонятися їхнім богам. А південну частину країни, тобто Іудею, зайняли єгипетські ізраїльтяни. Обидві групи так глибоко різнилися своїми традиціями, звичаями і релігійними віруваннями, що сотні років сусідства і політичної спільності не могли їх об'єднати. Звідси антагонізм і братовбивчі війни, які, кінець кінцем, призвели ізраїльтян до загибелі.

Ізраїльтяни північної частини Ханаану мали свого народного героя, на ім'я Ісус. Він був колись їхнім звитяжним вождем і покорителем Ієрихона. Жителі півдня тим часом шанували Мойсея, свого великого вождя, законодавця і пророка.

Пізніше, в епоху об'єднання країн, за царювання Саула, Давида і Соломона єрусалимські жерці, користуючись гегемонією Іудеї, оголосили війну ханаанським богам і нав'язали північному народові культ Ягве як єдину державну релігію. Цій боротьбі ягвізму з Ваалом і Астартою, що була істотною причиною трагічних подій, присвячено багато біблійних переказів.

Прагнучи до зміцнення держави і монархії, а також до утримання іудейської гегемонії над усією країною, жерці знищили всі храми в Ханаані й зробили єрусалимський храм єдиним центром культу Ягве. Вони хотіли усунути різницю в традиції і культурі обох народних груп, щоб духовно згуртувати народ. З цією метою вони об'єднали два окремі цикли народних переказів: північний цикл — про Ісуса Навіна і південний — про Мойсея. Ісус Навін зайняв у цьому препарованому переказі друге після Мойсея місце як його помічник і наступник. Разом з Ісусом Навіном потомки ізраїльтян, вихідців із Єгипту, приписали собі заслугу підкорення Ієрихона. Нова версія змогла утриматися тому, що північне царство Ізраїля захопили й спустошили ассірійці. Іудейська країна стала тоді єдиним спадкоємцем і продовжувачем народної традиції, в той час як північний народ, винищений і поневолений, власне, перестав існувати.

Якщо за цією гіпотезою (треба не забувати, що весь цей арсенал аргументів грунтується на домислах) так уявляють собі справу з Ісусом Навіном, то й з Аароном теж не все ясно. У найдавніших частинах П'ятикнижжя він взагалі не виступає, а в текстах пізнішого походження відіграє швидше другорядну роль. Пояснити це можна або тим, що Аарон реальна історична постать і, отже, не міг бути братом Мойсея і призначеним верховним жерцем, або тим, що його придумали біблійні фальсифікатори.

Згадуваний уже американський сходознавець Поуелл Девіс знаходить цікаве розв'язання цієї дилеми. Він доводить, що встановлений Аароном культ бика спирається на реальні події. Північні староєврейські племена сповідували культ бика

сотні років насамперед як бога плодючості, а пізніше, в часи експансії іудейських впливів, як символ Ягве. Після розриву з Іудеєю ізраїльський цар Ієровоам зміцнив цей культ і поставив статуї бика у Вефілі та Дані. Девіс припускає, що Аарон був колись видатним верховним жерцем цього культу і що місцева каста жерців шанувала його як свого родоначальника.

Постає питання, для чого автори біблійної компіляції ввели Аарона в свої перекази як брата Мойсея і першого верховного жерця Ягве. Адже вони мали б скоріше осудити жерця північного культу бика. Справді, в зображенні Аарона, як людини слабкої, котра під натиском простолюду під час відсутності Мойсея повернулася до ідолопоклонства, відчувається ворожа нотка. Вже сам факт відтворення цього драматичного інциденту в священних книгах набирає значення докору і свідчить, що ізраїльтяни не забули про поведінку Аарона і його роль у північному культі бика. Опис танцю навколо золотого тельця був останнім рефлексом пам'яті про цю подію.

Ці промовисті біблійні деталі дали Поуеллу Девісу підставу для цікавого висновку. Жерцями Ягве, твердить він, могли бути спочатку тільки потомки Левія. Вони діяли не лише на території Іудеї, але і в північній частині Ханаану, де серед місцевих староєврейських племен виконували роль місіонерів Мойсеєвої релігії. Але, крім левітів, там діяла інша жрецька каста, яка сповідувала культ Ягве у вигляді бика і обстоювала свої права, посилаючись на походження від великого верховного жерця Аарона. Таким чином утворилися дві конкуруючі між собою корпорації жерців, кожна з яких мала свої власні традиції і свій власний родовід.

З часу занепаду північної країни Ізраїль жерці прагнули монополізувати культ єрусалимської святині. Внаслідок цього було ліквідовано всі осередки культу в Ханаані, а за жерцями визнавалось право виконувати свої функції в Єрусалимі. Однак тому, що їх було забагато, тільки найвидатнішим надавали цей привілей, а рядових жерців зсунули до ролі храмових служників. Так біль-

шість левітів утратила звання жерців і зайняла нижчий щабель в ієрархії.

Це радикальне перегрупування супроводжувалося боротьбою. Відгуки конфліктів, що відбувалися на кілька століть раніше, помітні в бунті левітів, Маріам і Аарона. В Книзі чисел (гл. 12, ст. 2) читаємо: «Хіба ж тільки до Мойсея промовляв господь? Хіба ж і до нас так само не промовляв він?» Очевидно, редактори П'ятикнижжя намагалися довести, що нову жрецьку корпорацію було створено за велінням самого Ягве. Для переконливості вони наводили чудеса, які мали підтвердити це веління. Палиця Аарона зацвіла і вродила мигдаль, левітів поглинула земля, а Маріам захворіла на проказу. Тільки Аарона не спіткала кара. Легко зрозуміти чому. Не в інтересах жерців було підривати в очах народу авторитет родоначальника і першого верховного жерця. Ягве простив Ааронові помилку, бо заздалегідь призначив йому високу роль серед своїх прихильників.

Нова жрецька каста була вихована в дусі компромісу між елітою південних левітів і північних ааронідів. Треба було виправдати привілейовані позиції перед невдоволеною верствою нижчих жерців. Не можна було посилатися на традиційні левітські права, адже більшість левітів було позбавлено цих прав. Крім того, до новоутвореної касти прийняли жрецьку аристократію північних земель Ханаану, яка зовсім не була споріднена з левітами.

З цього складного становища знайдено дуже розумний вихід. У П'ятикнижжі є версія, що Аарон був братом Мойсея і що той надав йому звання верховного жерця Ягве. Визнавши такий високий авторитет Аарона, жерці обгрунтовували свої привілеї, доводячи, що нібито вони його спадкоємці по прямій лінії. Так вони намагалися утвердити в очах принижених левітів свою особливу позицію в релігійному житті народу. Саме тому верховного жерця культу бика було введено в історію «ісходу», хоч він не мав нічого спільного з Мойсеєм і жив у іншій частині Ханаану і в іншу епоху.

Як бачимо, в П'ятикнижжі чимало загадкових подій і проблем. Навіть у смерті Мойсея криється щось таке, що викликає різноманітні домисли.

Біблія розповідає, що він помер на горі серед моавітських рівнин, і невідомо, де його поховано. Виходить, що великий народний вождь, законодавець і пророк безслідно гине; не було й немає його могили, яку вдячний народ міг би оточити культом! Це просто незвичайно і дуже інтригуюче!

Шукаючи розв'язання цієї дивної загадки, деякі вчені звернули увагу на те, що в стародавніх міфах народні герої дуже часто гинуть за таємних обставин. Досить згадати хоча б Геракла, Тесея і Корінфового сина Беллерофонта. Ілія і Ромул, наприклад, зникають у небі на вогненних колісницях, а Едіп гине в священному гаю евменід, невблаганних богинь помсти.

Однак не всі дослідники вбачають у біблійній версії один з типових прикладів створення міфів навколо особи Мойсея. В обставинах, за яких скінчилося його життя, вони дошукуються доказів якихось реальних трагічних подій. Коротко пригадаємо висунуті ними гіпотези.

У П'ятикнижжі є загадковий натяк про якусь провину Мойсея. Це мала бути неабияка вина, коли Ягве покарав його, заборонивши ввійти разом з ізраїльським народом до Ханаану, хоч це було метою всього Мойсеєвого життя. Певні натяки в біблійному тексті вказують, що Мойсей завинив у Кадеші. Можливо, провина його полягала в тому, що через його байдужість ізраїльтяни не виконували свого обов'язку — перестали приносити жертви Ягве і навіть занедбали обряд обрізання.

Можна припустити, що версію про вину й кару створили пізніше іудейські жерці, аби на прикладі Мойсея показати, які тяжкі наслідки бувають для тих, хто не виконує законів і велінь Ягве. Ймовірно, що створив цю версію сам ізраїльський народ. Її протягом віків передавали від покоління до покоління. Можливо, ізраїльтяни в такій формі висловили якусь підсвідому образу на Мойсея,

якусь давню претензію і одночасно намагалися виправдати свої власні вчинки.

Яка ж це могла бути образа і які вчинки? Як пам'ятаємо, стосунки ізраїльтян з Мойсеєм були зовсім не ідилічні. Нерідко траплялося жахливе. Нагадаємо для прикладу хоча б часті конфлікти і криваві побоїща, в яких гинули тисячі людей. Їх призвідцем був сам Мойсей, який за кожен прояв непослуху, за кожне відступництво від Ягве карав дуже суворо і фанатично. Це мало залишити в душах ізраїльських поколінь глибокий слід.

У зв'язку з цими фактами серед деяких біблеїстів виникло ризиковане припущення, що під час заколотів ізраїльських ідолопоклонників на стоянці в Моаві Мойсея було вбито й поховано у спільній могилі разом з іншими полеглими.

Прихильники цієї незвичайної гіпотези наводять кілька фактів, які дають багато матеріалу для роздумів. Насамперед з біблійного тексту недвозначно постає, що у Мойсея в останній період життя було міцне здоров'я. Хоч він на той час був уже дуже старий, але, як читаємо в Книзі второзаконня (гл. 34, ст. 7), «...очі його не потемніли, і сила його не поменшала». Помічено також, що смерть Мойсея якось замовчується. Це один з небагатьох випадків, коли смерть видатного народного героя описується так лаконічно. Здається, ніби первісний і докладний опис було просто знято з тексту, що укладачі Біблії вирішили приховати деталі, які суперечили створеному образові Мойсея. На думку деяких тлумачів Біблії, неясні натяки саме на таку долю Мойсея можна знайти в Книгах пророків Осії і Амоса, а також у псалмі 106.

В очах своїх сучасників Мойсей був деспот, але наступні покоління все більше розуміли його величезні заслуги перед єврейським народом і його геніальність. З роками, слідом за його реабілітацією, навколо особи Мойсея утворився ореол міфів і чудес. З цим образом важко пов'язати силоміць заподіяну смерть: вина і невдячність його народу була б у цьому випадку надто вражаюча і гнітюча для потомства. Тому й виникла версія,

ніби Мойсей помер сам, ніби сам бог покарав його за якісь гріхи, тобто, інакше кажучи, ізраїльський народ не несе відповідальності за його загибель, бо Ягве зробив так, що він скінчив своє життя на самому порозі землі обітованої.

Зрозуміло, цю блискучу теорію можна або прийняти, або відкинути, бо її виведено з дуже непевних посилань. На її прикладі ми бачимо, як мало знаємо про Мойсея, яка загадкова його постать. З цього всього можна зробити висновок, що справді жив великий вождь, на ім'я Мойсей, який вивів ізраїльський народ з єгипетського полону.

В легенді, яка передавалася з покоління в покоління, вождь, що жив у далекі часи, ставав символом боротьби за незалежність народу. Поступово стиралися реальні риси історичної особи. І якщо можна було б припустити, що Мойсей таки жив, то він дуже небагатьма рисами був схожий на того Мойсея, якого показав нам Старий завіт.

ІСУС НАВІН І СУДДІ

ІЄРИХОН – ОПЛОТ ХАНААНУ. Ізраїльський народ виконав останню волю Мойсея і віддав кермо влади до рук Ісуса Навіна, який у сутичках з племенами із пустель та у війнах за оволодіння Зайорданням здобув славу талановитого вождя. Обставини вимагали, щоб обранцем ізраїльтян був той, хто знався б на воєнній справі, бо він мав підкорити Ханаан.

Ісус Навін розумів, що йому доведеться брати кам'яні фортеці ханаанських володарів і боротися з озброєними загонами, добре вимуштруваними, на бойових колісницях. Тому він зміцнив дисципліну у своїх загонах. Досі ізраїльтяни воювали, як і інші кочовики пустелі, не додержуючи бойового ладу, і були неорганізованою масою, що дуже легко піддавалася анархічним настроям. Тим часом перемогти могла б тільки регулярна армія, яка беззастережно виконувала б накази одного вождя; народне ополчення воїнів під проводом дванадцяти шейхів племен уже не мало колишньої сили.

Великий авторитет Ісуса Навіна, здобутий ще за життя Мойсея, допоміг йому дуже швидко досягнути мети. Невдовзі було створено сорокатисячну армію, в якій панувала сувора дисципліна. Вже ніхто не смів висловлювати невдоволення чи бунтувати проти наказів Ісуса Навіна; навіть за найменший непослух карали смертю. Керуючи цією військовою силою, якою він міг легко маневрувати, Ісус Навін привів свій народ на східний берег Йордану і став табором в Абель-Сіттімі. На протилежному боці ріки, у великому пальмовому гаю, виднілися шпилі фортеці й вежі Ієрихона.

Фортеця бундючно дивилася на табір орд з пустелі, яким увижалася здобич і завойовані землі. Не вперше хвилі войовників зі сходу розбивалися об її мури і відходили назад до своїх далеких поселень. Протягом віків Ієрихон непохитно стояв на сторожі біля входу в Ханаан.

Ісус Навін був досить досвідчений вождь, щоб наосліп кинути свої війська в наступ. Насамперед він хотів вивідати все про силу гарнізону й обороноздатність фортеці. Для цього він послав у розвідку двох чоловіків, переодягнених у ханаанський одяг.

Розвідники вночі перепливли Йордан і вдосвіта, коли

вже відчинили браму, прослизнули до міста в натовпі купців, ремісників і селян. За день вони без перешкод виконали своє завдання. Надвечір хотіли вийти з міста, але виявилося, що вже пізно і браму замкнено. Розвідники вирішили заночувати в будинку, який стояв біля міського муру.

Господарка будинку — блудниця на ймення Раав — досвідченим оком відразу розпізнала чужинців і навіть здогадалася, що вони шпигуни. Та все ж пригостила їх, щоб на всякий випадок здобути прихильність завойовників, багаття яких палали вночі по той бік Йордану.

Однак знайшовся чоловік, якому невідомі видалися підозрілими. Пильний мешканець Ієрихона попередив про це місцевого владику, а той одразу ж вислав до заїзду сторожу, якій наказав затримати підозрілих чужинців. Сторожа повинна була так викликати Раав: «Виведи тих людей, що прийшли до тебе і ввійшли в дім твій, бо вони прийшли оглянути всю землю». Раав у вікно помітила царську сторожу і швидко повела розвідників на дах будинку, де заховала їх у купі льону, що сох на сонці. Сторожа обшукала весь дім, але їй не спало на думку зазирнути в купу льону. Льон завжди сушили на дахах усіх будинків Ієрихона, і це не привернуло уваги сторожі.

Раав на допиті виправдовувалася так:

«Правда, що вони прийшли до мене, але я не знала, звідки вони; а коли замикали браму, коли вже було темно, вони теж вийшли, але не знаю, куди пішли: доганяйте їх хутко і доженете».

Хитра жінка обдурила не дуже кмітливих людей. Вони щодуху кинулися навздогін за втікачами і прибігли аж до Йордану. Та невдовзі, знічені, повернулися до міста, глибоко впевнені, що чужинці встигли переправитись через річку і втекти до своїх.

А Раав тим часом гарячково діяла. Вона вилізла на дах і пообіцяла допомогти розвідникам утекти, якщо вони присягнуть, що ізраїльтяни, здобувши місто, подарують життя їй, а також її батькові, матері, братам і сестрам. Розвідники охоче склали таку присягу, бо були дуже вдячні за порятунок. Сказали тільки, щоб вона повісила на вікні, котре виходить на вулицю, яскраво-червону смужку — це буде знак, що будинок під час бою треба оберігати. Потім вони по віроьвці спустилися з міського муру і причаїлися поблизу в горах, щоб збити

зі сліду сторожу. Через три дні розвідники щасливо перепливли Йордан і розповіли Ісусові Навіну про свою розвідку.

Негайно в стані було наказано людям заготовити собі на три дні харчів. А вночі військо і весь ізраїльський народ підійшли до самої ріки і почали переправлятись через неї. Це була нелегка справа. Настала весна, вода в річці через дощі в горах Гермон грізно піднялася, і Йордан у тому місці вбрід не можна було перейти. Ізраїльтяни злякано дивилися на вируючу, каламутну стихію, в хвилях якої легко можна було потонути. Не додавали їм відваги і жителі Єрихона; вони повилазили на міські мури і, впевнені, що Йордан, який вийшов з берегів,— для них надійний захист, обсипали напасників лайкою і погрозами. Але Ісус Навін не втрачав віри в те, що успішно переправиться. Бо вночі він почув голос Ягве, який ще раз провістив ізраїльтянам перемогу над народами Ханаану. Та ось пролунали звуки срібних труб, і, за наказом вождя, першими в ріку ввійшли левіти з ковчегом завіту на плечах. Вони насилу долали бурхливу течію. Вода сягала їм до плечей, та левіти вперто йшли вперед.

А коли вони були вже посеред ріки, сталося чудо, схоже на чудо переходу через Червоне море. За дві милі вгору по течії було місто Адам. Коло нього Йордан раптом зупинився між скелястими берегами і піднявся високою стіною. Вода, яка ще була в руслі, швидко спливла в Мертве море, і ізраїльтяни, не замочивши ніг, перейшли на другий бік і ступили через сорок років поневірянь на берег землі обітованої.

Як тільки останні з них переправилися через річку, Йордан знову ввійшов у своє русло.

Перший постій ізраїльтяни зробили в Галгалі. В їхньому стані панувала невимовна радість. Цілий день вони співали пісні й гімни на честь Ягве, а жінки й діти складали свою подяку богові веселими танцями, виконуючи їх під акомпанемент тамбуринів і дудок. Ісус Навін вибрав дванадцять чоловіків, по одному з кожного племені, звелів їм дістати з ріки дванадцять каменів і покласти їх колом на згадку про велике чудо. У Галгалі ізраїльтяни в сороковий раз святкували пасху. Їм не треба було більше їсти манни, бо єрихонські поля давали вдосталь зерна, з якого вони випікали прісний хліб.

Мешканці Ієрихона полохливо позамикалися в мурах фортеці і вже не насмілювалися глузувати з грізних чужинців.

У Галгалі було відновлено релігійний обряд обрізання, яким ізраїльтяни давно знехтували. Старі люди, що вийшли з Єгипту, вже повимирали, а молоде покоління за час перебування в Кадеші почало поклонятися ханаанським богам і відступило од віри батьків. Тепер за наказом Ісуса Навіна всі чоловіки й хлопці мусили зробити цю операцію, яка була освяченим обрядом прийому до ізраїльської общини і означала повернення до сінайської спілки з Ягве. Через кілька днів після урочистого обряду, як тільки позатягалися рани, Ісус Навін почав облогу Ієрихона. При цьому він застосував особливу тактику. Протягом шести днів воїни разом із беззбройним народом вирушали з табору і урочистою процесією раз на день обходили мури фортеці, тримаючись на безпечній від стріл і камінних снарядів відстані. Обложені юрбами виходили на мури і здивовано й злякано дивилися на цей похід, гадаючи, що то якісь зловісні магічні дії. Бо відколи стояв Ієрихон, загарбники ще не поводилися так дивно. У цьому було щось тривожне, і воно дуже непокоїло жителів Ієрихона.

На чолі походу, зімкнувши лави, йшли воїни. Відразу ж за ними простували бородаті чоловіки в довгих шатах і щосили сурмили в срібні труби. Далі на золотих жердинах чоловіки несли золоту скриню із золотими фігурками крилатих херувимів. Завершував процесію гурт жінок, дітей і старих людей, одягнених по-святковому. Всі мовчали, наче закляті, тільки труби сповнювали повітря голосними зловісними звуками.

На сьомий день Ісус Навін почав вирішальний штурм фортеці. На світанку він знову вивів своїх людей з табору, та цього разу не обмежився процесією навкруг фортеці. Шість разів ізраїльтяни обходили мури, зберігаючи, як і в попередні дні, могильну тишу. Але коли обходили її усьоме, вони всі разом за поданим знаком так голосно гукнули, що мури похитнулися і розпались. Ізраїльські воїни з усіх боків вдерлися в місто і почали смертельну розправу. За винятком Раав та її родини, вони знищили всіх мешканців, не пощадили ні жінок, ні дітей, ні навіть тварин. А врешті пустили за димом будинки й громадські споруди, перетворивши фортецю в згарище.

Тільки золото, срібло, мідь і залізо вони не віддали на поталу вогню, бо ці дорогі метали було заздалегідь призначено на потреби храму та жерців Ягве.

ДРАМАТИЧНІ ПОДІЇ ПІД МУРАМИ ФОРТЕЦІ ГАЙ. У гірській місцевості на північ від Єрусалима, поблизу містечка Вефіля, височіли мури укріпленого міста Гая. Ісус Навін і цього разу вислав спочатку шпигунів.

«Ідіть і огляньте землю»,— звелів він їм.

Розвідники повернулися і сповістили, що Гай стоїть на перешкоді дальшого просування ізраїльтян, і його треба взяти штурмом.

Це була менша фортеця, ніж Ієрихон, і, здавалося, здобути її зможе трьохтисячне військо. Але виявилося, що оборонці її — боєздатніші, ніж мешканці Ієрихона. В сутичці біля міської брами вони завдали ізраїльтянам нищівної поразки і переслідували їх аж до міста Сабаріма.

У таборі ізраїльтян запанував глибокий смуток. Ісус Навін передбачав лихо невдачі. Оборонці Гая довели всім іншим ханаанським містам, що можна перемогти нібито непереможних завойовників, коли відважно чинити їм опір. Ісус Навін був у такому розпачі, що порвав на собі плаща і туніку. А потім всю ніч молився і каявся перед ковчегом завіту, благаючи Ягве пояснити, чому він позбавив їх своєї опіки. І тоді Ісус Навін довідався про жахливе: хтось з ізраїльських мужів порушив священну військову клятву і привласнив собі частку здобичі, призначеної для храму. Це був злочин, за який мало помститися небо; тільки смерть злочинця могла умилостивити розгніваного бога.

Другого дня Ісус Навін скликав увесь ізраїльський люд, щоб викрити святотатця. Усі племена, роди й сім'ї мусили тягти жереб. Позначений жереб витягнув, нарешті, Ахан із коліна Іуди. Він одразу ж визнав свою вину:

«Я справді согрішив перед господом, богом Ізраїлевим, і те й те вчинив».

Під своїм наметом він закопав дорогий кармазиновий плащ, кілька срібних речей, а також злиток золота. Привласнену здобич знайшли в тому місці. Злочинця покаменували у долині Ахор, а все його добро разом з живністю спалили на вогнищі. На місці, де було покарано

злочинця, ізраїльтяни насипали купу каміння, щоб цей пам'ятник на віки вічні застерігав тих, хто будь-коли насмілиться порушити священну військову клятву — закон, установлений самим Ягве.

Навчений гірким досвідом, Ісус Навін уже з більшою завбачливістю підготував новий план завоювання міста Гая і вирішив узяти його хитрістю. Уночі він заховав тридцять тисяч війська поблизу в горах, а сам, тільки-но розвиднілося, рушив з рештою воїнів під мури міста. Ізраїльтяни вдавали, що шикуються для відкритого штурму.

Цар міста Гая, окрилений останньою перемогою, звелів одчинити браму і з своїм військом кинувся в рішучу битву з ворогом. Після короткого бою Ісус Навін подав знак відступати. В погоні за нібито розбитим військом напасників оборонці Гая зайшли дуже далеко і коли оглянулися назад, то, жахнувшись, побачили, що місто охоплене пожежею. Ізраїльтяни, які заховалися в засідці, блискавично захопили безборонну фортецю, сіючи в ній смерть і спустошення. Цар звелів одразу ж подати сигнал швидше повертатися на допомогу місту. Тоді Ісус Навін напав на нього з тилу, а тридцятитисячна ізраїльська армія, яка захопила Гай, відрізала йому шлях до міста. Оборонці опинилися між двома вогнями. Їх було розгромлено й вирубано, а цар попав живим у полон. За вимогою військової клятви, Ісус Навін наказав стратити всіх жителів міста разом з жінками й дітьми, всього дванадцять тисяч чоловік. Багату здобич, в тому числі стада й коштовності, було цього разу поділено між учасниками бою. Царя повісили біля міської брами. Тільки після заходу сонця його зняли й поховали під купою каміння. Ізраїльтяни, які оселилися в тих землях Ханаану, багато років показували всім могильний курган доблесного володаря.

Після перемоги Ісус Навін записав на камені закони Мойсея і на горі Гевал прочитав їх перед ізраїльським народом, вимагаючи, щоб увесь люд був вірний Ягве і ніколи не відступав од нього.

Хитрощі гаваонітян. Десь за п'ятнадцять миль на південний захід од Ієрихона лежало місто Гаваон. Жителі його були не дуже войовничі. Почувши про перемоги ізраїльтян, вони вирішили будь-що уникнути

сутички з ними. Однак побоювалися, що грізні завойовники не захочуть вести переговори з містом, яке стоїть на шляху їхнього переможного просування і може бути для них привабливою здобиччю. Як схилити загарбників до укладення миру? Гаваонітяни не були хоробрі вояки, зате природа не поскупилася, наділяючи їх дипломатичною спритністю. Слушно вважаючи, що ізраїльтяни не знають точної географії Ханаану, вони вдалися до хитрощів.

Ісус Навін, зруйнувавши міста Ієрихон і Гай, повернувся до ізраїльського табору в Галгалі. Якось туди прибули посланці Гаваона і запропонували йому укласти угоду про дружбу.

«З далекої землі,— сказали вони,— прийшли ми, прагнучи укласти з вами спілку».

При цьому посланці запевняли, що їхнє місто лежить далеко від Галгала, отож така угода буде корисна для обох сторін. Вони улещували Ісуса Навіна, твердячи, ніби слава його дійшла навіть до їхнього далекого міста, і запевняли, що мали б за честь для себе укласти угоду з таким великим вождем.

Ісус Навін подивився на посланців і повірив, що ті прибули здалеку. Вони, здавалося, дуже стомлені дорогою, їхнє взуття, одяг і шкіряні бурдюки для вина було полатано й позашивано, а хліб у торбинах вкрився цвіллю. Ісус Навін вирішив укласти угоду із царем Гаваона, бо гадав, що таким чином зломить інших ханаанських царів, які, за чутками, об'єдналися в наступально-оборонну коаліцію. Угоду було укладено, й Ісус Навін скріпив її урочистою присягою. Та незабаром дізнався, обурений, що посланці обдурили його і він став жертвою їхньої підступності, бо Гаваон лежав дуже близько від Ієрихона і Гая. Жадібні до здобичі ізраїльські воїни вимагали відразу ж вирушити походом проти хитрого міста й покарати його за обман. Та Ісус Навін не хотів порушувати клятви і відхилив їхні домагання. Гаваонітяни уникли загибелі, але були приречені на довічне рабство. Відтоді вони протягом віків тяжко працювали — рубали дрова і носили воду для своїх ізраїльських повелителів.

Коаліція п'ятьох царів. Єрусалимський цар Адоніседек, глибоко вражений звісткою про боягузливу поведінку мешканців Гаваона і побоюючись, що інші

ханаанські міста можуть вчинити те саме, надумав суворо провчити їх. Він уклав спілку з царями Хеврона, Лахіса, Еглона та Іармуфа і на чолі об'єднаних збройних сил став під мурами міста, яке воліло жити в ганьбі, аніж мужньо боротися із загарбниками. Та гаваонітяни встигли вчасно сповістити про небезпеку Ісуса Навіна. Ізраїльське військо негайно ж вирушило з Галгала і після швидкого нічного маршу несподівано з'явилося біля Гаваона. Зав'язався жорстокий бій, в якому коаліція зазнала нищівної поразки. Розбиті вщент ханаанеї в паніці повтікали, залишивши багато полеглих. А тут ще почалася сильна буря з градом. Тих, що лишилися в живих, могла врятувати тільки нічна темрява. Тоді Ісус Навін, повторюючи слова з Книги праведного, заволав урочистим голосом:

«Сонце, стій над Гаваоном,
Місяцю — над Айялоном!»

Сонце й місяць справді зупинилися на небі й світили доти, доки ізраїльтяни розгромили ворогів і без опору захопили їхні міста. Безладно відступивши, п'ять царів заховалися в печері біля міста Македа. Ісус Навін наказав завалити вхід у печеру кам'яними брилами і після битви привести полонених до нього. Переможені царі впали Ісусові Навіну до ніг, а він звелів своїм начальникам племен на знак тріумфу «постати ногами на шиї царям сим». За воєнним звичаєм, царських бранців потім було повішено на п'яти шибеницях. Вони висіли там цілий день. Тільки після заходу сонця їх зняли і кинули в печеру, де вони перед тим ховалися. Ця спільна могила, завалена камінням, ще довго нагадувала нащадкам про велику ізраїльську перемогу над коаліцією п'яти царів.

Здобувши міста Макед, Лівну, Лахіс, Еглон, Хеврон і Давір, Ісус Навін пішов ще далі на південь. Зробивши кілька блискавичних походів, він захопив усю територію від Кадеша аж до Гази. Потім повернувся до табору в Галгалі, щоб дати заслужений відпочинок своїм стомленим воїнам і підготувати їх до майбутніх битв.

Війна з царями північного Ханаану.

Царі маленьких північних ханаанських держав безтурботно стежили за переможним походом ізраїльтян і тільки тоді, коли ізраїльтяни загарбали деякі укріплені міста

середнього і південного Ханаану, збагнули, яка небезпека загрожує їхньому життю.

Під проводом Іавіна, царя асорського, виникла нова коаліція, до якої приєдналися майже всі царі, володіння яких лежали на морському узбережжі і сягали аж до гори Карміл, а також гірських і низинних районів, що простягалися на північ до гори Гермон. Союзницька армія зібралася біля вод Меромських (озеро Ель-Хулех). Її могутність становили бойові колісниці. Ізраїльтяни досі не вміли боротися з цією грізною зброєю, однак Ісус Навін уже мав військовий досвід і знайшов спосіб успішно боротися з ними. Він звелів своїм найкращим загонам мечами поперерізувати коням жили, а колісниці спалити. Потім швидко рушив до вод Меромських і зненацька напав на табір ханаанеїв.

Під час запеклої битви він завдав їм страшної поразки і, женучи розбитого ворога, майже дощенту вирізав воїнів. Бойовисько вкрилося людськими й кінськими трупами, палаючими колісницями. Ісус Навін штурмом брав місто за містом, обертаючи їх в попіл і вбиваючи мешканців. Багату здобич — різноманітні коштовні речі та худобу він справедливо поділив між племенами Іакова.

ЯК ІСУС НАВІН ПРАВИВ ХАНААНОМ. Підкорення Ханаану тривало сім років. У кривавих битвах загинув тридцять один ханаанський цар і багато простого люду.

За винятком Єрусалима і кількох інших укріплених міст над морем та в горах, уся територія південних районів аж до Ваал-Гада в Ліванській долині опинилася під владою Ізраїля. Тепер Ісус Навін почав ділити Ханаан між окремими ізраїльськими племенами. Їх було всього тринадцять, бо покоління Йосифа розпалося на дві племінні групи його синів — Ефраїма і Манассії. Оскільки потомки Рувима і Гада, а також половина племені Манассії одержали землі в Зайорданні, а левіти не діставали окремої території, то участь у розподілі взяли останні дев'ять племен і друга половина племені Манассії.

Таким чином, Ханаан був роздрібнений на десять округів. На півдні поселилися потомки Сімеона, Іуди і Веніаміна. Решту підкореного краю зайняли, просуваючись на північ, коліна Ефраїма, Манассії, Іссахара,

Завулона, Неффаліма і Асіра. Невелике плем'я Дана було затиснуте між морем і горами на захід від місця, де поселилися сини Веніаміна та Іуди, в небезпечному сусідстві з філістимлянами, які ще не воювали з ізраїльтянами.

На території, що дісталася Ефраїмові, лежало місто Сілом. Туди було перенесено скінію і ковчег завіту. Так Сілом став першою столицею Ізраїлю, котра мала об'єднати розпорошені покоління в одну народність.

У власність левітам було виділено сорок вісім міст, у яких, за наказом Мойсея, вони здійснювали свою релігійну місію, живучи коштом населення — з податків, що їх стягали за розведення худоби та з десятин.

За Йорданом і в самому Ханаані було виділено шість міст, які давали притулок тим, хто вчинив ненавмисне вбивство і хотів уникнути родової помсти.

Ісус Навін поселився в містечку Фамнаф-Сараї, що розкинулось на вершині гори Ефраїм.

Племена Рувима, Гада і Манассії, виконавши дану Мойсеєві обітницю, захотіли тепер повернутися до своїх поселень за Йорданом. Ісус Навін поблагословив їх на дорогу і просив бути вірними спільному храму в Сіломі, де поселився Ягве.

«З великим добром і багатством повертаєтесь ви до поселень ваших,— сказав він, прощаючись,— зі сріблом і золотом, з міддю й залізом, з різноманітним одягом; поділіться ж здобиччю, взятою у ворогів ваших, з братами своїми».

Але незабаром до Сілома надійшла дуже тривожна звістка: воїни Рувима, Гада і Манассії, повертаючись до Зайордання, спорудили на пагорбі олтар, на якому приносили жертви Ягве. Цим самим вони привласнили собі права, що належали тільки жерцям у Сіломі. Отже, з самого початку релігії Мойсея загрожувала схизма [26], а це могло потягти за собою політичну кризу в Ізраїлі. Ісус Навін вирішив задушити у зародку цей грізний прояв відступництва і скликав до Сілома війська решти племен, щоб збройно розправитись із винуватцями. Проте братовбивча війна в той час, коли Ізраїль ще не зміцнів у нещодавно завойованій країні, могла призвести до згубних наслідків. Тому спочатку вислали наперед посланців на чолі з Фінеесом, сином верховного жерця Єлеазара. Прибувши до Галаада, Фінеес докоряв нащадкам Рувима, Гада і Манассії:

«Що це за зрада, що вчинили ви проти бога Ізраїлевого, що тепер одвернулись од господа, спорудивши собі жертовника, щоб стати опором проти господа?»

Злякавшись війни, старшини зайорданських ізраїльтян гаряче виправдовувалися, ніби вони не мали наміру посягати на права жерців у Сіломі і що поставлений над Йорданом олтар було задумано тільки як пам'ятник, як вияв вдячності Ягве за здобуті перемоги. Відповідь не була дуже переконлива, але посланці, прагнучи будь-що уникнути братовбивчої війни, погодилися з нею. Та й, врешті, вони були впевнені, що налякані зайорданські племена вже ніколи не пробуватимуть порушити релігійну єдність з Ізраїлем.

Ісус Навін ще довгі роки правив потомками Ізраїля. Його великий авторитет єднав народ. Розпорошені по Ханаану племена беззастережно визнавали владу Ісуса Навіна, а храм у Сіломі став єдиним місцем перебування Ягве. Але Ісус Навін непокоївся, що буде після його смерті. Він не бачив нікого, хто міг би стати на його місце, і боявся, що племена, залишившись без сильного керівництва, прагнутимуть власної незалежності, шкодячи цим спільній релігії і спільному добру. Щоб запобігти лихові, він скликав у Сіхемі всіх синів Ізраїлевих, прочитав їм ще раз завіти Мойсея і звелів присягнути, що не служитимуть чужим богам. На пам'ять про відновлену спілку з Ягве Ісус Навін поставив під дубом великий камінь і мовив до всього люду:

«Дивіться, цей камінь буде свідком проти нас, бо чув усі слова, що глаголив до нас господь; тим і мусить бути свідком проти вас, щоб не зрадили ви бога вашого».

Ісус Навін помер у сто десять років. Його поховали на горі Ефраїмовій на його наділі у Фамнаф-Сараї. До гробниці йому поклали кам'яні ножі, якими обрізали ізраїльтян, коли вони перейшли кордон Ханаану.

ІЗРАЇЛЬ ОСІДАЄ В ХАНААНІ.

Після смерті Мойсея та Ісуса Навіна не знайшлося серед ізраїльтян людини, яка б могла дорівнятися до них. Ізраїльські племена розпорошилися по Ханаану, мирно чи збройно займаючи призначені їм наділи. Між племенами не було згоди. Дрібні заздрощі, сварки за межі, місництво й гра амбіцій рвали вузли єдності, послаблювали національну згуртованість, потрібну для того, щоб утримати заво-

йовані землі. Пересварившись, племена діяли кожне окремо, покладаючись тільки на власні сили, і не змогли до кінця підкорити країни. Опір народів Ханаану не було зламано цілком, і ті чекали нагоди, щоб повернути втрачені землі. Євеї, ханаанеї, аморреї та ієвусеї могли в будь-яку мить підняти заколот проти загарбників.

Ізраїльтянам весь час загрожували підкорені Ісусом Навіном укріплені міста Єрусалим, Газа, Аскалон, Еглон і багато інших, розкиданих по горах і долинах.

Тим часом ізраїльські племена, змучені багаторічними поневіряннями і боротьбою, прагнули якнайшвидше скористатися наслідками перемоги. Адже вони заволоділи розкішними пасовиськами, полями, оливковими садами й виноградниками. Нарешті, здійснилися їхні мрії про спокійне й заможне життя скотарів та хліборобів. Де вже тут думати про війну, якщо сповнилася обіцянка Ягве! З ханаанськими народами, що оточували їх, можна було якось домовитися, налагодити мирні взаємини і мати можливість господарювати на завойованих землях.

Так і сталося: ізраїльтяни були ніби острівці в морі ханаанських народів. Наслідки цієї відокремленості незабаром далися взнаки. Ізраїльтяни були люди прості й суворі, люди пустелі. Ханаанеї мали перевагу над ними своєю багатою цивілізацією і культурою; вони будували великі міста і до того ж розмовляли мовою, дуже близькою до староєврейської. Потомкам Іакова загрожувала одвічна доля варварів-завойовників: бути поглинутими більш розвинутими народами, яких вони собі підкорили. Дуже поширені стали змішані шлюби; ізраїльтяни вже не вважали за непристойне одружуватися з жінками чужих народів, а ізраїльтянки охоче виходили заміж за ханаанеїв.

Були ще й інші, небезпечніші наслідки такого близького співіснування. Ізраїльтяни завжди шанували Ягве як свого бога. Однак він був бог суворий і невблаганний, бог великих подій, який допомагав обраному народові тільки в часи небезпеки. До того ж він жив далеко, у святилищі в Сіломі. Тричі на рік ходили туди на прощу віруючі, щоб через жерців принести йому жертви і вшанувати його молитвами, співами гімнів та ритуальними танцями. Але в щоденному житті ізраїльтяни на кожному кроці зустрічалися з місцевими богами, ближчими їм своїми людськими рисами. В Ханаані з давніх-давен шанували Ваала, Астарту й інших богів. Про це

нагадували кам'яні стовпи, поставлені на пагорбах, гаї й священні дерева, статуетки з бронзи й теракоти, міфи, пісні й перекази, а також олтарі просто неба, на яких куріли жертви й пахучі зілля.

Восени, коли бог смерті Мот викрадав бога врожаю Ваала і забирав його в підземелля, чулися плач і зойки: ханаанеї влаштовували жалібні процесії; а з настанням весни, як тільки улюблений бог воскресав, жителі радісно танцювали на вулицях міст і сіл. Таким був у Ханаані ритм життя, життя колоритного, сповненого урочистих, радісних обрядів.

Ізраїльтяни навчились у ханаанеїв обробляти землю. Від них вони довідалися також, що Ваал, Астарта й інші місцеві боги керують природою і порами року, що в них треба благати дощу і багатого врожаю, просити, щоб вони відвернули сарану, град чи посуху.

Бог ізраїльського племені у Сіломі був надто неприступний, надто похмурий і гордий, щоб до нього звертатися з такими буденними справами. Однак Ягве розгнівався і надумав покарати відступників. Він зробив так, що окремі ізраїльські племена по черзі попадали в ярмо до ханаанеїв. Тоді грішники, тяжко пригноблені ворогом, каялися і благали помилування. Ягве був суворий, але милосердний. Він висував з-поміж них талановитих вождів, які обіймали високі посади суддів і визволяли з неволі своїх одноплемінців. Та невиправні сини Ізраїля, як тільки їм починало щастити, знову попадали в підступні пастки лжебогів.

Ізраїльські племена південного Ханаану підкорив арамський цар Хусарсафем *, і вони вісім років стогнали в неволі. Визволив їх після запеклих битв Гофоніїл із племені Іуди, котрий потім сорок років мирно й успішно був на посаді судді в Ізраїлі.

Гірша доля спіткала потомків Веніаміна. Цар моавітський Еглон в спілці з аммонітянами й амаликітянами захопив усю їхню територію і вісімнадцять років стягав з них важку данину. Тоді Аод, відважний муж з племені Веніаміна, вирішив покласти край цьому гніту. Аод був лівша. Причепивши собі меча з правого боку під пла-

---

* Царство Арам лежало в Сірії, тому дехто висловлював сумнів, чи цар Хусарсафем міг так здалеку прийти до південного Ханаану. Можливо, редактори Біблії допустили помилку, пишучи РМ (Арам) замість ДМ (Едом). Царство Едом межувало з південним Ханааном.

щем, він пішов до царя Еглона, нібито щоб передати йому від своїх одноплемінців дари. Придворна варта обшукала його, чи немає де в нього захованої зброї, але не обмацала правого боку, де звичайно ніхто не носив ні меча, ні кинджала. Гладкий деспот розсівся на троні, оточений придворними й одалісками. На прибулого ізраїльтянина він дивився з погордою, не підозрюючи, що той озброєний. Аод упав перед царем ниць і, віддавши дари, просив поговорити з ним віч-на-віч, бо нібито хотів сповістити щось дуже важливе.

«Таємне слово маю до тебе, царю»,— мовив він. І додав: «Слово боже маю до тебе».

Цар кліпнув підозріливо каправими очима і на мить замислився. Однак відразу подумав, що перед ним один з його численних нашіптувачів, які вештались серед потомків Веніаміна. Тому він кивнув придворним, щоб ті вийшли, а сам, зацікавлений, наставив вухо. Аод підійшов ближче, вдаючи, ніби хоче сказати йому щось потай. Але раптом видобув меча і так блискавично проткнув деспота, що той не встиг навіть крикнути. А коли гладке тіло, стікаючи кров'ю, зсунулося на кам'яну підлогу, Аод швидко замкнув двері зсередини на засув і втік через чорний хід.

Слуги терпляче ждали в передпокої, гадаючи, що цар розмовляє пошепки з таємничим чужинцем. Однак, коли розмова підозріло затяглася, сміливіші стали підслуховувати під дверима, аж, врешті, стривожені мертвою тишею, вдарили на сполох. Виламавши двері, кинулися навздогін за вбивцею, та було вже пізно. Аод встиг повернутися до своїх одноплемінців і, ставши на горі Ефраїм, подав сигнал до повстання. Скориставшись замішанням, викликаним смертю царя, ізраїльтяни вторглися до Моаву і, мов буря, налетіли на своїх гнобителів. У кривавій битві вони розгромили їх, вбивши десять тисяч моавітських воїнів. Народ обрав Аода суддею, і відтоді він правив у країні Ефраїма вісімдесят років.

ДЕБОРА — ІЗРАЇЛЬСЬКА ЖАННА Д'АРК. Тяжка була доля тих синів Ізраїля, що поселилися на південь від долини Єзреель. Цар Асору Іавін і його воєначальник Сісара захопили на узгір'ях цілий ряд фортець, які височіли над долинами й дорогами. Свої вихідні позиції вони використали для того, щоб відрізати ізраїльських

поселенців од комунікацій, приректи їх на голод і, кінець кінцем, підкорити собі. Племена Ефраїма, Веніаміна, Завулона, Іссахара, Неффаліма й половина племені Манассії мусили відробляти панщину і платити данину.

Так минуло двадцять років у поневіряннях і рабстві. Беззбройні, зневірені у своїх силах, ізраїльтяни вже втратили надію на те, що колись їм засяє день свободи.

У цей час великою популярністю користувалася Дебора, пророчиця, поетеса і вірна служителька Ягве. Вона жила на горі Ефраїм під пальмою при дорозі між Вефілем і Рамою. Там вона приймала посланців з усього Ізраїлю, давала мудрі поради, провіщала майбутнє і розв'язувала суперечки між племенами, родами й приватними людьми. Всі вірили, що устами пророчиці рече сам Ягве, отже, її поради й напучування сприймали як пророцтва. Ніхто тоді в Ханаані не мав такого авторитету, як вона.

Одного разу Дебора, в патріотичному запалі, надумала підняти народ на боротьбу за свободу. Вона відчувала в собі покликання до цього, вірила, що її голос, натхнений божим духом, поверне мужність підупалим братам, і вони повстануть на боротьбу за свободу.

У Кадеші, на землі племені синів Неффаліма, жив чоловік на ймення Варак, що славився своєю відвагою і досвідом, набутим у збройних сутичках з ханаанеями. Дебора обрала його воєначальником і закликала до себе. Але Варак не вірив у перемогу, не вірив, що ізраїльський народ, мучений сумнівами й тривогами, зможе перемогти ворога. Хіба що ізраїльтян поведе за собою вождь, здатний розбудити в них войовничий дух і віру в опіку Ягве. Таким вождем могла стати Дебора, пророчиця, яку всі шанували. Під її проводом боротьба з гнобителями набрала б релігійного характеру, стала б священною війною. Обміркувавши все це, Варак рішуче сказав:

«Якщо підеш зі мною, то я піду; якщо ж зі мною не підеш, не піду».

Дебору обурила поставлена умова, але вона прийняла її. Однак вона не простила воєначальникові зневіри й провістила, що Сісара, ханаанський воєначальник, загине не від руки Варака, а від руки слабосилої жінки.

Не всі племена відгукнулися на заклик пророчиці. І все ж зібралося десять тисяч воїнів, погано озброєних,

але готових на все. Присутність «матері Ізраїлю», як називали Дебору, збудила великий ентузіазм. Ізраїльська армія розташувалася на схилі гори Фавор. У цей час в долині з'явилася ханаанська армія на чолі з Сісарою. Попереду мчали дев'ятсот бойових, окутих залізом колісниць. Вони були ще грізнішими від того, що з обох боків до них було прикріплено гострі коси, які, мов траву, косили ворожу піхоту під час атаки. Однак ізраїльтянам пощастило. Через безперервні дощі ріка Кіссон вийшла з берегів і перетворила поле битви в болото. Варак повів свої загони в бій. Коли він опинився в долині, на нього рушили бойові колісниці ханаанеїв. Вони ґрузли в розмішаному болоті, а коні падали в багнюку, створюючи страшенне безладдя у власних рядах. Ізраїльтяни, скориставшись замішанням, кинулися на ворога і швидко розгромили його. На полі битви і під час втечі загинули майже всі ханаанські воїни; велика армія царя Іавіна перестала існувати.

Сісара зіскочив з колісниці і втік до Кадеша, де сподівався знайти притулок у Хевера, начальника дружнього клану кенеян. Але він не застав Хевера вдома. Хеверова жінка Іаїль запросила його до намету і вкрила плащем, бо, стомлений битвою, він хотів заснути. Та тільки він заснув, як жінка приклала йому до скроні гострий наметовий кілок і, вдаривши молотком, пробила наскрізь голову. Через якийсь час прибіг Варак і пересвідчився, що прибув запізно. Збулося пророцтво Дебори: не він, а жінка Іаїль убила Сісару. Від меча загинув також жорстокий гнобитель ізраїльтян — цар Асору Іавін. Після перемоги Дебора в натхненній пісні оспівала торжество Ізраїлю над ханаанеями. Не забула вона й про героїчний вчинок Іаїлі. Розповіла, як труп Сісари лежав у поросі біля ніг жінки, а в цей час його стривожена мати чекала повернення сина:

«Мати ж Сісари у вікно позирає, крізь решітку позирає і так промовляє: гаються щось колісниці, не тупотять коні! Розумні із її жінок їй відповідають, і сама вона відповідає на слова свої: певно, ще ділять здобич, по дівиці, по дві дівиці на кожного воїна; а здобич Сісарина — шати злотошиті, в мережках барвисті шати, зняті з плечей ворога».

Відтоді ізраїльські племена жили в мирі сорок років. І суддею їхнім була в той час пророчиця Дебора, оточена любов'ю вдячного народу.

Як скромний хлібороб став визволителем Ізраїлю. Здобувши волю, сини Ізраїля дуже швидко забули про добродійства Ягве і почали поклонятися ханаанським богам. Їх знову було покарано. Мадіанітяни, амаликітяни та інші кочові племена зі сходу переправлялися через Йордан і, ніби сарана, нападали на ізраїльські поля. Вони з'являлися щороку, коли саме починалися жнива. Їхні верблюди, дивні створіння, до того не бачені в Ханаані, паслися на луках і полях, витоптуючи посіви пшениці, городи, виноградники. Грабіжники з пустелі забирали все, що попадало під руки: харчі, худобу і в'ючних ослів. Беззахисні хлібороби тікали в гори, ховалися в ущелинах і печерах. Землю, яку щороку спустошували, врешті, було занедбано, в країні почалися голод і пошесті. Тільки через сім літ безперервних нещасть і бідувань змилувався Ягве над своїм народом.

У містечку Офрі, розташованому на території, зайнятій тією частиною племені Манассії, що не перейшла Йордан, жив ізраїльський хлібороб на ймення Іоас. Він поставив жертовник богові Ваалу, хоч сам і не був його палким прихильником. Син Іоаса, Гедеон, також не поклонявся Ваалові, однак, пригнічений нещастями Ізраїлю, втратив довір'я до Ягве. Одного разу Гедеон поспіхом молотив на току пшеницю, щоб запастися харчами і швидше втекти від мадіанітян у гори. Раптом перед ним явився ангел і сповістив, що Ягве довірив йому визволити ізраїльський народ.

«Мій володарю! — відповів на те Гедеон.— Як я визволю Ізраїль? Адже й плем'я моє у коліні Манассієвому найбідніше, і я у домі батька мого найменший».

Ангел запевняв Гедеона, що він переможе мадіанітян, але той домагався якогось знамення од Ягве. Гедеон поклав під дубом смажене ягня і прісний хліб. Ангел звелів йому віднести жертву на скелю. Після того як Гедеон зробив це, ангел торкнувся скелі жезлом і висік з неї вогонь, який поглинув м'ясо й хліб. Уздрівши це чудо, Гедеон повірив у свою місію.

Уночі, коли жителі Офри солодко спали, він вибрав з-поміж своїх рабів десять найвірніших і прокрався до садиби батька. За допомогою двох волів він розвалив жертовник Ваала і вирубав священний гай, що оточував

його. Потім спорудив олтар для Ягве і приніс на ньому в жертву бика.

Уранці мешканці Офри побачили розвалений жертовник Ваала і, страшенно обурені святотатством, у гніві зажадали, щоб Іоас покарав Гедеона на смерть. Але Іоас, людина розсудлива, став умовляти їх:

«Так це ви хочете вступитись за Ваала, чи ж то вам його боронити? Хто за нього буде встоюватись, той умре ще до завтрашнього дня. Якщо він бог, нехай сам за себе постоїть...»

Слова ці переконали жителів Офри, і вони розійшлися по домівках. З того часу Гедеона жартома називали Єроваал, що означає «Нехай Ваал (сам) заступиться за себе». А коли з часом виявилося, що ханаанський бог не збирається мститися за зневагу, Гедеон став у Ізраїлі дуже авторитетною людиною. На його заклик відразу піднялися озброєні мужі племені Авієзера, а також племен Манассії, Асіра, Завулона і Неффаліма. Біля джерела Харода зібралося тридцять дві тисячі ізраїльського війська. Гедеон знав, як треба боротися з ордами грабіжників із пустелі. Він вирішив напасти на них зненацька з невеликим загоном готових на все сміливців. Численна, неповоротка армія, що складалася із мішанини народного ополчення, не здійснила б його планів. Всім, у кого серце не лежало до боротьби, Гедеон дозволив вийти з шеренг і повернутися додому. З війська вибуло двадцять дві тисячі ізраїльтян; на майдані лишилося тільки десять тисяч відважних воїнів, але ізраїльська армія все ще здавалася Гедеонові завеликою. Як вибрати з-поміж цих відважних людей найвідважніших? У цьому допоміг Гедеонові сам Ягве. Коли надвечір солдати пішли до річки напитися води, Гедеон уважно стежив за ними, стоячи поблизу на пагорку.

Більшість солдатів одкладали зброю і, ставши на коліна, зачерпували воду обома руками. Тільки деякі з них полягали на живіт і, не випускаючи з рук зброї, хлебтали воду просто з річки, як собаки. Це були загартовані в битвах воїни, завжди пильні й готові до несподіваних атак ворога. Їх було всього триста, але Гедеон вирішив тільки з ними вирушити на ворога, відіславши решту в тил.

Кочовики-мадіанітяни стали табором у долині Єзреельській. Сім років вони безкарно спустошували країну і тому особливо не береглися. Варту виставляли недбало,

а в таборі панував безлад. Між наметами сновигали чоловіки, жінки, діти, всюди було повно верблюдів, ослів і награбованої худоби.

Коли настала ніч, Гедеон повів свій відбірний загін у гори, звідки як на долоні видно було всю долину. Кожному зі своїх сміливців Гедеон дав баранячий ріг і смолоскип, схований у глиняному горщику. Поділивши воїнів на три групи, він наказав з трьох сторін підкрастися до ворожого табору. Опівночі, як тільки грабіжники повкладалися спати, було подано сигнал до атаки. Ізраїльтяни порозбивали горщики, витягли палаючі смолоскипи і водночас почали щодуху сурмити в роги та вигукувати грізні бойові кличі. Неймовірний гамір розбудив кочовиків. Впевнені, що їх оточила велика ворожа армія, вони з переполоху почали втікати за Йордан. Гедеон зі своїми воїнами кинувся за ними в погоню, по дорозі до переслідувачів приєдналися воїни інших ізраїльських племен, і зав'язалася кривава битва. Гедеон перейшов через Йордан, завдав завойовникам нищівної поразки, сплюндрував їхню країну і вбив чотирьох мадіанітянських царів.

Під час погоні трапився дуже прикрий випадок, що свідчив про боягузтво ізраїльтян і відсутність єдності між їхніми племенами. Зайорданські міста Сокхоф і Пенуел, щоб не накликати на себе помсти бедуїнів, не дали ізраїльським воїнам харчів. Гедеон вирішив їх за це покарати. Він наказав відшмагати міських старшин, як підлих негідників, різками з терну, а потім звелів катові добити їх мечем. Не помилував і всього народу. Вигубив його дощенту, а підступні міста зрівняв з землею, щоб їхні руїни назавжди були пересторогою для тих ізраїльтян, котрі б здумали вчинити отаку зраду.

У ворогів захопили величезну здобич. Племена Сходу, а особливо мадіанітяни, не тільки грабували. Вони були також хитрі купці й сприяли обміну товарами між азіатськими країнами та Єгиптом. Вони любили похизуватися своїм багатством, носили дорогий одяг, обвішуючись золотими прикрасами. Навіть верблюдам надівали золоті ланцюжки на шиї, а упряж оковували золотими платівками.

Ізраїльські племена піднесли своєму визволителеві царську корону. Це був перший випадок в історії Ізраїлю. Гедеон добре розумів, що серед його одноплемінців є багато супротивників монархії і тому відмовився од

Н. Пуссен. Врятування Мойсея. 1640 р.

Д. Феті. Мойсей перед палаючим кущем. Початок XVII ст.

Д. Бассано. Мойсей висікає воду із скелі. Близько середини XVI ст. ▶

Мікеланджело. Мойсей. 1513—1516 pp.

такої честі. Він тільки попросив, щоб із воєнної здобичі йому віддали всі золоті сережки. Перед наметом простелили плаща, воїни підходили по черзі й кидали по золотій сережці. Таким чином назбиралося тисяча сімсот сиклів золота (близько двадцяти семи кілограмів). Хоч Гедеон відмовився од корони, але насправді став спадковим монархом. Своєю столицею він обрав рідне місто Офру, звідки правив племенами, які визволив з неволі. А коли запанували мир і благоденство, він зрікся Ягве і з зібраного золота звелів одлити зображення Ваала. Храм в Офрі став релігійним центром держави. За звичаєм східних деспотів, Гедеон мав гарем — сімдесят жінок, з якими прижив сімдесят синів. Царював він повних сорок років.

Після смерті Гедеона влада перейшла до його синів, які правили разом. Проте до свого грона вони не допустили Авімелеха, бо він народився не в гаремі, а в домі наложниці у Сіхемі. Авімелех утік до матері і намовив своїх родичів по матері, щоб вони допомогли йому захопити владу і посісти місце батька.

«Що вам краще,— переконував він жителів Сіхема,— щоб панували над вами всі сімдесят синів Єроваалових, чи ліпше, щоб володів один? Пам'ятайте попри все, що я ваша плоть і ваша кість».

Родичі дали Авімелехові зі скарбниці храму Ваалверіфа сімдесят сиклів срібла, щоб він найняв військо.

На чолі свого війська Авімелех вирушив до Офри, здобув там перемогу і повбивав єдинокровних братів, за винятком Іофама, який устиг втекти до друзів, а потім ходив по країні й підбурював народ повставати проти узурпатора.

Авімелех був кривавий деспот, і незабаром його владарювання стало нестерпним. У Сіхемі народні маси зі зброєю в руках повстали проти міських можновладців, які допомогли Авімелехові захопити владу. Повстання очолив Гаал, син Еведів. Бунтівники захопили місто і влаштовували п'яні оргії в храмі Ваала. Вони спустошували навколишні поля й виноградники, а в горах робили засідки на царя і його людей.

Зевул, головний начальник міста Сіхема, відданий Авімелехові, вислав до нього таємно гінця і попросив надати військову допомогу. Цар розгромив повстанців, вирізав усе населення і обернув місто в руїни. Однак тисяча повстанців заховалися у високій вежі Ваалверіфа.

Узурпатор не міг захопити вежу і наказав підпалити її. Потім Авімелех пішов на місто Тевец, що підняло заколот. Жителі Тевеца заховалися у фортечній вежі, завзято захищаючись. В ту мить, коли цар наблизився до брами вежі, якась жінка кинула йому на голову уламок жорна. Тяжко поранений, Авімелех покликав свого зброєносця і, конаючи, сказав йому:

«Вийми з піхви меча твого та й завдай мені смерть, щоб не мовили про мене: «Жінка вбила його».

Отак після трьох років бурхливого царювання скінчив своє життя Авімелех, син Гедеона. Кров шістдесяти восьми синів Гедеона було відомщено.

ІЄФФАЙ — НЕЩАСНИЙ ГЕРОЙ ГАЛААДУ.

В околицях гористого Зайордання, між річками Арнон та Іавок, простяглася країна Галаад. Її жителі — ізраїльтяни, які завоювали Галаад за часів Ісуса Навіна, були скотарі — розводили овець і кіз. Якось у Галааді помер один ізраїльтянин, лишивши жінку й дітей. Коли сини підросли, вони вигнали з дому свого зведеного брата Ієффая, бо він був син розпутниці, а не їхньої матері. Вони навіть замірялися на його життя, щоб він не міг у майбутньому посягати на частку батьківського спадку. Ієффай на певний час утік і знайшов притулок в землі Тов, недалеко від верхів'я Йордану. Там він пристав до ватаги бедуїнів, яка грабувала людей і здирала з навколишнього населення данину. Незабаром він став отаманом цієї зграї і сіяв жах, чинячи зухвалі грабіжницькі напади.

У Галааді настали важкі часи для ізраїльтян. Вигнані колись племена аммонітян почали піднімати голову і відбивати втрачені землі. Вони нападали не тільки на Галаад, але навіть переправлялися через Йордан і спустошували землі Іуди, Веніаміна і Ефраїма. Вісімнадцять років терпів Галаад гніт і нещастя, а коли переповнилась міра терпіння, народ згадав про Ієффая, певен, що тільки він, непереможний отаман відчайдушних забіяк, може виступити проти завойовників і визволити співвітчизників з тяжкого ярма.

До Ієффая пішли галаадські старшини і попросили допомогти їм. Але він не забув колишніх кривд і відрубав:

«Хіба не ви зненавиділи мене і вигнали з дому батька мого?»

Старшини смиренно сказали, що вони погодяться на всі його вимоги, аби він тільки швидше допоміг їм. Тоді Ієффай зажадав, щоб його довічно обрали вождем і суддею племені. Умову було прийнято, й він одразу ж пішов до рідного міста Массіфа і створив там загони повстанців.

Ієффай закликав до боротьби й ефраїмітів, але ті нічого не відповіли йому. Сам він не відважився виступити збройно проти аммонітян і почав з ними переговори, щоб виграти час. Він вислав до них послів з вимогою, щоб вони перестали переслідувати ізраїльтян. Та аммонітянський цар сказав на це:

«Ізраїль, ідучи з Єгипту, відняв у мене землю від Арнону до Іавоку і Йордану: тож верни її тепер з миром».

Виходу не було, довелося вступити в збройну сутичку. Ієффай благав Ягве допомогти йому і урочисто присягнув, що принесе в жертву того зі своїх домашніх, кого першого стріне, повернувшись з походу.

Війна закінчилася повним розгромом аммонітян, двадцять міст, пасовиська й виноградники стали здобиччю галаадитян. Ієффай з тріумфом повернувся до Массіфа. Коли він підходив до свого дому, першою привітала його улюблена єдина донька. Вона радісно вибігла назустріч батькові, пританцьовуючи під акомпанемент тимпана. Ієффай був у відчаї. Розриваючи на собі одежу, він нарікав крізь плач:

«Горе мені, дочко моя! Як ти пригнула мене до землі! Ти ж то й занапастила мій супокій! Однак отверз я уста мої перед господом і не можу зректися».

Дівчина знала, що не можна ламати клятви, даної Ягве. Вона тільки попросила крізь сльози, щоб батько дозволив їй піти з подругами на два місяці в гори, де б вона могла оплакати свою долю. Так і зробили. Коли дочка повернулася, Ієффай виконав клятву: дівчина під розпачливий лемент усього народу віддала своє життя Ягве.

Відтоді у Галааді появився дивний звичай: ізраїльські дівчата щороку жалібною процесією ходили в гори, щоб чотири дні оплакувати там сумну долю доньки Ієффая.

Галаадитяни не простили ефраїмітам їхнього ганебного відступництва — ставилися до них з погордою і зневагою. Горді потомки Ефраїма виправдовувалися тим, що Ієффай нібито не попередив їх про те, що готується війна з аммонітянами. Однак їм ніхто не вірив, і, обурені, вони вирішили збройно розправитися з Ієффаєм та жителями Галааду. Якось вони переправилися через Йордан і вдерлися до Галааду. Однак зазнали там ганебної поразки і кинулися врозтіч.

Завбачливий Ієффай зробив засідки на всіх бродах Йордану, чекаючи на розгромлених ефраїмітів. Ті поодинці підходили до річки і запевняли, що вони не ефраїміти, а сини інших ізраїльських племен. Але галаадитяни знали, що ефраїміти не вимовляють приголосної «ш». Кожного з утікачів примушували вимовити слово «шібболет» (колос), і того, хто вимовляв «сібболет», убивали мечем.

У братовбивчій війні полягло сорок дві тисячі ефраїмітів. Після перемоги Ієффай Галаадитянин жив ще шість років і був суддею. Померлого героя поховали, як і належить, з великими почестями в його рідному місті.

САМСОН. Філістимляни прибули до Ханаану від моря і зайняли прибережну рівнину на півдні країни. П'ять їхніх царів правили в містах Азоті, Екроні, Аскалоні, Газі, Гаті. Невдовзі їм стало тісно на березі, і вони почали просуватися в глиб материка на землі Іуди й Дана.

Це були суворі, загартовані в боях воїни, до того ж закуті в залізо, яке ще мало знали в Ханаані. Незабаром вони взяли верх над сусідніми племенами, і протягом сорока років Ізраїль мусив терпіти їхній гніт.

У містечку Цорі жив собі тоді чоловік з племені Дана на ймення Маной, у якого була бездітна жінка. Якось засмученому подружжю явився ангел і провістив, що в них народиться довгожданий син. Але радісна новина була пов'язана з однією умовою: майбутній потомок мав стати назореєм — дати обітницю не пити вина і не стригти волосся.

Хлопчик, якого назвали Самсоном, ріс, мов з води йшов, поки не став найсильнішим серед сильних. Вірний клятві батьків, він склав обітницю назорея і, хоч не відзначався набожністю, не пив вина і не стриг волосся.

Природа наділила цього розкуйовдженого хлопчиська міцними м'язами, не поскупилася йому й на лукавство. Самсона завжди тішили оплески натовпу, і він вихвалявся своєю силою. Особливо полюбляв усілякі витівки — здебільшого грубі жарти. В той час, коли Самсон реготав до нестями, жертвам його гультяйських пустощів було зовсім невесело. Але вгамувати його ніхто не наважувався. Коли ж зачіпали його самолюбство, хлопець ставав несамовитий від люті. В таку мить він був небезпечний. Цей запальний, поривчастий зайдиголова мав, крім того, ще одну слабість: часто закохувався. Коли Самсон закохувався в якусь пустунку, то ставав сумирний, як овечка.

Як Самсон надумав одружитися. Самсон любив мандрувати по країні і одного разу вибрався до міста Фімнафа. Там він до нестями закохався у вродливу філістимлянку і захотів одружитися з нею. Самсон стрімголов примчав додому і просив батьків, щоб вони посваталися до любки. Старі ізраїльтяни обурені схопилися за голову: син і так завдавав їм немало прикрощів, а тепер йому ще заманулося оженитися на чужинці, дочці необрізаного філістимлянина. Розбещений одинчик не поступався і вперто вимагав од батька:

«Цю візьми мені, бо вона сподобалася мені».

Батьки, як усі батьки,— тяжко зітхнули і вдовольнили синову забаганку. Самсон став нареченим і частенько відвідував своїх майбутніх родичів.

Одного разу, коли він безтурботно простував стежкою поміж виноградниками, йому, рикаючи, заступив дорогу молодий лев. Силач роздер його на шматки і, ніби нічого й не було, пішов до Фімнафа, нікому навіть не розповівши про свою пригоду. Коли він повертався додому, то здивований побачив, що в пащі забитого лева гніздиться бджолиний рій, який уже наносив туди багато меду. Самсон приніс батькам соти з медом, не признавшись, де їх узяв.

Та ось настав жаданий день шлюбу. За філістимським звичаєм, весілля тривало сім днів. Під час одного банкету Самсон розважався з тридцятьма філістимлянами, відгадуючи загадки. Він побився з ними об заклад на тридцять сорочок і тридцять змін одягу, що вони не відгадають його загадки. І мовив:

«Вийшов харч з їдучого, солодощі із страшного».

Філістимляни були приголомшені. Три дні сушили вони собі голови над дивною загадкою і ніяк не могли збагнути, що мав на увазі Самсон. У розпачі вони звернулися до його жінки і сказали їй відверто:

«Ублагай чоловіка, щоб він розгадав нам загадку; інакше спалимо тебе і дім батька твого. Чи то ж для того тільки призвали нас, щоб обібрати нас?»

Що було робити нещасній жінці? Налякана погрозою, вона мусила вдатися до хитрощів, щоб урятувати батьківське добро. Жінка пішла до чоловіка і, вмиваючись слізьми, гірко жалілася:

«Ненависна я тобі, не любиш мене; ти загадав синам народу мого загадку, а мені не звірився».

Самсон викручувався, ухилявся од відповіді, пробував одбутися жартами і перевести розмову на інше, але жінка плакала, ластилася до нього і кокетувала з ним доти, поки чоловік не подобрішав і не розкрив їй таємниці.

Назавтра філістимляни знову зустрілися з Самсоном на банкеті і з переможною усмішкою сказали, що в загадці йдеться про вбитого лева з сотами меду в пащі. Самсон одразу здогадався, що пошився в дурні. Тамуючи лють, він удавано спокійно відповів:

«Коли б ви моєю телицею не орали, то й моєї б загадки не розгадали».

Найгірше було те, що треба було десь узяти програний заклад. Тридцять сорочок і тридцять змін одежі — не жарт. Батьки Самсона жили небагато і не могли йому допомогти. Розмірковуючи, як вийти із скрутного становища, Самсон врешті знайшов дуже простий спосіб.

Рано-вранці він пішов до Аскалона, вбив тридцять філістимлян і зняв з кожного одежу. Сплативши таким чином борг підступним гостям, Самсон навіть не глянув на облудну жінку й повернувся до батьків.

Через якийсь час гнів у нього минув, і Самсон став нудьгувати за своєю жінкою. Він подумав, що вона обдурила його без лихого наміру, а з примусу та з любові до батьків. Як же можна карати її за беззахисність і ненавмисну зраду?

Взявши з собою козенятко для трапези, щоб відсвяткувати примирення, він, не зволікаючи, подався до Фімнафа. Але там його чекала зовсім несподівана образа. Не володіючи собою від нетерпіння, Самсон одразу ж попростував до жінчиної кімнатки, але тут — о горе! — тесть заступив йому дорогу і сказав, що видав доньку за

іншого, гадаючи, що Самсон кинув її назавжди. Однак тесть усе ж мав серце і запропонував Самсонові руку молодшої доньки, ще вродливішої, ніж старша. Звістка дуже пригнітила силача. Він і слухати не хотів про молодшу, вродливішу дівчину; він зрозумів, що стоїть принижений на порозі опочивальні улюбленої дружини, що з ним повелися, немов з якимсь гульвісою. З ним, силачем з силачів, котрим захоплювалися земляки й чужинці. Як показатися на очі людям з такою ганьбою? Будь-що треба було змити її, відомстити насиллям і хитрощами винуватцям його горя й приниження. Обмірковуючи свій замір, Самсон похмурнів і зловісно проказав:

«Тепер не буду винен філістимлянам, коли заподію зло їм».

Так почалася війна силача з філістимлянами. Самсон не наважувався навідатися додому і, як вовк, кружляв на околиці Фімнафа, готуючись відомстити ненависному місту. Врешті йому спала на думку оригінальна шалена ідея. Він зловив у пастки триста лисиць, зв'язав їх хвіст до хвоста мотузкою, причепив до хвостів палаючі смолоскипи і погнав до міста. Перелякані звірі мчали як скажені, підпалюючи по дорозі лани хліба, виноградники і оливкові сади. Весь урожай філістимських хліборобів пішов з димом. Жителі Фімнафа у безсилому відчаї вбили колишню жінку і тестя палія. Самсон довідався про це і присягнув, що помста його буде жахлива. Довгий час він мучив філістимлян підступними нападами. Велетень виростав мовби з-під землі на дорогах, убивав перехожих і сіяв такий страх, що ніхто не смів носа висунути за міські мури.

Незабаром настав голод, міське життя було паралізовано застоєм і страхом. Через одного забіяку горде місто опинилося ніби в облозі. Філістимляни вирішили покласти цьому край. Їхнє військо вдерлося в Іудею і, загрожуючи спустошити країну, зажадало, щоб їм віддали до рук Самсона.

Боягузливі іудеї відразу ж послали три тисячі воїнів до гори Етам, де в печері переховувався розбійник. Іудейський воєначальник почав з ним переговори, гнівно картаючи його:

«Хіба ти не знаєш, що філістимляни панують над нами? Пощо ж ти нам таке вдіяв?»

«Як вони вчинили зі мною, так і я вдіяв їм»,— похмуро буркнув Самсон.

І додав:

«Присягніться, що самі не вб'єте мене».

Іудеї поклялися, що не вб'ють його, і він добровільно здався і дозволив зв'язати себе мотузками. Філістимляни зустріли полоненого лайкою й глузуванням. Самсон покірно терпів усі образи, але коли найзухваліші стали його шарпати й бити кулаками, він страшенно розгнівався. Напруживши м'язи, Самсон розірвав мотузки, мов нитки, схопив ослину щелепу, яка лежала поблизу на землі, і розлючений кинувся на мучителів. У нестямному гніві він гасав мов навіжений, з розмаху б'ючи направо й наліво, і кожен, хто попадав йому під руку, падав з розтрощеною головою.

Філістимлян охопив жах. Нелюдськи галасуючи, вони в паніці почали тікати. Бунтівник, скориставшись замішанням, знищив тисячу філістимлян.

Самсон був дуже задоволений собою; повертаючись до свого гірського лігва, він весело наспівував у такт ходи:

«Щелепою ослиною побив я натовп, два натовпи, щелепою ослиною убив я тисячу людей».

Та він недовго залишався в горах, бо вдячні земляки обрали його суддею. З того часу двадцять років правив він ними і був пострахом для філістимлян, які після ганебної поразки вже не наважувалися зачіпати його.

Пригоди Самсона в Газі. Самсон так вірив у свою силу, що сам ходив до філістимських міст. Коли він проходив вулицями, оглядаючи виставлені на продаж товари, то навіть поглядом не удостоював міську юрму, що злякано давала йому дорогу.

Під час своїх мандрівок він не раз заходив до Гази, велелюдного міста, яке розбагатіло на торгівлі. Якось він зустрів там вродливу блудницю, і вона так сподобалася йому, що він вибрався відвідати її. Звістка про те, що Самсон має намір ночувати в Газі, швидко облетіла філістимлян. Вони раділи, що нарешті заманули його в пастку. Коли настав вечір, міську браму замкнули й поставили біля неї вартових, які на світанку мали зненацька напасти на Самсона і вбити його. Але Самсон здогадався, що йому лаштують засідку, і вже опівночі непомітно вислизнув з дому блудниці.

Він повбивав вартових, які не чекали його так рано

і солодко спали, а важку міську браму зняв із завіс і на плечах виніс на вершину гори по дорозі до Хеврона.

Цей вчинок, котрий свідчив не тільки про незвичайну силу Самсона, але й про небачену спритність, ще збільшив його славу. А філістимляни стали посміховиськом в очах сусідніх народів.

САМСОН І ДАЛІЛА.

Самсон знову закохався і незабаром попав у пастку до іншої філістимлянки на ймення Даліла, що мешкала в долині Сорек. Підступна жінка не варта була його любові. До неї прийшли філістимські начальники й сказали:

«Умов його і вивідай, в чому його велика сила і як його подолати нам, щоб зв'язати його та впокорити; а ми дамо тобі за це кожен по тисячі сто сиклів срібла».

В корисливої жінки загорілися очі на думку про таке багатство. Вона почала очікувати слушної миті, щоб безвинно розпитати коханця про таємницю його великої сили. Однак Самсон тепер був уже обережніший із своїми любками, і не так легко було щось випитати в нього. Він захотів пожартувати з цікавої жінки і сказав їй, мовби дуже довірливо, що відразу втратив би силу, коли б його зв'язали сімома сирими тятивами.

Зрадниця ждала ночі, щоб здійснити свій задум. Коли Самсон заснув, вона зв'язала його сімома тятивами, а сама нишком вийшла з дому й привела філістимлян. Ускочивши до кімнати, вона закричала мовби з переляку:

«Самсоне! Філістимляни ідуть на тебе!»

Богатир схопився наче ошпарений з постелі, розірвав на шматки тятиви, якими був зв'язаний, і привітав глузливим сміхом змовників. Ті кинулися тікати щодуху. Даліла запевняла, ніби теж спала і що найвагомішим доказом її безвинності є те, що вона вчасно попередила його. Самсон удавав, що вірить їй, але коли пронозлива жінка і далі наполягала, щоб він розкрив їй таємницю своєї сили, надумав для розваги побавитися з нею, як кіт з мишею. Прикидаючись, що піддався її благанням і любовним клятвам, Самсон звіряв їй вигаданий секрет, як позбавити його сили, і безтурботно засинав у її обіймах.

Наприклад, одного разу Самсон сказав, що його

треба зв'язати новими мотузками, які ще не були у вжитку. Іншого разу він розповів про новий дивний спосіб знесилити його — треба заплести його волосся в сім кіс і заткати їх в основу ткацької рами, а потім ту раму прибити цвяхами до підлоги.

Після кожного такого випробування Даліла була осоромлена, а філістимляни мусили тікати під глузливий регіт насмішника. Та це була небезпечна забава. Хитра жінка вже знала, як дошкулити розбещеному коханцеві. Вона не виявляла до нього прихильності, псувала йому життя вередуванням і наріканнями, аж, врешті, довела його до того, що задля святого спокою випалив їй правду:

«До моєї голови не доторкувалася бритва; бо я назорей божий від матірного тіла. Коли б мене обстригли, тоді одступила б від мене сила моя; я став би малосильним, як інші люди».

Даліла відразу передала своїм землякам, щоб вони швидко прийшли з обіцяною грошовою винагородою. А сама тим часом приспала Самсона в себе на колінах і звеліла цирульникові постригти йому голову. Потім, розбудивши Самсона, зневажливо відштовхнула од себе і вигнала з дому. В цю мить підбігли філістимляни. Самсон кинувся на них, не знаючи, що вже обстрижений і що Ягве забрав у нього силу за порушення назорейської обітниці. Після короткої сутички філістимляни закували його в ланцюги, викололи очі і переможно повели в Газу. Безсилого, сліпого бранця спочатку виставили на посміховисько й зневагу натовпу, а потім вкинули до темного льоху, де він, прикутий до керату, мусив крутити жорна.

Героїчна смерть Самсона. Філістимляни вирішили вшанувати перемогу над своїм найбільшим ворогом жертвами і великим банкетом у храмі бога Дагона. Це була висока споруда, яку підпирали міцні стовпи. Просторий двір оточували колони, партерні портики на першому поверсі і лоджії на другому. Там зібралося багато гостей, було гамірно й весело. Філістимляни, великі прихильники свят і банкетів, пили не тільки вино, вони полюбляли й пиво.

Гульбисько було в розпалі, гамір все дужчав, і рабам довелося немало попобігати, щоб вчасно наповнювати

келихи. Та ось захмелілі гості зажадали, щоб Самсон розважив їх музикою. Його привели з підземелля і вклали в руки семиструнну арфу. Сліпий велетень, пригнічений ганебною працею біля жорен, став у храмі поблизу двох колон і покірно награвав на струнах мелодію, яку колись співала йому мати. Але сп'янілі гуляки зовсім не слухали його. Вони привели Самсона тільки для того, щоб потішитися його приниженим виглядом і таким чином відомстити за страх, за всі кривди, яких вони зазнали від нього. Мелодія староєврейської пісні губилася серед п'яного вереску, брутальних глузувань і лайки, що сипалися на зневаженого богатиря.

Блідий, як труп, з порожніми орбітами, Самсон терпляче зносив образи. Здавалося, він став безпорадною і духовно зламаною людиною. Ніхто не здогадувався, що діється в його душі. Ніхто також не помітив, що в нього знову відросло волосся, джерело його великої сили.

Ворушачи губами, він пошепки благав Ягве:

«Господи боже! Зглянься на мене і дай мені, боже мій, ще тільки раз таку силу, щоб я за обоє очей моїх помстився заразом над філістимлянами!»

Потім він попросив отрока, який привів його з підземелля:

«Пусти мене обмацати стовпи, що підтримують будинок, обіпрусь я на них та відпочину».

Хлопець вдовольнив його прохання. Тоді Самсон обхопив руками дві колони і урочисто вигукнув:

«Умирай, душе моя, з філістимлянами!»

У храмі Дагона раптово запала тиша, люди схопилися на ноги й перелякано дивилися на сліпого. В цю мить Самсон напружив м'язи і щосили трусонув колони. Пролунав страшенний гуркіт, і храм розвалився, накривши руїнами богатиря і три тисячі філістимлян, які там бенкетували.

Іудеї викупили тіло героя, який волів краще загинути, аніж зневаженому жити в рабстві. Самсона поховали в могилі його батька Маноя і відтоді з гордістю згадували історію його життя.

Як люди з племені Дана викрали статую Ягве.

Одна вдова, що жила на горі Ефраїм, наскладала собі тисячу сто сиклів срібла. Як же вона

обурилась, коли побачила, що скринька порожня. Хтось украв усі її заощадження. В розпачі вдова прокляла невідомого злодія і благала Ягве, щоб він покарав того смертю. Тоді прийшов її син на ймення Міха, переляканий зізнався в крадіжці й повернув срібло. Мати одразу ж взяла назад прокляття й простила сина. Вона відлічила двісті сиклів із заощаджень, віддала їх плавильщикові, і той відлив з них невеличку статую Ягве, яку мати подарувала синові в нагороду за каяття.

Міха, всупереч забороні Ісуса Навіна, влаштував у себе святилище Ягве, а жерцем призначив свого сина. Але Міха не мав з того, як сподівався, великих прибутків. Навколишні люди не ставилися серйозно до жерця, який не належав до племені левітів.

Одного разу до Міхи прибув мандрівний левіт і попросив притулку. Він був родом з Віфлеєма Іудейського і блукав по світу, шукаючи роботи.

Міха відразу ж запропонував йому бути жерцем у своєму храмі, пообіцявши харчувати його і давати на рік десять сиклів срібла й дві зміни одягу.

В цей час людям племені Дана на півдні Ханаану було дуже скрутно. Їхніми сусідами були філістимляни, які з дня на день ставали все нахабнішими й агресивнішими. Данітяни наміридись переселитися в іншу, безпечнішу частину Ханаану. З цією метою вони вислали на північ п'ятеро своїх людей, які б пошукали місця для поселення. Дорогою посланці завітали до Міхи, оглянули святилище і стали розмовляти з жерцем. Те, про що вони довідалися від нього, дуже припало їм до вподоби. Як корисно і вигідно мати власний релігійний центр і бути незалежним від далекого Сілома. Проте вони нікому не сказали про свої думки і рушили далі в дорогу. Затрималися вони тільки в Лаїсі, місті на північному кордоні Ханаану. Земля там була дуже родюча, а люди не відзначалися особливою войовничістю.

Незабаром шістсот воїнів з племені Дана разом з родинами і всім добром вирушили на завоювання Лаїса. Вони зупинилися на горі Ефраїм і, коли настала ніч, пробралися в святилище Міхи, щоб украсти срібну статую Ягве й інше літургійне начиння. Левіт, який спіймав їх на гарячому, відразу збагнув, що в них йому ліпше житиметься, склав свої пожитки й пішов з данітянами.

Коли Міха вранці побачив, що його пограбовано, він скликав челядь і кинувся в погоню за грабіжниками. По-

мітивши їх здалеку, гукнув, щоб вони відразу ж зупинилися, але скоро зрозумів, що грабіжники здатні на все і краще їх не чіпати. Сповнений гідності, він повернув назад і рушив додому.

Данітяни легко захопили й зруйнували Лаїс, знищили його мешканців і звели на руїнах свою столицю Дан. Побудований там храм зі срібною статуєю Ягве став відомий у всьому Ханаані, незважаючи на те, що існував незаконно і жерці в Сіломі осуджували його. Та не було тоді вождя, рівного Ісусові Навіну, який би міг об'єднати роздроблений Ізраїль.

ЗЛОЧИН СИНІВ ВЕНІАМІНОВИХ. Біля підніжжя гори Ефраїм жив левіт, жонатий на жінці з Віфлеєма Іудейського. Подружжя не жило в злагоді. І, врешті, сварки скінчилися тим, що жінка залишила чоловіків дім і повернулася до батька у Віфлеєм.

Через чотири місяці левіт засумував за своєю жінкою і надумав помиритися з нею. Він нав'ючив на двох ослів сакви з зерном, хлібом, вином і вирушив у дорогу в супроводі хлопця-служника.

Тесть зустрів його з розкритими обіймами і кілька днів приймав у себе дуже гостинно. Жінка піддалася на вмовляння чоловіка, і примирене подружжя заквапилося назад, до свого домашнього вогнища біля підніжжя гори Ефраїм.

Під мурами Єрусалима їх застав вечір, і хлопець-служник порадив їм заночувати в місті. Але там жили ієвусеї, тому левіт сказав:

«Не підемо в місто чужинців, що не з синів Ізраїлевих, а простуймо в Гіву».

Гіва, гамірне місто, лежало на землі синів Веніамінових. Не маючи де переночувати, подорожні сіли на вулиці. В місті панував великий рух, але перехожі байдуже минали подорожніх з клунками і не мали наміру виявляти їм гостинність. Вуличкою проходив якийсь старий, повертаючись додому з поля. Стомлений цілоденною працею, зігнутий роками, він усе ж зупинився, щоб запросити подорожніх на нічліг. Він не належав до племені Веніаміна, а був ефраїмітом і жив у Гіві, де мав ділянку землі.

Завівши гостей у свій дім, дідусь поклав сіна ослам і запросив подорожніх вечеряти. В цю мить будинок

обступила ватага міських бродяг. Вони гатили кулаками в двері й вимагали, щоб їм видали чужоземців.

«Виведи чоловіка, котрий зайшов у дім твій,— грізно гукали вони,— ми розправимося з ним!»

Старий вийшов надвір і благав знахабнілих негідників:

«Ні, браття, не чиніть зла; коли чоловік цей зайшов до мене в господу, не подоба вам таке стидовище чинити. Ось у мене є дочка — дівчина, а в того чоловіка — наложниця; виведу їх вам; усмиріть їх і чиніть з ними, що хочете. Над цим же чоловіком не чиніть безчестя».

Напасники схопили жінку левіта і тримали її всю ніч. Удосвіта збезчещена жінка ледве дійшла до будинку ефраїміта і сконала на порозі. Левіт поклав її на осла і негайно покинув місто. Вдома він розрізав тіло замордованої жінки на дванадцять частин і розіслав усім ізраїльським племенам як доказ страшного злочину жителів Гіви.

Ізраїльтяни зібралися в Массіфі, щоб розглянути скаргу левіта. Посланці, які вирушили до Гіви, зажадали, щоб їм віддали злочинців, але сини Веніаміна з погордою відкинули їхню вимогу. За це їм було оголошено війну. Об'єднана ізраїльська армія підійшла до мурів Гіви, де зібралися війська повсталого племені.

Війна була довга й кривава. Два походи підряд закінчилися розгромом, на полі бою зосталися тисячі полеглих, і тільки в третьому поході, зробивши хитромудру засаду, ізраїльтяни здобули перемогу.

Ізраїльські воїни, розлючені впертим опором супротивника, страхітливо розправилися з веніамітами. Вони не пощадили нікого — ні чоловіків, ні жінок, ні дітей. Місто вони спустошили вогнем і мечем, худобу повбивали і будинки спалили дотла. Останній загін Веніамінових воїнів, що налічував шістсот чоловік, утік на вершину гори Ріммон, де чотири місяці завзято захищався. Врешті всіх веніамітів простили.

Перед тим як вирушити в похід, ізраїльтяни присяглися ніколи не віддавати своїх дочок за жінок злочинцям. Тепер, після того, як дощенту було вибито веніамітських жінок і дітей, присяга стала смертним вироком одному з дванадцяти колін Ізраїлевих, бо вона позбавляла шістсот веніамітів можливості одружитися і мати родину.

Старшини ізраїльських племен зібралися в Сіломі перед ковчегом завіту, голосно лементуючи:

«Чому ж, господи, боже ізраїльтян, сталося це зло в народі твоїм, що сьогодні одне наше коліно знищено?»

Кінець кінцем, було знайдено вихід із скрутного становища. Зайорданське місто Іавіс Галаадський відмовилося брати участь у війні. За непослух його слід було покарати. Веніамітам дозволили завоювати й вигубити чоловіків і жінок міста, а дівчат узяти собі за жінок. Так і сталося. Але виявилося, що було всього чотириста дівчат; двісті веніамітів знову лишалися без жінок. Старшини й на це знайшли раду: вони порадили веніамітам заховатися у виноградниках біля міської брами Сілома, де саме відбувалося якесь релігійне свято. За стародавнім звичаєм, дівчата виходили в поле і танцювали там обрядові танці, вшановуючи Ягве. Коли вони захопилися танцями й співами, веніаміти повискакували із засідки, схопили найвродливіших і забрали собі за жінок. Потім вони повернулися в рідний край і почали нове життя, зводячи з руїн і згарищ знищені міста і села. Отак і уціліло від загибелі покоління, що вело свій рід од Веніаміна.

ВІРНА РУФ З ГОЛУБИНИМ СЕРЦЕМ.

В епоху владарювання суддів у Ханаані почався голод. Один мешканець Віфлеєма, на йменння Елімелех, надумав шукати хліба по той бік Йордану і, забравши з собою жінку Ноему, двох синів — Махлонома і Хілеона та все добро, поселився в Моаві. Сини взяли собі за жінок моавітянок — Орфу і Руф. Та доля не була ласкава до родини Елімелеха: чоловіки незабаром померли, зоставивши без засобів до життя трьох удів.

Ноема скоро затужила за Віфлеємом, де народилася й прожила найкращі молоді роки. Від заїжджих людей вона довідалася, що там знову стало краще жити, і намірилася повернутись на батьківщину. З нею поїхали й обидві невістки. Стара Ноема дорогою докоряла собі за те, що забирає молодих удів в чужу країну, бо хтозна, що їх там чекає, і наполягала, щоб вони повернулися в Моав, де могли вдруге вийти заміж. Зворушені жінки розплакалися і поцілували добру свекруху. Та повернутися до Моаву згодилася тільки Орфа, а Руф зі сльозами на очах промовила:

«Не силуй мене покинути тебе і вернутись од тебе; куди підеш ти, туди і я піду, і де житимеш ти, там і я житиму. Твій народ буде моїм народом, а твій бог — моїм богом. І де ти помреш, там і я помру, і бажаю, щоб і мене там поховали. Чи так чи сяк вчинить зі мною господь, одна смерть розлучить мене з тобою!»

Ноема і Руф прибули до Віфлеєма в жнива, коли на приміських полях косили ячмінь. Вони були бідні й не мали чого їсти. Невістка, знаючи про стародавній привілей подорожніх, почала збирати колоски, що залишилися на стерні. З ранку до сутінок, крок за кроком ішла вона, нагнувшись, слідом за женцями, щоб не пропустити жодного колоска. А ввечері поверталася до свекрухи й готувала бідну вечерю з назбираного ячменю.

Якось уранці, коли вона збирала колоски, з Віфлеєма прийшов господар поля. Звали його Вооз. Він був родич померлого чоловіка Ноеми. Побачивши Руф, він запитав своїх людей:

«Чия це молодиця?»

«Ця молодиця моавітянка, що прийшла з Ноемою з Моавітського краю»,— відповіли женці.

Вооз був людина милосердна. Зворушений працьовитістю чужоземки, він не тільки дозволив їй збирати колоски, а й запросив щодня обідати з його челяддю. Нишком він навіть звелів, щоб на стерні навмисне зоставляли для неї більше колосків.

«Чим я запобігла ласки в очах твоїх,— запитала Руф,— що ти приймаєш мене, хоч я й чужоземка?»

Вооз відповів їй на те:

«Мені розповіли про все, що ти зробила задля своєї свекрухи після смерті твого чоловіка, покинувши батька твого, і матір твою, і вітчизну твою, прийшла до народу, якого не знала ні позавчора, ні вчора».

Зрадівши, Руф подалася додому, несучи шість мірок зерна й половину обіду, який лишила для свекрухи. Тоді Ноема призналася їй, що Вооз близький родич покійного Елімелеха.

«Чи не пошукати б тобі пристановища, щоб тобі жити в гаразді?»

У Ханаані був звичай молотити пшеницю вночі, бо тоді дув вітер, який одвіював порожні колоски від зерна. Ноема довідалася, що Вооз молотитиме наступної ночі, а після роботи заночує в стіжку. Ноема обмірковувала хитрий план дії. За порадою свекрухи Руф намастилася

запашними маслами, одягла чисту сукню, потім вийшла в поле, де на соломі, вкрившись плащем, спав Вооз. Руф підійшла навшпиньках, відвернула полу плаща і нишком лягла у нього в ногах. Опівночі Вооз прокинувся і був страшенно здивований, побачивши біля себе жінку.

«Ти хто?» — вигукнув він, трохи зляканий, бо не впізнав її в темряві.

«Я Руф, раба твоя,— відповіла тремтячим голосом жінка,— простягни крило твоє на рабу твою, бо ти мій родич».

Вооз одразу зрозумів, про що йдеться. За давнім звичаєм, він мусив узяти собі за жінку бездітну вдову близького родича. Вооз не мав причин ухилятися від цього звичаю, бо знав Руф як жінку цнотливу й працьовиту. Одначе у Віфлеємі жив якийсь ближчий її родич, що мав на неї право першості. Треба було спочатку запитати, чи не хоче він скористатися тим правом. Щоб з'ясувати це, Вооз попросив десять старшин у свідки і сів з ними біля міської брами. Близький родич Руфі був хлібороб і щодня виходив з міста працювати в полі. Вооз зупинив його, посадив біля себе і в присутності десяти свідків урочисто сповістив, що повернулася Ноема і що частина поля Елімелеха належить їй у спадок. Його треба оплатити, і для цього буде оголошено продаж поля, а він, як найближчий родич, має право першим купити його. У родича спалахнули очі. Як кожен хлібороб, він був жадібний на землю, тому й відповів не вагаючись:

«Я викуплю».

«Коли ти купиш поле в Ноеми, то повинен купити і в Руфі-моавітянки, жінки небіжчика, повинен узяти її собі за жінку, щоб ім'я померлого у спадку його відродити».

На ці слова родич скривився. Землю він, звісно, охоче придбав би, але не таким коштом. У нього й так уже була велика родина. Він скрушно розвів руками і сказав, що зрікається права першої купівлі на користь Вооза.

В Ізраїлі з давніх-давен існував освячений звичай: чоловік, що зрікався вдови по родичу, а також її посагу, знімав сандалію і в присутності свідків віддавав її своєму наступникові. Без цього символічного жесту зречення вважалося недійсним. Вооз для того й запросив родича Елімелеха, щоб той віддав йому свою сандалію. І тоді, показуючи її свідкам, враз промовив:

«Тепер ви свідки, що я купую в Ноеми все, що було Елімелехове, і Хілеонове, і Махлонове. А до того ще її беру собі за жінку Руф-моавітянку, Махлонову жінку, щоб збереглося ім'я померлого за його спадком...»

Старшини відповіли хором:

«Ми тому свідки. Нехай господь вчинить з жінкою, що вступає у твою господу, як з Рахіллю і як з Лією, котрі обидві збудували дім Ізраїля. Надбай багатства у Євфраті, і нехай славиться у Віфлеємі ім'я твоє».

Після того, як було виголошено ці обрядові слова, Вооз став чоловіком Руфі і законним власником спадку Елімелеха. Подружжя взяло в свій дім стару Ноему і жило дуже щасливо. Невдовзі Руф спородила сина, якого назвали Овідом. Його чекала вічна слава як діда царя Давида, який став найбільшим героєм ізраїльського народу.

ЕПОХА БОРОТЬБИ ТА ГЕРОЇЗМУ

Протягом віків гадали, що шоста книга Старого завіту — справжні записки Ісуса Навіна. Чи так це? Чи можна вважати її за вірогідне історичне джерело? На обидва ці запитання наука відповідає негативно.

Мовний аналіз тексту дав можливість точно визначити, що Книга Ісуса Навіна — це конгломерат кількох історичних переказів, які виникли в різні віки і в різних прошарках ізраїльського суспільства. До того ж редактори Біблії з часом не раз вносили зміни в ці джерела. Загалом переважає думка, що в основі Книги Ісуса Навіна лежать два документи: звіт про завоювання Ханаану, складений на початку IX віку до н. е., та опис поділу підкореної країни, який відбувся за часів Соломона. Іншими словами, Книга Ісуса Навіна з'явилася через кількасот років по смерті Ісуса Навіна.

Ми навмисне сказали «конгломерат», бо укладачі Біблії використовували документи некритично, не дбаючи про те, щоб якось зв'язати їх у логічне ціле. І через це в біблійних оповідях багато повторень і непослідовності, яка дезорієнтує читача.

Наведемо тут лише деякі приклади, найбільш варті уваги. Але кожен читач Біблії, коли це його зацікавить, легко може пересвідчитись, як багато в тій книзі всякої плутанини. Вона впадає в око при першому ж читанні тексту.

Ми довідуємось, наприклад, що після розгрому коаліції південного Ханаану ізраїльтяни зруйнували Єрусалим і вигубили його мешканців. Тим часом уже в наступній главі забутливі укладачі тексту спокійнісінько розповідають, що

Єрусалим не було завойовано і що ієвусеї жили там ще за їхніх часів. Це, зрештою, підтверджує і випадок з життя того левіта, який часто гризся із своєю жінкою. Повертаючись додому, він ішов смерком попід мурами Єрусалима. Було вже пізно, і хлопець-слуга порадив заночувати в місті. Левіт одказав йому так:

«Ні, не ввійдемо в город іноплемінників, які не з синів Ізраїлевих...»

Не можна забувати при цьому, що переказ виник через кілька, а то й кільканадцять років по смерті Ісуса Навіна, мнимого завойовника Єрусалима.

Так само і з містом Сіхем. Біблія розповідає, що наприкінці свого життя Ісус Навін зібрав там ізраїльтян і ще раз нагадав їм, щоб вони були вірні спілці з Ягве.

Але ж тепер ми вже знаємо, що після смерті Ісуса Навіна місто Сіхем ще довго лишалося в руках ханаанеїв. Деякі тлумачі Біблії, силкуючись вийти зі скрути, висловили припущення, що ті збори відбулися не в самому місті, а поблизу нього, в околиці, де буцімто вже осіли ізраїльтяни. Одначе це непереконлива гіпотеза. Компілятори біблійних текстів сучасне їм становище ніби спроектували в минуле. Сіхем належав тоді ізраїльтянам, тож легко могла виникнути думка, що так було і за часів Ісуса Навіна.

Відси, ясна річ, тільки один крок до легенди про те, що там начебто відбулися історичні збори. Адже Сіхем — це місто Авраама, місто, яке стародавні євреї оточували справжнім культом. Укладачі Біблії перенесли в Сіхем останнє діяння Ісуса Навіна — урочисте потвердження сінайської спілки і тим самим надзвичайно підняли релігійне та символічне значення цього міста, посилаючись якоюсь мірою на староєврейські традиції епохи патріархів.

Особливо багато разючих суперечностей ми знаходимо в тій частині Біблії, де згадується про ізраїльські завоювання в Ханаані. Єрусалимського царя Адоніседека спочатку вбивають за наказом Ісуса Навіна, а згодом він гине вдруге вже од рук Іудиного племені. Щоправда, в першому

випадку його названо Адоніседек (Книга Ісуса Навіна, гл. 10, ст. 1), а в другому — Адоні-Везек (Книга суддів, гл. 1, ст. 7), але йдеться, без сумніву, про одну й ту саму особу.

В першій главі Книги суддів плем'я Іуди захоплює також міста Газу, Аскалон і Екрон. І хоч ці міста лежали в прибережній низовині, вже в наступному стиху редактори Біблії повідомляють, що Іуда «завоював нагірну землю. А мешканців долини не зміг прогнати, бо у них були залізні колісниці». Згадані «мешканці долини» — це філістимляни, які не тільки не були тоді підкорені, а самі з часом уярмили ізраїльтян.

Збиті з пантелику цими суперечностями, питаємо, кінець кінцем: яке ж із тих міст завоював Ісус Навін, а яке — його помічники та наступники? І якими ханаанськими містами ізраїльтяни оволоділи насправді?

Коли ж, на додаток до цих сумнівів, ми згадаємо, що на час ізраїльського нашестя Єрихон і Гай давно вже лежали в руїнах і що питання про саму постать Ісуса Навіна дуже проблематичне, то впевнимося: шоста книга Біблії як історичне джерело зовсім невірогідна.

Сучасні наші вимоги до викладу історичного матеріалу не мають нічого спільного з поглядами редакторів Біблії. Компіляторів «святого письма» ніскілечки не цікавила історична правда в нинішньому значенні цього слова, не зв'язувала їх і хронологія. Вони бачили перед собою тільки одну мету: на вибраних прикладах показати, що, завойовуючи Ханаан, ізраїльтяни виконували свою обіцянку Ягве, отже, саме завоювання було подією релігійного характеру. Прямуючи до цієї мети, укладачі Біблії як хотіли поводилися з історичними матеріалами — одні обминали мовчанкою, інші переробляли по-своєму. І тому шоста книга Біблії стала збіркою переказів з релігійно-моральною тенденцією. Ці перекази повчають, що ізраїльтяни всім завдячують Ягве, який наглядав за ходом загарбницької війни ізраїльтян і, коли треба було, підтримував їх своїми чудесами. Керівник того нашестя Ісус Навін здобував перемоги тільки тому, що був вірним

богові Ягве. Під кінець свого життя він зміцнив сінайську спілку і помер в ореолі святості як мудрий учитель народу та незламний захисник Мойсеєвого спадку.

Беручи такий погляд за основу, укладачі біблійних текстів, певна річ, повинні були показати завоювання Ханаану як подію, що вже сталася. В їхній версії ханаанеїв або зовсім вигубили, або ж поневолили. То була цілковита перемога богообраного народу, перемога, що не припускала ні компромісу, ані будь-якого милосердя до підкорених. Ягве, зображений як суворий і невблаганний бог війни, велить своїм послідовникам не щадити навіть жінок, дітей і тварин. Згідно з воєнною клятвою «герему» [27], викладеною в приписах Книги второзаконня, у завойованих містах не залишали каменя на камені. Навіть цінну воєнну здобич пускали димом, а той, хто порушував священний закон «герему» і привласнював собі частку здобичі, жорстоко розплачувався за це: його — як то сталося, наприклад, з Аханом — спалювали на вогнищі.

Відзначимо принагідно, що було б помилкою, якби ми намагалися оцінювати ті події з позиції сьогоднішньої моралі. То була варварська епоха, коли воєнні звичаї дозволяли вбивати бранців і населення захоплених фортець, жорстоко калічити або вбивати царів, удаватися до підступів і зради. Так у ті далекі часи воювали, і це вважали за нормальне явище. З цього погляду ізраїльтяни були справжніми синами своєї епохи і нічим не різнилися від інших народів стародавнього світу. Тотальні війни вели вавілоняни, єгиптяни, ассірійці, а також, як ми знаємо з Гомера, греки.

А втім, пізніше ми впевнимося, що біблійні літописці, розпалені релігійним фанатизмом, дуже перебільшували жахи ізраїльських звірств. Уже Ісус Навін уклав угоду з мешканцями міста Гаваона, а з Книги суддів довідуємося, що в країні, як і доти, жило багато ханаанеїв.

У зв'язку з цим постає питання, чи таки справді Ісус Навін завоював Ханаан? Книга суддів — це, власне, історія визвольної боротьби із-

раїльтян з ханаанськими народами, які раз у раз накидали на них своє ярмо. А якщо так, то відповісти на поставлене питання можна тільки негативно.

То що ж, власне, зробив тоді Ісус Навін? Цю проблему аж на початку нашого віку розв'язала археологія. Першим сенсаційним відкриттям були єгипетські вази, на яких фараони виписували назви ворожих, а чи бунтівливих палестинських міст. Під час великих релігійних свят ті вази розбивали на знак прокляття. І це мало не тільки символічне значення, бо стародавні єгиптяни свято вірили, що знищення назви народу, міста чи імені окремої людини призводить і до справжнього загину їх.

Але для вчених важливим було те, що на черепках пощастило прочитати назви кількох ханаанських міст, згаданих у Біблії. Отже, хоча б з цього погляду Біблії можна було де в чому вірити.

Різні археологічні експедиції заходилися шукати названі ханаанські міста. Американці знайшли руїни Вефіля — міста, яке лежало за півтора кілометра від Гая. Розкопавши нашарування ще кількох культур, вони дісталися нарешті до руїн, що, без сумніву, належать до XII віку до н. е. Вчені натрапили там на сліди страхітливої пожежі: у руйновищах будинків лежав метровий шар попелу, а потрощені статуетки свідчили, що руйнівниками були чужоземні загарбники. Дальші розкопки показали, що Вефіль засновано в ранній бронзовий період, приблизно в той час, коли було зруйновано Гай. Дослідники Біблії висловлюють здогад, що літописці просто переплутали місто Гай з Вефілем. Ще за кілька віків до Ісуса Навіна місто Гай було зруйновано, і більше його так і не відбудували. Тим часом на руїнах Вефіля ізраїльтяни спорудили свої власні будинки.

В таких умовах легко могла виникнути думка, що руїни Гая — це пам'ятка воєнного походу Ісуса Навіна.

Крім того, розкопано руїни Лахіса, Еглона, Давіра, Хеврона та інших міст. І скрізь у верстві

XII віку до н. е. знайдено явні сліди насильства та пожежі. В 1956 році експедиція Єрусалимського університету наткнулася на руїни Асора, столиці нещасного царя Іавіна. Фортеця, в якій було безмаль не сорок тисяч мешканців, лежала на північ від озера Галілейського. Археологічні розкопки дали можливість установити, що в XVII віці до н. е. тут господарювали гіксоси, завойовники Єгипту. Широкий майданчик і залишки стаєнь свідчать, що там стояв сильний військовий загін з колісницями і кіньми.

Одначе найважливіше для нас те, що Асор у XII віці до н. е. теж став жертвою великої пожежі.

А от у Гаваоні слідів пожежі та спустошень не знайдено, і це потверджує біблійну оповідь. Адже Гаваон добровільно здався, і тому його не зруйнували. Цікаво, що розкопки потвердили Біблію і ще з одного погляду. У Книзі Ісуса Навіна (гл. 10, ст. 2) читаємо дослівно: «Гаваон був город великий, як звичайно місто царське...» Руїни знайдено в прийорданському селі Ель-Джібі, кілометрів за вісім на північний захід від Єрусалима. Гаваон займав велику територію, у ньому було багато вулиць, майданів, храмів і громадських будинків. Про заможність цього міста свідчить сила-силенна всяких виробів з міді, знайдених у гробницях та руїнах домів. Установлено також, що його мешканці вели широку торгівлю з іншими народами, бо поміж дзбанами, келихами, тарілями, статуетками, ножами, скарабеями і перснями знайдено безлік розмаїтого начиння з Кіпру та Сірії. Чим торгували городяни Гаваона? З руїн викопано кадуби, в яких вичавлювали виноградний сік, і печери, де зберігали муст; тож, як видно, гаваонітяни виробляли і продавали в чужі краї вино. На деяких глечиках вирізьблено назву міста Гаваона. В них посилали вино закордонним покупцям.

Завдяки цим археологічним відкриттям стало ясно, чому жителі Гаваона капітулювали на не вельми почесних умовах. То були купці, яких гендель цікавив більше, аніж воєнне ремесло. І, здається, вони досягнули свого, хоч і коштом по-

літичної незалежності. Захисні мури і ще ряд архітектурних пам'яток, які добре збереглися до наших днів, промовляють за те, що Гаваон не зазнав сумної долі інших ханаанських міст — він процвітав і далі, коли там панували ізраїльтяни.

Якщо вже ми торкнулись археології, то варто згадати ще одну цікаву деталь. Ісуса Навіна, як відомо з Біблії, поховано у Фамнаф-Сараї, на горі Ефраїмовій. Септуагінта, окрім того, зазначає, що в могилу йому поклали кам'яні ножі, якими в Галгалі обрізали ізраїльтян. І ось 1870 року в одній із могильних печер, відкритих у тій же місцевості, знайшли багато кам'яних ножів. Звичайно, було б помилкою, якби ми поспішили зробити з цього висновок, що та печера — гробниця Ісуса Навіна. Зате не виключається, що біблійна версія про обрізання має своє джерело у стародавніх культових обрядах, які виконувало осіле там ханаанське плем'я. Звичай обрізання виник у різних, зовсім незалежних один від одного стародавніх народів. Тож можна припускати, що за сорок літ, проведених у пустелі, ізраїльтяни геть забули про Мойсеїв наказ робити обрізання і відновили цей звичай тільки під впливом ханаанського племені у Фамнаф-Сараї.

Та вернімося до воєнних дій Ісуса Навіна. З'єднаймо на карті лінією ті міста, про які відомо, що вони згоріли у XII віці до н. е., і перед нами буде шлях його завоювань. Це дає можливість насамперед установити, що, всупереч твердженню Біблії, Ісус Навін підкорив далеко не весь Ханаан. Він ішов, як висловлюється автор книжки «А все-таки святе письмо має рацію» Вернер Келлер, «по лінії найменшого опору». Обминав сильні фортеці, захоплюючи переважно малонаселені гірські райони, як, приміром, обидва скелясті береги Йордану. Однак Ісус Навін не наважився захопити урожайні долини, які протягом майже двох наступних століть перебували в руках ханаанеїв. Між Іудейськими та Ефраїмовими горами і далі стояла на сторожі ієвусейська фортеця Єрусалим, а приморські міста загарбали філістимляни. Далі на північ свою незалежність зберегла федерація гаваонських міст.

Ізраїльські племена, які оселилися в північних районах країни, були одрізані від своїх одноплемінників низкою ханаанських фортець у долині Єзреель. Словом, долини зберегли перевагу над узгір'ями. Це сталося тому, що ханаанеяни були куди краще озброєні. Вони мали багато бойових колісниць, запряжених румаками, надзвичайно бистрих у тактичних діях і грізних для піших ізраїльських військ.

Отже, похід Ісуса Навіна мав скоріше характер ступеневого проникнення у менш заселені і слабо захищені землі Ханаану. Легендарний вождь, хоч його й підтримував Ягве, не довів до кінця завоювання того краю. Після його смерті окремі ізраїльські племена змушені були жорстоко боротися за своє існування, вони не раз попадали в ярмо до ханаанеїв, а в час мирного співжиття зазнавали на собі впливу їхньої набагато вищої культури і релігії. Про цю тривалу боротьбу з тубільним населенням розповідає Книга суддів.

Дивно, що слаборозвинений, кепсько озброєний народ взагалі міг вторгнутись у країну з високим рівнем цивілізації, в країну, де було так багато міст-фортець і чудово озброєного війська. А проте успіх ізраїльтян стане зрозумілий, якщо взяти до уваги політичне становище в тогочасному світі. За Ханаан, цей своєрідний міст поміж Африкою та Азією, завжди боролися дві великі держави — Месопотамія і Єгипет. Після вигнання гіксосів він протягом трьох століть був єгипетською провінцією. Фараони не змінили устрою, який існував у Ханаані. В укріплених містах правили місцеві владарі переважно чужоземного походження, натомість ханаанське населення, яке розмовляло мовою, близькою до староєврейської, обробляло землю і не мало політичних прав. Це був лад, який багато чим нагадує середньовічний феодалізм у Європі.

Всіх отих ханаанських царків Єгипет мав за своїх васалів. Дав їм відносну свободу, дозволив держати військові загони, озброєні бойовими ко-

лісницями, і навіть прихильно дивився на те, що ці правителі воювали один з одним. Адже інтриги та чвари поміж ними тільки зміцнювали гегемонію Єгипту і підносили його авторитет як найвищої третейської інстанції. Римський політичний принцип «divide et impera» [28] застосовували, як бачимо, ще єгипетські фараони.

У великих ханаанських городах стояли, одначе, єгипетські гарнізони й були намісники, головне завдання яких полягало в тому, щоб стягувати данину. А данина була нечувано тяжка. До того ж підкупні збирачі й самі обкрадали країну, прагнучи якнайшвидше збагатитися. Єгипетські війська складалися з найманих солдатів різних рас і народів. Часто-густо їм не давали платні, їх ошукували на продовольчому раціоні, тож ці вояки вешталися по селах і грабували, що тільки могли.

Ханаанеїв примушували працювати на будівництві палаців та укріплень, їх оббирали жолдаки; опинившись у становищі мало не рабів, жителі з кожним днем убожіли, населення в країні зменшувалось. Квітучий Ханаан поступово довели трохи не до руйнації.

Ці стосунки до певної міри відображено у Біблії — в деяких главах Книги Ісуса Навіна та Книги суддів. Окрім того, відомості про них дають нам клинописні таблички, знайдені в Тель-ель-Амарні, та археологічні дослідження. Будівлі того періоду, навіть палаци можновладців, досить убогі; міські оборонні споруди геть занедбані. Про загальну бідність свідчить і разюче мала кількість таких знахідок, як предмети розкоші. Під владою царків та їхніх єгипетських суверенів Ханаан перетворився на глуху, відсталу провінцію.

Ми вже писали, як Рамзес II по довголітній війні уклав мирну угоду з хеттами. Після його смерті на Єгипет напали індоєвропейські народи, так звані «народи моря». В своєму поході через Грецію та Малу Азію вони розтрощили хеттів, захопили узбережжя Середземного моря і вторглись у дельту Нілу. Фараонові Мернептаху пощастило відбити навалу, але тяжка боротьба

дуже ослабила Єгипет. За панування останніх фараонів XIX династії у країні настав хаос. У цей час вибухло одне з багатьох повстань пригнічених селян, ремісників і рабів. Єгипет розпався на кілька маленьких незалежних держав, за трон фараона точилася довга і запекла боротьба.

Нарешті владу над усією країною захопила XX династія. Другий фараон цієї династії Рамзес III відбив новий напад «народів моря», розгромивши їх у морському бою поблизу Пелузіума. Але його наступники, так звані рамзесиди, були правителі кволі і недолугі. В країні настало ще більше безладдя, люди жили в страшних злиднях, раз у раз вибухали заколоти, заворушення. Головними винуватцями того хаосу були жерці, які загарбали собі величезну частину орної землі і, засліплені егоїзмом, не хотіли дати продовольства голодному населенню.

Усі ці події призвели до того, що Єгипет зовсім втратив свій авторитет. Про те, як зневажливо ставилися в той час до єгипетської держави, ми дізнаємось із записаного на папірусі звіту єгипетського посла Унуамона, якого фіванські жерці вирядили в Ліван по кедрове дерево на священний човен бога Амон-Ра. Унуамон поплив морем до Бібла. Дорогою він причалив у порту міста Дора, і там один матрос геть обікрав його, забравши все золото й срібло, яке посол віз, аби заплатити за дерево. Злодій ховався в місті, тож єгиптянин зажадав, щоб його видали. Але місцевий правитель, напевно, волів зоставити здобич собі. Глузуючи прямо в очі з посла могутньої колись держави, він навмисне зволікав, і Унуамон, марно прождавши дев'ять днів, так і вирушив у дальшу дорогу.

Та куди гіршої зневаги зазнав він у Біблі. Правитель цього фінікійського порту, довідавшись, що посол приїхав без грошей, не тільки не дав йому дерева в борг, а навіть одібрав у нього корабель і повелів єгиптянинові як небажаному чужоземцеві негайно покинути місто. Позбувшись судна, Унуамон, певна річ, не міг виконати того наказу, коли ж він зібрався виїхати іншим судном, його арештували.

Після довгих знущань та причіпок, нарешті, домовились: Унуамон послав до Фів по гроші і товари для обміну, щоб повернути назад своє судно і купити кедрове дерево. Знаючи слабість Єгипту, владар Бібла заправив небувало високу ціну. Окрім золота і срібла, він одержав багато коштовних єгипетських виробів: десять царських шат із льону найвищого гатунку, п'ятсот сувоїв папірусу, п'ятсот волових шкур, п'ятсот бухт вірьовок, двадцять лантухів сочевиці і тридцять кошів риби.

Єгипетська могутність занепадала водночас із посиленням політичного хаосу в Азії. Хеттська держава розпалася під ударами «народів моря». Вавілонія, в якій правила династія Кассітів, була слабка, дедалі більша могутність Ассірії та Еламу становила для неї серйозну небезпеку. Це був один з тих дуже небагатьох періодів у історії стародавнього світу, коли в Ханаані не стикалися загарбницькі інтереси Азії та Єгипту.

Наслідком цього було те, що колишні ханаанські васали відчули себе незалежними суверенами. Прагнучи розширити свої невеличкі державки, вони запекло змагалися між собою за кожну п'ядь землі, за кожну прикордонну межу. Країна була політично роздрібнена і навіть у хвилини найбільшої небезпеки не змогла утворити спільного фронту оборони. Про цю роздрібненість свідчить Книга Ісуса Навіна, у якій сказано, що Ісус Навін убив аж тридцять одного царя.

На тлі тих політичних відносин успіх Ісуса Навіна стає цілком зрозумілий. Ісусові Навіну жодного разу не довелося стати перед лицем об'єднаних сил усього Ханаану, він весь час воював тільки з окремими царками або з місцевими коаліціями їх, нашвидкуруч зліпленими для спільної оборони. Ізраїльтяни перевершували їх не тільки своєю палкою войовничістю, але й чисельністю.

Слабість Ханаану крилася ще й у суспільному устрої, такому близькому, як ми вже згадували, до феодального. Стосунки, що їх застав Ісус Навін, багато чим нагадують період занепаду великої Римської імперії. Гноблені податками, зубо-

жілі маси італійського народу зустріли германських загарбників як визволителів. Адже ті несли з собою суспільну революцію та надії на краще майбутнє, прихід їх у всякому разі клав край пануванню продажної бюрократії, яка за останніх цезарів розрослася до безглуздих розмірів і висмоктувала з народу всі життєві соки.

З багатьох біблійних переказів можна зробити висновок, що в завоюванні Ханаану важливу роль відіграли дуже подібні чинники. Безперервні війни ханаанських правителів довели народ до злиднів. Зубожіли, як показують археологічні знахідки, навіть привілейовані верстви. Про це свідчать примітивно зроблені оборонні мури, житла, а передусім — та разюча обставина, що населення не мало предметів розкоші, ювелірних виробів і дорогої кераміки. Причиною цього були величезні податки для покриття воєнних витрат. Наймане військо, бойові колісниці, коні — все це потребувало значних коштів, і кінець кінцем мешканці Ханаану геть розорилися.

Уявімо собі тепер, яке становище тут було в час нападу ізраїльтян. Селяни і ремісники, вимучені міжусобицями, не хотіли більше воювати. Силою взяті до війська, вони боролися абияк і при нагоді втікали з поля бою. То ж була війна не їхня, а їхніх панів, які мали що втрачати. Зате ізраїльським завойовникам населення, можливо, навіть симпатизувало: адже ті були такі самі прості люди, а до того ще й розмовляли семітською говіркою, такою близькою до їхньої мови, що можна було вільно порозумітися з ними.

Але як же міг ханаанський народ симпатизувати загарбникам, котрі, за біблійною версією, вели жорстоку, тотальну війну, вбиваючи бранців і впень винищуючи мирне населення? Ми вже казали, що укладачі Біблії надто перебільшили жорстокість ізраїльтян. Прочитавши Книгу суддів, ми впевнимося, що невдовзі поміж ізраїльтянами та ханаанеями почалися змішані шлюби — завойовники швидко поріднилися з тубільним населенням і стали ревними поклонниками його богів. Навіть компілятори Біблії не здолали затушувати цього і тільки силкувалися пояснити,

що Ягве лишив у живих так багато ханаанеїв, аби покарати ізраїльтян за віроломність та порушення Мойсеєвих заповідей.

Отже, все промовляє за те, що широкі маси ханаанського народу таки справді прихильно ставилися до завойовників, а потім без ніякого опору примирилися з їхнім перебуванням у країні. Ці настрої, певно, стали однією з основних причин того, що деякі землі Ханаану було завойовано досить легко.

За Біблією, до звитяги Ісуса Навіна приложив руку сам Ягве, пособляючи ізраїльтянам усякими чудесами. Очевидно, укладачі Біблії хотіли тим підкреслити надприродний характер завоювання. Але й цим разом, так само, як і в багатьох попередніх випадках, вони не виссали з пальця тієї версії. Вони тільки по-своєму витлумачили деякі події, що справді мали місце під час загарбницької війни. У Книзі Ісуса Навіна маємо три таких чуда, і кожне з них можна пояснити цілком природно.

Першим чудом було те, що раптом спинилися води Йордану. У Книзі Ісуса Навіна (гл. 3, ст. 16) читаємо про це:

«Зупинилась тоді вода, що текла згори, і стояла як мур далеко, аж до міста Адома і аж до Сартана; та ж вода, що йшла вниз до моря пустельного, до Солоного моря, стекла зовсім».

На слід, який привів до пояснення цього чуда, вчених наштовхнула біблійна згадка про місто Адом. За двадцять п'ять кілометрів на північ од Ієрихона є брід через Йордан, його й досі називають Ель-Дамієг. На східному березі річки, окрім того, здіймається невеликий пагорок Тель-ель-Дамієг.

Обидві назви, без сумніву, походять від стародавнього Адома, руїни якого і справді недавно знайдено під отим пагорком.

Йордан тече там глибоким яром поміж стінами з вапна та глини. На обох берегах часто бувають підземні поштовхи вулканічного походження. І тоді трапляється, що скелясті береги

обвалюються в річку, утворюючи загату, яка затримує течію. В 1927 році така загата перегородила Йордан мало не на цілу добу. На північ од Ель-Дамієга зібралася сила води, а південна частина річки від загати до Мертвого моря стала в цей час така мілка, що її можна було перейти, майже не замочивши ніг.

З цього можна зробити висновок, що незвичайна подія при переході Йордану таки справді була, тільки спричинився до того не Ягве, а добре відомий у тій місцевості каприз природи.

Постає одне питання: чому укладачі Біблії жодним словом не згадують про землетрус? Мабуть, вони зробили це свідомо і з цілком певною метою. Ізраїльтяни, які жили в горах над Йорданом, добре знали, що саме біля містечка Адома скелі від землетрусу можуть обвалитись і загатити річку. Отож їх важко було б переконати, буцімто це сталося через якесь чудо. Укладачі Біблії відчували, що їхнє теологічне тлумачення цієї події може викликати сумніви, і тому обійшли в своєму описі те, що їх не вдовольняло.

Але всупереч їхнім зусиллям, народний переказ про землетрус усе-таки лишився, і ми подибуємо його в інших місцях Біблії. Так, наприклад, віщунка Дебора у своїй натхненній пісні перемоги каже:

«Коли виходив ти, господи, з Сеїра і йшов з поля Едомського, затряслася земля тоді» (Книга суддів, гл. 5, ст. 4).

А в сто чотирнадцятому псалмі, пов'язаному, здається, з легендами періоду Ісуса Навіна, знаходимо такі поетичні рядки:

«Йордан повернув назад, і скакали гори, як барани, і пагорки — мов ягнята».

Як бачимо, прогалину в описі, що його зробили компілятори Біблії, заповнено: Йордан зупинився внаслідок землетрусу, коли кам'яні брили пообвалювались од стін ущелини і перегородили русло річки.

Друге чудо — завалення мурів Ієрихона. Дослідники Біблії і в цій легенді вбачають відгомін подій, які відбувалися насправді. Але перш ніж викласти хоча б коротко гіпотези цих дослідни-

Ханаанейь. Дерев'яна скульптура з гробниці фараона Тутанхамона.

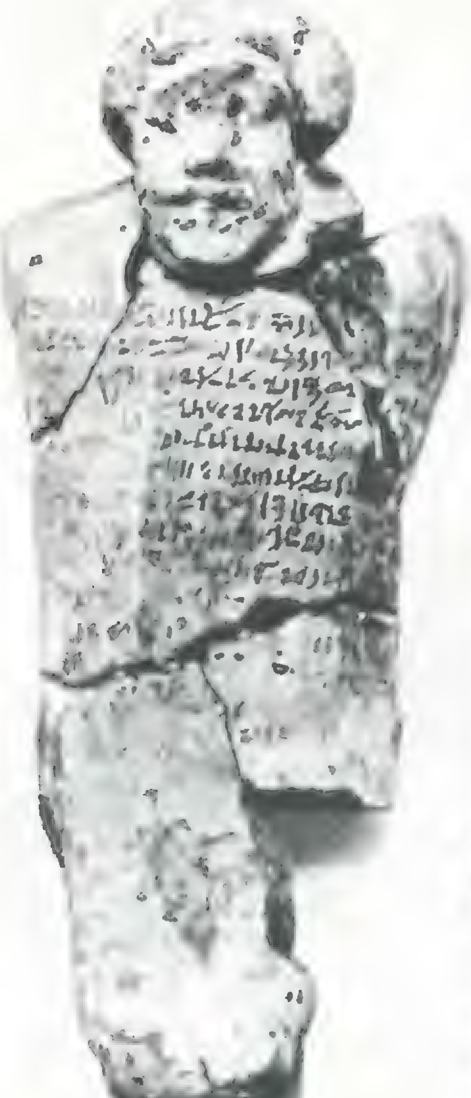
Статуетка бога з Угаріта.

Рембрандт. Саул і Давид. Близько 1665 р.

Єгипетська скульптура ханаанея, на якій написано прокляття ханаанським містам.

Розкопки Єрихона, найстародавнішого (близько 6000 року до н. е.) міста в світі.

◄ Ван-Дейк. Самсон і Даліла. Перша половина XVII ст.

ків, треба згадати те, про що ми вже говорили з іншої нагоди. Археологи, які відкрили Єрихон,— люди в цьому відношенні найбільш компетентні — рішуче твердять, що фортеця стала жертвою навали ще за сто років до вторгнення ізраїльтян, і тому біблійний Ісус Навін не міг бути завойовником її.

У зв'язку з цим припускають, що Єрихон зруйнували якісь інші староєврейські племена під проводом вождя, котрого теж звали Ісусом Навіном. Згодом обидві ті постаті було ототожнено, і сталося це в період гегемонії Іудеї, яка прагнула таким чином добитися політичної та духовної уніфікації староєврейських племен північного і південного Ханаану. Звичайно, разом з героєм північних племен Ісусом Навіном до скарбниці історичних переказів увійшла ціла низка оповідок про його подвиги, зокрема і розповідь про завоювання Єрихона. Отож, за цією концепцією, біблійний Ісус Навін — образ неоднорідний, складений з елементів, що належать до різних епох і не зв'язаних між собою староєврейських центрів.

Тепер, пам'ятаючи ці застереження, можна спинитись і на тому, що кажуть про єрихонське чудо археологи та історики.

Вчені, які відкрили Єрихон, висловлюють погляд, що фортеця, напевне, стала жертвою землетрусу і пожежі. Про це свідчать закіптюжені звалиська цегли та каміння, обвуглені куски дерева, а також грубий шар попелу, який покривав руїни найвищої культурної верстви. Крім того, в уцілілих частинах оборонного муру видно глибокі тріщини; дахи будинків завалилися, причому завалились, як видно, раптово, поховавши під собою речі щоденного вжитку.

Але це не відповідає тому, що сказано в Біблії. Адже Книга Ісуса Навіна твердить, буцімто оборонні мури повалилися від звуків труб і криків нападаючих. Аби узгодити біблійну версію з висновками археологів, знавці Біблії висунули іншу, переконливішу гіпотезу.

З клинописних документів ми знаємо, що мінування мурів — це один із найдавніших видів

техніки облоги. Під покровом ночі воїни підкопувались до фундаменту укріплень і ставили там товсті колоди. В потрібну хвилину їх підпалювали, і мури осідали у викопані канави. Це сіяло паніку серед обложених і відкривало атакуючим військам дорогу в місто.

Тож можна припускати, що цю тактику облоги застосовано і при штурмі Ієрихона. В той час, коли нападаючі підкопувались під мури, їхній воєначальник хотів, напевне, відвернути увагу обложених і заглушити ґук підземних робіт. Для цього він придумав дуже дотепну штуку: велів своїм озброєним загонам марширувати навколо мурів, супроводячи цей похід звуками труб та бойовими окриками. Знайдені в розкопках сліди пожежі зовсім не заперечують цієї гіпотези. Адже в Книзі Ісуса Навіна (гл. 6, ст. 24) читаємо, що ізраїльтяни, захопивши місто, «усе, що було в ньому, пустили пожаром».

Найбільше суперечок викликало третє чудо ізраїльського походу. Переслідуючи армію п'ятьох царів південного Ханаану, Ісусові Навіну довелося нібито спинити сонце і місяць, щоб вороги не могли утекти під покровом ночі. Навіть найзавзятіші фідеїсти [29] не наважувались твердити, що Ісус Навін мав таку владу над сонцем і місяцем. Тому шукали різних способів пояснити це чудо, виходячи з принципу, що Біблія, мовляв, книга правдива, тож і описане в ній явище природи мало бути в дійсності. Ми не можемо тут перелічити всі гіпотези. Для прикладу наведемо тільки одну з них, ту, яка свого часу мала найбільше прихильників. Вона зводиться до того, що густа градова хмара закрила небо і стало зовсім темно. Сонце, що було вже сховалося над обрієм, на мить вигулькнуло з-за хмари, промені його бризнули на похмуре небо, і здалося, немовби раптом розвидніло. З того несподіваного прояснення негайно скористалися ізраїльтяни, аби дощенту розгромити ханаанеїв. Пізніше народна фантазія додала до цього епізоду легенду, начебто Ісус Навін сотворив чудо — спинив сонце і місяць, щоб довести боротьбу до остаточної перемоги.

Але згодом виявилося, що тут сталося непорозуміння. Збуджений Ісус Навін радісно вигукує:

> Сонце, стій над Гаваоном,
> Місяцю — над Айялоном!
> І спинилось тоді сонце,
> І не йшов по небу місяць,
> Докіль божий люд помстився
> Над своїми ворогами.
> (Книга Ісуса Навіна, гл. 10, стихи 12, 13)

Одразу ж видно, що повідомлення про чудо має характер поетичної апострофи. Автор тих рядків намагався за допомогою метафори показати, яка велика була перемога Ісуса Навіна і до того ж така блискавична, така повна, що аж сонце й місяць з почуду спинилися. Подібні гіперболи дуже часто трапляються в стародавніх поемах, і, між іншим, у Гомера. Тим-то описане чудо не можна розуміти буквально; це просто собі стилістична фігура, яка пишномовно прославляє Ісуса Навіна.

Зрештою, після лінгвістичних досліджень зникли будь-які сумніви щодо цього. Виявилося бо, що наведені вище рядки — дослівне запозичення з «Книги праведного», яке набагато пізніше біблійні літописці вставили в оповідь про Ісуса Навіна. «Книга праведного» — це стародавня збірка гімнів та коротких епічних поем, яка була дуже популярна серед євреїв. Ще одне запозичення з тієї древньої антології знайдено у Першій книзі царів (гл. 1, ст. 18). Отак і розвіялась легенда про те, як чудом було зупинено сонце.

Книга суддів є продовженням Книги Ісуса Навіна; вона обіймає приблизно 1200—1050 роки до н. е., тобто період — за Біблією — від смерті Ісуса Навіна до початку монархічного ладу, що його запровадив Самуїл.

Проте укладачі Біблії не написали повної історії того періоду, не зв'язали фактів і подій у хронологічній послідовності. Так само, як і в попередніх книгах, вони силкувалися на вибраних

прикладах показати, як складалася доля ізраїльських племен, коли ті надуживали довір'ям Ягве і служили чужим богам. Отже, це антологія епічних оповідей, котрі дуже нагадують скандінавські саги. В них багато похмурої жорстокості, воєнного гамору, палючого дихання пожарів, бурхливих подій і конфліктів, а водночас і особистого героїзму, благородних поривань та глибокої людяності. Ми подибуємо в цих оповідях мотиви, добре знані нам з інших джерел. Дебора — це ж ізраїльська Жанна д'Арк; дочка Ієффая гине так само, як Іфігенія, що її приніс у жертву Агамемнон [30]. У Самсона багато таких же рис, як у Геракла, а гротескно-кошмарна пригода веніамітян — це немовби прообраз римської легенди про викрадення сабінянок [31].

Нагромадивши в одній книзі стільки жорстокості, безчестя і тривожних подій, укладачі біблійного тексту немовби зненацька схаменулися. Бо антологія цих похмурих саг завершується оптимістичною кінцівкою — пречудовною оповіддю про вірну Руф, оповіддю, яка ввійшла в Біблію значно пізніше і належить до періоду суддів. Ідилічна, повна заспокійливої тиші картина, де ми бачимо косарів на жнивах, коли вони сідають, щоб спільно підкріпитися по роботі, щиросердих хліборобів, добрих і лагідних жінок — як же вирізняється цей світ на тлі загальної анархії, аморальності і варварства. Сказання про Руф ніби нагадує нам, що в епоху суддів наперекір усьому існував нормальний світ чесних людей, які в тому загальному хаосі потрапили зберегти чистоту звичаїв, простодушність і людську гідність.

Хоч укладачі Біблії і пристосовували історію до своїх релігійних тенденцій, Книга суддів дає нам можливість досить докладно уявити собі картину політичних відносин, які склалися після смерті Ісуса Навіна. Насамперед ми дізнаємося, що ідея расової єдності, котру накинув ізраїльтянам Мойсей і підхопив Ісус Навін, не витримала випробування часу. Прасемітська племінна організація, яка спиралася на кревні зв'язки, була ще надто живуча, щоб зникнути навіть за нових умов осілого життя.

Племена мали свої окремі звичаї і традиції, навіть розмовляли різними говірками. Коли помер Ісус Навін і не стало спільного вождя, знову згадалися давні кривди, ожили упередження і сепаратистські тенденції. Цьому сприяло те, що внаслідок розкладу первісної общини і поглиблення класових відмінностей колишня виборна родова старшина перетворилася на спадкову аристократію. Вожді племен і родів прибрали собі титули «князь» або «начальник» з такими епітетами, як «могутній» чи «благородний». Саме ці привілейовані верстви почали спірки між собою, що врешті призвело не тільки до розколу ізраїльської єдності, а навіть до братовбивчих воєн.

Отже, для ізраїльтян це був період політичного безладдя і сваволі. У Книзі суддів читаємо, що в ті дні не було царя в Ізраїлі, кожен робив те, що вважав за справедливе. Французький вчений і письменник Даніель Рож у своїй книзі «Від Авраама до Христа» влучно зазначає, що «історія Ізраїлю в цей період розпадається на стільки окремих історій, скільки було племен».

Розпад ізраїльського народу на дванадцять племен, які безустанку сварилися між собою, був тим небезпечніший, що Ісус Навін підкорив не весь Ханаан, а тільки частину його. В самому серці країни зберегли незалежність могутні ханаанські племена, в руках яких були укріплені міста і найродючіші долини. Спочатку ізраїльтяни селилися в мало залюднених гористих місцях і як скотарі вели напівкочове життя. Вони не будували там мурованих домів, а жили в шатрах і дерев'яних куренях. Тільки зрідка ізраїльтяни завойовували собі територію силою зброї, переважно ж це було ступневе мирне проникнення пастухів-кочовиків у чужі краї.

Роз'єднані ізраїльські племена, полишені на власні сили, не могли, звичайно, боротися з владарями сусідніх маленьких ханаанських державок. Щоб оселитися десь поблизу, ізраїльтянам не раз доводилось визнавати гегемонію тих владарів і платити їм данину. Ця економічна і політична залежність часто переходила в справжнє гноблення, панщину і рабство. У Книзі буття зга-

дується плем'я Іссахар, що було наче «осел кощавий», якому «доведеться зігнути спину під тягарем і стати рабом, котрого женуть на роботу».

Книга суддів — це, власне, збірка оповідей про уярмлені ізраїльські племена, які довгі роки терпіли неволю, але врешті повставали і починали визвольну боротьбу під проводом своїх народних героїв, званих суддями. Біблія докладно розповідає про шістьох видатних вождів і згадує шістьох менших, про яких ми нічого, крім імен, не знаємо.

Суддів по-староєврейському називали «шофетім», од дієслова «шафат» — «судити». Але вони не тільки судили. Це був дуже давній титул, який у семітів надавали найвищим урядовцям адміністрації. У фінікійських містах щороку обирали намісників колоній — так званих суффетесів. Коли Карфаген одколовся від своєї фінікійської батьківщини і став суверенною торговою державою, там і далі правили суффетеси, яких щороку обирала торгова плутократія. Часом у періоди міжцарів'я їх обирали і в містах-державах Фінікії. Так, наприклад, було у Тірі, де в 563—556 р.р. до н. е. вони керували державою.

В Біблії це подано трохи інакше. Ізраїльські судді виступають там головним чином як хоробрі вожді повстань або партизани і тільки мимохідь — як цивільні правителі. Це були скоріше військові диктатори, які завдяки особистим достоїнствам мали великий авторитет серед своїх одноплемінців і в відповідну хвилину вели їх на боротьбу за волю. Влада їхня здебільшого не виходила за межі одного племені, хоч деякі судді змогли утворить тимчасові коаліції кількох племен для боротьби проти ханаанських гнобителів. Одвоювавши незалежність, судді як народні герої правили до кінця свого життя, але після їхньої смерті племена, як правило, знову попадали в ярмо ханаанеїв.

Далеко небезпечнішим од політичної неволі було те, що ізраїльтяни легко підпадали під вплив ханаанської культури та релігії — адже та-

ким чином ізраїльський народ міг втратити всі свої національні риси. З Книги суддів не зовсім ясно, чому так відбувалося. Укладачі Біблії, висвітлюючи це явище з позицій суворого ягвізму, зобразили ханаанеїв так, ніби це народ розбещений і дикий, а їхній релігійний культ — негідний і розпутний. Як же, виникало питання, могло статися, що ізраїльські племена, виховані в дусі моральних заповідей Мойсея, так легко збилися на грішну путь?

Доки наші знання про ханаанеїв базувалися головним чином на тому, що повідомляє Біблія, відповісти на це запитання було неспромога. Становище змінилося тільки завдяки археологічним відкриттям у Палестині. Розкопки показали, що у ханаанеїв була високорозвинена матеріальна культура, яка мало чим поступалася перед культурою Єгипту, Сірії та Месопотамії. В численних ханаанських містах процвітали торгівля і ремесла, там були чудові громадські споруди й палаци, якими пишалися городяни, міста підтримували торгові та культурні зв'язки і з іншими державами. Успішно розвивалось і хліборобство, скотарство, садівництво. По всій країні зеленіли ретельно доглянуті сади, в яких росли фінікові пальми, оливки, фігові та гранатові дерева, на схилах гір потопали в сонячному промінні виноградники, а в долинах люди вирощували всякі овочі. Відомо, що ханаанеї вивозили до Єгипту вино, оливу та овочі.

Археологічні знахідки свідчать також про високий рівень мистецтва і ремісницького виробництва. В руїнах ханаанських міст знайдено оригінально вирізьблені статуетки божків та богинь, світські портрети, ювелірні вироби із золота й срібла, барельєфи з слонової кості, фаянсовий посуд з образним орнаментом, а також майстерно різьблені речі щоденного вжитку — шкатулки, флакончики, стилети, топірці, зброю та розмаїту кераміку. Фараон Тутмос III в одному з написів, які збереглися до нашого часу, оповіщає, що він захопив у Палестині велику здобич — багато золотого й срібного начиння. В Беф Сані з руїн викопано прекрасну кам'яну

скульптуру — два леви, які борються між собою. Крім того, Ханаан славився гарними ткацькими виробами, фарбованими в пурпур — дуже цінний барвник, який виготовляли в тій країні.

Як ми вже відзначали раніше, ханаанська культура в XII віці до н. е. занепадала. А проте вона, певно, мала величезний вплив на ізраїльських кочовиків, які сорок років жили первісним життям мешканців пустелі. Ханаанеї із своїми велелюдними містами, де було повно чудових будівель і крамниць, безсумнівно, викликали повагу у цих простих скотарів. Тож нема нічого дивного, що ізраїльтяни, як оповіщає Біблія (Книга суддів, гл. 3, ст. 6), «брали їхніх дочок собі в жінки, а своїх дочок видавали за їхніх синів», бо таке родичівство вони, либонь, мали за честь для себе.

Але для тих маленьких державок Ханаану, які не здолали захиститися, навала ізраїльтян була катастрофою. Археологічні знахідки, які відносяться до того періоду, показують разюче пониження рівня ремесел і передусім — будівництва. На румовищах ханаанських міст загарбники ставили собі нужденні кам'яні житла, навіть без ринв. Ізраїльські племена, зрозуміло, не могли набути в пустині досвіду будівництва. До того ж їм заважав у цьому патріархально-демократичний лад: великі будівлі та оборонні системи в той час можна було спорудити тільки за умов, близьких до феодальних, використовуючи добре організовану рабську працю уярмлених народних мас. Ізраїльтяни ще довго лишалися вільними пастухами; щоправда, влада старшини племен уже стала спадкова, одначе вона ніколи не була така необмежена, як у правителів укріплених ханаанських міст.

Зрештою, вторгнення чужих племен на землі, заселені ханаанеями, мало викликати глибоке економічне потрясіння. Ханаанські міста розквітали головним чином завдяки торгівлі з іншими народами. І коли загарбники перетнули караванні шляхи, торгівля почала підупадати, а це спричинилося і до загального пониження добробуту.

Наслідки економічного занепаду відчувалися

ще кілька століть. Коли Соломон заходився будувати єрусалимський храм, йому довелося привезти ремісників, художників та будівельників із фінікійського Тіра. Тільки завдяки наполегливості того царя у країні знов оживилась торгівля, вийшли з занепаду міста, причому деякі з них, як-от Єрусалим, не поступалися вже навіть перед містами Сірії та Єгипту.

Як бачимо, археологічні знахідки пролили напрочуд ясне світло на ту роль, що її відіграли ізраїльські загарбники в Ханаані. Одне питання зосталося, проте, без відповіді: чому їх так легко привабила ханаанська релігія, про яку укладачі Біблії висловлювалися завжди з одразою і осудом?

Щойно 1928 року, коли в північній Сірії було відкрито руїни фінікійського міста Угаріта, і в цьому питанні настав рішучий поворот. Серед руїн учені знайшли кілька сотень клинописних табличок — документів, у тому числі й угарітською мовою. Прочитали їх, і виявилося, що то переважно релігійні тексти — гімни, молитви і міфологічні поеми. Це було величезне наукове відкриття, бо ж ті документи давали можливість одійти, нарешті, від небезсторонньої біблійної версії і відтворити справжню картину ханаанської релігії.

Що спільного було між фінікійською релігією і ханаанеями? Насамперед установлено, що Фінікія і Ханаан з погляду культури, релігії та етнічного складу населення становили собою єдине ціле. Ханаанські народи розмовляли переважно фінікійською мовою або ж дуже близькими до неї говірками. Окрім цього, вони поклонялися тим самим богам, що й мешканці Тіра, Бібла чи Угаріта. Отже, все, що було прочитано на клинописних табличках, природно, мало стосуватись і релігійного культу, який існував у Ханаані.

Фінікійці — семітський народ мореплавців, купців і мандрівників — уже в третьому тисячолітті до н. е. осіли на побережжі Сірії. Їхні портові міста Тір, Бібл і Сідон вели морську торгівлю. Кораблі фінікійців доходили до північно-західних берегів Африки і до Англії, вони нібито обпливли навіть африканський материк. Поміж

колоніями, що їх заснували фінікійські купці вподовж узбережжя Середземного моря, Карфаген зажив собі слави тим, що відколовся од метрополії і як незалежна морська держава почав боротьбу не на життя, а на смерть із Римською імперією.

За свою довгу історію фінікійці досягли дуже високого рівня культурного розвитку. І, незважаючи на месопотамські та єгипетські впливи, це була оригінальна культура. У фінікійських містах процвітало будівництво, ремесло і мистецтво. Художні вироби завдяки міновій торгівлі попадали в усі куточки тодішнього світу. Але найбільший здобуток фінікійців — це письмо, створене за алфавітною системою.

Розкопки в Угаріті довели, що релігія стародавнього Ханаану не була така погана, як то силкувалися втовкмачити укладачі Біблії. З документів постає багатий і мальовничий світ богів, повен поезії і драматичних колізій. Ханаанські боги та богині переживають ті самі страсті, що й звичайні смертні — вони кохають, ненавидять, змагаються між собою, страждають і вмирають. Не можна сказати, звичайно, що релігія проголошує високі моральні принципи. Як і всі різновиди стародавнього політеїзму, вона виражала наївні уявлення людини про таємничий смисл космосу, відбивала драматизм людського життя, сповненого особистих і суспільних конфліктів.

Фінікійський релігійний епос іноді дуже нагадує Гомера. Ось уривок, який оспівує Ваала:

> Вихилив келих напою чарівного,
> З ложа підвівся, радісно крикнув і заспівав,
> На кімвалах вторуючи, голосом ніжним співав.
> Потім на гору Запон він піднявся
> Й дочок своїх там уздрів — Падрію,
> Світла богиню, й Талію також — богиню дощу.

Найвищим фінікійським божеством був Ель — кровожерливий бог, немовби пойнятий жадобою нищення, а водночас добрий і милосердний. Але найбільші почесті складали, як ми вже знаємо, Ваалу — богові урожаю, дощу і плодючості худоби. Його жінкою була богиня любові та родючості Астарта, чи не найпопулярніша з богинь

стародавнього світу, яку в Ханаані визнавали ще й під іменем Ашери.

Ваал був богом шумеро-аккадського походження. У народів Сходу він виступає під різними іменами. Фінікійці називали його також Таммузом або Ешмуном, у Єгипті ми бачимо цього бога в образі Озіріса, а у греків це був прекрасний юний Адоніс.

Як випливає з пророцтва Ієзекіїля, Таммузові ще в 590 році до н. е. поклонялися на подвір'ї єрусалимського храму. В Біблії читаємо:

«І привів мене до входу у врата дому господнього, що к півночі, аж ось там сидять жінки, оплакуючи Таммуза» (Книга Ієзекіїля, гл. 8, ст. 14).

Про популярність цього бога свідчить передусім те, що його ім'я Ваал чи Баал було основою багатьох фінікійських, ізраїльських та карфагенських імен. Одному судді дали прізвисько Ієроваал, сина царя Саула названо Ієшабаал, а найбільшими героями Карфагену були Гасдрубал і Ганнібал.

У Тірі символами Ваала були два стовпи: один із золота, другий — срібляний. Згодом народна фантазія перенесла ті стовпи далеко на захід, до Гібралтарської протоки, а греки ввели їх у свої легенди як «Гераклові стовпи».

З культом Ваала були зв'язані чудові свята і релігійні процесії, які в драматичних образах відтворювали міфічну долю того бога. На початку осені бог смерті Мот викрадав Ваала і забирав його в своє підземне царство; і від того природа завмирала, наставала зима. Ханаанський народ оплакував померлого бога. Виражаючи свій розпач, люди шматували на собі одіж, калічили тіло і співали похоронні пісні. Але на весну богиня урожаю Анат у запеклій борні перемагала Мота і виводила свого мужа на поверхню землі. Тоді хлібороби влаштовували на честь воскреслого бога урожаю радісні процесії, співаючи гімни і танцюючи під звуки тамбуринів.

Міф про смерть і воскресіння бога урожаю відігравав велику роль не тільки у фінікійців та ханаанеїв. Згадаймо хоча б єгипетський культ

Озіріса та богині Ізіди, грецькі містерії, присвячені богині Деметрі та її дочці Персефоні, фрігійську богиню Кібелу та її юного чоловіка Аттіса, а також містичні обряди на честь Афродіти й Адоніса в елліністичну епоху.

Цікавий опис цього останнього культу дає нам у своїх спогадах грецький письменник Лукіан із міста Самосати (II століття н. е.): «У Біблі я побував у великому храмі Афродіти, де вшановували Адоніса. На пам'ять про його страждання люди б'ють себе в груди, стогнуть і виконують різні ритуальні дії, а по всій країні розлягається лемент. Та ось плач і голосіння вщухають. Адонісові влаштовують похорон. А на другий день кидають угору пісок і голять голови, як це роблять єгиптяни, коли вмирає Апіс. Жінки, які не хочуть, щоб їм голили голови, відбувають кару: певного дня чинять розпусту з чужими мужчинами і цю плату приносять у жертву Афродіті».

Поряд з Ваалом великі почесті складали в Ханаані богині родючості Астарті. Це була типова богиня-мати, яка є і в багатьох інших релігійних культах. Біблія називає її Аштарот і жорстоко засуджує, бо в культі тої богині чи не на першому плані стоїть сексуальність як головний аспект життя, і це вилилося в освяченій розпусті. Храми правили за публічні доми, в них «освячені» мужчини й жінки займалися проституцією. Дари за їхню службу надходили в храмову скарбницю як пожертвування божеству. Ці дії, власне, були наївним проявом почуттів простого люду, який вважав, що любострастя — річ цілком природна, і в усьому тому, що відбувалось у храмі, не вбачав нічого непристойного. Отже, культ Астарти зовсім не свідчив про моральну зіпсованість і розбещеність ханаанеїв, як це подають у Біблії суворі прихильники ягвізму.

В плеяді фінікійсько-ханаанських божеств усе-таки був один бог, який міг викликати справедливе обурення. Ми знаємо його під іменем Молоха. Це ім'я — перекручене семітське слово «мелех», що означає «цар». У шумерському Урі його називали Малькум, в аммонітян — Міль-

ком, у Сірії та Вавілонії — Малік, а в Тірі і Карфагені він виступав як Мелек-карт, що означає «цар міста».

Найстрашнішим у цьому культі було те, що його поклонники приносили в жертву людей, а особливо немовлят. Цими огидними обрядами найбільше уславився Карфаген. Археологічні розкопки показали, що в Ханаані приносили в жертву немовлят ще довго після ізраїльської навали. В Гезері знайдено ціле кладовище новонароджених. На кістках лишилися виразні сліди вогню. Спалених дітей клали потім у дзбани головою всередину і закопували в землю.

Ханаанська релігія була тісно пов'язана з часом сільськогосподарських робіт і намагалася розкрити таємницю ритмічного відродження та завмирання природи. Саме тому ізраїльтяни так легко піддалися її впливу. Переходячи від кочового життя до осілого, вони повинні були вчитися обробляти землю у ханаанеїв. Од них же ізраїльтяни узнали, що треба поклонятися місцевим божествам, аби забезпечити собі добрий урожай.

Ізраїльський хлібороб потребував підтримки і шукав її у богів, зрозумілих йому і прихильних до нього, богів, які підбадьорювали його серед турбот повсякденного життя. Мальовничий, пишний, мов прекрасне видовище, обряд, пов'язаний з культом Ваала і Астарти, збуджував уяву ізраїльтянина і більш відповідав його примітивній натурі, аніж пуританська релігія Мойсея.

Ці економічні та психологічні мотиви, які лежали в основі релігійного відступництва, стали причиною того, що ягвісти, власне, ніколи не здолали викорінити «ідолопоклонства». У Книзі суддів (гл. 10, ст. 6) читаємо, що ізраїльтяни «чинили знов те, що не до вподоби господові, і служили Ваалам та Астартам, і богам арамейським, і богам сідонським, і богам моавітським, і богам аммонітським, і богам філістимським, а господа покинули і не шанували його».

Доки ізраїльський селянин обробляв землю, він не хотів і не міг відкинути культу ханаанських богів. Час од часу віддавав Ягве те, що йому на-

лежало, але насправді хліборобові були ближчі сільськогосподарські боги, які з прадавніх-давен господарювали у Ханаані. В пророцтві Осії, що належить до VIII віку, є уривок, який прекрасно пояснює ці практичні мотиви. Читаємо там дослівно: «...бо казала (мати синів ізраїлевих): «Піду за полюбовниками моїми; вони ж бо дають мені хліб і воду, і вовну й льон, єлей і напитки...» А не знала вона, що це я (Ягве) дав їй хліб, і вино, і єлей, і примножив їй срібла й золота, з якого вони зробили собі Ваала» (Книга пророка Осії, гл. 2, стихи 5, 8).

З цього уривка видно, як глибоко закоренився серед ізраїльтян культ ханаанських богів. Він, як випливає з Біблії, існував протягом кількох віків єврейської історії і пережив навіть занепад Єрусалима в 571 році до н. е.

У Книзі суддів читаємо, що Іоас — батько героя Гедеона — мав у себе жертовник Ваала. Коли Гедеон знищив його і поставив на тому місці жертовник Ягве, ізраїльтяни так обурилися, що зажадали смерті героя. Але сам Гедеон, здобувши перемогу над ворогами, велів одлити золотий «ефод» — якийсь предмет ханаанського культу. Крім цього, з тієї ж книги ми знаємо, що мешканці Сіхема дали гроші Авімелехові на підготовку державного перевороту — сімдесят сиклів срібла із скарбниці Ваалового святилища.

В Массіфі відкопано руїни двох храмів — Ваала і Ягве; вони стояли недалеко один від одного, обидва відносяться до IX віку до н. е. Цікаво те, що серед руїн обох святилищ знайдено дуже багато статуеток богині Астарти. Це навело археологів на думку, що мешканці Сіхема зробили з неї жінку Ягве. І ця гіпотеза не така фантастична, як на перший погляд здається. Докази того, що такий синкретизм у ізраїльтян міг бути, дає пізніша епоха. Після занепаду Єрусалима група іудейських біженців осіла на єгипетському острові Елефантині, який лежав біля першого нільського порога поблизу Асуана. Іудеї збудували там спільний храм для Ягве та його

жони Астарти, яку названо ханаанським іменем Анат-Ягу.

Можливо, що в Сіломі, тодішньому центрі ягвізму, за панування верховного жерця Ілія теж визнавали культ Астарти. Адже в Першій книзі царів (гл. 2, ст. 22) читаємо:

«Був Ілій уже вельми старий чоловік, і чув він, що коять сини його всьому Ізраїлеві, і що вони пригортаються до женщин, які служили при вході у громадську скінію...»

Ісайя, як можна судити з його Пророцтва (гл. 8, ст. 3), подався до Єрусалима в один ханаанський храм, щоб мати дитину від жриці богині Астарти.

За царя Соломона в єрусалимському храмі поклонялись і Ягве, і Астарті, але їм поставили окремі жертовники. Навіть тоді, коли ягвізм відродився, за царювання Іосії і після його смерті (609 рік до н. е.), культу ханаанських богів придушити не змогли. Це потвердив і трохи збентежений пророк Ієремія, появившись у Єрусалимі по тому, як цей город спустошили єгиптяни та вавілоняни. На вулицях пророк бачив дітей, що збирали паливо — їхні батьки мали запалити вогнища на честь «богині неба», в той час коли жінки пекли святі коржики з витисненим на них зображенням Астарти. На докори пророка люди відповідали, буцімто вони повинні приносити жертви, щоб богиня давала їм більше харчів. І скаржилися, що відколи Іосія спробував придушити культ Астарти, на них весь час сиплються нещастя: халдеї спустошили Єрусалим, частину мешканців забрали до Месопотамії, а частині довелося тікати в Єгипет. Ієремія пояснював, що ці катастрофи і нещастя — божа кара за відступництво від Ягве, але це не справило ніякісінького враження на пригнічених іудеїв.

Вплив ханаанської релігії позначився, певна річ, на біблійній літературі. Так, наприклад, у двадцять дев'ятому псалмі помітно виразні сліди стародавнього угарітського гімну. Про це свідчать разючі збіги в ідеях, у назвах згаданих там сірійських місцевостей, а також мовні варваризми — елементи угарітської мови. Стихи

12—15 у п'ятнадцятій главі Книги пророка Ісаї — дослівні уривки з угарітської міфологічної поеми, знайденої в Угаріті. А в окремих біблійних висловах неважко впізнати ханаанські взірці. Деякі дослідники дійшли також висновку, що Пісня пісень — це збірка літургійних пісень на честь бога Таммуза.

Постає питання: як же за таких умов збереглася релігія Мойсея? Передусім треба пам'ятати, що, поклоняючись ханаанським богам, ізраїльтяни, власне, ніколи не відступали од бога свого народу. В багатьох місцях стояли поряд храми Ягве і Ваала. Деякі царі, як-от Ахав і Соломон, спорудили святилища ханаанським богам, а проте самі визнавали Ягве. Отже, це був явний політеїзм, де Ягве, залежно від обставин, посідав більш чи менш почесне місце в плеяді інших богів.

У цей період великого розброду, напевне, були непримиренні поклонники Ягве, які не піддалися широкій хвилі відступництва і навіть раз у раз рішуче піднімалися на захист своєї релігії. Коли Єзавель, жінка царя Ахава, переслідувала пророків ягвізму, царський слуга Авдій «узяв сто пророків та й ховав їх по півсотні чоловік у печерах і обмисляв їх хлібом та водою» (Третя книга царів, гл. 18, ст. 4).

Окрім жерців та левітів, давню Мойсеєву віру підтримували почасти братства набожних людей, які давали обітницю Ягве. Ми знаємо вже назореїв, бо саме до них належав Самсон. Назореї не пили вина, не стриглись, не їли страв, нечистих з погляду ритуалу, не могли торкатися мертвих.

Набагато цікавіше було братство рихавітів. Це потомки Іонадава, Рихавового сина, який за царювання Ахава винищував поклонників Ваала. Рихавіти не пили вина, не обробляли землі, не садили виноградників, мешкали собі в шатрах і жили первісним життям пастухів, рішуче засуджуючи схильність ханаанеїв до міського життя і ті згубні суспільні та релігійні наслідки, які з нього випливають. Звичайно, прагнення зберегти пастуший лад часів Мойсея було нежиттєвим

анахронізмом, і тому братство рихавітів не здобуло собі популярності серед ізраїльтян.

Пізніше, в період панування іудейського царя Іосії (640—609 роки до н. е.), єрусалимські жерці почали рішучу боротьбу проти відступників. Головне, чого вони добивалися, це запровадити теократичний лад і фактично правити країною від імені Ягве. Отже, по суті у них була політична мета. В релігійних же повчаннях вони наголошували на зовнішніх формах культу, на додержанні культового ритуалу і всіх обрядів.

Тільки під впливом морального вчення пророків ізраїльтяни ступнево поглиблювали свою релігію і кінець кінцем поставили її на щабель чистого, етичного монотеїзму. Ягве у їхніх віруваннях стає універсальним, єдиним богом у всесвіті. Отож староєврейський монотеїзм є досить пізнім і кінцевим підсумком тяжкого історичного шляху через віки поневірянь, страждань і політичних поразок.

Епоха суддів була для Ізраїлю періодом громадянських воєн і ослаблення релігійної єдності. Приголомшливу картину цих внутрішніх стосунків дають, зокрема, три оповіді: про різанину ефраїмітів біля йорданського броду, про винищення майже всього племені веніамітів і про кривавий державний переворот Авімелеха.

Останній переказ заслуговує на пильнішу увагу, бо в ньому ми знаходимо додаткові відомості про класову структуру ізраїльського суспільства і політичні течії, які стали провіщенням пізнішого монархічного ладу.

У Книзі суддів (гл. 8, ст. 22) читаємо:

«І сказали мужі ізраїльські Гедеонові: пануй над нами і ти сам, і син твій, і син твого сина, бо ти нас визволив із потали у мадіанітян».

Але Гедеон не прийняв запропонованої йому царської корони, хоча насправді став спадковим правителем. У своїй столиці він управляв як типовий східний деспот, мав великий гарем наложниць, з якими прижив сімдесят синів.

Чого ж у такому разі він не захотів формально взяти царський титул? Немає сумніву, що серед ізраїльтян у той час була певна група людей, які в монархічному ладі вбачали єдиний вихід з анархії і порятунок од загину. Вони вважали, що тільки централізована влада могла об'єднати ізраїльські племена для спільної боротьби проти дедалі більшої загрози з боку ворожих їм ханаанських народів. Але монархістів, як видно, було менше. Широкі народні маси боялися деспотизму і чіпко трималися за племінний сепаратизм. Гедеон, певно, зважав на ці настрої і тому не прийняв корони. Зрештою, він міг собі дозволити це, бо завдяки своєму особистому авторитетові і так мав необмежену владу над підлеглими йому племенами.

Історія Авімелеха показує нам, якою сильною була опозиція проти монархістської ідеї і в яких суспільних прошарках вона укоренилася найглибше. Авімелех, власне, був не цар, а узурпатор, який здобув владу за допомогою своїх родичів із Сіхема. На одержані від них кошти він набрав собі найманців, вигубив своїх единоутробних братів і запровадив небувало криваві порядки.

Але на престолі він пробув тільки три роки. Гасло до повстання дало те саме місто Сіхем, яке так багато помогло йому при державному перевороті. Чому саме його рідне місто? Уважно прочитавши відповідні місця Біблії, ми дістанемо сенсаційне пояснення.

У Книзі суддів (гл. 9, ст. 6) читаємо:

«І зібралися докупи всі городяни сіхемські і всі доми міста Мілло, зійшлись і обрали собі Авімелеха за царя».

Мілло — це не окреме місто, а тільки аристократичний квартал, де в чому схожий на грецький акрополь. Археологи відкрили такі квартали не тільки в Сіхемі, але й у Єрусалимі і в інших палестинських містах. Здебільшого це був майдан, вимощений камінням і оточений захисним муром, за яким стояли палаци сановників та аристократів.

Отже, знайшовся ключ до загадки. Насампе-

ред ми довідуємось про класове розшарування тогочасного ізраїльського суспільства. Крім того, з біблійного повідомлення незаперечно випливає, що монархістами були переважно представники привілейованих верств і що саме вони посадили Авімелеха на престол. Усі сумніви щодо цього розсіюють 23 і 24 стихи згаданої вище глави. В них сказано, що «городяни сіхемські перестали коритись Авімелехові, аби відбулася помста за сімдесят синів Ієровоамових, і щоб кров їхня упала на Авімелеха, брата їхнього, котрий повбивав їх, і на городян сіхемських, які помогли йому вбити братів його».

Словом, заколот городян міста Сіхем був народним повстанням не тільки проти узурпатора, але й проти своїх можновладців. Отже, ця боротьба мала характер соціальної революції. З того, як вона відбувалася, можна зробити висновок, що народ боровся надзвичайно запекло, не шкодуючи життя. Про широкий розмах та народний характер повстання свідчить і те, що в боротьбі брали участь навіть жінки. Саме жінка смертельно поранила Авімелеха, кинувши в нього камінь з вершини обложеної вежі.

Після Авімелеха мине ще багато часу, доки ізраїльські племена оберуть собі спільного царя, та й то оберуть, тільки зважаючи на дедалі більшу філістимську небезпеку. Але навіть і тоді, як можна судити з історії Самуїла, опозиція проти монархії лишалася така ж сильна і активна.

Книга суддів у тій редакції, яку ми знаємо,— твір відносно пізнього періоду, але в тексті його знаходимо чимало доказів, що основою для цього твору часто були стародавні документи й історичні перекази.

Прикладом може бути переказ про Дебору, ізраїльську віщунку і поетесу. В ньому використано два зовсім окремі, ба навіть суперечливі за своїм змістом документи: прозова оповідь про Іавіна та Сісару і переможний гімн героїні-пророчиці. В прозовій розповіді ворог Ізраїлю — асорський цар Іавін, а Сісара виступає тільки як

його воєначальник. Натомість у гімні Іавіна взагалі не названо, а Сісара там — суверенний владар. Зовсім по-різному оповідається про смерть Сісари: в прозовій частині він гине страшною смертю у сні, а в поемі його вбивають ударом ззаду в ту мить, коли він пив молоко.

За допомогою лінгвістичного аналізу тексту встановлено, що похмурий гімн перемоги, сповнений брязкоту зброї, а проте закінчений напрочуд людяним акордом — описом болісної тривоги матері Сісари,— що цей твір є однією з найдавніших пам'яток староєврейської літератури. Припускають навіть, що він виник одночасно з описаними подіями, отже, подає правдиву картину життя ізраїльтян у найраніший період їхнього поселення в Палестині.

Відгомін прадавніх часів знаходимо і в сказанні про трагедію Ієффая. Виконуючи обітницю, Ієффай приніс у жертву Ягве свою дочку. Немає сумніву, що це був звичай, який виник у дуже стародавню епоху історії людства.

Деякі дослідники, збентежені таким варварським вчинком біблійного героя, висунули гіпотезу, що дочку Ієффая насправді не позбавили життя, а висвятили на весталку в одному з багатьох на той час нелегальних святилищ Ягве. На їхню думку, і жалобна процесія ізраїльтянок, які оплакували смерть дівиці,— то просто запозичений у ханаанеїв обряд на честь богині родючості Астарти.

Проте єврейські знавці Біблії ніколи не тлумачили жертви Ієффая в символічному значенні. Єврейський історик Йосиф Флавій (I вік н. е.), а також Вавілонський талмуд (V вік н. е.) [32] розуміли жертву Ієффая дослівно, як справжній історичний факт. Хоч Біблія і суворо засуджує людські жертви як страхітливий злочин, вчинок Ієффая не був якимось одиноким явищем. Пророк Самуїл, наприклад, порубав на шматки царя Агага перед жертовником Ягве, а Давид повісив сімох Саулових синів, щоб одвернути голод. Не можна, звичайно, оцінювати ці факти, виходячи з нинішніх моральних уявлень або з етичних норм пророків періоду завершеного монотеїз-

му. Не забуваймо, про яку стародавню епоху тут ідеться. Це ж був XII, XI або X вік до н. е., вік Іфігенії і Клітемнестри, вік Троянської війни і учасника цієї війни — крітського царя Ідомея, який приніс у жертву Посейдонові свого сина, аби віддячити богові за те, що врятував од бурі морської. В духовному розвитку тогочасні староєврейські племена стояли не вище і не нижче від інших народів своєї епохи, в тім числі дорійців або ахейців.

Надзвичайно цікавим прикладом поєднання в одному переказі давніших і новіших мотивів є чарівна оповідь про вірну Руф. Численні арамеїзми в тексті промовляють за те, що ця оповідь виникла дуже пізно, либонь, уже після повернення ізраїльтян з вавілонського полону. Деякі дослідники Біблії дійшли висновку, що вона є своєрідним політичним памфлетом, де в алегоричній формі висловлено протест проти драконівських розпоряджень Єздри та Неємії, котрі не тільки не визнавали змішаних шлюбів, а навіть виганяли з Єрусалима іноплемінних жінок, що вийшли за євреїв. Автор цієї казки хотів нагадати іудейським фанатикам, що Руф — прабаба найбільшого ізраїльського царя Давида — була моавітянка, тож осуджувати змішані шлюби не можна.

Якщо так було й насправді, то автор використав тут набагато давнішу казку на ту саму або ж подібну тему, бо описані ним звичаї в післявавілонський період уже відмерли чи відмирали.

Право на колоски, що зоставалися під час жнив на стерні, було прадавнім привілеєм убогих, вдів, сиріт і подорожніх, привілеєм, який закріпив своїми законами Мойсей. Але відтоді, як ізраїльтяни почали селитися в містах і в суспільстві посилились класові незгоди, рідко хто додержував цього стародавнього звичаю. Деякі пророки, особливо Амос, Ісайя та Міхей, засуджували багачів за пригноблення бідноти.

«Чуйте се, ви, ненаситні, що раді б пожерти вбогих і погубити злиденних!» — вигукує Амос (Книга пророка Амоса, гл. 8, ст. 4).

Зображені в легенді ідилічні суспільні відносини, при яких хазяї-землевласники живуть у патріархальній згоді з своїми челядниками і дуже милосердно ставляться до убогих, уже тоді були пережитком.

Інший звичай був ще стародавніший. Ідеться про звичаєве право «левірат», яке належить до шлюбних законів. За цим правом брат померлого чоловіка повинен був одружитися з його бездітною вдовою. Якщо ж він не хотів, то вдова могла добиватися свого через суд. Руф вийшла заміж за Вооза по праву левірату, яке існувало до І віку до н. е.

З левіратом була зв'язана цікава процедура: якщо брат покійного чоловіка відмовлявся од своїх прав на вдову, він оддавав один свій черевик. Цей давно вже забутий формальний жест відбивав правові обов'язки тих часів, коли люди були неписьменні і не могли складати відповідних юридичних документів. А втім, у своїй найдавнішій формі цей звичай був дуже крутий. Якщо родич відмовлявся виконувати свій обов'язок, вдова силою знімала з нього черевик, плювала йому в обличчя і таким робом виставляла його на ганьбу перед усією громадою.

Торкаючись найцікавіших аспектів Книги суддів, ми навмисне відклали на самий кінець обговорення образу Самсона, бо його історія немовби вводить нас в історію Самуїла, Саула і Давида.

Самсон, безперечно, постать легендарна. Де в чому він схожий на двох героїв — шумерського Гільгамеша і грецького Геракла. Деякі вчені навіть припускають, що спочатку Самсон був якимось міфологічним божеством у дуже поширеному в Ханаані культі сонця. Ім'я Самсона етимологічно виводять із староєврейського слова «шемеш» і вавілонського «шамшу» — «сонце». Крім того, відомо, що в місцевості Бет-Шемеші, поблизу села, де народився Самсон, був храм бога сонця. Тож не виключено, що прообразом

Самсона став якийсь божок, відомий серед ханаанеїв.

Проте це не означає, що Самсон не є витвором староєврейської фантазії. Цей бундючний забіяка, невичерпний у витівках, простакуватий силач — яка ж то розкішна чисто народна постать! У його витівках і життєвих незгодах ми бачимо грубуватий гумор староєврейських пастухів і типову для Сходу любов до сповнених пригодами легенд.

Люди симпатизували Самсонові, сміючись оповідали про його любовні пригоди і захоплювались тим, як він залив сала за шкуру ненавидним філістимлянам. В образі Самсона відбилася також політична свідомість ізраїльтян в епоху суддів, епоху анархії, прагнення племен жити незалежно. Адже Самсон — не з тих вождів, котрі організовують опір гнобителям, як це робили інші судді. Його сутички з філістимлянами мають характер індивідуальної партизанської боротьби фанатика, який хоче помститися за справжню чи мниму зневагу. Спонукою його дій є не так патріотизм, як жадання звести особисті порахунки. І тільки наприкінці оповіді його образ виразно возвеличується, стає героїчний і воістину трагічний. В цьому глибоко хвилюючому фіналі вчувається немовби провіщення прийдешніх нових часів, коли під загрозою дедалі більшої філістимської небезпеки посварені ізраїльські племена збагнуть, нарешті, що їм конче треба об'єднатися до спільної боротьби за незалежність.

Самсон був зв'язаний обітницею назореїв. Так захотіли його батьки, коли він був ще немовля. Правда, в своєму житті Самсон виконував накази назореїв тільки зовні — не стригся і не пив вина. А в усьому іншому ніколи не керувався релігійними мотивами. Тож не можна сказати, що він був поборником ягвізму. В любовних пригодах з філістимлянками, у своїх партизанських виправах і в досить сумнівних з морального погляду хитрощах, через які так рясно лилася людська кров,— тут він сущий дикун і поганин. Не був Самсон ані мудрим суддею, ні

вождем племені, ані релігійною людиною, яка вирізнялася б своєю богобоязливістю.

Ось чому треба дивуватися, що укладачі Біблії внесли його історію до канонічних книг, виставляючи подекуди Самсона за взірець для наслідування. І не тільки внесли, але дуже натуралістично змалювали такі речі, котрі, власне, аж ніяк не підходять до «святого письма». Можна, звичайно, сказати, що Біблія зображає тут життя таким, яким воно було насправді. Але от притичина: саме тут Біблія напрочуд поблажливо трактує любовні пригоди ізраїльтянина з жінками інших народів і з неприхованим задоволенням схвалює його дикунські витівки.

Як же сталося, що цього неотесаного героя народних оповідей ввели в порядне товариство вождів, царів і пророків? Відповідь, думаю, дуже проста. Самсон став символом героїчної для ізраїльтян епохи боротьби з філістимлянами і так невіддільно зрісся з традицією народу, що його не можна було поминути.

Зрештою, ізраїльтяни боролися з філістимлянами за існування свого народу, а тим самим і за свою ізраїльську релігію. Тим-то й усе, що б не робив Самсон, набирало в очах ягвістів смислу і ваги релігійного акту.

Ми вже сказали, що Самсон — постать легендарна, але фабулу біблійної оповіді побудовано на канві історичних подій. Збройні змагання з філістимлянами позначали шлях ізраїльтян майже двоє століть і кінець кінцем завершилися перемогою царя Давида.

Донедавна у нас було мало даних про філістимлян. Але тепер завдяки великим археологічним відкриттям та розшифруванню єгипетських ієрогліфів і месопотамського клинопису ми досить докладно дізналися, що то за люди були і відкіля вони походили.

Щоб мати уявлення про філістимлян і зрозуміти обставини, за яких вони появилися в Ханаані, треба ближче ознайомитися з тією епохою, коли жив і діяв цей народ. Помагають нам у то-

му археологічні розкопки в пелопоннеських Мікенах, на Кріті, в Трої, Анатолії, Сірії. Адже вони стали джерелом багатьох знань про епохи, які раніше були нам зовсім невідомі.

В другому тисячолітті до н. е. на Кріті жив народ, який створив витончену культуру і заснував на Егейському морі наймогутнішу торгову державу. В той же час Пелопоннес заселяли племена, походження і мови яких ми не знаємо. Їх підкорили грецькі племена войовничих ахейців, закутих у бронзові панцири. Правителі ахейців спорудили з величезних каменів фортеці у Мікенах, Тірінфі та інших містах Арголіди. Грецький історик Фукідід пише, що ахейські племена були корсари, вони збудували собі могутній флот і стали небезпечним суперником крітян.

Починаючи з XV віку до н. е., ахейці під проводом Атрідів, до династії яких належав і Агамемнон, поступово витісняють крітян з їхніх колоніальних володінь на Егейських островах та узбережжі Малої Азії. В 1400 році до н. е. ахейці завойовують Кріт і нищать квітучу міноську культуру, названу так від імені легендарного царя Міноса. Близько 1180 року до н. е., по десятилітній облозі, вони перетворюють на румовище Трою.

А проте недовго тішилися ахейці своїми звитягами. З глибини Європи прийшли інші варварські грецькі племена, знані під спільною назвою дорійців, які пізніше стали історичними греками. Дорійці підкорили Пелопоннес, Кріт, Егейські острови і побережжя Малої Азії.

Під натиском їх на просторах Егейського моря відбулася одна з тих етнічних революцій, які викликáли великі переселення народів. Мешканців Балкан, Іллірії та Егейських островів виганяли з інших земель, і вони хвиля за хвилею подавалися на південь, шукаючи собі нові місця. Ті люди пройшли через Анатолію, Малу Азію, Сірію та Ханаан і дісталися до дельти Нілу. Фараон Мернептах розбив їх і примусив одступити.

Нова навала грецьких племен на Єгипет у 1191 році до н. е. була набагато страшніша. Незліченні орди войовників разом з родинами і всім

своїм добром сунули узбережжям Сірії і Ханаану, прикриті могутнім флотом вітрильників. Під їхніми ударами рушиться хеттська держава, а її столиця Хаттушаш — місто на річці Галіс — обертається назавжди в купу каміння і попелу. А далі здобиччю загарбників стає Кілікія з величезними табунами породистих коней, якими вона так славилась. Фінікійські міста Бібл, Сідон і Тір здаються добровільно і тому залишаються цілі. Перейшовши уздовж моря через Ханаан, загарбники вдираються в Єгипет і пустошать його північні території. Фараонові Рамзесу III (1198—1167 роки до н. е.) довелося зібрати всі свої сили, щоб зупинити навалу. Кінець кінцем він розгромив ворогів на суші і на морі, знищивши їхній флот у морській битві під Пелузіумом. Найбільшу з небезпек, які тільки загрожували Єгипту за всю його історію, було відвернуто, але Рамзесові уже не стало сил вигнати непрошених гостей із Ханаану та Сірії. І через те уціліла від розгрому частина прибульців змогла без перешкод зайняти родючу приморську рівнину в південному Ханаані та й прижитися там навік.

Випадково зберігся єгипетський документ, який містить надзвичайно цінні відомості про ті таємничі мандрівні народи. В Медінет-Габу, поблизу Фів, одкопано руїни храму бога Амона. Стіни його згори донизу вкрито написами і малюнками, котрі яскраво зображають драматичний хід боротьби фараона із загарбниками. Ми бачимо тут, як єгипетська піхота затято б'ється на суші з чужоземними войовниками, а тим часом на морі кораблі фараона здобувають рішучу перемогу над ворожим флотом. З палаючих вітрильників падають убиті і кидаються в море переляканi матроси.

На одній фресці намальовано запряжені волами важкі вози з жінками, дітьми і воєнною здобиччю. Отже, то було переселення народів у повному значенні цього слова. Чоловіки — високі на зріст, у них поголені обличчя, прямі, типово грецькі носи і високі лоби. На головах у воїнів — своєрідні шоломи з пташиних пер, трохи схожі на шоломи Гомерових героїв на стародав-

ніх барельєфах. Широкі та короткі мечі і малі круглі щити, як видно, теж грецького походження.

З написів на стінах дізнаємося, що єгиптяни називали загарбників «народами моря». В написах згадуються воїни племен «Доноя» і «Ахайва»; можливо, що під цими назвами криються відомі нам з грецької історії данайці та ахейці. Ми натрапляємо також на єгипетську назву філістимлян: «пелесет» або «прст». Незважаючи на ці дані, вчені не дійшли спільної думки щодо етнічного походження загарбників. Дехто вважає, що то була мішанина найрізноманітніших племен; якщо це й так, то в усякому разі можна не сумніватися, що вони перебували під впливом грецької культури і що серед них були також ахейці, котрих дорійці вигнали з Балканського півострова, з Малої Азії і з островів Егейського моря.

Після нещасливого походу на Єгипет філістимляни оселилися в Ханаані майже одночасно з ізраїльтянами. З Біблії ми знаємо, що вони зайняли родючі землі узбережжя на південь од гори Карміл. Їхні міста-держави — Газа, Аскалон, Азот, Гат і Екрон — утворили федерацію, яку по-грецьки називають «пентархія». Спрямовуючи свою експансію в глиб країни, вони скоро увійшли в конфлікт із сусідами — ізраїльськими племенами Іуди і Дана. І саме оті перші сутички творять історичне тло біблійної оповіді про Самсона.

Філістимляни, як відомо, становили серед «народів моря» відрубну, не дуже численну етнічну групу. Дослідники Біблії та археологи намагаються дізнатися про них більше і вже мають у цьому відношенні деякі успіхи. Розповімо коротко про наслідки їхніх дотеперішніх пошуків.

Згадаймо передусім, що Біблія твердить, буцімто філістимляни походять з Кріту. Пророк Амос каже, що бог вивів їх «із Кафтору» (Книга пророка Амоса, гл. 9, ст. 7), а ця назва означає Кріт (у вавілонських клинописних текстах — «Кафтара»). Сумніви щодо такого тлумачення назви «Кафтор» далі розвіює пророк Ієзекіїль, який прямо ототожнює філістимлян з крітянами.

Тож якби ми повірили Біблії, то дійшли б висновку, що філістимляни були ахейцями, які спочатку підкорили Кріт, а згодом під натиском дорійців покинули його.

На жаль, такі перекази часто бувають обманливі і не мають цінності наукового доказу. Дослідники звернули увагу на те, що деякі філістимські імена були іллірійського походження і що в Іллірії існувало місто Палесте. Саме в Іллірії почалося переселення дорійських народів, тому не виключено, що перед греками там жили філістимляни, яких загарбники вигнали звідти.

А тепер послухаймо, що на підставі розкопок у Сірії та Палестині каже нам з цього приводу археологія. У руїнах міста Угаріта знайдено гробниці з характерними егейськими, кіпрськими та мікенськими рисами. А от кераміка, викопана з руїн п'ятьох філістимських міст стародавнього Ханаану, переважно мікенська. Келихи і глеки прикрашено образним орнаментом чорного і червоного кольору на тлі ясно-жовтої поливи. Такий керамічний посуд був саме в Мікенах, місті Агамемнона.

Ще знаменнішими є інші археологічні знахідки. В оповіді про Самсона Біблія малює філістимлян як людей, що любили добре погуляти. Ми читаємо дослівно:

«А розвеселившись за трапезою, сказали: «Кликніть Самсона, хай посмішить нас». Тоді взяли Самсона з темниці, і він мусив їх забавляти, і поставлено його між стовпами... У будинку ж було повно чоловіків та жінок; були там і всі князі філістимські, а на даху зібралося до трьох тисяч чоловіків і жінок, що дивились, як забавляв їх Самсон» (Книга суддів, гл. 16, стихи 25, 27).

До цієї показної картини бучного бенкету археологія додала несподіване доповнення. В руїнах філістимських міст знайдено багато глеків для пива. У тих глеках були дзюбки з фільтром, який затримував ячмінну лушпу, що плавала у свіжозвареному пиві. Виявилося, таким чином, що в країні вина філістимляни охітніше вживали пиво, традиційний напій грецьких вояовників.

Які ж висновки випливають з цих фактів? Рішуче твердити, що філістимляни належали до великої родини грецьких племен, ми не можемо. Але, безперечно, вони довго були під впливом культури цих племен і перейняли собі їхні звичаї. Можливо навіть, серед філістимлян жили ахейські біженці з Арголіди, Іллірії, Малої Азії, Кріта, з островів Егейського моря. Напевно, це були скитальники грецького і негрецького походження, які, зазнавши поразки в Єгипті, об'єдналися, щоб спільно завоювати Ханаан.

Постає слушне питання: як же така маленька жменька загарбників не тільки удержала свої завоювання, але з часом навіть підкорила собі мало не весь Ханаан разом з ізраїльтянами? Їхня вищість була в тому, що вони привезли з собою таємницю обробки заліза. Залізна зброя і знаряддя дали їм рішучу перевагу над країною, яка перебувала ще в бронзовій епосі.

Одійдімо на кілька віків назад, щоб довідатися, як філістимляни оволоділи тією таємницею. Десь у Вірменських горах жило собі плем'я Кізвадан, яке в XIV віці до н. е. навчилося виплавляти залізо. Люди ті не зробили нового відкриття, вони просто знайшли спосіб виробляти залізо дешево і в великій кількості. В Єгипті і Месопотамії знали залізо уже в третьому тисячолітті до н. е., але воно траплялося так рідко, що його цінували дорожче від золота.

Хетти підкорили кізваданів і, звичайно, вирвали таємницю виплавлення заліза, яку ті берегли мов зіницю ока. Коли один єгипетський фараон, заприятелювавши з хеттським царем, попросив його відкрити таємницю, то одержав у відповідь тільки залізний стилет без будь-яких коментарів.

У XII віці до н. е. «народи моря» розгромили хеттське царство, захопили величезну воєнну здобич і, певна річ, дізналися про таємницю виплавлення заліза, яку так пильно берегли хетти.

Отож дорогоцінна таємниця попала і до філістимлян. У Першій книзі царів (гл. 13, стихи 19—22) читаємо:

«Жодного ж коваля не знайти було в усій землі ізраїльській, бо філістимляни боялися, щоб євреї не зробили собі меча або списа. І мусив кожен із усього Ізраїлю іти до філістимлян, коли хотів нагострити свого лемеша чи сапку, свою сокиру і свої рискалі, як часом вищербиться вістря лемеша, сапки, сокири чи рискаля. Тим-то і не було в день бою ні меча, ні списа у всього люду, що був із Саулом та Іонафаном...»

Як випливає з цих слів, філістимляни держали ізраїльтян у залежності, по-драконівськи захищаючи свою монополію на залізо. Це була монополія військова й економічна, бо ж ніхто в Ханаані, опріч них, не міг виробляти з заліза ні зброї, ані знарядь, потрібних у ремеслі та сільському господарстві. Правда, ізраїльтянам дозволяли купувати залізні знаряддя, одначе коли треба було їх полагодити або нагострить, то доводилося знову йти до філістимлян, а ті за свої послуги ще й дерли три шкури.

Хоч це й дивно, але археологія цілком підтвердила відомості, подані в Біблії. На території стародавніх філістимських державок викопано безліч різних речей із заліза, тоді як в інших місцях Ханаану вони трапляються рідко. Ця картина явно змінюється, як тільки починають розкопувати культурні шари з того періоду, коли Давид поклав край філістимській гегемонії. Відтоді залізо попадається часто і рівномірно по всій території колишнього Ханаану.

Перемога ізраїльтян означала водночас і економічний переворот як наслідок того, що перестала існувати філістимська монополія і семітські народи Ханаану вступили в епоху заліза.

Після двохсотлітньої боротьби філістимлян було переможено; з того часу вони відігравали тільки другорядну політичну роль, а проте не зійшли з сторінок історії. Це ж бо від них іде назва Палестини, введена згодом в офіційну римську номенклатуру. І тим філістимляни здобули несподівану перемогу: їх увічнили у назві краю, з яким вони стільки боролися і якого, незважаючи на всі свої зусилля, так і не здолали підкорити.

Золотий вік Ізраїлю

ВЕРХОВНИЙ ЖРЕЦЬ ІЛІЙ І НАРОДЖЕННЯ САМУЇЛА. В горах Ефраїмових було колись містечко Рамафаїм. Жив собі в тому містечку чоловік на ймення Елкана, і було у нього дві жінки — Анна і Феннана. У Феннани було кілька синів, і вона безустанку глузувала з Анни, що та бездітна. Раз на рік, коли вся родина вирушала в Сілом принести жертви біля господнього храму, зажурена жінка молилася Ягве, благаючи послати їй сина, і обіцяла, що віддасть його на все життя служити в храмі.

Верховним жерцем і суддею в той час був Ілій, муж благочестивий та богобоязливий, але вельми старий уже і немічний.

Одного разу, сидячи на дзиглику біля дверей господнього храму і гріючись на сонечку, Ілій побачив Анну. Жінка Елкани в своїй журбі молилася богові ревно, але тихцем — тільки губами ворушила. Це страшенно здивувало старого жерця — адже він звик до того, що паломники на повний голос виливали свої жалі та жадання. Тож він і помислив, що жінка прийшла до храму п'яна, та й почав їй дорікати.

Анна смиренно, як і годилося, відказала йому:

«Ні, панотче, я безщасна людина; ні вина, ні п'янкого трунку я не пила, а тільки горе серця мого вилила перед господом».

Ілія схвилювала сумна доля жінки, і він одіслав Анну, промовляючи:

«Іди собі з миром, бог Ізраїлів сповнить те, про що ти його благала».

Минуло десь коло року, Анна вродила сина і назвала його Самуїл. Як тільки хлопець трохи підріс, мати, пам'ятаючи свою обітницю, привела його в Сілом, щоб він до кінця свого життя служив Ягве. Вона передала жерцеві дари — трьох телят, три корці борошна та бурдюк вина, помолилась і, сповнена світлої радості, повернула в Рамафаїм.

А Самуїл відтоді почав прислужувати в храмі, готуючись і сам стати жерцем. Він завжди ходив у чистій білій одежі, бо мати частенько навідувалась у Сілом — то обпирала хлопця, а то приносила йому нове одіння.

Доброчесному Ілієві не судилося мати спокійну старість. Його сини, жерці Офні та Фінеес, поводилися

недостойно і завдавали йому багато прикрощів. Вони вимагали від паломників непомірно великих дарунків, а ще гірше — вели розпутне життя, пригортаючись до жінок, які стерегли ворота храму. Коли люди варили м'ясо, щоб принести жертву, вони тризубими виделками витягували собі з горшків найлуччі куски. Пожадливість, сваволя і розпутність Офні та Фінееса збурили весь Ізраїль. Ілій гнівно дорікав синам і закликав повернутись на путь праведну. А ті й не думали слухати його — чинили й далі всяке зло. Немічний, майже сліпий од старості Ілій страх як мучився, але не мав сили приборкати синів, а людям бачилося, що він потурає їм.

Зростаючи серед такої розбещеності, Самуїл, одначе, жив праведним життям і вірно служив Ягве. Паломники хвалили його, і з часом, коли Самуїл уже став молодим жерцем, слава про його праведність розійшлася по всьому Ізраїлю. Навіть Ілій, хоч і любив своїх звироднілих синів, покладав на нього всі надії і в глибині душі вважав його за свого наступника.

Самуїл так ревно служив богові, що й по ночах бував у храмі. Одного разу він почув якийсь голос, котрий кликав його по імені. Завжди готовий прислужитися, молодий жрець поспішив до Ілія, бо був певен, що то він гукав його. Проте виявилося, що верховний жрець спокійнісінько спав собі, а коли Самуїл розбудив його, той нічого не відав. Те саме сталося і на другу ніч. Тільки за третім разом Ілій збагнув, що то був голос Ягве. От він і навчив Самуїла, як той має поводитись, коли ще раз почує своє ім'я. Самуїл послухався його ради. Зачувши голос Ягве, упав ниць і поспитав господа, чого він жадає. І тоді жрець почув таке, що просто приголомшило його.

Вранці Ілій сказав, щоб Самуїл передав йому нічну розмову. Той спочатку ухилявся, але верховний жрець наполягав, і тоді стурбований Самуїл усе оповів. Ягве, розгніваний безкарністю негідних синів Ілія, поклав собі вигубити весь його рід.

Старий жрець похилив голову, пригнічений тяжким ударом долі, одначе смиренно мовив:

«Він — господь; що завволить — те хай і буде».

Чутка про те, що Самуїл розмовляє з богом, швидко облетіла весь Ханаан. Ізраїльські племена відтоді бачили в ньому божого помазаника, пророка і мудреця. Його побожність стала для них єдиною моральною опорою

в той сумний час, коли верховний жрець та його сини втратили довір'я народу.

Загибель династії Ілія. Філістимляни поневолили іудеїв і пішли війною проти племені Ефраїмового. В битві коло Афека вони здобули перемогу, поклавши трупом тисячі ефраїмітів. Тоді ефраїмські воєначальники згадали, що Мойсей та Ісус Навін ніколи не виступали на боротьбу без ковчега завіту, в якому жив сам Ягве. Поразку біля Афека пояснювали саме тим, що з ними не було ковчега завіту, отож негайно послали по нього в Сілом левітів на чолі з жерцями Офні та Фінеесом. Тільки-но золотавий ковчег завіту з крилатими херувимами зверху появився в таборі, воїни зустріли його радісними вигуками і знову поривалися до бою. Розгорілася друга битва. Але сподіванки не збулися — ізраїльтяни зазнали нової, на цей раз нищівної поразки. На бойовищі зосталося тридцять тисяч полеглих, а ті, що вціліли од розгрому, охоплені панікою, кинулися врозтіч. Проте найстрашнішою катастрофою було те, що ковчег завіту — священна скриня божа — попав до рук ненавидних і нечестивих філістимлян. З єгипетських часів покоління Іакова ще ніколи не знали такої ганьби і такого краху.

Ілієві було тоді вже дев'яносто вісім років. Старезний, сливе незрячий, він сидів на дзиглику при дорозі і ждав, чим кінчиться бій. Серце йому тремтіло за долю ковчега завіту, і хоч Ілій несхитно вірив у чудотворну силу скрині божої, а проте дорікав собі, що піддався умовлянням синів і дозволив узяти ковчег із храму господнього.

Нарешті прибіг захеканий і вкритий пилюгою воїн, один з тих, що уціліли в битві. Ілій почув про поразку, про смерть своїх синів і втрату священної скрині божої, упав непритомний із свого стільчика і зламав собі шию. Пробувши верховним жерцем сорок літ, Ілій умер. Невістка його, жінка Фінееса, яка була при надії, зазнавши такого потрясіння, теж умерла, але, конаючи, вона породила сина. Перед смертю її втішали, казали, що хоч вона і втратила мужа, зате оставляє потомка. Однак жінку пойняв страшний розпач — передусім через те, що ізраїльтяни втратили ковчег завіту, — і вже в передсмертних муках вона прошепотіла:

«Зникла слава Ізраїлева, бо забрали від нього ковчег божий».

Незвичайна доля ковчега завіту.

Зазнавши поразки під Афеком, ізраїльтяни впали в глибоку жалобу. Філістимляни захопили землі ефраїмітів і зруйнували Сілом — релігійну та світську столицю ізраїльських племен. У згарищі пропала десь і священна скінія Мойсея — єдине тепер святилище Ягве. Для ізраїльтян настав тривалий період рабства і гноблення, безпорадності і крайнього занепаду.

Але минув деякий час, і в цій похмурій безпросвітності поразки блиснув перший промінь надії. З філістимських міст почали надходити якісь дивні, збудливі почутки — люди передавали їх з уст в уста, із сельбища до сельбища, з міста до міста. Розповідали, що філістимляни привезли ковчег завіту в Азот і поставили його в храмі свого найвищого бога Дагона. Назавтра, прийшовши в храм, вони з жахом уздріли, що статуя Дагона впала додолу і лежить ницьма біля ковчега. Поставили її на місце. Але на другий день застали статую знову долі — лежала на землі, до того ж без голови й без рук — їх було поодбивано. І в цей же час у тому краї появилося безлік мишей, які пожирали урожай і розносили паскудну хворобу. Мешканці Азота звернулися до філістимських правителів і заявили, що вони хочуть за всяку ціну позбутися небезпечного трофея. Порадились владарі і перенесли ковчег у місто Геф. Але й там одразу почався жаский мор, од якого загинуло множество люду.

Нарешті небезпечну воєнну здобич підкинули місту Аскалон, проте мешканці його рішуче запротестували.

«Перенесли до нас ковчег бога Ізраїлевого,— нарікали вони,— щоб вигубити і нас, і народ наш!»

Скликали філістимські правителі раду. Тепер уже не було жодного міста чи селища, яке хотіло б узяти собі золотавий ковчег, хоч він і був дуже коштовний. Люди тремтіли від страху перед його чудодійною силою, яка обернулася такою згубою для філістимських міст. Кінець кінцем філістимські ворожбити присовітували повернути ковчег ізраїльтянам. Поставили його на воза, а в той віз запрягли корів, які недавно отелились. Туди поклали скриньку з покутними жертвами од п'яти головних філістимських міст. Корів пустили самопаски,

без візниці. І — о диво! — всупереч материнському інстинкту, вони не пішли до обори, у якій було замкнуто їхніх телят, а, жалібно рикаючи, подалися до ізраїльського кордону.

Після семи місяців полону ковчег завіту повернувся до свого народу. Ізраїльтяни біля Вефсаміса якраз жали пшеницю, коли, на превеликий і радісний свій подив, уздріли віз із божою скринею. Вони одразу ж зняли ковчег з воза і поставили його в полі на здоровенний камінь. Тоді порубали воза на дрова, а корів принесли в жертву господові на всеспалення. Одначе при цьому вони вчинили святотатство — піддавшись грішній цікавості, зазирнули в скриню, аби побачити, що там є. Ягве розгнівався за цей злочин і вчинив між людом величезну погубу — вбив понад п'ятдесят тисяч мешканців Вефсаміса.

Ковчег завіту перевезли в Кіріаф-Іарім і доручили доглядати Амінадаву та його синові Єлеазару. Тут ковчегові судилося бути аж до тої години, коли Давид урочисто переніс його в Єрусалим.

САМУЇЛ-ПРАВИТЕЛЬ. Настали тяжкі літа неволі та приниження. Сілом лежав у руїнах, тому Самуїл перебрався жити до свого рідного міста Рамафаїма. Слава його дедалі ширилася. Самуїл не раз мав усякі видива, він провіщав будучину і оголосив війну ханаанським богам. Заснувавши школу пророків, Самуїл разом із своїми учнями за допомогою музики, барабанної тріскотняви і танців доводив себе до релігійної нестями і провіщав близьку перемогу Ягве над гнобителями Ізраїлю. Поступово усю країну охопила буря фанатичної ненависті до філістимлян.

Самуїл не був ні воєначальником, ані воїном, але робив усе як мудрий учитель народу. Він став не тільки верховним жерцем, а й суддею. Тричі на рік вирушав у Вефіль, Галгал та Массіфу і там чинив суд; усі племена завжди визнавали його присуд і ніколи не перечили. Ізраїльський народ знову мав свого вождя, під проводом якого став на трудний шлях внутрішнього відродження і політичної єдності.

Минуло двадцять років. Самуїл поскликав у Массіфу всіх ізраїльтян, щоб умовити їх об'єднатися в майбутній, уже близькій визвольній боротьбі. Довідавшись про це,

занепокоєні філістимляни двинули проти ізраїльтян велику армію, аби ще в зародку придушити перші іскри опору. Ось-ось уже мав початися бій, коли це зненацька де взялася страшенна буря. Громи та блискавиці навели на філістимлян страх і паніку. Скориставшись із цього безладдя, ізраїльтяни в шаленому пориві навалились на ворогів і розгромили їх. Розбиті наголову гнобителі, рятуючись, кинулися тікати і відступили на свої землі.

Філістимляни вірили в свою непереможність, тож потрясіння від несподіваного розгрому надовго відбило у них охоту до загарбницьких походів. Тепер Самуїл міг спокійно зміцнювати свою владу.

Рамафаїм став світською і релігійною столицею Ізраїлю. Тут великий пророк та суддя спорудив господові нове святилище, звідси він керував життям країни.

У Самуїла були далекосяжні плани. Він хотів, щоб запроваджений лад установився назавжди і щоб релігійна та світська влада в його, Самуїловім, роді стала спадковою. Саме тому він навчав двох своїх синів мистецтву управління, поставивши їх суддями у Берсебі. Зрештою, Самуїлові потрібна була й поміч, бо він уже постарів. Але плани його не збулися, бо — дивна іронія долі! — Самуїла спіткало те саме лихо, що потьмарило колись останні роки Ілія. Його сини стали людьми нікчемними. Жадливі і нечесні, вони давали підкуплювати себе і судили криво. Кінець кінцем дійшло до того, що суддів скрізь почали зневажати. Самуїл був уже надто старий і поблажливий до синів, щоб відвернути зло. Ізраїльському народові дедалі більше не подобався і весь устрій, тим паче, що філістимляни знову почали задиратись, отож потрібен був сильний вождь, який повів би народ до боротьби на захист свободи.

У сусідніх народів були царі, тим-то ізраїльтяни надумали, що єдиним порятунком для них може бути монархічний лад. Одначе всі так поважали Самуїла, що попросили, аби він сам вибрав царя. Представники різних племен прийшли до нього в Рамафаїм і сказали:

«Ти вже старий, а сини твої не ходять путями твоїми, тож постав царя над нами, щоб нами правив, як це діється в інших народів».

Таке жадання глибоко засмутило Самуїла. От як відплачують йому за його добродіяння для народу! Насупившись, він розмишляв, що вдіяти, як удержати в своїх руках владу верховного жерця і врятувати теократичний

устрій. Потім сказав, що дасть відповідь на другий день. Коли назавтра посли зібралися коло його дому, Самуїл оповістив, що вночі явився йому Ягве і гірко мовив:

«Слухай голосу народу в усьому, що тобі кажуть; бо не тебе вони відіпхнули, а відкинули мене, аби я не царював над ними. Так само, як чинили вони з того часу, коли вивів я їх із Єгипту, і донині, як покидали мене і служили богам іншим, так само чинять вони і з тобою».

Хоч і застеріг Самуїл, що коли його усунуть від влади і поставлять царя, то це образить Ягве, але нічого не помогло. Посли уперто добивалися царя. Тоді Самуїл спробував налякати їх, малюючи всякі небезпеки, які принесе з собою влада царя:

«Синів ваших він забиратиме і приставлятиме до возів та до коней своїх, і будуть вони бігати поперед колісниць його; і поставить їх у себе тисяченачальниками і п'ятдесятниками, щоб орали поля його, і жали хліб його, та щоб виробляли йому зброю і знаряддя до возів його. І дочок ваших забиратиме, щоб йому робили мазі, та варили, та пекли. І поля ваші, і виноградники та оливкові сади ваші найкращі забиратиме та роздаватиме урядникам своїм. І з посіву вашого та з винограду братиме десятину і віддаватиме своїм євнухам та слугам своїм. І рабів ваших, і ваших рабинь, і молодиків ваших найлуччих братиме і на свою роботу посилатиме. З дрібної скотини вашої десятину братиме, а самі ви будете його рабами».

А проте й ці похмурі пророцтва не вплинули — посли і далі стояли на своєму. Самуїлові більше нічого не лишалось, і він з важкою душею пообіцяв знайти підходящого кандидата на царський престол.

ЯК САУЛА ПОМАЗАЛИ НА ЦАРЯ. Жив собі в Гіві один чоловік з роду Веніамінового, звали його Кіс. І були у нього сини, знані своєю хоробрістю, вродою та величезним зростом. А серед них вирізнявся Саул — юнак напрочуд статний і вродливий, а зростом на голову вищий од усіх інших мужів ізраїльських.

У місті Гіві в той час порядкували загарбники-філістимляни. Там оселився військовий губернатор, який за допомогою сильного гарнізону і цілої зграї посіпак стягував з поневолених жителів данину.

Родина Кіса займалася хліборобством та скотарством. Це були прості селяни, здорові тілом і душею, не зіпсовані городським життям. Окрім того, їх знали як добрих ізраїльтян, котрі не примирилися з накинутим на них ярмом і зосталися ревними поклонниками Ягве.

Одного разу кудись забрели їхні ослиці. Кіс велів Саулові узяти слугу і йти пошукати скотину. Обійшли вони гори Ефраїмові, землі Шалішу, Шаалім та Веніамінову, дійшли до займища Цуф, а ослиць не знайшли. Дісталися до міста Рамафаїма, і тоді Саул надумав повертати додому — боявся, що коли їх довго не буде, то батько непокоїтиметься. Слуга ж радив піти до жерця та ворожбита, який жив у тому городі. Саулові припала до душі ця думка, от тільки ніяково було йти до святого мужа без подарунка. На те слуга сказав:

«У мене є чверть сикля срібла. Оддаймо божому чоловікові, а він направить нас на путь нашу».

Стрічна дівчина показала дорогу, вони пішли і біля міської брами здибали Самуїла. Уночі пророкові було видиво, начебто Ягве мав прислати йому з землі Веніамінової чоловіка, який визволить ізраїльський народ з філістимської потали. І коли тепер Самуїл уздрів високого і вродливого Саула, внутрішній голос шепнув йому, що це і є чоловік, гідний царського трону. Запросив його на вечерю і пообіцяв, що ослиці знайдуться. Здивований надзвичайною ввічливістю високоповажного жерця, Саул відмовлявся, пояснював, що не заслуговує на таку честь, що він походить з найменшого племені і з найскромнішої в тому племені родини. Але Самуїл заспокоїв його і не тільки взяв у свій дім, але й посадив його за столом на почесному місці серед тридцяти інших гостей і підкладав йому найсмачніші куски м'яса. А тоді завів Саула на дах свого дому і там балакав з ним до пізньої ночі. Рано-вранці розбудив його і провів за місто. По дорозі сказав, що хотів би порозмовляти з юнаком віч-на-віч, і попросив одіслати слугу. Тільки-но вони зосталися наодинці, Самуїл узяв посудину з єлеєм та й полив з неї на голову Саулові, помазавши його на царя.

Все це страшенно ошелешило молодого пастуха і хлібороба, він просто не міг повірити, що так хоче Ягве. Упевнився аж тоді, коли по дорозі додому з ним трапилося геть усе те, що провіщав йому пророк. Спочатку біля гробу Рахілі він здибав двох чоловіків, які сповістили, що ослиці вже знайшлися і що батько з нетер-

пінням жде його. Потім біля гори Фавор троє паломників, що йшли з жертвами в Рамафаїм, повітали Саула і дали йому два буханці хліба. Та найважливіша була третя зустріч. Прийшовши в свою рідну Гіву, Саул уздрів гурт пророків. Під звуки арф, сопілок та барабанів побожні мужі спускалися з гори, і при тому танцювали, вимахували руками і, співаючи хрипкими голосами, вигукували якісь незрозумілі пророцтва.

Саул мов зачарований дивився на них і відчував, що і в нього поступово входить дух божий. Підпавши під загальний релігійний екстаз, він і не спостеріг, як сам почав танцювати, співати і пророкувати.

З сусідніх полів поприбігали люди, вони знали Саула як простого і тверезого селянського хлопця, тож були страшенно здивовані.

«Що це сталося з Кісовим сином? — питали вони одне одного.— Невже й Саул у пророках?»

Ці питання не робили Саулові честі. Тогочасні пророки, серед яких було багато дурисвітів і шарлатанів, юрбами вешталися по країні, набридливо жебракували, за харчі і милостиню провіщали будучину. Люди ставилися до цих пророків із забобонним страхом, але по суті гордували ними [33]. Тож і тепер у натовпі раз у раз про них зневажливо питали: «А тим хто батько?» Саул теж не зажив собі доброї слави. Ущипливе питання: «Невже й Саул у пророках?» — стало навіть приказкою.

Обряд помазання Саула відбувся у великій таємниці. Навіть у своїй родині Саул ні словом не прохопився, що приключилося з ним у Рамафаїмі. А проте настала хвилина, коли треба було про все сказати: ізраїльський народ мав схвалити обрання Саула на царя. Тоді Самуїл зібрав у Массіфі народ і, хоч старому жерцеві усе ще було гірко, що його родину усунули від влади, чесно посовітував обрати на царя Саула. Люди так і зробили.

Саул хоч і уславився своєю силою та хоробрістю, одначе був людина скромна. Обрання на царя так збентежило юнака, що він сховався поміж возами і в'ючними тваринами. Довелося витягати його відтіля силою. І ось коли він — здоровий, на голову вищий од усіх інших — став перед людьми, ізраїльтяни з небувалим піднесенням заволали:

«Нехай живе цар!»

Потім Самуїл оповів, яку владу має цар, записав усе і розпустив народ додому. Саул узяв із собою

великий загін воїнів, готових йому служити, та й подався в Гіву.

Під час виборів виявилося, що багацько ізраїльтян не хотіли Саула на царя, голосували проти нього і навіть уже після обрання говорили про нього зневажливо і не поклонилися йому. Будучи людиною мудрою і стриманою, Саул вдавав, ніби не чує їхніх підбурливих нарікань, і не мстив своїм недоброзичливцям.

ПЕРША САУЛОВА ПЕРЕМОГА. Минали роки. Саул не міг правити явно і на всю повноту своєї влади, бо в Гіві, так само, як і в багатьох інших ізраїльських містах, стояла філістимська залога. Тож Саул, як і раніше, ходив у полі за волами, хазяйнував. Він одружився, мав уже двох дорослих синів, і один з них — Іонафан — був хоробрим юнаком.

На схід од річки Йордану, у горах Галааду, лежало ізраїльське місто Іавіс. Цар аммонітян Наас оточив його своїм військом і готувався до рішучого штурму. Мешканці міста почали з ним переговори. Бундючний володар відповів, що прийме капітуляцію, але погрозився кожному з них виколоти праве око; а втім, він одкрито признався, що хотів так зробити з усіма ізраїльтянами.

Тоді городяни попросили на сім днів перемир'я, щоб подумати над цими умовами, а самі тим часом послали гінців до Саула, прохаючи у нього допомоги. Тяжке становище братнього міста в Галааді викликало сльози і ремствування по всьому Ізраїлю, а Саул запалав страшним гнівом, і знову найшов на нього дух божий. Схопив Саул двох волів, якими орав у полі, порозрубував їх на шматки і розіслав ті шматки всім племенам, передаючи грізне застереження, що так, як ото з волами, буде з кожним, хто не візьме участі у священній війні. Злякалися ізраїльтяни, і невдовзі в місцевості Везек зібралася величезна армія народного ополчення. Саул вирушив з нею проти аммонітян, увірвався в їхній табір під Іавісом і розгромив його, вчинивши над ворогами криваву розправу.

Саул став національним героєм, але захоплення, з яким його зустрічали, мало не призвело до братовбивчої війни. Прихильники Саула намірялися розправитись

із тими, хто в Массіфі перечив проти обрання його на царя, та й тепер підбурював народ. Одначе Саул вгамував своїх палких ревнителів, щоб вони братньою кров'ю не плямували радісного дня звитяги.

Самуїл знову скликав ізраїльтян у Галгалі. Там ще раз поставили Саула на царя, а на честь перемоги принесли жертви богові і справили розкішний бенкет.

Для Самуїла настала смутна хвилина — він мав одступити од світської влади судді. Ще молодий почав він правити своїм народом і правив, аж доки не зробився старий та сивий. Сини його, на яких Самуїл покладав усі надії, тяжко розчарували його. І ось став він перед усім миром і схвильовано прорік:

«Ось я. Кажіть про мене перед господом і помазаником його, якщо я взяв у кого вола чи осла, кого скривдив чи притіснив, у кого взяв підкуп і закрив у його справі очі свої — кажіть про все, і я поверну вам».

І зворушений люд відповів:

«Ти не кривдив нас, і не тіснив нас, і нічого ні в кого не взяв».

Віддаючи Саулові владу, Самуїл і не думав відмовлятись од найвищого в країні становища. Як верховний жрець і представник Ягве на землі, пророк вважав, що й надалі має право вершити долю Ізраїлю, був певен, що він стоїть над народом і допіру помазаним царем, який повинен слухатись його, Самуїла. І, щоб показати свою надприродну силу, Самуїл викликав громи та зливу, хоч саме були пшеничні жнива. Побачивши таке чудо, люди злякалися не тільки Ягве, але й Самуїла, якого вони скривдили, жадаючи собі царя. Побожно схиляючись перед ним, люди благали:

«Помолися за рабів твоїх перед господом, богом твоїм, щоб не померти нам, бо до всіх своїх провин ми додали ще й той гріх, що просили собі царя».

Запевнивши таким чином собі останнє слово в усіх релігійних і політичних справах Ізраїлю, Самуїл повернувся в Рамафаїм — місто верховного жерця.

Як Саул прогнівив жерців.

Цар Саул розпустив народне ополчення, лишивши у війську тільки три тисячі найкращих вояків [34]. Тисячу з них він оддав під командування свого сина Іонафана. Це був молодик хоробрий і запальний. Однієї ночі він напав на філістим-

ську сторожу в Гіві, розгромив її і вбив коменданта. Рідне місто Саула стало вільне. Радісна вістка блискавкою облетіла весь Ізраїль і штовхнула народ до загального повстання. Саул розіслав царський заклик до всіх ізраїльських воїнів, щоб вони збирались у Галгал, де формувалася повстанська армія.

Філістимляни зрозуміли, що становище може бути жахливе, і зосередили свої сили в Міхмасі, на схід од Беф-Авена. То була прекрасно озброєна армія. Вона складалася не тільки з численних загонів піхоти, але й з тисяч запряжених румаками бойових колісниць, особливо небезпечних для піших ізраїльських військ. У Сауловій армії не було путящої зброї, тільки сам Саул та Іонафан мали залізні мечі і списи. Про це заздалегідь подбали філістимляни. За роки свого панування вони забрали собі все залізо, підкореним ізраїльтянам не дозволялося мати навіть своїх ковалів, і коли треба було нагострити лемеша в плузі, сапку, сокиру чи рискаль, то доводилось іти до філістимлян. А про те, щоб якийсь ізраїльтянин мав меча або списа, не могло бути й мови. За цим пильно стежила філістимська сторожа, яка гасала скрізь по Ханаану і робила в домах ретельні обшуки.

Тож нічого дивного, що поява грізної філістимської армії викликала просто переполох. Люди покидали свої хати, ховаючись у гірських печерах, у фортецях та оборонних вежах. Дехто переправлявся через Йордан, тікав у землю Гадову та Галаад, шукаючи там собі сховища в лісових нетрях і горах.

Саул тим часом був у Галгалі. Він уже сім днів ждав Самуїла, який мав прибути сюди служити молебень і принести Ягве всеспалювальні жертви. Військо, заражене загальною панікою, з кожним днем тануло, і ось уже з царем зосталося тільки шістсот найвірніших воїнів. Становище було жахливе. Першої-ліпшої миті міг початися бій з ворогом, а боротьба без підтримки Ягве неодмінно скінчилася б поразкою.

І тоді Саул насмілився на крок, який можна було вважати за посягання на права верховного жерця. Він повелів спорудити жертовник для всеспалення і сам приніс жертви Ягве.

Прибувши до табору і довідавшись про царську самоволю, Самуїл страшенно обурився. Навіть погрозив, що Ягве скине Саула з престолу і вибере собі іншого,

покірнішого царя. Ніякі виправдання не помогли — верховний жрець не попрощавшись покинув табір і вернувся додому.

Подвиг Іонафана.

Конфлікт із жерцями призвів до того, що цар втратив їхню підтримку. Це приголомшило Саула, а проте не зламало його стійкості. Із жменькою своїх хоробрих воїнів він зостався в Галгалі перед лицем могутньої сили філістимлян, у той час, коли майже всі його покинули. В таких умовах годі було й думати про відкриту боротьбу, лишалося вести тільки партизанську війну — зненацька нападаючи на філістимські загони, невпинно шарпати ворога.

У цій партизанській боротьбі Саулові дуже пособляв його до шаленства хоробрий син Іонафан. Одного дня Іонафан із своїм зброєносцем налетів на філістимський табір, убив двадцять вартових і зчинив таке сум'яття, що решта ворогів у паніці повтікали.

Саул не знав про небезпечну синову виправу. Зачувши крики у таборі філістимлян, він наказав перевірити, хто туди пішов, довідався, що то Іонафан та його зброєносець, негайно подався на допомогу синові і з ходу почав крушити ворогів. Тоді до нього перейшли загони ізраїльтян, яких філістимляни силою забрали до свого війська. А потім до боротьби стали і ті ізраїльтяни, що ховалися поблизу в гірських печерах та ущелинах, і бій закінчився для філістимлян не просто поразкою, а жахливим розгромом. Їх переслідували аж до Беф-Авена.

Ізраїльтяни страшенно потомилися того дня, але до вечора було ще далеко, і Саул надумав битися далі.

«Прокляття тому,— оповістив він своїх воїнів,— хто з'їсть хліба до вечора, доки не помщусь я над моїми ворогами».

Ізраїльські войовники і справді не їли ні хліба, ні чогось іншого, бо всі боялися царя. Іонафан же не відав про батькове закляття, тож, знайшовши в лісі дупло з бджолиним гніздом, він кінцем палиці дістав меду і покуштував. Надто пізно попередили його солдати про Саулове розпорядження. Царевича не вельми збентежило це, він ще й сказав, що ізраїльтяни завдали б ворогові далеко більшої поразки, якби їм не довелося іти в бій голодними.

Надвечір тяжко стомлені і голодні переможці накинулись на здобич. Вони прямо на полі бою різали овець, волів, телят і жадібно їли сире м'ясо разом з кров'ю. Дізнавшись про такий гріх, Саул строго наказав різати худобу на каменях, щоб кров вільно стікала на землю.

Запала вже ніч. Цар повелів спорудити жертовник, приніс жертви і доручив жерцеві спитати Ягве, що йому діяти — чи й далі переслідувати філістимлян, аби дощенту розбити їх, чи ні. Проте Ягве нічого не відповів. Тоді цар збагнув, що хтось порушив його обітницю і тим накликав гнів божий на все військо. Одразу ж виявилося, що винуватець — Іонафан. Хоч як запевняв царевич, що він порушив обітницю несамохіть,— нічого не помогло. Саул прирік його до смертної кари. Одначе Іонафана врятувало військо, яке не хотіло, щоб ото так відплатили героєві битви під Гівою, порятівникові народу ізраїльського.

«І волосинка не впаде на землю з голови його,— обурено кричали воїни,— бо це ж за божою помогою він діяв нині!»

Не погнався Саул далі за ворогами, і філістимляни уникли повного розгрому. Вернулися на свою землю, сиділи за мурами у своїх городах, але все одно становили небезпеку для Ізраїлю.

Остаточний розрив із Самуїлом.

Повернувши до свого рідного міста Гіви, Саул і не думав спочивати на лаврах. Він розумів, що рано чи пізно таки буде вирішальна сутичка з філістимлянами. Готуючись до неї, Саул передусім заходився створювати військові загони, беручи в них кожного, хто, на його думку, був чоловік хоробрий і дужий. Щоб забезпечити собі тили, він успішно воював із зайорданськими народами — моавітянами, аммонітянами та едомітянами, на півночі підкорив арамейське царство Сову, а в своїй країні прибрав до рук ханаанські міста, котрі доти якось зберігали незалежність і могли стати йому на заваді. Так Саул створив могутню ізраїльську державу.

Крім Іонафана, у Саула було ще двоє синів і дві дочки. Сам він і далі жив простим життям царя-хлібороба, мав тільки одну жінку. Командувачем армії поставив свого двоюрідного брата Авеніра, який був йому вірним товаришем і в дні війни, і в час миру.

Але на Саула чекало ще одне завдання.

Пустельні землі від гори Сінай аж до південного кордону Ханаану заселяли амаликітяни. Це були розбійницькі племена, споріднені з едомітянами, бо вони походили від Амалика, внука Ісава. Ізраїльтяни завжди мали з ними багато клопоту. Амаликітяни воювали проти Мойсея та Ісуса Навіна, потім розоряли землі Ханаану, аж доки Гедеон не розгромив їх. Тепер вони знову дали знати себе. Їхні орди спустошували південні райони Ханаану, грабували, вбивали людей і, заки наспівала допомога, зникали в пустелі. А найгірше було те, що в своїй боротьбі проти ізраїльтян вони виступали спільно з філістимлянами.

Воюючи з іншими ворогами, Саул відкладав на пізніше порахунки з грабіжниками. Це обурило Самуїла. Старий жрець прибув у Гіву, нагадав Саулові, що помазав його на царя, аби він захищав Ізраїль, і наказав негайно вирушити всім військом проти амаликітян:

«Оце ж іди і побий Амалика, і вигуби все, що в нього, і не щади нічого, а повинищуй чоловіків і жінок, і отроків та немовлят, і волів та овець, і верблюдів та ослів».

Саул слухняно подався майже з усією своєю армією, розгромив у Негеві амаликітян, повбивав геть усіх бранців, не пощадивши навіть жінок та дітей, а їхнього царя Агага взяв у полон.

Проте Саул учинив непростимий гріх, бо не зробив так, як велів Самуїл. Йому стало шкода знищувати багатющу здобич — овець, баранів, волів та інше добро амаликітян. Мало того, захоплений геройством царя Агага, він дарував йому життя. Довідавшись про це, Самуїл зараз же пішов на гору Карміл, де Саул саме ставив пам'ятник на честь своєї перемоги. Зустріч двох найголовніших мужів Ізраїлю була надзвичайно бурхлива. Верховний жрець з обуренням дорікав цареві за непослух.

«За те, що ти відкинув слово господнє,— сказав він,— відкинув і він тебе, щоб не був ти царем».

Це, власне, означало, що царя скинено з престолу. Саул повинен був зважити на великий моральний авторитет пророка і покірно просив Самуїла відпустити йому гріх. Побоюючись, аби чутки про конфлікт між верховним жерцем і царем не викликали занепокоєння серед

народу, Саул умоляв Самуїла зостатися в таборі і разом іти в Галгал. Але той був невблаганний у своїй непримиренності і лиховісно одказав:

«Не вернусь із тобою, бо зневажив ти повеління господнє, і господь одкинув тебе, щоб не був ти царем над Ізраїлем».

По тих словах Самуїл одвернувся, збираючись покинути царське шатро. То був явний виклик, все одно що оголошення війни, і це неодмінно підмітило б військо. Тому Саул, прагнучи за всяку ціну приховати розкол, намагався затримати верховного жерця силою і якось одірвав йому полу одежі. Тоді Самуїл прорік:

«Нині одірвав від тебе господь царство ізраїльське і віддав його ближньому твоєму, луччому, ніж ти».

Але врешті він усе-таки піддався наполяганням царя і супроводив його в Галгал; народ не довідався, що сталося між ними.

Тільки-но вони прибули на місце, Самуїл велів привести царя Агага до жертовника Ягве і власноручно розрубав його на очах у всього миру, аби справдилося проголошене раніше прокляття ворогам. Незабаром по тому він виїхав у Рамафаїм і відтоді вже ніколи не хотів зустрічатися з Саулом. Більше того, Самуїл відверто казав, що допустився помилки, вибравши Саула на царя. Посилаючись на Ягве, він твердив, ніби й господь жалкує, що поставив Саула царем над Ізраїлем.

Верховний жрець негайно заходився підшукувати нового кандидата на престол, але боявся, що Саул оскаржить його у змові та державній зраді, тож і робив це у глибокій таємниці.

Одного дня Самуїл подався у Віфлеєм — немовби хотів принести там жертви Ягве. Міські старшини, либонь, щось уже знали про розрив між царем та верховним жерцем, тож, побоюючись Саула, зустріли Самуїла не дуже прихильно і прямо спитали, чого він прийшов. Одначе Самуїл заспокоїв їх, навіть здолав переконати, буцімто прибув він тільки в релігійних справах. А як запала ніч, верховний жрець тихцем вибрався до одного з городян — Ієссея, чий рід належав до племені Іуди і був у великій шані серед мешканців Віфлеєма.

Ієссей мав семеро синів. Самуїл велів, щоб йому показали їх; оглянув шістьох старших і не знав, кого ж вибрати. Тоді захотів побачити наймолодшого, якого звали Давид. Це був ще підліток, пастушок. Ієссей здивувався,

почувши таке жадання верховного жерця, але слухняно послав по хлопця на пасовисько, де той пас овець.

Самуїлові одразу сподобався Давид. Він був невеликий на зріст, але ставний і гнучкий, з рудуватою чуприною та розумними очима. З короткої розмови було видно, що Давид, окрім того, на диво розвинений, кмітливий і практичний. Знав він і музику, бо, проводячи цілі дні на пасовиську, навчився грати на арфі. Грав так ловко і задушевно, що пророк був глибоко зворушений. А коли ще довідався, що побожні пісні, які співав Давид, він сам і склав, у Самуїла відпали останні сумніви. Знайти ліпшого кандидата на царя годі було й думати.

Узяв Самуїл рога з єлеєм і в присутності братів помазав Давида на царя. Обряд цей відбувся в родинному колі, тож ніхто у Віфлеємі і не догадувався, що в їхньому місті живе майбутній цар Ізраїлю.

Саул тим часом перебував у Гіві, де він воздвиг собі на неприступній скелі могутню фортецю. Самуїл, по суті, скинув його з престолу і відкрито попередив, що Ягве вибере іншого царя. Жерці відступились од нього, відійшло й чимало люду, і тому Саул на кожному кроці чув свою самотність. Скрізь йому ввижалися змови і всякі ворожі підступи, керовані рукою безпощадного верховного жерця. Дні й ночі він розмишляв про свою кривду і так розшарпав собі душу, що на нього дедалі частіше находила чорна меланхолія. Хто тільки бачив його похмурі, застиглі од безсоння очі, в яких немовби причаїлось божевілля,— навіть найвірніші йому люди з придворного середовища дійшли думки, що дух божий відступив од Саула і царя мучить злий дух.

За найліпші ліки від такої недуги тоді вважали музику. Хтось — можливо, за намовою Самуїла — розказав Саулові про скромного пастушка з Віфлеєма, який чудово грав на арфі. Хлопця негайно доставили в Гіву. Цар зустрів його прихильно. Побачив рудуватого підлітка, од якого віяло чистою красою молодості, і на лиці йому появився давно вже не виданий усміх. А коли з-під пальців арфіста полилися, наче струмінь, заспокійливі звуки, Саул з величезною полегкістю відчув, що від нього одходять усі маячення, що йому повертається здоров'я. Відтоді щоразу, як тільки находила меланхолія, Саул посилав у Віфлеєм по Давида, аби той цілющою силою своєї гри поміг йому відігнати лихі думи.

Як Давид подолав Голіафа.

Філістимляни знову зібрали своє військо і двинули проти ізраїльтян; готуючись до бою, вони отаборилися біля містечка Сокхофа, у землі іудейській. Саул вирушив назустріч їм, щоб перегородити дорогу до свого царства. Обидві ворогуючі армії стали, готові до бою, одна проти одної на двох узгір'ях, поміж якими була долина. В тій долині, під'юджувані своїми товаришами, сходилися воїни з обох таборів на поєдинок. Але ніхто з ізраїльтян не наважувався прийняти виклик Голіафа, філістимського велетня з міста Гефа. Закутий у тяжкий панцир, озброєний здоровенним мечем і довжелезним списом, він щодня виходив у долину і викликав на герць будь-кого із супротивників, одначе ніхто не хотів іти на двобій з ним, і тоді Голіаф засипáв ізраїльтян гидкими образами. Од такого сорому і приниження цар Саул та його воєначальники з Авеніром на чолі поховалися в шатрах.

Сорок днів підряд з ранку й до вечора їх переслідували глузування і презирливий сміх велетня. Його різкий бас гучною луною перекочувався по горах і долинах, настирливо ліз у вуха, в голову пригнічених ізраїльських войовників.

Саул кипів у безсилій злості. Смільчакові, який виступив би на бій з Голіафом, він обіцяв величезні багатства, звільнення від податків і руку своєї найстаршої доньки. Але ніхто не наважувався на той поєдинок — такий страх викликав філістимський велетень.

В ізраїльському війську було троє найстарших синів Ієссея. Давид, як наймолодший, зостався дома і тільки приносив братам харчі. Одного разу, прийшовши в табір, він почув, як Голіаф ганьбив і паскудив усе святе для ізраїльтян. Обурений зухвальством ворога і тим, що воно минається безкарно, Давид твердо сказав братам, що він прийме виклик. Бувалі вояки висміяли хлопця, полаяли за нерозумну хвалькуватість, а коли той наполягав на своєму безумному замірі, вони не на жарт розсердились і веліли Давидові якнайшвидше повертать додому.

Вістка про зухвалого пастушка вельми потішила Саула. Цар покликав його в свій намет і з батьківським добросердям сказав йому:

«Не тобі виходити проти того філістимлянина, щоб

битися з ним, бо ти ще хлопець, а він вояк із самої молодості».

Але Давид стояв на своєму. Хвалився, як убивав левів та ведмедів, що нападали на його отару, показував, які у нього м'язи, який він спритний. Саулові сподобався такий запал, і кінець кінцем він згодився на поєдинок. Дав хлопцеві навіть свій панцир та шишак, припасував меча і велів пройти туди й назад по шатру, аби впевнитися, чи по силі йому це спорядження. Давид почував себе кепсько у важкому панцирі і сказав, що волів би піти на герць у своєму легкому одязі пастуха. Саул засміявся, махнув рукою і дозволив хлопцеві робити все, що він хоче.

Вирушаючи на бій з грізним філістимським велетнем, Давид узяв тільки свою герлигу і пращу. По дорозі зупинився над бистрим потоком і старанно вибрав собі п'ять гострих каменів. А тоді, стиха наспівуючи благочестиві пісні, подався в долину.

Уздрів Голіаф пастушка і зайшовся таким реготом, що аж гори затряслися. Трохи вгамувавшись, він заходився немилосердно глузувати з Давида, з його рудого волосся і тендітної постави. А найбільше розсмішило велетня те, що цей хирявий хлопчак був озброєний тільки герлигою. Вдаючи, ніби це його обурило, Голіаф на все горло крикнув:

«Хіба я пес, що ти йдеш на мене з києм?»

Тої ж миті у велетня майнула думка, що, посилаючи проти нього підростка, ізраїльтяни хочуть виставити його, Голіафа, на посміховисько. Лаючись і клянучи, він погрожував, що викине тіло нахабного сміливця на пожертя хижому птаству і звір'ю.

Давид не встрявав у суперечку і тільки поважно сказав велетневі, щоб готувався до смерті, бо з волі Ягве він зараз упаде трупом.

На узгір'ях запала напружена тиша. Філістимляни нетерпляче ждали, коли їхній нездоланний силач завдасть ворогові смертельного удару, а ізраїльтяни, гамуючи тремтіння серця, стежили за кожним рухом свого молодецького земляка, хороброго хлопця, який з такою наївною певністю йшов назустріч своїй неминучій гибелі. Голіаф, зважуючи в лапищі довжелезний меч, готувався вдарити. На ворога, який підходив ближче й ближче, він поглядав, наче вовк на беззахисну овечку. Потопаючи в гордому почутті своєї переваги, він навіть

не подумав звернути увагу на те, що робить молодик. А Давид тим часом потай вийняв із торби камінь, заклав його в пращу і, щосили розмахнувшись, кинув. Камінь просвистів у повітрі і глибоко застряв у лобі Голіафа. Могутня туша безсило повалилась на землю. У філістимському таборі почулися вигуки жаху, ізраїльські войовники закричали з радості, а Давид тим часом вмить підскочив до приголомшеного Голіафа, вирвав з його руки меч і одним ударом відрубав велетневі голову.

Така несподівана поразка викликала серед філістимлян невимовний переполох та безладдя. Ізраїльтяни негайно скористалися з цього і ринули на ворогів з таким завзяттям, що все філістимське військо кинулося врозтіч, густо всіваючи трупами свою дорогу. Ізраїльтяни далеко гналися за ворогами і зупинилися аж під мурами філістимських міст Аккарона та Гефа. Увесь філістимський обоз із величезними чередами худоби та загарбаним у ізраїльтян добром попав до рук Саула. Давид подарував йому як воєнний трофей голову Голіафа, а панцир, шишак і меч переможеного велетня повісив у себе дома. Та найціннішою здобиччю Давида в цьому поєдинку була воєнна слава і популярність серед ізраїльського люду.

ДАВИД, САУЛ ТА ІОНАФАН.

У нагороду за перемогу Давидові дали командувати чималим загоном воїнів, і таким чином він став наймолодшим в історії Ізраїлю воєначальником. Іонафан, син царя і спадкоємець престолу, з першої ж зустрічі щиро подружився з ним. На знак своєї прихильності царевич подарував йому тоді свій дорогий плащ, туніку, меч і пояс воїна.

Давид, хоч і молодий віком, був чудовий воєначальник. Він не раз виступав походом проти філістимлян і завжди повертав з перемогою. В ізраїльських містах його вітали палко і захоплено. Для жінок — і старих, і молодих — він став сущим божеством. Вони завше стрічали його, танцюючи і співаючи під веселі звуки тамбуринів. Невідомо коли і де появилася на його честь пісенька, яка лунала на вулицях міст і невдовзі дійшла до Гіви:

> Саул побив тисячі,
> А Давид десятки тисяч.

Пісенька боляче вразила Саула. Вона ображала царя і ставила воєнні заслуги Давида над усе те, що за довгі

роки борні зробив для ізраїльського народу сам Саул. Це була гірка і незаслужена кривда. Два дні і дві ночі царя мучила підозра, що натхненником образливої пісні був Самуїл, та й хто знає, чи не виступав і Давид у змові з ним. Бо ж це не вигадка — цар відчував на кожному кроці, що народ одвертається від нього. Той самий народ, який ще недавно так любив і поважав його. Хто ж міг кувати проти нього лихо, як не верховний жрець, непримиренний ворог, той, котрий колись відкрито дав йому зрозуміти, що намагатиметься скинути його з престолу?

Печаль, безсоння і тяжка образа так затьмарили його розум, що Саул, траплялося, говорив щось безтямне. В палаці стало гнітюче похмуро, слуги не сміли і слова голосно мовити, тільки шепотілися по кутках:

«Найшов од бога злий дух на Саула, і він шаленів у домі своєму».

Знову послали по Давида, щоб той музикою вигоїв зболіле царське серце. Давид прийшов з арфою і почав перебирати пальцями струни, сповнюючи царську палату звуками пречудовної краси. А Саул тільки несамовито зиркнув, мовби й не впізнав його. Та ось цар отямився, в очах йому запалав зловісний вогонь ненависті, і, схопивши спис, що стояв біля трону, Саул метнув його в Давида. В останню мить юнак устиг відхилитись, і спис, просвистівши мимо, устромився в стіну. Саул зненацька збагнув, що ще трохи — і він, сам того не тямлячи, учинив би страшне діло. Вбивство популярного серед ізраїльтян героя могло б мати непередбачені наслідки. Щоб задобрити Давида, цар поставив його командувать тисяччю воїнів і з тим загоном одіслав на війну проти філістимлян.

Молодий воєначальник і цим разом ішов од перемоги до перемоги, здобуваючи собі дедалі більшу славу і любов народу. І так же, як слава Давидова, зростала заздрість у царя. Щоправда, Саул не наважувався виступити відкрито, але потай обмислив собі план дій.

Одного дня він через посланця оповістив Давида, що віддасть за нього свою старшу дочку Мерову, якщо Давид принесе йому воєнну здобич — крайню плоть ста переможених філістимлян. Завдання було дуже небезпечне, і Саул плекав надію, що його суперник не повернеться живий з тих безглуздих ловів.

Давид одразу збагнув, до чого хилить цар. Під тим

приводом, що він не гідний бути зятем царя, юнак намагався ухилитись од безумного походу. Але Саул наполягав щораз дужче, і Давидові кінець кінцем не лишилося нічого іншого, як тільки виконати царський наказ. Узяв він із собою невеликий загін найвірніших бойових товаришів і зараз же вирушив у дорогу. Влаштовуючи засади, Давид за короткий час убив не сто, а двісті філістимлян і приніс цареві жаданий трофей.

Саул почував себе глибоко обманутим у своїх прихованих сподіваннях і поклав собі хоча б принизити Давида. Порушивши свою обіцянку, він оддав йому за жінку не найстаршу дочку, а молодшу — Мелхолу, яка, зрештою, була задоволена з того, бо вже давно кохала молодого героя.

Шлюб, одначе, не послабив напруження в царському палаці. Давид дувся на Саула за те, що обдурив його, бо одруження з найстаршою царівною давало більші надії зайняти престол [35]. А Саул підозрював Давида у змові з верховним жерцем і погрожував, що вб'є його.

Мелхола та Іонафан рятують Давида.

В цей трагічний час Іонафан показав себе як вірний друг. Давид був його суперником — претендентом на престол, одначе Іонафан, ризикуючи прогнівити батька, попередив товариша про небезпеку, яка висла над Давидом. Царевич умовив його сховатися в поблизьких горах, а сам пішов до батька, щоб заступитися за товариша. Довго умовляв царя, аж поки таки зм'якшив його, і Саул дозволив Давидові повернутися в палац.

Та недовго була межи ними згода. Давид здобував нові й нові перемоги над філістимлянами, і це викликало у Саула заздрість і страх. Якось гнів затьмарив йому розум, і Саул вдруге метнув списа в свого ненависного суперника, але знову схибив. Тим разом Давид зрозумів, що йому непереливки. Тільки-но запала ніч, він вислизнув з палацу і втік додому. Тоді Саул наслав на нього своїх посіпак. Мелхола в останню мить урятувала чоловіка. Вона веліла Давидові тікати через вікно, а сама взяла ляльку, убрала її в чоловікову одежу, поклала в ліжко [36] і щільно вкрила ковдрою. Як тільки прийшли солдати царської сторожі, вона показала їм ліжко і пояснила, що Давид лежить тяжко хворий. Але непоступливий Саул гнівно повелів:

«Принесіть його сюди з постіллю, щоб убити його».

І тоді жінчині хитрощі виявилися. Мелхолу привели до батька. А проте вона уникла кари, сказавши, що Давид грозив їй смертю, як вона не допоможе йому втекти, отож і довелося піти на хитрощі.

Тим часом Давид подався до верховного жерця Самуїла й оповів, що сталося при царському дворі. Коли це надійшла звістка, що в Рамафаїм прямують царські солдати, яким наказано спіймати втікача. Їх зустрів Самуїл, а з ним було багато пророків, які танцями, співами і вигуками довели себе до стану найвищої релігійної екзальтації. Забобонні солдати злякано дивилися на них, а потім і самі пустились у вир шалених танців. Давид устиг сховатися, і солдати повернули в Гіву з порожніми руками. Саул ще двічі посилав солдатів — щоразу інших — по Давида, але й вони скорялися могутній чарівній силі пророків і не виконали наказу.

Тоді цар постановив особисто вирушити в Рамафаїм, щоб схопити невловного втікача. Тільки-но він вступив у місто, як Самуїл з пророками вибігли йому навстріч, танцюючи і співаючи під гуркіт барабанів і квиління дудок. Саул спочатку дивився на все це байдужки, але поступово і його почало обіймати релігійне збудження, відоме йому здавна, ще з молодості, коли й він належав до пророків. Охоплений тим збудженням, сп'янілий од нього, цар і сам пристав до пророків. Кружився, щось белькотів з піною на губах, потім майже в нестямі почав зривати з себе шати і, кінець кінцем, уже геть голий, непритомний упав на землю. Так він цілий день пролежав зомлілий, а коли нарешті отямився, Давида уже не було в місті. Сердега повернувся в Гіву, щоб перед єдиним своїм другом Іонафаном вилити жаль на нещасливу долю.

«Що я зробив,— нарікав Давид,— у чому вина моя, чим погрішився я перед отцем твоїм, що він шукає душі моєї?»

Іонафан утішав його, обіцяв, що поможе йому, завчасу попередить про небезпеку, бо батько звик ділитися з ним своїми планами. Але Давид відповів товаришеві зневірливо:

«Отець твій добре знає, що ти прихильний до мене, і подумає: не казатиму про це Іонафанові, аби він не журився».

Найгірше було те, що на другий день мав відбутися бенкет — один з тих бенкетів, які Саул звичайно справляв на молодику для своїх найближчих соратників. Такий бенкет водночас був і найвищою державною нарадою, на яку мали приходити геть усі з найближчого оточення Саула. Якщо б хтось не прийшов без поважного виправдання, то цей непослух накликав би велику неміліcть царя.

Давид ще не втратив надії помиритися з Саулом, і йому не хотілося спалювати за собою мости; але в той же час, добре знаючи безрозсудну вдачу царя, він боявся показатись на бенкеті. От він і попросив Іонафана передати цареві, нібито йому, Давидові, довелося поїхати у Віфлеєм на сімейне торжество [37]. Самі ж вони домовилися, що Давид сховається в горах поблизу Гіви і почекає вісті про те, як сприйме це виправдання Саул. Якщо цар зостанеться спокійний — це буде добрий знак; коли ж, уздрівши порожнє місце за столом, закипить, як завжди, нестримним гнівом, то на примирення годі й сподіватися.

Іонафан виконав прохання товариша і почув гнівну батькову одповідь:

«Сину негідний і непокірний! Хіба я не знаю, що ти здружився з сином Ієссеєвим на сором собі самому й на сором матері твоїй? Бо всі дні, поки син Ієссеїв житиме на землі, не укріпишся ні ти сам, ані твоє царство. А тепер пошли, нехай приведуть його до мене, бо його приречено на смерть».

Батькове застереження, що Іонафан втратить престол, якщо й далі пособлятиме Давидові, не похитнуло його безкорисливої, шляхетної дружби. З неприхованою гіркотою Іонафан поспитав батька, що ж таке вчинив Давид, чим заслужив смерті. Почувши це, Саул закипів нестримним гнівом. Рвучко схопив списа і метнув його в сина. Але схибив, і вістря встромилося в дерев'яну стіну царської палати.

Обурений Іонафан устав од столу і пішов у свої кімнати. Сутичка з батьком так глибоко вразила його, що на другий день він ні ріски в рот не взяв. А коли посутеніло, викрався з палацу, подався до Давида і застеріг його, щоб той ніколи більше не показувався цареві на очі.

Настала зворушлива хвилина прощання. Давид тричі низько схилив голову перед вірним товаришем, а

Іонафан обняв його і палко поцілував. Ронячи сльози, вони клялися один одному в довічній дружбі.

«Іди з миром,— сказав Іонафан.— І хай збудеться те, в чому заприсяглися ми іменем господнім. Хай буде господь межи мною і тобою і між моїм та твоїм потомством — хай буде на віки вічні!»

Винищення жерців і Давидові скитання. Давид рушив у місто Номву, до відомого жерця Ахімелеха — він, а з ним іще вісімдесят п'ять жерців, приносили в тамошньому святилищі жертви Ягве. Ахімелех був чоловік боязливий, тож Давид не признався, що попав у неласку, а сказав, буцімто прибув із таємним дорученням од царя. Жрець, не маючи під рукою ніяких інших харчів, нагодував Давида священним жертовним хлібом і навіть подарував йому Голіафів меч, який зберігався у святилищі.

Випадково довідавшись, що цар особисто пустився за ним у погоню, Давид поспішив далі, у філістимське місто Геф, де царем був Анхус. Він сподівався, що там його не впізнають, одначе помилився. Перехожі на вулиці одразу впізнали того славного сміливця, що подолав Голіафа. Щоб уникнути помсти філістимлян, Давид надумав удавати, ніби він причинний. А розумово хворі люди були недоторканні, бо вважалося, що в них вселилися духи. Він вештався по вулицях наче не при собі, лепетав щось недоладне, ту́жився, щоб із рота йому текла слина, а коли проходив повз брами будинків, малював на них якісь магічні знаки.

Мешканці Гефа довгенько із забобонним ляком ходили за ним по п'ятах, але кінець кінцем наважилися — зв'язали його і притягли до царя. Анхус гидливо глянув на біснуватого і, не знаючи, що з ним діяти, велів одпустить його.

Давид утік з небезпечного міста і знайшов собі притулок у гірській, сливе неприступній печері поблизу старого міста Адоллама, за двадцять п'ять кілометрів на південний захід од Єрусалима. Непокоячись за долю своїх рідних, він послав вірного гінця і викликав їх до себе.

З усього краю до Давида йшли найрізноманітніші люди: шукачі пригод, оголошені поза законом утікачі, злиденники, яких переслідували за несплату податків та борги, а також молодики, жадібні до воєнної слави.

З цього наброду Давид одібрав шістсот відданих йому душею й тілом забіяк і сформував з них дисциплінований загін. З тим своїм загоном він робив зухвалі вилазки, добуваючи продовольство, влаштовував засади і громив дрібні царські загони, за викуп боронив населення від філістимлян. Словом, Давид став отаманом розбійницької банди.

Саул, доведений до шаленства підступною війною Давида, переслідував свого ворога дедалі запекліше, поставивши на ноги всі царські війська. І ось Давид відчув, що в нього земля горить під ногами. Тоді він пробрався до моавітського царя, лишив на його опіку свою родину, а сам повернувся на землю Іудину і сховався у лісі Герет.

Тим часом Саул довідався, що жрець Ахімелех поміг Давидові утекти, давши йому харчі. Доніс про це один найманець — Доїк, родом з Едому. Тепер уже цар не сумнівався, що жерці у змові з Давидом і що вони торують Давидові дорогу до престолу. Він зараз же подався з військом до міста Номви, аби покарати тамошніх жерців за підступи і державну зраду. Ахімелех марно виправдувався, запевняючи, що він став жертвою Давидового обману. Саул був глухий до його слів і наказав своїм воїнам убити жерця. І тоді його вперше спіткала така прикра невдача. Воїни його особистої гвардії — від командирів до скромного солдата — затялись виконувати царський вирок. Усі вони боялися здійняти руку на жерця і взяти на свою душу тяжкий гріх святотатства.

Саул ще ніколи не попадав у таку безвихідь. На допомогу йому прийшов донощик Доїк, найманець із Едому. Щоб здобути царську ласку, він привів своїх розбишак і заявив, що зробить усе, як цар хоче. Саул дав знак, банда кровожерних найманців кинулася на місто, поклала трупом усіх жерців, у тому числі й Ахімелеха, а потім вирізала впень геть усе населення разом з жінками і дітьми. Саул так ненавидів мнимих зрадників, що приказав винищити навіть волів, ослів і овець. Уцілів у тому розгромі один-єдиний син Ахімелехів, жрець Авіафар. Уночі він вислизнув із дотліваючих руїн міста, добрався до Давида і став його найближчим повірником.

ЯК ДАВИД ПОЩАДИВ САУЛА І ЗАКОХАВСЯ В АВІГЕЮ. Давид узнав, що філістимляни обложили город Кеїль. Не задумуючись він рушив на поміч і звіль-

нив місто, але мешканці відплатили йому підлою зрадою. Городяни вирядили до Саула посланця і сповістили, що Давид перебуває у їхньому місті і вони видадуть його, якщо цар негайно приїде. Але жрець Авіафар своєчасно викрив змову, і Давид устиг вискочити з пастки. З тих пір він і його товариші по зброї держалися диких гір і пустизни, де легко було ховатися від погоні.

Одного дня, коли Давид перебував у пустелі Зіф, до нього прийшов переодягнений Іонафан, щоб попередити товариша про батькові наміри і запевнити його в своїй незламній дружбі.

Місцеві жителі прихильно ставилися до Саула, тож дали йому знати, де скривається Давид. Цар одразу ж подався туди й оточив гору, де перебував Давид та його шістсот войовників. Здавалося, долю оточених уже вирішено. Але саме тоді наспіла грізна вістка, що філістимляни зненацька вдерлися на землі ізраїльтян. Саул негайно покинув облогу і поспішив назустріч ворогові. Та як тільки філістимську навалу було відбито, цар знову почав ганятися за Давидом, шукаючи його в пустелях, по горах і лісових нетрях. Узявши з собою три тисячі воїнів, Саул поклав за всяку ціну піймати ненавидного суперника.

Якось під час гонитви зайшов він по нужді в печеру. Сталося так, що саме в цій печері у темному закапелку ховався Давид з кількома своїми товаришами. Вони могли вбити царя, але Давид не хотів заплямитися кров'ю божого помазаника. Він тільки підкрався тихцем і одрізав йому край плаща. Згодом, коли Саул із своїм військом вирушив у дальшу путь, Давид показався на вершині скелі і, вимахуючи одрізаним клаптем царської одежі, глумливо крикнув:

«Проти кого вийшов ти, царю ізраїльський? За ким ти ганяєшся? За дохлим псом, за однією блохою?»

Іншим разом Давид наважився на ще більше зухвальство. Разом із своїм джурою він пробрався вночі в царський табір і зайшов у намет, де, нічого не відаючи, спали собі Саул та головнокомандувач його війська Авенір. Джура хотів убити царя, але Давид бридився підступним убивством. Він узяв тільки списа, що стояв у царя в головах, та кухоль з водою, а потім, щасливо поминувши ворожі чати, вернувся до своїх воїнів, які з нетерпінням ждали його. Удосвіта Давид знову виліз на вершину неприступної скелі і кепкував над Авеніром, що

той так погано охороняв свого пана. Отак виставивши його на посміховисько перед усіма воїнами, Давид сказав, щоб прислали когось забрати царський кухоль і меч.

Усе це засоромило Саула, а лицарська поведінка Давида трохи зм'якшила його,— цар припинив погоню і вернувся в Гіву.

Давидові треба було якось годувати свій загін. Овець, волів, кіз і всяку живність він грабував переважно у філістимлян, але ніколи не чіпав худоби своїх земляків. З них він брав тільки плату натурою за те, що охороняв їхні стада і житла від бедуїнських та філістимських грабіжників.

У степу коло Маона випасав свої стада один багач, якого звали Навал. У його величезних чередах було три тисячі овець і тисяча кіз. Давид ніколи не вимагав з нього плати, хоча захищав і його добро, бо стояв поблизу табором і самою своєю присутністю відганяв грабіжників. Одного разу він прочув, що Навал загнав овечок на гору Карміл, аби там постригти їх. Давид надумав попросити у нього харчів і послав десяток своїх молодиків, наказавши їм:

«Ідіть на Карміл, удайтесь до Навала і поздоровте його від мене. І скажіть так: «Мир тобі, мир дому твоєму, мир усьому твоєму».

Але багач був людина скупа і груба. Він розсердився і аж вилаяв посланців:

«Хто такий Давид і хто такий Ієссей? Тепер багацько таких слуг, що тікають од панів своїх. То що ж мені — взяти хліб мій, і воду мою, і м'ясиво, котре я приготував для тих, що стрижуть овець моїх, і віддати це людям, про яких я не знаю, відкіля вони?»

Відмова страшенно розсердила Давида. Узяв він чотириста вояків і негайно вирушив з ними в дорогу, щоб провчити зухвальця.

Тоді розумна і вродлива Навалова жона, яку звали Авігея, покартавши мужа свого за дурість, хутенько подалася навстріч грізному отаманові, щоб якось задобрити його. На ослах вона привезла дари: двісті буханців хліба, два бурдюки вина, п'ятеро засмажених баранів, п'ять мір сушеного зерна, сто в'язок родзинок і двісті в'язок фігових плодів. Під'їхавши до Давида, Авігея скочила з осла і вклонилася йому до самої землі, благаючи:

«Не звертай, пане мій, уваги на того злого чоловіка — Навала, бо яке ім'я його — такий і він. Навал звати його,

і глупота його з ним [38]. А я, рабиня твоя, не бачила слуг пана мого, яких ти присилав».

Краса і чарівливість жінки просто ошелешили Давида. І він зворушено відповів:

«Благословен господь, бог Ізраїлів, який послав тебе сьогодні назустріч мені. Благословен і розум твій, і ти благословенна».

Поручившись Авигеї, що її чоловікові не загрожує ніяка небезпека, Давид попрощався з нею.

«Іди спокійно додому,— мовив.— Бач, я послухався голосу твого і вшанував лице твоє».

Тим часом Навал, постригши овець, справив добрячі гульбини і впився до безтями. Коли ж нарешті хміль вийшов скотареві з голови, Авигея оповіла, яка велика небезпека висіла над ним. Ця звістка так вразила Навала, що з ним стався серцевий припадок, і, понездужавши десять днів, багач умер.

Довідавшись про це, Давид зараз же попросив Авигею бути йому за жону. Вдова не роздумуючи сіла на осла і в супроводі п'ятьох служниць поспішила в його табір. Там вона вклонилася Давидові до землі і рекла:

«Оце рабиня твоя, нехай буде як служебка, готова обмивати ноги слугам пана мого».

У Давида було вже дві жінки: Мелхола, яку Саул пізніше у нього одібрав і віддав за одного з своїх вірних пособників — Фалтія, та ізраїльтянка на ймення Ахіноама, але справді любив він тільки Авигею.

Давид на службі у філістимлян і трагічна доля Саула. Давид зрозумів, що цар не вгамується в своєму завзятті, доки не вб'є його або не схопить живцем. Треба було тікати за межі Ізраїлю і сховатися десь там, куди не сягала Саулова рука. Недоля і скитання призвели до того, що Давид почував себе страшенно пригніченим. Пізніше талановитий поет вклав у його уста пройняті щирим болем слова:

> Змилуйся наді мною, боже,
> Бо чоловік хоче знищити мене,
> День у день нападаючи,
> Загнав мене.
> Вороги мої день у день ганяються за мною,
> Багато ж їх наступає на мене.
>
> *(Псалом 56, стихи 1, 2).*

Не маючи іншого виходу, Давид наважився на принизливий і болісний крок: він запропонував свої послуги Анхусу, цареві філістимського міста Гефа. Колишній ворог залюбки прийняв його. Хто ж відмовиться од помочі шестисот випробуваних у битвах забіяк. До того ж Анхус був зацікавлений, щоб Ізраїль і далі теряв свої сили у внутрішніх чварах. Тепер він міг розпалювати ці чвари, підтримуючи Давида проти Саула.

Анхус виділив Давидові в лен містечко Секелаг, недалеко від Гази. Там Давид і оселився з своїм військом та родиною, включаючи і двох жінок — Авігею і Ахіноаму. Анхус приказав Давидові, щоб він нападав на ізраїльські землі, але той і не думав кривдити земляків. Натомість він пустошив поселення амаликітян, одвічних ворогів народу ізраїльського. Впень вирізував людей — не щадив ні жінок, ні дітей — аби не лишалися свідки його наїздів, а коли віддавав Анхусові награбованих волів, ослів, верблюдів та інше добро, то казав, що це здобич, захоплена у ізраїльтян. Легковірний філістимський цар гадав, що це й справді так, і, потираючи з радості руки, хвалився:

«Він став ненависний своїм землякам в Ізраїлі, через те й буде мені слугою довіку».

Філістимляни готувалися до нової війни з Саулом. Анхус прикликав і Давида та його шістсот войовників. Але філістимські князі й вельможі не довіряли ізраїльтянам і рішуче зажадали, щоб тих не брали до армії. Отож Давид повернувся в Секелаг, задоволений, що йому не доведеться воювати проти своїх співвітчизників, бо то вважалося б за зраду. Але в той час, коли його не було, амаликітяни, щоб помститися за напади, знищили дотла Секелаг, а багатьох мешканців, у тому числі й Давидову родину, зайняли в неволю. Люди, яким пощастило втекти од амаликітян, зустріли Давида плачем та прокльонами і навіть грозилися покаменувати його. Давид негайно пустився в погоню за грабіжниками, розгромив їх, відбив усіх полонених і родину свою відняв. Захоплену здобич він поділив межи своїми земляками, мешканцями землі іудейської, аби вони підтримали його в майбутній боротьбі за царський престол.

У цей же час місто Рамафаїм огорнула глибока жалоба — розпрощався з життям пророк Самуїл. Спочатку Саул спекався Давида, який перейшов до філістимлян і, на його думку, вже не був претендентом на престол,

а тепер позбувся другого грізного супротивника. Щоб завдати страху жерцям, цар велів піймати і повбивати їхніх помічників — усяких ворожбитів, чарівників і чорнокнижників. Було їх тоді в Ізраїлі сила-силенна, люди звикли звертатися до них, тож по винищенню їх у країні запанувала атмосфера терору і боязкої підозріливості.

У повсякденному житті Саул зберіг простоту і чистоту звичаїв. Ніхто не заперечував його видатних бойових заслуг і тяжкої праці для величі Ізраїлю. Більшість ізраїльтян усе ще поважали і навіть любили Саула. Авторитет царя був такий великий, що Давид — і той не наважився вбити його, хоч йому двічі траплялася така нагода. А проте безперервні підступи жерців і чутки про те, що Самуїл помазав Давида на царя, похитнули духовну рівновагу Саула і штовхали його на нерозважливі та деспотичні вчинки. Дні царя минали в гіркій самотині.

Тим часом над молодою ізраїльською державою збиралися важкі хмари. На її землі вторглася могутня армія союзних військ філістимських царів. Сотні окованих бойових колісниць і тисячі воїнів у залізних латах отаборилися в місті Сонамі, в долині Єзреель, тобто в самому серці Ізраїлю.

Саул розставив своє військо на схилах гір Гелвує, звідки видно було всю долину. Уздрівши величезний філістимський табір, Саул відчув тривогу й безпорадність перед лицем неминучої долі. На обличчі йому появився вираз втоми і покори. По хвилі сумної задуми цар спитав своїх вірних товаришів, чи немає десь поблизу якоїсь пророчиці, що вгадує будучину. Здивовані придворні нагадали цареві, що він же сам велів вигубити всіх ворожбитів. Та ось почали розпитувати у людей, і виявилося, що поблизу Аендора живе, сховавшись од переслідування, стара чарівниця, яка викликає душі померлих і від них узнає майбутнє. Саул надумав переодягтись і піти до неї. Тільки-но запала ніч, він надів опанчу подорожнього і в супроводі двох зброєносців тихцем вийшов з табору.

Чарівниця боялася царських гонителів і не хотіла впустити прибульців. Аж тоді, коли Саул присягнувся, що нічого лихого їй не буде, ворожка спитала, кого має викликати. Саул попросив, щоб вона викликала з того світу Самуїла. Після якихось там магічних дій появився

привид пророка. І тоді чарівниця збагнула, що таємничий прибулець — цар Саул.

«Нащо ти мене обманув? — крикнула вона з жахом. — Ти ж Саул!»

Саул заспокоїв її і, не побачивши сам привида, поспитав, хто ж явився на виклик. Із слів чародійки він догадався, що то Самуїл, його давній лютий ворог. Тепер Саул покірно вклонився йому і благав порадити, як бути перед лицем філістимської небезпеки.

Але Самуїл навіть після смерті зостався непримиренний. Ще раз дорікнув цареві за те, що посягнув на права верховного жерця і тим порушив волю Ягве. За це його, Саула, не мине кара: в битві проти філістимлян він загине разом із своїми синами, а трохи згодом настане загибель і всього його роду.

Жахлива звістка так приголомшила Саула, що він непритомний упав на землю. Коли ж його привели до тями, не хотів нічого їсти, хоч і страшенно ослаб. Віщунка довго умовляла царя, і тільки тоді він з'їв шматочок прісного хліба та вареної телятини.

На другий день розгорілася битва. Ізраїльтян було геть розбито, і ті, хто не загинув у бою, охоплені панікою, кинулися тікати. Саулові сини, межи ними і благородний Іонафан, полягли серед тисяч трупів своїх товаришів по зброї. Пораненому Саулові пощастило вирватися з поля бою. Але філістимляни гналися за ним, і Саул, упевнившись, що не втече, покликав джуру, аби той добив його мечем. Одначе молодий воїн здригався од самої думки про вбивство царя, і тоді Саул покінчив із життям сам, кинувшись на вістря власного меча. Вірний слуга не хотів пережити свого пана і теж пронизав себе мечем.

Філістимляни відрубали Саулові голову і разом з його зброєю виставили напоказ у храмі Астарти і Дагона. А тіло повісили на мурі у місті Беф-Сані.

Вістка про наругу над тілом царя дійшла до мешканців міста Іавіса, яке свого часу Саул визволив з ярма аммонітян. Вдячні городяни викрали труп царя і достойно поховали на міському кладовищі.

Філістимляни захопили долину Єзреель, зайнявши стратегічно вигідну позицію для завоювання всього Ханаану. Держава, яку ціною таких великих зусиль створив Саул, перестала існувати.

Давид оплакує смерть Саула та Іонафана. Про трагічні події в долині Єзреель Давид узнав тоді, коли повернувся в Секелаг з походу проти амаликітян. Якийсь чоловік — одежа порвана, голова присипана порохом — кинувся йому в ноги. Ридаючи, насилу здолав розповісти про смерть Саула, Іонафана і ще двох царських синів. Це був молодий амаликітянин, який служив у ізраїльському війську і брав участь у нещасливій битві. Давид почав розпитувати, як усе це сталося. Молодик оповів, нібито на прохання пораненого Саула він сам добив його мечем, і на доказ того, що це правда, передав Давидові царський вінець і наплічники. Всю цю історію юнак вигадав, сподіваючись, що Давид винагородить його за вбивство суперника. Насправді ж, утікаючи з бойовиська, він наткнувся на труп Саула, коли його ще не знайшли філістимляни, і здер з нього царські знаки. Одначе амаликітянин жорстоко помилився. Давид велів убити його за те, що підняв руку на життя помазанця господнього.

Сумний кінець Саула викликав у Давида глибоку жалобу — адже смерть царя означала водночас і розпад першої об'єднаної ізраїльської держави. А смерть Іонафана була для Давида великим особистим горем: не стало вірного і єдиного друга, що підтримував його у найтяжчі хвилини життя, такого безкорисливого і відданого друга, які рідко й трапляються. Ніхто вже не зможе посісти в його серці місце Іонафана.

Давид плакав і корчився з невтишного болю, бився головою об стіну, розпанахав на собі одіж; разом з ним тужливо ридали його бойові товариші і родина. До смерку нікому й на думку не спало щось поїсти, цілісіньку ніч ніхто й ока не склепив. Назавтра Давид блукав по кімнатах розбитий, похмурий, вимучений стражданнями. А тоді взяв свою улюблену арфу і, перебігаючи пальцями по струнах, вилив свій розпач у елегії, яка просто розриває серце.

О Ізраїлю, втіху твою на горах побито.
Як же хоробрі ті там полягли!
Не розказуйте у Гефі,
Не сповіщайте на вулицях Аскалона,
Хай не радуються дочки філістимські,
Хай не веселяться дочки необрізаних.

Статуетка богині з Угаріта.

Богиня плодючості і мате-
ринства Астарта. (Розкопки
в Угаріті).

Голова фінікіянки. (Розкопки в Німруді).

Герой шумерського епосу Гільгамеш, який, можливо, був прообразом Самсона. Вавілонський барельєф.

Самсон і лев. Барельєф у віденському кафедральному соборі.

Мікеланджело. *Давид.* 1501—1504 рр.

О гори Гелвуйські!
Бодай не впали на вас ні роса, ані дощ,
Й ваші ниви плодів не давали,
Бо це там розбито щит дужих, щит Саулів,
Наче не цар він, елеєм помазаний.

Без крові ранених, без туку сильних
Спис Іонафанів з боїв не виходив,
І меч Саулів дарма не вертався.

Любомирно з Іонафаном жив Саул на світі,
Їх і смерть не розлучила;
Вони бистріші за орлів і дужчі, аніж леви.

О дочки ізраїльські,
Плачте по Саулу,
Він у пурпур одягав вас, радощами бавив,
При йому на ваших шатах золото блищало.
Як же хоробрі в бою полягли!
На висотах твоїх Іонафана забито.
Тужу по тобі, мій побратиме Іонафане,
Ти був мені найдорожчий,
Над ласку жіночу любіший!
Як же хоробрі в бою полягли,
згинула зброя военна! *

ДАВИД СТАЄ ЦАРЕМ ІУДЕЙСЬКИМ І БОРЕТЬСЯ ЗА ІЗРАЇЛЬСЬКИЙ ПРЕСТОЛ. Давид належав до покоління Іуди. Ставши у вигнанні отаманом банди розбійників, він не тільки захищав своїх земляків од нападів пустельних племен, а навіть ділився з ними здобиччю, захопленою у амаликітян. Так він здобув собі їхню щиру вдячність і прихильність. Тож нічого дивного, що по смерті Саула мужі Іудиного племені покликали його в місто Хеврон і помазали на іудейського царя.

В той же час у зайорданському місті Маханаїмі, куди не сягали філістимські впливи, верховний военачальник Авенір при підтримці десяти північних племен проголосив царем четвертого Саулового сина Ієвосфея. Це був чоловік слабкої волі, він не мав ніякого авторитету і тому став послушним знаряддям у руках всесильного Авеніра, який відтоді, по суті, правив усім Ізраїлем, за винятком племені Іуди.

Давид не визнав царя Ієвосфея, і це призвело до розколу держави. Бунт проти династії Саула, яку підтриму-

* Ця елегія під назвою «Пісня лука» була вміщена у згаданій уже збірці «Книга праведного».

вала більшість народу, рано чи пізно мав вилитись у громадянську війну. Давид заздалегідь готувався до неї. Він був не тільки хоробрий і досвідчений воєначальник, але й спритний, передбачливий політик, тож розумів, що справжньою причиною розколу став антагонізм, який з глибокої давнини існував між племенами півночі та півдня. І через те Давид одразу ж почав добиватися прихильності північних племен; він негайно вирядив послів до мешканців Іавіса з подякою за те, що вони викрали і по-царськи поховали Сауловi останки. Крім того, він пустив по всьому Ізраїлю поголос про свою жалобу і про смерть амаликітянина, який наважився здійняти руку на царя. В цих починаннях Давидові запопадливо пособляли жерці. Від часу конфлікту з Самуїлом і різанини в Номві вони були непримиренними ворогами Саулового дому, а Давида вважали за покірного виконавця своєї волі.

Сім з половиною років царював Давид у Хевроні, і за цей час він створив сильну та хоробру армію під командуванням доблесного воєначальника Іоава. Філістимляни, пильність яких Давид зумів приспати, ні про що не догадувались. Вважали його за сумирного і потрібного їм васала, котрий діяв на їхню користь, бо це ж він підривав єдність Ізраїлю і кінець кінцем розбив його на дві маленькі, ворогуючі між собою держави.

Громадянська війна почалася кривавим боєм коло Гаваонського ставу. За давнім звичаєм, спочатку відбувся поєдинок — на прю вийшло дванадцять воїнів з Веніамінового коліна і дванадцять іудеїв. Билися вони так запекло, що всі як один полягли. А тоді грянула справжня битва. Вона тривала цілий день; іудейська армія на чолі з Іоавом здобула цілковиту перемогу, і вояки Ієвосфея кинулися навтіки.

В погоню за ненавидним Авеніром пустився Асаїл, брат Іоава. То був запальний, але недосвідчений у воєнному ремеслі юнак. Авенір тричі гукав йому, аби він знайшов собі іншого супротивника.

«Відчепись од мене,— крикнув Авенір востаннє,— щоб мені не довелося прибить тебе до землі, бо як тоді я гляну в очі твоєму братові Іоаву?»

Але в своєму палкому завзятті Асаїл зостався глухий до всіх пересторог. Тоді Авенірові хоч-не-хоч довелося битись, і він без великих зусиль позбувся причепи, наскрізь пропоровши його списом. Знайшовши на бойо-

вищі тіло свого брата, Іоав з великого болю роздер на собі одяг і поклявся кров'ю відплатити Авенірові.

Війна за ізраїльський престол була запекла і тривала. Ізраїльтяни день по дню втрачали грунт під ногами, а Давид здобував дедалі більшу перевагу. До його лав приходило багато нових войовників, навіть з північних земель. Були між ними щирі патріоти, які з часом упевнилися, що тільки Давид може захистити Ізраїль од філістимлян, але не бракувало й таких, котрі просто воліли заздалегідь перейти на сторону переможців.

Безперервні невдачі підірвали вплив Авеніра в Маханаїмі. Доти всі були певні, що він — найвидатніший в Ізраїлі воєначальник, з яким і Давидові не зрівнятися — на цьому переконанні трималася могутність Авеніра. Тепер же його слава так пригасла, що він не був упевнений навіть у підтримці армії. Маріонетковий цар Ієвосфей та його придворні почали зневажати Авеніра і навіть гордувати ним. Невдовзі це привело до відкритого конфлікту.

Відчуваючи, що він втрачає владу, Авенір почав думати, як би зміцнити свої позиції, і захопив собі одну з Саулових наложниць — Ріцпу. Для Ієвосфея цей вчинок віщував лихо. За стародавнім звичаєм, гарем покійного царя переходив тільки наступникові престолу, якщо ж Авенір узяв собі Ріцпу, то це могло означати, що він готує державний переворот. Між царем і верховним воєначальником спалахнула сварка. Тоді Авенір дорікнув Ієвосфеєві, що той тільки завдяки йому став царем, а потім, не тямлячи себе, прямо заявив, що, на його думку, Давид візьме верх над домом Сауловим. Легкодухий, боягузливий цар відчув у тих словах погрозу — Авенір намірявся зрадити його — і, наляканий, покірливо пішов у свої палати.

Авенір постановив діяти негайно. Таємно вирядив до царя Давида послів і повідомив, що з усім військом перейде на його сторону, якщо Давид пообіцяє йому недоторканність і посаду головного командувача.

Давид прийняв пропозицію, але з умовою, що Авенір привезе йому давню його жону Мелхолу, яку Саул колись одібрав і віддав іншому. Авенір забрав Мелхолу силоміць. Чоловік її — Фалтій — був безутішний. Захлинаючись од сліз, розпачливо ламаючи руки, він біг за улюбленою, аж доки Авенірові не ввірвався терпець і воєначальник під загрозою смерті звелів йому верта-

тися додому. Скривдженому чоловікові, безсилому перед свавіллям можновладців, довелося примиритися з долею.

Жерці давно вже провіщали, що Ягве обрав Давида на ізраїльського царя, тому Авенір без великих зусиль намовив вождів племен до переговорів, тим більше, що, зазнавши жорстоких поразок, вони, власне, і не мали іншого виходу. Послів північних племен зустріли в Хевроні добре. Угоду було укладено, і Давид справив на честь їх бучний бенкет.

Верховний воєначальник Іоав перебував у цей час серед своїх воїнів, у таборі. Почувши зненацька про угоду, він мерщій подався до Давида і гірко мовив:

«Що ти наробив? Ось гостював у тебе Авенір; нащо ж ти відпустив його, і він пішов? Хіба тобі невдогад, що Авенір, син Нірів, того й приходив, аби тебе обманути, узнати виходи та входи твої і розвідати все, що ти чиниш?»

Іоавові, певна річ, не подобалося, що Авенір запобігає ласки у Давида. Іоав у ньому вбачав грізного суперника. А найголовніше те, що Авенір був убивця його брата, і родове право веліло Іоавові помститися. Після бурхливої розмови з царем Іоав постановив діяти. Авенір був саме в дорозі — повертався до Маханаїма. Вигадавши привід — мовляв, Давид хоче йому щось іще сказати,— Іоав завернув Авеніра назад у Хеврон і, розмовляючи, підступно заколов стилетом.

Давид не покарав Іоава за підступне вбивство. На те було кілька причин. Насамперед новий цар був, по суті, задоволений, що так несподівано здихався небезпечного союзника. До того ж родову помсту в Ізраїлі вважали за такий священний і невідхильний обов'язок, що навіть цар не наважувався протиставляти йому свою волю. І нарешті він не хотів настроювати проти себе Іоава, бо той мав уже таку силу, що Давид просто побоювався його.

Звістка про угоду з Давидом викликала в Маханаїмі нечуваний переполох. Ієвосфей од жаху зомлів, а його придворні і прибічники, рятуючи свою шкуру, пишком повтікали з палацу. Одного жаркого дня, коли самотній Ієвосфей дрімав собі по обіді, два веніаміти, одягнувшись як хліботорговці, пробралися в палац, вдерлися в царську спальню і вбили його мечами. А голову одрубали і принесли Давидові, сподіваючись одержати нагороду. Одначе помилилися в своїх сподіванках: замість

нагороди, Давид велів повідтинати царевбивцям руки і ноги, а самих їх повісити у Хевроні над ставом — для остороги тих, хто надумав би поважитися на життя помазанця господнього. Ієвосфеєву голову він урочисто поховав у гробниці Авеніра.

В Маханаїмі у палаці жив Іонафанів син. Це був хлопець, кульгавий на обидві ноги. Коли його батько загинув у бою в долині Єзреель, хлопцеві було тільки п'ять літ. Узнавши про поразку, нянька з переполоху кинулася тікати і впустила його додолу; відтоді хлопець і став кульгавий. Давид прихистив сина свого полеглого друга, по-батьківському піклувався про нього. Цей каліка — нащадок Саула — все життя мав право сидіти за царським столом, з ним обходилися, як і з іншими членами Давидової родини.

Після смерті Авеніра і повалення династії Саула Давид був єдиний поважний претендент на ізраїльський престол. Не тільки тому, що він стояв на чолі звитяжної армії, а й через те, що Самуїл помазав його колись на царство. Представники північних племен, перелякані тим, що філістимляни стають дедалі дужчі, поприходили в Хеврон і запропонували Давидові ізраїльський престол.

Отак, процарювавши понад сім років у Хевроні, Давид став царем усієї ізраїльської держави. Протягом наступних тридцяти трьох років царювання він підкорить собі філістимлян і заснує державу, наймогутнішу в усій історії єврейського народу.

МІСТО ДАВИДОВЕ. Довідавшись, що їхній васал проголосив себе царем усього Ізраїлю, філістимляни надумали піймати його і покарати як бунтівника. Їхня могутня армія появилася в широкій долині Рефаїм, на захід од Єрусалима, і перервала будь-який зв'язок між північчю та півднем ізраїльського краю. Гірських районів філістимляни не зайняли, але пройти там не можна було — дорогу в багатьох місцях перетинали ущелини і провалля.

Давид опинився в дуже тяжкому становищі. Загони його, щоправда, поповнилися воїнами з північних племен, а проте не могли мірятися силою з бойовими колісницями філістимлян. Тому Давид, щоб не повторити Саулової помилки, надумав обмежитися тільки партизанською боротьбою. В цьому ділі він набув під час

свого вигнання неабиякого досвіду. Мав Давид іще й ту перевагу, що, будучи васалом філістимлян, докладно вивчив їхню воєнну тактику.

Ізраїльські партизани запекло шарпали філістимські загони, вороги поступово втрачали свою самовпевненість і, тільки-но виникала хоч найменша тривога, кидалися навтіки. Коли траплялася нагода, ізраїльтяни переходили до відкритих рішучих атак і в такий спосіб здобули дві великі перемоги.

Загарбники, яких витісняли з ізраїльських міст і селищ, врешті відступили на свою землю. Про їхню поразку і занепад свідчить хоча б те, що ізраїльтяни, женучись за ними, дійшли аж під самі стіни філістимського міста Гефа. З того часу філістимляни вже ніколи не змогли твердо стати на ноги, і згодом їм довелося навіть визнати гегемонію Ізраїлю.

Об'єднана Давидова держава не мала своєї столиці. Хеврон лежав надто далеко на південь, до того ж північні племена і не згодилися б, щоб столицею було іудейське місто. Прислухаючись до цих настроїв, Давид звернув свою увагу на Єрусалим. Чотириста років це місто належало ієвусеям, і тому його могли вважати за нейтральне.

Однак узяти Єрусалим було нелегко. Збудований на трьох височинах, захищений редутом на неприступній горі Сіон, він успішно відбивав доти всі ворожі напади. Мешканці Єрусалима почували себе в цілковитій безпеці, ще й жартували, що місто міг би захистити навіть гарнізон із самих кривих та сліпих. Тож нічого дивного, що й ізраїльтян, коли ті підступили до Єрусалима, городяни, вийшовши на мури, зустріли глузами.

Давид раз у раз штурмував місто, але все марно. Втративши терпець, він звернувся до своїх воїнів:

«Той, хто подолає ієвусеїв, буде князем і начальником».

До того трудного завдання взявся Іоав. Місто можна було захопити тільки хитрощами, тому Іоав вештався по околицях, розпитувався і нарешті знайшов потайний вхід до бастіону. В долині на східному боці Єрусалима було джерело, од якого до міста йшов вертикальний, видовбаний у скелі канал. Іоав із жменькою воїнів увірвався через той канал до фортеці. Ієвусеї не сподівалися нападу з цього боку, тож, уздрівши ізраїльських воїнів, кинулися до них, а мури тим часом лишилися без за-

хисту. Давид скористався з цього і навальним штурмом захопив місто.

Висоту із замком у південній частині Єрусалима він обрав на столицю Ізраїлю, назвавши її «містом Давидовим». Одразу ж почав розбудовувати місто і надумав воздвигнути собі палац, гідний великого монарха. Домовився з тірським царем Гірамом, той продав йому кедрини та ще й прислав досвідчених будівничих. Вони допомогли спорудити хороми, такі величні і пишні, що не поступалися палацам найбільших сусідніх царів. Давид брав приклад з тих монархів і ще в одному. Він завів собі багатий гарем, бо гарем у ті часи був явним мірилом царського величчя. Скоро він став батьком численного потомства, яке заповнювало гамором, сміхом і сварками всі закамарки палацу.

З погляду державних інтересів треба було, щоб Єрусалим став і релігійним центром Ізраїлю. А осередком культу міг бути тільки ковчег завіту, який ще з часів Саула зберігався у невеличкому містечку Кіріаф-Іарімі. Разом із своїми придворними і тридцятитисячним військом Давид вирушив по нього. Скриню божу поставили на колісницю, запряжену волами; її супроводили жерці на чолі з Авіафаром і Садоком, а також юрби народу. Виражаючи свою радість, люди співали і танцювали під звуки арф, кімвалів, дудок, тамбуринів та бубнів. Урочистий похід очолював сам цар Давид у білих льняних шатах жерця. Та перш ніж процесія дійшла до Єрусалима, Ягве нагадав про себе тривожним знаком. Воли, налякані гармидером, зноровилися, рвучко сіпнули, колісниця перехилилась, і свята скриня упала б на землю, якби в останню мить її не підтримав побожний чоловік на ймення Оза. Але торкнутися ковчега завіту — то було нечуване святотатство, і Ягве, незважаючи на добрі наміри провинника, поразив його смертю. Це так вразило Давида, що він негайно припинив усе торжество, а ковчег передав на збереження одному ізраїльтянинові, якого звали Аведдар.

Минуло три місяці, і тільки тоді Давид наважився привезти ковчег до столиці. Люди знову веселились, танцювали, охоплені пристрасним поривом, співали під супровід срібних труб, сопілок, кімвалів та бубнів. У цьому оглушливому гаморі йшов як зачарований Давид, знову одягнений у сніжно-білі шати жерця. На голові у нього поблискував царський вінець, з-під якого

спадало руде завите волосся. Він грав на своїй арфі і разом з усім народом танцював, ідучи вузькими вуличками міста. Одразу ж за ним над морем голів плив ковчег завіту, який несли на плечах левіти. В яскравому промінні сонця ковчег палав, мов золотий смолоскип — так сяяли його оздоби і простерті крила херувимів.

Коли процесія входила в місто, за нею стежила з вікна Давидова жона Мелхола. Побачивши, як її чоловік поводиться запанібрата з простолюдцями, вона відчула зневагу до нього і не крилася з тим.

Ковчег поставили в підготовленій для цього скінії. Тоді принесли жертви, роздали людям їжу, справили бенкет, і ось Давид повернувся в палац. Мелхола взяла його на глузи й ущипливо мовила:

«Але ж і гарно виступав сьогодні цар Ізраїлів, обнажаючись перед очима служебок підданих своїх, як обнажався б хіба якийсь нікчемний гуляка».

Глузування Мелхоли глибоко вразили Давида і назавжди відштовхнули його від неї. До кінця життя вона вже не здобула його ласки і не змогла народити Давидові сина. Над нею тріумфували Авігея, Ахіноама та багато наложниць — щасливі матері царських синів і дочок.

Одного дня Давид кликнув до себе всіма поважаного пророка Нафана і мовив:

«Ось я живу в кедрових палатах, а скриня господня стоїть у шатрі».

І він сказав, що хоче спорудити в Єрусалимі храм, який пишнотою своєю перевершував би його палац. Нафан спочатку схвалив цей задум, але назавтра заявив, що вночі до нього промовляв Ягве і заборонив будувати храм, бо волів, як і доти, зостатися богом пастухів і мешкати у скінії. Отож Давидові довелося покоритись волі всемогутнього і відмовитись од свого наміру прикрасити столицю пишним храмом — його збудує тільки славний Давидів наступник Соломон.

ДАВИД — ЗАСНОВНИК ВЕЛИКОЇ І МОГУТНЬОЇ ДЕРЖАВИ. Об'єднавши всі ізраїльські племена і приборкавши філістимлян, Давид заходився розширювати межі своєї держави. Насамперед він підкорив собі моавітян та едомітян. А от війна з аммонітянами вибухла всупереч його волі. Коли помер аммонітський цар

Наас і на престол вступив його син Аннон, Давид вирядив до нього послів, передаючи своє співчуття і побажання щасливо царювати. Але дорадники сказали молодому аммонітському цареві:

«Невже ти думаєш, що Давид прислав утішителів до тебе, вшановуючи отця твого? А чи не на те Давид прислав до тебе своїх слуг, щоб розгледіли город, розвідали, аби потім зруйнувати його?»

Тоді Аннон велів повиголювати кожному послові по півбороди, пообрізувати їм одежу аж по крижі і, зганьбивши таким робом, одіслав їх до Єрусалима.

Давид не міг стерпіти наруги. Він послав проти пихатих глумильників свою випробувану армію під командуванням Іоава. Війна була тяжка і небезпечна, бо аммонітяни покликали собі на підмогу п'ятьох арамейських царів. А проте вирішальна битва скінчилася цілковитою перемогою ізраїльтян. Так під рукою Давидовою опинилась також велика частина Сірії. Відтоді в Дамаску стояв сильний ізраїльський гарнізон на чолі з царським намісником.

Завойовуючи нові землі, Давид створив велику державу, яка розкинулась од затоки Акаба до самого Євфрату, через васальські арамейські держави, а за Йорданом — од Арнону до Гермону. Філістимляни, після того як їх розгромив Давид, поступово втрачали політичну незалежність. Ізраїль остаточно взяв гору над своїми ворогами і вступив у новий період — єдиний за всю свою історію період, коли він був великою державою.

Давид узявся до внутрішньої організації своєї держави. Вся його могутність опиралася на військо, тож саме йому цар віддавав найбільше уваги. В озброєнні Давид, проте, нічого не поліпшив. Армія, як і раніше, складалася з загонів піхоти, озброєної списами, пращами і мечами. Бойова колісниця — грізна зброя філістимлян — чомусь не привабила Давида, хоч у нього була чудова нагода без великих витрат створити численні загони комонників, бо у війні з арамейцями він захопив тисячу сімсот колісниць разом з кіньми та упряжжю. Але замість того, щоб узяти їх до своєї армії, він звелів колісниці спалити, а коней покульгавити. Зоставив собі тільки сто запряжок для палацу; ними їздили по Єрусалиму його сини і вельможні придворні сановники. Основу армії становив «загін хоробрих», до якого увійшли шістсот бойових товаришів Давида з часів його скитання.

Цар засипа́в їх своїми ласками, давав усякі привілеї, обділяв завойованою у ворогів землею, призначав на високі посади. Цю військову еліту поповнювали два загони найманців: один — з воїнів крітсько-філістимського походження, а другий — з філістимлян, найнятих у місті Гефі. Коли починалась війна, всіх чоловіків, здатних носити зброю, сурмами і світловими сигналами скликали у народне ополчення. Верховне командування армією було в руках Іоава. Безпосередньо йому підлягали три головні воєначальники і тридцятеро — нижчого рангу. Всі разом вони складали верховну військову раду, підпорядковану самому цареві.

Давид перебудував і цивільну адміністрацію, спираючись на єгипетські взірці. На чолі її стояли рада старшин і канцлер. Найважливішими урядовцями були два начальники царської скарбниці, окружні збирачі податків, писарі та семеро головних управителів, які дбали про царські поля, виноградники і сади, а також про отари овець, про товар, ослів та верблюдів.

У країні настав лад і достаток. Адже Давид збагачував свою скарбницю так само, як і скарбницю божого храму, величезною воєнною здобиччю в золоті, сріблі та міді. Полонених не вбивав — вони ставали рабами і працювали в царських маєтках та в палаці.

Цар навів лад і в релігійних справах: установив серед жерців ієрархію і давав їм обов'язки, які відповідали їхнім рангам та значенню. Деякі труднощі були у нього з саном верховного жерця. В Гаваоні, де містилося головне святилище, верховним жерцем був Садок, прямий нащадок жерцівського роду Єлеазара. Його підняв Саул після винищення жерців у Номві. Але в Єрусалимі був Авіафар, єдиний жрець, що врятувався в Номві, щирий товариш Давида в період його скитання на чужині. Цар не міг усунути Садока — боявся, що цим викличе невдоволення північних племен. І Давид знайшов вихід: установив двох верховних жерців — Садока й Авіафара.

ДАВИД ВИКРАДАЄ ЖОНУ УРІЇ. Поки Іоав розправлявся з аммонітянами і облягав місто Равву, Давид сидів у столиці, в своєму палаці. Одного разу, походжаючи по палаті, він глянув у вікно і в домі насупроти побачив дуже вродливу жінку, яка саме купалася. Запа-

лився цар великою страстю до неї і послав розпитатися, хто вона. Слуги сказали, що то Вірсавія, жона Урії-хеттеянина, одного з тридцяти заслужених воєначальників. Урія вкупі з Іоавом воював у цей час проти аммонітян, і Давид, скориставшися з його відсутності, пригорнувсь до Вірсавії. Через деякий час виявилося, що жінка при надії. Тоді цар обдумав підлий спосіб, як спекатися скривдженого чоловіка. Він вирядив до Іоава гінця і повелів прислати до нього Урію, щоб той склав звіт про хід війни.

Хоробрий воєначальник невдовзі прибув до палацу і докладно розповів про все. Давид зустрів його з облудною ласкавістю, угостив за царським столом, а надвечір одіслав додому, порадивши відпочити з дороги. Але Урія ліг спати на підлозі біля царських хоромів, разом із слугами, що охороняли палац. Коли назавтра Давид запитав Урію, чому він не пішов до жінки, той з гідністю відповів:

«Скриня божа, й Ізраїль, і Іуда пробувають у наметах, і пан мій Іоав, і слуги пана мого таборяться в чистому полі, а я пішов би додому їсти, пити і з жінкою спати?»

Давид виправив Урію назад до Іоава, давши йому запечатаний лист, у якому між іншим написав:

«Поставте Урію в кипучому бою попереду і відступітесь од нього, так щоб його вбило».

Іоав послушно виконав ганебний наказ, і вірний Урія, покинутий воїнами серед бою, самотньо поліг під мурами Равви. Вірсавія ревно оплакувала смерть чоловіка, але скоро Давид забрав її у свій гарем. Незабаром, на велику радість цареві, вона народила сина.

Вчинок царя викликав страшне обурення в Єрусалимі. До Давида прийшов Нафан, пророк, якого глибоко поважали в усьому Ізраїлі. Цар зустрів його з усіма почестями, посадив обіч себе, а Нафан смутним голосом оповів йому таку історію.

«В одному городі було собі два чоловіка — один багатий, а другий убогий. У багатого було безліч овець і волів, а в убогого не було нічого, тільки одна ягничка, яку він купив та вигодував і яка росла у нього разом з його дітьми, од його хліба їла і з його кухля пила, і на грудях у нього спала й була йому наче дочка. І прийшов якийсь подорожній до багатого чоловіка, а той пожалів узяти із своїх овець або волів, щоб приготувати обід

гостеві, який прибув до нього, а взяв ягничку в убогого і зготовив її тому, що прийшов до нього».

Давид обурено крикнув, що багач заслужив кари смерті. А Нафан подивився цареві в очі і мовив з притиском:

«Чоловік той — це ти сам».

Потім сказав, що Ягве дуже розгнівався на Давида і покарає його смертю сина, якого народила Вірсавія.

Тепер Давид усвідомив, який огидний злочин він зробив, і щиро каявся. Але це не вмилостивило Ягве, і син небавом тяжко захворів. Сім днів хлопчик змагався зі смертю. Цар був у розпуці, морив себе голодом і, лежачи долі, благав Ягве змилосердитись. Рідні та слуги марно вмовляли його, щоб устав і підкріпився, а коли дитина померла, ніхто не наважувався сказати цареві про цю втрату. Давид помітив, що всі якісь перелякані і про щось шепочуться по кутках. Узнавши, нарешті, правду, він зараз же встав з підлоги, умився, намазався пахучою олією і пішов до храму помолитися. А як повернув додому, велів подати на стіл і добре попоїв.

Домочадці не могли надивуватися. Коли ж поспитали царя, що викликало таку раптову зміну, він спокійнісінько відказав:

«Покіль іще дитина була жива, я постив і плакав, бо думав: хто знає, може, господь змилосердиться до мене і дитя житиме? Тепер же воно вмерло, то нащо мені постити? Хіба його вернеш? Я піду до нього, а воно до мене вже не прийде».

Вірсавія стала найулюбленішою жоною Давида, тим паче, що через рік вона знову народила йому сина. То був Соломон, якому судилося стати царем Ізраїлю.

Нова ганьба царського дому.

Потомство Давидове було численне і сварливе. Сини та дочки його жінок і наложниць не гребували ні інтригами, ні наклепами, аби тільки здобути батькову ласку. Давид не вмів держати в шорах свою родину і покласти край неподобствам. Палац став кублом розпусти і всякої підлоти.

Одного разу в царському палаці вибухнув страшенний скандал. Амнон, первородний син Давида і наслідник престолу, загорівся палкою страстю до вродливиці Фамарі, рідної сестри свого брата по батькові Авессалома. Дівчина уперто відкидала його зальоти і боронила

свою непорочність. Амнона ж так мучила пристрасть, що він марнів і аж занедужав. Постеріг це його товариш Іонадав та й питає:

«Чого це ти так худнеш з кожним днем?»

«Я люблю Фамар, сестру мого брата Авессалома»,— признався Амнон.

Тоді товариш подав йому хитру думку: прикинутись хворим і попросити царя, щоб велів Фамарі доглядати його.

Не підозрюючи про пастку, Фамар зготовила поливки і подала Амнонові в постіль. Молодик зненацька схопив її і жагуче забелькотів:

«Іди ляж зі мною, сестро».

І відрекла вона йому:

«О ні, брате мій! Не безчести мене, бо так не ведеться в Ізраїлі. Не роби такого безумства. Куди ж тоді я понесу мій сором? І ти будеш одним із божевільних в Ізраїлі. Лучче побалакай з царем — він не відмовиться оддать мене тобі».

Проте Амнон, сліпий і глухий до всього, силоміць втягнув її до себе в постіль і обезчестив. І одразу ж виявилося, яка була його любов. Добившись свого, Амнон відчув до дівчини обриду і наказав їй іти геть з опочивальні.

Сердешна Фамар заплакала і сказала:

«Проганяти мене — це кривда ще гірша, ніж та перва, яку ти мені заподіяв».

У відповідь Амнон гукнув свого слугу і крикнув:

«Виведи її геть від мене і замкни за нею двері».

Скривджена Фамар посипала голову попелом, розірвала на собі одіж і так заголосила, що небавом увесь палац довідався про безчестя.

Давид дуже любив Амнона і не зважувався покарати його, хоч і був страшенно засмучений синовим вчинком. На превеликий подив, Авессалом покірно сприйняв неславу Фамарі, хоча обоє вони були діти Маахи, дочки гессурського царя Фалмая, і пишалися своїм царським походженням. Честь веліла покарати спокусника кривавою помстою. Тим часом минуло два роки, проте Авессалом нічого не зробив, навпаки — він завжди був з Амноном догідливо ласкавий. Його почали зневажати за це, але ніхто не відав, що за тим усміхом притаїлася зненависть і жадоба помсти. Навіть Амнона, і того обманула лукава гра, так що він перестав берегтися.

Через деякий час Авессалом стриг овець. Це було велике родинне свято, отож Авессалом і запросив усю царську сім'ю на бенкет до свого маєтку в Ваал-Гацор. Давид чогось там відмовився, але не перечив, щоб на бенкет поїхали всі його сини, і Амнон теж. Гульбини ті були пасткою. Коли Амнон упився вином, слуги Авессалома зарубали його мечами. За столом, уставленим наїдками та вином, зчинився переполох. Інші сини Давидові скочили кожен на свого мула і притьма погнали додому. Але чутка, нібито всі до єдиного царські сини полягли од руки месника, випередила їх. Давида і його близьких огорнув чорний розпач. Роздерши на собі одяг, вони попадали додолу і вдарились у голос, оплакуючи гибель усього мужського потомства царського дому. На щастя, скоро з'ясувалося, що то була неправда. Сини прибули в палац, і їх радісно привітали всі придворні. Цар відчув велику полегкість і, по-батьківському ніжно обнімаючи кожного з них, заплакав.

Тим часом Авессалом, помстившись за сестрину поругу, втік до свого діда Фалмая, гессурського царя. Сидів там три роки, чекаючи хвилини, коли батько простить йому забийство. Іоав узявся помогти йому і нарешті умовив Давида: цар дозволив Авессаломові повернутися додому в Єрусалим, одначе звелів, аби той не показувався йому на очі, так гнівався.

Авессалом опинився в незавидному становищі: він, царський син, не міг переступити порога палацу. Через два роки такої немилості Авессаломові увірвався терпець. Царевич знову попросив Іоава допомогти йому налагодити стосунки з батьком, але цим разом Іоав рішуче відмовився. Тоді Авессалом наказав своїм слугам підпалити в полі Іоавову пашницю і пригрозив, що коли Іоав не пособить, то він завдасть йому іще й не такої шкоди. Воєначальникові хоч-не-хоч довелося піддатись. Маючи великий вплив на царя, він врешті добився, що розгніваний батько і син помирилися. Давид був навіть радий цьому і, вітаючи Авессалома після довгої розлуки, ніжно поцілував його.

Бунт Авессалома. Усі вважали, що Авессалом — вродливець з усіх вродливців Ізраїлю. У нього все було благородно красиве: постава, виразні очі, правильні чоловічі риси обличчя. Найбільшою ж його окра-

сою було пишне блискуче волосся, яке щороку доводилося стригти, бо інакше він зігнувся б під його вагою. Авессалом був чемний та лагідний навіть з простими людьми, тож і став улюбленцем народу. Коли він, ошатно убраний, сяючи коштовностями, в супроводі п'ятдесяти вояків особистої гвардії мчав на колісниці через місто, натовп на вулицях захоплено вітав його. Для жінок це був казковий царевич, про якого вони потайки марили, а для чоловіків — гордість і надія Ізраїлю.

З часом Авессалом став також найпершим улюбленцем і гордістю батька. Давид усе дозволяв синові, заплющуючи очі на його легкодумність, марнотратство, пристрасть до надто пишного життя і всякого блиску. Любов до сина так потемнила царя, що він не звертав ніякої уваги на поговори про Авессалома і різні застороги щодо нього. Давид і гадки не мав, що блискуча личина вроди у його нащадка прикриває схильність до найчорнішої зради.

Авессаломові було вже тридцять літ, і йому хотілося якнайскоріше сісти на царський престол. Добиваючись свого, він робив усе, аби прихилити до себе простолюд. Ходячи по вулицях, цілував кожного, хто тільки здоровкався до нього. І люди захоплено казали: оце наш чоловік. Частенько бував Авессалом біля міських воріт, де Давид чинив суд. Одводив убік тих, хто програвав, і нашіптував, що цар обійшовся з ними не по правді, а от якби довелося судити йому, Авессаломові, то він присудив би на їхню користь. Отак хитро Авессалом сіяв неприязнь до батька і привертав до себе дедалі більше прихильників. Поступово він обплутав сіткою своїх підступів увесь ізраїльський край. Авессаломові таємні посланці підбурювали північні племена, і ті пообіцяли, що зі зброєю в руках підтримають його, хай тільки вибухне повстання. Ці племена вважали Давида за узурпатора й так і не простили йому, що повалив рідну їм династію Саула. Давня неприязнь і зневага до південного племені Іуди не давала їм примиритися з тим, що це плем'я накинуло всьому Ізраїлю свого царя.

Авессалом попросив батька, щоб дозволив йому поїхати до Хеврона — там він буцімто хотів принести Ягве жертву в подяку за те, що дав йому можливість повернутися з вигнання в Єрусалим. Не сподіваючись підступу, Давид погодився, і Авессалом одразу ж подався в дорогу, взявши з собою двісті своїх полигачів.

Прибувши до Хеврона, він розіслав змовникам заклик ставати до зброї і в скорому часі зібрав велику армію, в якій були воїни сливе з усіх північних племен. Заколотники проголосили його царем, і тоді Авессалом двинув на Єрусалим.

Давид в останню мить узнав, що вибухло грізне повстання. В переполосі він покинув столицю і пішки гайнув до Йордану. Царя супроводила гвардія — шістсот давніх бойових товаришів, а також два загони філістимських найманців, відданих йому тілом і душею. Забрав він і весь свій двір, полишивши тільки десять наложниць, аби вони стерегли господу. Верховні жерці Садок та Авіафар з усім жрецтвом теж приєдналися до біженців, узявши з собою навіть ковчег завіту.

По дорозі Давид отямився і негайно почав діяти, щоб захистити престол. Передусім наказав жерцям повернути назад в Єрусалим і доносити йому про все, що там діється. Прощання було вельми тяжке. Цар і всі його близькі гірко плакали, на знак жалоби покрили голови плащами, босі піднялися на гору Елеонську і відтіля споглядали, як віддаляється скриня божа. Вони втратили все: столицю, рідний дім і найбільшу релігійну святиню. Перед ними лежала довга і непевна дорога бездомних скитальників.

Трохи згодом до Давида дійшла вістка, що радником у Авессалома став Ахітофел. То був чоловік, відомий дуже гострим розумом, отож новина страшенно занепокоїла Давида. Слухаючи Ахітофелові поради, Авессалом міг стати небезпечний. Треба було якось запобігти цьому. І цар, досвідчений у воєнних хитрощах, вдався до підступу. Повелів своєму відданому дорадникові Хусію вернутися в Єрусалим і, прикидаючись ворогом Давида, здобути довіру Авессалома. А далі, вже як радник Авессалома, Хусій мав обережно відхиляти ради Ахітофела і через верховних жерців переказувати Давидові найпотаємніші плани бунтівника. Захопивши столицю, Авессалом і гадки не мав, що він заплутався в невидимих тенетах, які поставили на нього олживі друзі та шпигуни.

Давид рушив далі і одного дня проходив через місто Бахурім, на землі веніамітян. Там його стрів чоловік на ймення Семей, з роду Саулового; шпурляючи в царя камінням, проклинав його:

«Іди геть, іди геть, убивце й беззаконнику! Господь переніс на тебе всю кров дому Саула, замість якого ти

став царем, і передав господь царство синові твоєму Авессаломові, а на тебе прийшла лиха година, бо ти чоловік крові!»

На це озвався до царя його вірний слуга Авесса:

«Як сміє цей дохлий пес проклинати пана мого, царя? Піду я й зітну йому голову».

Але Давид стримав слугу — не хотів погіршувати і так погані стосунки з північними племенами. Він простував дорогою далі, а Семей став ще зухваліший — ішов горою за ним, викрикував найпаскудніші образи і шпурляв каміння, так що воїнам гвардії довелося затуляти царя щитами. Аж тоді як біженці переправились через Йордан, роз'юшений переслідувач повернув додому.

В той самий час Авессалом у Єрусалимі скликав військову раду — обміркувати, що діяти далі. Ахітофел умовляв його на честь перемоги взяти собі царських наложниць, а сам визвався негайно податися в погоню за Давидом і, поки той не зібрався на силі, вбити його. Одначе Хусій, котрий уже встиг здобути довір'я Авессалома, палко заперечив. Новий радник звернув увагу на те, що Давид — бувалий воїн, особливо досвідчений у партизанській борні. Тож хоч у нього й невелика сила, а проте Давид може розбити Ахітофела, і тоді стривожені північні племена одразу покинуть Авессалома. Хусій радив спершу скликати по всьому Ізраїлю народне ополчення і стати на вирішальний бій, маючи велику, добре організовану армію. Цей план був до душі й Авессаломові, і всій військовій раді. Тільки Ахітофел розгадав приховані замисли Хусія, але ніхто не слухав його заперечень, отож бідолаха осідлав свого осла, вернувся додому і повісився з горя.

Жерці сповістили Давида про нараду, і цар використав перепочинок, щоб зібрати якнайбільше війська. В Ізраїлі у нього було ще багато однодумців. Молоді люди пішли до Давидової армії; заможні прибічники, такі, як Сива, Махір і Верзеллій, дали йому укривала, глиняний посуд, пшениці, ячменю, борошна, крупів, бобів, сочевиці, смажених зерен, меду, масла, овець і телят.

Невдовзі Авессалом переправився через Йордан і отаборився в Галааді. Надходила хвилина генерального бою. Давид усе ще любив свого бунтівливого сина і тому строго наказав, щоб його не вбивали.

Битва скінчилася повним розгромом повстанців. Авессалом заїхав на мулі під крислатий дуб і зачепився

волоссям за гіллаччя. Мул побіг далі, а він повис межи землею та небом. І тут, всупереч Давидовій волі, Іоав прошив царевича трьома списами, а десятеро зброєносців прискочили і порубали конаюче тіло мечами. Трупа вкинули у лісі в глибоку яму і завалили камінням.

Смерть сина завдала страшного жалю Давидові. Накривши голову, він заридав і все вигукував:

«Сину мій Авессаломе! Сину мій, сину мій Авессаломе! О, чом я не помер замість тебе, Авессаломе, сину мій, сину мій!»

Так бідкався Давид цілий день, поки, нарешті, Іоавові урвався терпець і він буркнув, що, либонь, цареві ближче вороги, аніж друзі, які задля нього важили своїм життям.

Давид надумав повернути в столицю. Тепер до нього з усіх боків збіглися прихильники, щоб супроводити царя у тріумфальному поході. Ще не перебрався він через Йордан, як появились і недавні недруги — прийшли упокоритися перед звитяжцем і просити прощення. Межи ними були і Сіба з дому Саулового та його дванадцятеро синів, і той Семей, який так тяжко зневажив царя в час його відступу. На благання Семея цар не тільки простив йому провину, а навіть поклявся, що ніколи не посягатиме на його життя. Давид постановив також винагородити всіх тих, хто зостався вірний йому в трудні хвилини. Особливо вдячний він був Верзеллієві, який так щедро давав йому хліб і всякі харчі.

«Йди зо мною,— умовляв його цар,— і я забезпечу тебе всім у Єрусалимі».

Верзеллій одрік йому на те:

«Мені вже вісімдесят год. Чи розберу ж я, що добре, а що недобре і який смак того, що я їстиму і що питиму? І чи зможу я слухати голоси співаків та співачок? Чого ж раб твій має бути тягарем панові моєму, цареві? Ще трохи проведе раб твій царя за Йордан. За що ж, царю, віддячувати мені такою милістю? Дозволь рабові твоєму вернутися, щоб умерти в городі моєму, коло гробу отця мого і матері моєї».

Натомість він попросив, аби Давид узяв до свого двору його сина Кімгама.

Обнявши старого, Давид переправився через Йордан і попрямував до столиці. Дорогою між людьми Ізраїлевими та Іудиними спалахнула суперечка про те, де хто має іти в тріумфальному поході. Колишні супротив-

ники — ізраїльтяни — домагалися першості, бо їх було вдесятеро більше, але іудеї заперечили і не поступилися їм.

Незабаром ізраїльтяни повстали вдруге, тепер уже під проводом веніамітянина Савея. Давид велів придушити заколот воєначальникові Амессаю. Це викликало заздрість у Іоава. Якось він зустрів свого суперника на дорозі, облудно привітав його, обнімаючи, а тоді схопив за горло і пронизав мечем; тіло ж убитого покинув просто на шляху. Тільки чужі люди — перехожі прибрали його з дороги, занесли на сусіднє поле і накрили плащем. Уже тоді Іоав мав у країні таку силу, що Давид не насмілився покарати його, але в глибині душі ніколи не простив йому підступного вбивства.

Савей з повстанцями засів у фортеці Авела-Беф-Мааха. Мешканці того міста, боячись, що вони можуть загинути через них, убили Савея, а голову відрубали і перекинули через мур. Це означало, що вони здаються. Так закінчився другий бунт північних племен проти гегемонії іудеїв.

Прибувши в Єрусалим, Давид навів лад у своїх домашніх справах. Десять наложниць, яких силоміць узяв собі колись Авессалом, він ув'язнив у окремому домі, і там вони жили вдовами до кінця своїх днів.

РІЦПА – АНТІГОНА[39] ІЗРАЇЛЮ. Три роки в Ізраїлі лютував голод. Давид звернувся до жерців-ворожбитів, щоб порадили, як йому вгамувати гнів Ягве. І тоді довідався, в чому причина лиха. Ісус Навін поклявся гаваонітянам, що Ізраїль ніколи не піднесе меча проти них. Одначе Саул порушив цю клятву і намагався вигубити їх самих та захопити їхнє місто Гаваон. Тепер кров помордованих гаваонітян тяжіла на Сауловім потомстві.

Давид покликав до себе гаваонітян і спитав, що йому зробити, аби вони забули завдану їм кривду. Ті зажадали, щоб їм віддали сімох нащадків Саулових, яких хотіли повісити у Гаваоні коло міської брами. Цар вдовольнив прохання, і сімох потомків Саула було повішено. Тіла їхні викинули потім у полі на з'їдень хижому звір'ю і птаству. Це була жахлива кара, бо небіжчики, не поховані в землі, не могли мати супокою на тому світі.

Серед нещасних жертв було два сини Ріцпи, наложниці царя Саула. Сердешна мати, надівши жалобне вбрання, сіла рядом з дорогими останками, день і ніч відганяла звірину та птахів. Милосердні люди годували її, і вона просиділа так од квітня, коли починалися жнива, аж до жовтня, першого місяця дощів. Поля завмирали під палючим сонцем, висихали квіти і трави, люди ховалися од спеки в затінок, а вона, нічого не чуючи, сиділа заклякла над своїми синами, нездоланна, як материнська любов.

Слава про бідолашну Ріцпу розійшлася по всьому Ізраїлю. В народі почалися нарікання; Давид злякався і велів поховати страчених. Принагідно він згадав, що тіла Саула та його синів усе ще лежать в зайорданському місті Іавісі. Аби вгамувати обурені північні племена, він влаштував Саулові та його синам царський похорон і урочисто переніс їхній прах у Гіву, до родинної гробниці, де вже спочивав їхній батько і дід Кіс.

ДВІРЦЕВІ ІНТРИГИ. В останні роки свого життя Давид був уже старий дід. Кров так холола йому, що він ніяк не міг зогрітися, навіть у постелі. Тоді слуги надумали знайти своєму володареві молоду дівчину, щоб вона спала з царем і гріла його. Шукали її по всьому Ізраїлю, поки, нарешті, в місті Сунамі не знайшли справжню кралю — дівчину на ймення Авісага. Вродливиця сунамітянка добре справлялася з своїм завданням: уночі зогрівала царя, а вдень доглядала його, служачи вірно і запопадливо.

Ніхто вже не сумнівався, що цареві зосталися лічені дні. Поставало делікатне питання про наступника престолу. Претендентів було два — Адонія і Соломон. Адонія, син Аггіфи, був дуже вродливий і в усьому любив блиск. Його підтримували північні ізраїльські племена і впливові кола на чолі з Іоавом та верховним жерцем Авіафаром, тож Адонія був так певен успіху, що вже переймав царські манери і їздив по місту в пишній колісниці, оточений почтом з п'ятдесяти придворних воїнів. Соломонові не рівнятися було до брата — він не мав тієї популярності, але й його підтримували не менш впливові люди, серед яких найпершими були верховний жрець Садок і пророк Нафан. Окрім того, за ним тягнула руку військова еліта — гвардія з шестисот давніх бойо-

вих товаришів Давида і два загони філістимських найманців. Престол міг дістатися йому, бо як син Вірсавії — наймилішої Давидової жони — Соломон був улюбленцем батька.

В міру того, як догоряв цар, розгорялася боротьба за престол. В палаці, в головах конаючого царя, завирували інтриги, чвари, плітки. Сподіваючись, що цар першої-ліпшої миті може вмерти, Адонія постановив завчасу прокласти собі дорогу до престолу. Біля джерела Рогель він зібрав своїх прибічників на учту, яка була насправді військовою нарадою. Там зійшлися Іоав, Авіафар, усі царські сини, окрім Соломона, і багато вождів північних племен.

Тривожна вістка про це зборище скоро дійшла до палацу. Пророк Нафан спішно подався до Вірсавії і велів їй негайно сказати Давидові, що Адонія самовільно проголосив себе царем. Сам же він пообіцяв зайти трохи згодом і посвідчити, що все це правда. Оскарження було фальшиве чи принаймні передчасне, але в боротьбі за владу обидві сторони не гребували ніякими засобами. Прийшовши до хворого царя, Вірсавія схилилась над його ложем і мовила:

«Пане мій царю! Ти присягав рабині твоїй перед господом богом твоїм: «Син твій Соломон буде царем після мене і сяде на престолі моїм». А тепер ось Адонія назвав себе царем, а ти, пане мій царю, і не відаєш о тім. Він позаколював множество волів, биків та овець і запросив усіх синів царських, і жерця Авіафара, і воєначальника Іоава; тільки раба твого Соломона не покликав».

За хвилину до спальні увійшов Нафан і потвердив, що справді Адонія проголосив себе царем. Тоді Давид переборов старечу неміч. Повелів зараз же привести до нього найближчих своїх повірників і наказав їм:

«Візьміть із собою слуг пана вашого, посадіть сина мого Соломона на мула мого і поведіть у Гіон. Нехай там жрець Садок і пророк Нафан помажуть його царем над Ізраїлем; тоді трубіть у трубу і вигукуйте: «Хай живе цар Соломон!»

Так усе й зробили. Назад до палацу нового помазанця божого супроводили юрби мешканців Єрусалима; радіючи, вони грали на пищавках і раз у раз викрикували:

«Хай живе цар Соломон!»

Адонія та його полигачі спокійнісінько гуляли собі коло джерела Рогель, коли до них дійшла вістка про помазання Соломона. Пойняті жахом, змовники розбіглися по своїх домівках, Адонія ж, шукаючи захистку, метнувся в храм і судорожно вчепився за жертовник.

Проте Соломон поклявся, що Адонії і волосина з голови не впаде, якщо надалі він не замишлятиме нових змов. Тоді Адонія поклонився новому владареві і повернув додому.

Давид чув, що надходить кінець віку його. Покликав до свого ложа Соломона і заповів йому завжди вірно служити Ягве. І ще повелів синові збудувати в столиці храм, пустивши на це золото, срібло та будівельні матеріали, що їх заготував Давид.

За життя цареві доводилося зважати на Іоава, бо саме завдяки йому він здобув чимало перемог над ворогами. Тепер же, на смертнім одрі, Давид згадав собі геть усе зло, якого завдав йому верховний воєначальник. Убивство Авессалома, підступне забиття Амессая, остання зрадлива змова з Адонією та Авіафаром — усе це Іоаву миналося, бо в руках воєначальника була така сила, що навіть цар не наважувався приборкати його.

Давид наказав Соломонові за всі злочини порахуватися з небезпечним можновладцем і покарати його смертю. Не міг він примиритись і з думкою, що зостався безкарним отой Семей, який так зухвало зганьбив його біля міста Бахуріма під час бунту Авессалома. Щоправда, сам Давид поклявся не карати його, бо не хотів ще дужче загострювати стосунки з непокірними північними племенами, але ж царського наступника та клятва не зв'язувала. Тим-то Давид велів Соломонові вчинити криваву розправу над зухвальцем, який образив царську величність.

Пам'ятав Давид і про своїх друзів. Найбільше прагнув оддячити Верзеллієві, який давав йому хліб і всякі харчі, коли весь Ізраїль одступився від свого царя і той мусив по горах ховатись од Авессалома. Тож Давид узяв од Соломона обітницю падкуватися, аби потомство вірного старця завжди у достатку жило в Єрусалимі і мало почесне місце за царським столом.

Незабаром у столиці відбулась урочиста коронація Соломона. На жертовник поклали жертви для всеспалення — тисячу баранів і тисячу ягнят. Обряд помазання

виконав верховний жрець Садок, відданий пособник нового царя.

Давид царював сорок літ і розстався з світом на сімдесятому році життя. Синові полишив у спадок державу, межі якої сягали від Дамаска аж до Єгипту, од східного краю Зайордання до Середземного моря на заході.

Соломон — цар Ізраїлю та Іудеї.

Соломонові було тільки двадцять років, коли він вступив на престол, а проте виявилося, що новий цар — сильний правитель і спритний дипломат. Його недругам, які розраховували на молодість і недосвідченість нового владаря, скоро стало ясно, що вони помилились, і довелося принишкнути. Адонія, Іоав та Авіафар, усунені від влади, жили в Єрусалимі, і, можливо, з ними нічого й не сталося б, коли б Адонія у своїй тупій пиндючності не вчинив помилки, яка мала згубні наслідки.

Одного дня він прийшов до Вірсавії. Та була страшенно здивована і збентежено поспитала свого лютого ворога:

«Чи з миром ти прийшов до мене?»

«З миром»,— покірно заспокоїв її Адонія.

Коли Вірсавія поцікавилась, чим же пояснити несподіваний прихід, він мовив з неприхованою гіркотою:

«Ти знаєш, що царство належало мені і весь Ізраїль ждав, що царем буду я. Тепер у мене тільки одна просьба до тебе, не відмов мені».

Адонія не міг утриматись, аби ще раз не нагадати про своє право на престол, одначе добросерда жінка погодилась вислухати його.

І тоді він сказав, чого прийшов.

«Попроси царя Соломона — він тобі не відмовить,— щоб оддав за мене Авісагу-сунамітянку».

Вірсавію трохи здивувало це прохання, а проте вона пообіцяла поклопотатися перед сином.

Соломон зустрів матір з належною шанобою, але, узнавши, про що йдеться, обурився і рішуче відмовив. Цар підозрівав, що в просьбі Адонії криється якась нова каверза. Одруження з сунамітянкою — наложницею Давида — могло дати йому підставу знову почати спірку за престол, бо, за давнім звичаєм, тільки законний наслідник престолу мав право на гарем покійного царя.

Цей випадок прогнівив Соломона, цар спом'янув усе, що перед смертю казав йому батько, і надумав покінчити з главарем ворожого табору. Щойно призначений верховний воєначальник Ванея дістав повеління стратити Адонію та Іоава. Захопивши Адонію дома, Ванея вбив його. Зате Іоав устиг сховатися на подвір'ї храму, де його боронило право притулку. Але новий воєначальник порушив священне право і коло самого жертовника Ягве пронизав Іоава мечем.

Позбувшись таким чином двох найнебезпечніших своїх ворогів, Соломон дарував життя верховному жерцеві Авіафарові. Одібрав тільки високий сан і на все життя заслав жерця у глухе, хоч і недалеке містечко Анафоф, на північний захід від столиці. Відтоді в Ізраїлі знову став тільки один верховний жрець; це був Садок, вірний помічник Соломона.

Всупереч Давидовому жаданню, врятувався і Семей. Соломон дозволив йому поставити в Єрусалимі будинок і дарував життя з умовою, що той ніколи не вийде без дозволу з міста. Проте Семей був чоловік зухвалий і нехтував царською осторогою. Одного разу кілька його рабів утекли і подалися у філістимське місто Геф, щоб перейти до царя Анхуса. Семей, не попросивши дозволу, покинув Єрусалим і пустився в погоню за втікачами. Тільки-но він повернув назад, Соломон, не слухаючи ніяких виправдань, наказав Ванеї стратити його.

ОПОВІДЬ ПРО ДВОХ МАТЕРІВ. У місті Гаваоні, на півночі Ханаану, був жертовник Ягве, який вважався в Ізраїлі за найбільше святилище. Соломон, бажаючи піддобритися до північних племен, вирушив туди і вельми урочисто пожертвував на всеспалення тисячу голів худоби. Коли по тому цар пішов спочивати, у сні явився йому Ягве і сказав Соломонові, хай просить у нього що завгодно — він вдоволить його жадання. Цар попросив дати йому розумне серце, аби він міг бути для своїх підданих справедливим суддею. Ягве сподобалася царева скромність. Тож він не тільки наділив його мудрістю, а ще й пообіцяв, що Соломон стане найбагатшим і найславетнішим з усіх царів на світі.

Зрадів Соломон, повернув до Єрусалима, перед ковчегом завіту господнього приніс щедрі жертви і справив для всіх мешканців міста багату учту. А тоді сів біля

міських воріт у суддівське крісло, щоб розсуджувати своїх підданих.

І ось привели до нього двох жінок. У них була незвичайна і страшенно складна справа. Обвинувачка, ридаючи і клянучись, що каже правду, оповіла таку пригоду.

«Я і ця жінка живемо в одному домі, і я народила при ній у тому домі. На третій же день після мене породила і ця жінка. І вночі син цієї молодиці вмер, бо вона приспала його. Тоді ж устала вона серед ночі, взяла мого сина з-під мого боку, коли я, рабиня твоя, спала, і поклала до своєї груді, а свою мертву дитину положила до моєї груді. Встала я вдосвіта годувати сина мого, аж він мертвий. А вранці я придивилася пильно — бачу, це не моя дитина, яку я вродила».

Оскаржена рішуче заперечувала, казала, що вона не брала сусідчиного сина. Обидві жінки кричали, звинувачували одна одну в брехні і так змагалися перед царем, що були б і очі одна одній видряпали, коли б їх не розборонили.

Цар трохи помислив, а відтак узяв меча та й каже:

«Розітніть живе дитя надвоє і дайте половину одній і половину другій».

Почула це перша жінка — тривожно скрикнула:

«О пане мій, благаю тебе — оддай їй дитину живою, не вбивай!»

А друга спокійнісінько мовила:

«Нехай не буде ні мені, ані тобі — рубайте».

Тоді цар показав на ту жінку, яка благала зберегти життя дитині, і прорік:

«Оддайте їй живе дитя, не вбивайте, вона — його мати».

Відтоді люд ізраїльський поважав і боявся свого царя, бо всі впевнилися, що перед мудрістю його ніякої правди не приховаєш.

Соломон — дбайливий державний правитель. Соломонові дісталася в спадок сильна держава, яка жила мирно і в достатку. Переможені і поневолені сусідні народи не були вже небезпечні для Ізраїлю. З багатим тірським царем Гірамом Ізраїль підтримував дружбу, яка почалася ще за Саула. Крім того, молодий

цар досяг неабиякого дипломатичного успіху — він одружився з дочкою фараона, і той дав йому посаг — місто Гезер, завойоване у філістимлян. Породичавшись із єгипетською династією, Соломон запевнив собі безпеку південних кордонів і зміцнив політичну могутність Ізраїлю. Уперше з прадавніх часів староєврейські племена могли без перешкод узятися до мирної праці.

Пам'ять про ці благодатні часи переживе покоління, і пізніше один з літописців запише таку похвалу:

«І жили собі Іуда й Ізраїль супокійно, кожен під виноградиною своєю і під смоквою своєю від Дана до Берсеби, покіль було віку Соломонового».

Соломон був не тільки спритний дипломат, але й дбайливий правитель. Найвищі посади в управлінні державою він оддав своїм вірним друзям і прибічникам. Канцлером, придворним управителем, головнокомандувачем армії, начальником особистої царської гвардії, писарями, секретарями, а також головним збирачем податків стали цілком надійні люди, яким Соломон беззастережно довіряв.

Навчений гірким досвідом, цар, опріч того, намагався укріпити свою владу, ослаблюючи ізраїльські племена. Він поділив країну на дванадцять адміністративних округ, території яких тільки частково збігалися з землями окремих племен. На чолі кожної округи Соломон поставив свого намісника і начальника гарнізону. Округи повинні були почережно, місяць на рік, достачати живність для царського двору та армії.

Глибокої реформи зазнало військо. Давид довіряв тільки піхоті, а сам їздив на ослі. Здобувши перемогу над арамейцями, він наказав усі захоплені бойові колісниці попалити, а коней покульгавити. Собі лишив тільки сто запряжок для палацу. Отже, Соломонові дісталася застаріла армія, яка не відповідала вимогам часу. Тепер, долаючи закоренілє упередження ізраїльтян до коней, цар створив міцний корпус кінноти, в якому було чотирнадцять тисяч бойових колісниць. Він реорганізував також військовий обоз — дав йому вози, запряжені кіньми. Крім того, в різних ізраїльських містах Соломон побудував стайні; були вони і в місті Мегіддо, де стояв найбільший загін кінноти. Фураж і солому мали доставляти по черзі всі округи.

Завдяки цим заходам могутність Ізраїлю зростала, а Соломон зажив собі слави як сущий мудрець.

Соломон будує храм. На четвертий рік свого царювання Соломон постановив сповнити останню волю батька і спорудити в Єрусалимі храм, гідний великого монарха. Одначе для цього йому бракувало доброго дерева, не було і вправних будівельників — каменярів, різьбярів та золотарів. Тому Соломон попросив дружнього тірського царя Гірама пособити йому в цьому ділі. Незабаром вони уклали угоду. Фінікійський цар достачав Соломонові кедрове і кипарисове дерево, яке морем переправляли до Яффи, а звідти ізраїльські носії забирали його в Єрусалим.

Щоб швидше нарубати лісу в Ліванських горах, Соломон велів Адонірамові створити робочу армію з ханаанських рабів. Армія складалася з трьох загонів по десять тисяч душ, і кожен з цих загонів вирушав на три місяці до Тіра помагати фінікійцям рубати ліс і вантажити його на морські плоти. Цар Гірам прислав до Ізраїлю найкращих своїх умільців на чолі з Гірамом, чудовим майстром лиття і обробки золота, срібла та бронзи.

За доставку будівельних матеріалів Соломон пообіцяв щороку платити двадцять тисяч корців пшениці, двадцять тисяч відер вина і двадцять тисяч мірок маслинової олії найвищого гатунку.

Одночасно в Ізраїлі створили ще одну трудову армію. В ній було сто п'ятдесят тисяч поневолених хананеїв. Вісімдесят тисяч працювало в каменоломнях у надйорданських горах, а сімдесят тисяч носили на плечах обтесані кам'яні брили на будівництво у Єрусалим. Їхньою роботою керували три тисячі триста наглядачів-ізраїльтян.

Храм споруджували на горі Офел, вершину якої зрізали і вирівняли. А щоб місця було більше, гору обмурували вертикальним муром з обтесаних кам'яних брил, спаяних свинцем.

Роботи тривали понад сім років. Дорогою, що вела на вершину гори, входили на зовнішнє дворище, де завсіди юрмилися люди — мешканці Єрусалима і прочани з усього Ханаану. За другим муром лежало ще одне подвір'я — внутрішнє — саме те місце, де відбувалися релігійні обряди. Посередині височів жертовник для всеспалення, на ньому горів вічний вогонь. Трохи далі було «мідяне море» — величезна мідна чаша з водою, якою обмивали жертовних тварин. «Мідяне море», що його

вилив Гірам у прийорданських горах, спиралося на дванадцять бронзових волів: три дивилися на північ, три — на захід, три гляділи на полуднє і три позирали на схід сонця. Окрім того, на подвір'ї стояло десять великих мідяних конов на колесах — ними розвозили воду.

Храм був невеликий — завдовжки тільки тридцять один метр і завширшки десять з половиною метрів. Округ стін — причілків і затильної — поставили три прибудови, у яких були світлиці для жерців та слуг.

Усередині храм поділявся на три частини: притвор, головна зала для обрядів і «святая святих» — невеличка кімната без вікон, де стояв окутаний таємничими померками ковчег завіту. Тільки верховний жрець мав право переступити поріг цього пресвятого місця, і то лише раз на рік. Обабіч входу в притвор височіли здоровенні (понад дванадцять метрів заввишки) мідяні колони з різьбленими капітелями — міфічні символи сили і слави. Усі три кімнати вражали багатством і пишнотою оздоб. Склепіння і стіни було обшито кедровими дошками; підлогу настелили з полірованого кипарисового дерева; на обох дверних крилах повирізьблювали херувимів, пальми і квіти, які сяяли щирим золотом. У середній залі стояв позолочений кедровий стіл для жертовних хлібів, вилитий із золота жертовник, десять золотих світильників і ще безліч усякого золотого начиння. Крізь загратовані вікна, зроблені аж під стелею, всередину сочилося тьмяне світло. Тут жерці курили фіміам, приносили в жертву священний хліб і наглядали, аби ніколи не погасли вогники у світильниках.

«Святая святих» була відокремлена стіною з кедрового дерева, оббитою золотом. Двері, оздоблені херувимами, були завжди відчинені, але вхід затуляла лляна завіска, на якій золотом, пурпуром і фіолетом було вигаптувано херувимів, квіти і пальми. За тією запоною стояв у сутінках ковчег завіту, в якому лежали дві кам'яні скрижалі Мойсея. Скриню господню пильнували дві здоровенні постаті херувимів, вирізані з оливкового дерева і покриті грубим шаром золота. Розпростерті крила херувимів посередині стикалися між собою, зовні ж вони сягали обох протилежних стін найсвятішого храму.

Коли храм було закінчено, настало велике торжество — перенесення ковчега завіту. Ще раніше Давид створив жрецький стан. З тридцяти шести тисяч левітів

двадцять чотири тисячі дістали сан жерців, а решті довелося вдовольнитися роботою служок, писарів, суддів і півчих. Потомки Аарона, до яких належав і Садок, здобули виключне право на посаду верховного жерця.

Натовп ізраїльтян заповнив широке зовнішнє дворище храму, а тим часом на внутрішньому подвір'ї відбувалося торжество освячення і перенесення ковчега завіту. Довкола мідяного жертовника поставали старшини ізраїльських племен, жерці в білих лляних шатах, придворні сановники, півчі, арфісти, кімвалісти і сто двадцять жерців-сурмачів. Соломон, одягнений у пурпуровий, багато гаптований плащ, у золотому царському вінці, сів на престол із різьбленої міді. За ним стояли п'ятсот воїнів-гвардійців із щирозолотими щитами.

Торжество почалося такими великими та багатими спалювальними жертвами, що й не злічити. Серед диму і нудотного запаху паленого м'яса раптом залунали пронизливі звуки труб. На подвір'ї показався ковчег завіту, який високо на плечах несли левіти. Засліплені золотим сяйвом скрині божої, півчі в супроводі арф і кімвалів заспівали гімн, зміст якого передає створений пізніше двадцять четвертий псалом.

> Відчиняйтесь, брами високії,
> Отворяйтесь, ворота вічнії,
> Нехай входить цар слави!

Хор поділився на дві групи, і одна з них почала наступну строфу:

> Хто ж бо той цар слави?

А друга група захоплено і радісно відповідала:

> Господь сильний і кріпкий,
> Господь, у бою всемогучий!

Отак питаючи і відповідаючи, хор співав аж доти, поки золоту скриню божу не поставили в храм під опіку крилатих херувимів. І від тої миті, як упала узорчата завіса, ніхто вже, окрім верховного жерця, не мав права побачити ковчег завіту.

Соломон устав з престолу і, натхненно здіймаючи руки до неба, голосно мовив:

> Господь обіцяв, що буде тут в облаці,
> Я ж збудував дом на пробуток йому,
> Щоб там пробував він повіки.

У натовпі поклонників Ягве запала глибока тиша — в зосередженому захопленні всі слухали мову царя. Соломон замовк, немовби дослухаючись, як відлунюють його слова, а потім палкою молитвою благав Ягве не позбавляти Ізраїлю своєї ласки.

І настав великий празник. Чотирнадцять днів увесь край веселився, люди бенкетували при щедро заставлених столах. За цей час на жертовнику спалили двадцять дві тисячі волів і сто двадцять тисяч овечок. В усьому Ізраїлі не було людини, яка б не взяла участі в цьому величному вшануванні Ягве і не дала б для того принаймні одного вола чи однієї вівці.

СОЛОМОНОВІ БАГАТСТВА. Соломон не вдовольнився тим, що спорудив храм Ягве. Наступні тринадцять років він багато будував, щоб зміцнити обороноздатність країни і зробити собі палати, гідні царя великої держави.

Будівлі палацу прилягали просто до внутрішнього подвір'я храму. Їх було три. Самі царські палати мали два крила: в одному мешкав Соломон і містився його гарем, а в другому, спорудженому на вимогу фараона, проживали тільки горда єгипетська царівна та її почет і слуги. Для зібрань і великих державних торжеств збудували «дім ліванського лісу». Це була простора зала, склепіння якої держалося на сорока п'яти колонах з ліванських кедрів. І була ще престольна та судова світлиця — зала, в якій цар чинив суд і приймав послів чужоземних володарів. Тут на підвищенні стояв трон, зроблений із слонової кості і багато оздоблений позолотою.

Щоб зміцнити оборону кордонів і головних торгових шляхів, Соломон укріпляв міста, будував нові фортеці. На півночі він оточив могутніми мурами та вежами міста Асор і Мегіддо, а в центрі країни — Гезер, Бефорон і Валааф. У всіх тих бастіонах стояли напоготові бойові загони кінноти і піхотинців.

Великі витрати на озброєння, будівництво та всілякі розкоші Соломон покривав прибутками, які безперервним потоком пливли з найрізноманітніших джерел. Окрім податків натурою, що їх сплачували ізраїльтяни, всякі інші податі, торгове мито і данина васалів давали йому щороку золотом шістсот шістдесят шість талантів (тобто близько двадцяти двох тисяч восьмисот двадцяти

п'яти кілограмів золота). До того ж Соломон, виявилося, був здібний торговець, він завів жваві торгові стосунки з сусідніми державами. В Кілікії та інших краях цар скуповував коні, а потім продавав їх у Месопотамію або Єгипет. Натомість із Єгипту він привозив чудові бойові колісниці і збував їх сусіднім народам. Узявся Соломон і до вельми прибуткової морської торгівлі. Ізраїльтяни не мали потягу до моря і нічого не тямили ні в суднобудуванні, ані в мореплавстві. Тому Соломон попросив допомоги у дружнього царя Гірама. На мисі затоки Акаба він збудував порт Еціон-Гавер, звідки що три роки його флот вирушав до таємничої країни Офір. Навзамін мідної руди, яку добували в поблизьких копальнях і плавили в печах, Соломонові кораблі привозили коштовні товари: золото, срібло, слонову кість, червоне дерево, а також мавп і пав. З червоного дерева цар велів зробити в своєму палаці сходи і поручні.

Але всіх цих прибутків не вистачало, щоб цілком покрити витрати на будівництво, озброєння і пишноту царського двору. Соломон позичив у Гірама сто двадцять талантів золота, а йому дав за те двадцять галілейських міст. Поїхав тірський цар, оглянув ті міста і лишився невдоволений — не сподобались вони йому, бо всі були убогі, спустошені надмірними податками.

ЦАРИЦЯ САВСЬКА. Слава про Соломонову мудрість і пишноту його двору розійшлася по всьому світі. Докотилася вона і до цариці далекої країни Сави. Тож і надумала цариця савська вирушити в Єрусалим, познайомитися з великим правителем і побачити, скільки правди в усіх тих почутках.

В'їзд її до Єрусалима був нечувано пишний. Довгий караван верблюдів, прибраних у барвисті чапраки і щирозлотні оздоби, велично виступав, везучи грізних войовників пустелі, придворних сановників, жінок, щільно закутаних покривалами, і дари — премного золота, дорогих самоцвітів та пахощів. Цариця була у критих ношах, які погойдувались на верблюді, мов корабель на морських хвилях.

Соломон, одягнений у пурпур і золото, ждав царицю в престольному залі. Побачивши таку екзотичну жінку, він схопився з престолу і кинувся їй навстріч. Палким поглядом огортав її стрункий стан, що вимальовувався

під тонким єдвабом гаптованої сукні, захоплювався смуглявим, з ніжними рисами лицем, поринав у великі, чорні очі, які горіли прихованим вогнем. І, як ото павич свого хвоста, розгорнув Соломон перед царицею савською всю пишноту своєї мудрості, розкошів та вишуканості. Годинами балакав з нею про все, що тільки вона питала, давав цінні поради, як треба правити державою.

Цариця на власні очі побачила, який мудрий і багатий був Соломон. Не могла надивуватися, оглядаючи неймовірну розкіш його палацу, світлиці, виложені кедриною, запони, вишиті барвистими узорами, позолочений престол із слонової кості і силу-силенну всякого золотого начиння. Під час однієї розмови вона захоплено мовила:

«Щирою правдою було все те, що я чула в землі моїй про діла твої і мудрість твою. Не йняла віри я тим переказам, доки не прибула сама і не побачила все очима своїми. Так от, мені й половини не сказано. У тебе більше мудрості і добра, ніж передає послух, який я чула».

На прощання цариця савська подарувала Соломонові неоціненні скарби, і серед них — сто двадцять талантів золота; Соломон оддячив їй усякими дарами не меншої коштовності.

ГАРЕМ СОЛОМОНА І ЧУЖІ БОГИ. За взірцем інших царів, Соломон весь час збільшував свій гарем. У ньому були жінки різних рас і релігій: єгиптянки, моавітянки, аммонітянки, ідумеянки, сідонянки, хеттеянки. Біда була в тому, що пристаркуватий цар дуже легко піддавався впливам своїх улюблениць. Вони й намовили його ввести в Єрусалимі культ чужих богів. Соломон приносив тим богам жертви навіть на дворищі храму Ягве, а на поблизьких височинах збудував божниці Астарті, Ваалові, Молохові і моавітянському божеству Хамісові.

Ягве прогнівався на Соломона і постановив розірвати його царство на дві осібні держави.

Першим знаком неспокою було повстання в Ідумеї, яке очолив Адер, з ідумейського царського роду. Зазнавши поразки, Адер втік у Єгипет. Фараон не тільки дав йому пристановище, а навіть видав за нього свою дочку.

Рембрандт. Прощання Давида з Іонафаном. 1642 р.

Рафаель. Суд Соломона. 1508—1511 рр.

Мікеланджело. Ісайя. Сікстінська капела. 1508—1512 рр.

С. Боттічеллі. Повернення Юдифі з табору Олоферна. 1470—1472 рр.

Річ у тому, що фараон уже побоювався могутності Соломона і надумав за всяку ціну ослабити Ізраїль, підтримуючи його ворогів.

Завдав удару Соломонові і Разон, колишній воєначальник совського царя Адраазара. Він утік із царської служби і довгий час був ватагом розбійницької банди. Вибравши слушну хвилину, напав на Дамаск, розгромив тамошній ізраїльський гарнізон і проголосив себе царем. При своїй старечій кволості Соломон уже не здолав придушити заколоту і таким чином втратив Сірію. Відтоді Дамаск не давав спокою Ізраїлю безперервними нападами на його північні границі і підступними воєнними наскоками.

Але найгірше було те, що серед десяти північних племен зростало невдоволення. Тягар податків, примусова праця і заздрість до іудеїв, яка прокидалася знову, привели кінець кінцем до повстання. Почав заколот Ієровоам, збирач податків, якого в свій час призначив Соломон. Ієровоам походив з племені Ефраїмового, тобто з півночі. Він бачив, що його земляків дедалі більше облягають злидні, тож піддався намовам ворожого Соломонові пророка Ахії, взяв зброю і підняв бунт. Але досить скоро Ієровоам зазнав поразки і втік у Єгипет. Фараон радісно прийняв його, як і Адера, вбачаючи в них знаряддя, котре мало допомогти розбити єдність Ізраїлю.

Соломон умер, процарювавши сорок років, і поховали його в Єрусалимі. На престол вступив Соломонів син Ровоам.

12 685

ПРАВДА І ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНОВНИКІВ ІЗРАЇЛЬСЬКОГО ЦАРСТВА

Найкраща доба в історії Ізраїлю припадає на 1040—932 роки до н. е., тобто обіймає трохи більше як сто літ. Якщо до того додати час благополучного царювання Самуїла, найбільшого після Мойсея пророка і хрещеного батька монархії, то й тоді цей період не перевершить півтора століття. Який же це мізерний відтинок часу в історії Ізраїлю! Сама епоха об'єднаної держави — це роки панування трьох ізраїльських царів: Саула (1040—1012 роки до н. е.), Давида (1012—972 роки до н. е.) і Соломона (972—932 роки до н. е.). 932 року до н. е. настає розкол — відпадає десять північних племен, і утворюються дві ворогуючі між собою держави: Ізраїль та Іудея.

Майже все, що ми знаємо про ту епоху, взято виключно з Біблії, точніше кажучи, з чотирьох Книг царів і двох Книг літописів — їх називають іще книгами Параліпоменон — «речей пропущених, обійдених», бо грецькі перекладачі помилково гадали, що в Книгах літописів зібрано відомості, пропущені в попередніх книгах.

Щодо часу виникнення тих книг серед дослідників Біблії існують розбіжні думки. Довгий час вважали, що авторами Книг царів є Соломон і пророки Гад та Нафан. Талмуд, а також деякі знавці Біблії твердять, буцімто їх створив пророк Ієремія.

Книги літописів, як можна судити з багатьох арамеїзмів у тексті, виникли, напевно, у другій половині IV віку до н. е.

Одне можна сказати з певністю: остаточна редакція їх — це творчість жерців-переписувачів, які перебували під впливом релігійних ре-

форм іудейського царя Іосії (640—609 роки до н. е.). Про це свідчить помітне прагнення оцінювати історичні події в теократичному дусі. Виходячи з такого принципу, укладачі Біблії вбачали головний обов'язок царів у тому, щоб служити Ягве і слухатись верховних жерців. Од того, якою мірою вони виконували цей обов'язок, залежить і оцінка їхньої діяльності.

Саул сварився з верховним жерцем Самуїлом і тому не здобув ласки укладачів Біблії. Зате до царя Давида, вірного пособника жерців, вони безмежно поблажливі. Вони ретельно затушовують його злочини, одні з них показують як наслідок випадкового збігу обставин, інші виправдують релігійними поглядами. Так, наприклад, сімох прямих Саулових потомків Давид буцімто мав знищити, виконуючи волю Ягве.

Історія цієї епохи довгий час зберігалася тільки в усних переказах, записувати її почали, за незначними винятками, набагато пізніше, в деяких випадках навіть через кілька століть. Цілком закономірно, що це негативно позначилося на вірогідності названих книг Біблії. І все ж треба сказати, що в тих книгах є багато даних, які ми можемо вважати за історично певні. Особливо це стосується подій, описаних з разюче реалістичними, яскравими і драматичними подробицями, характерними для викладу того, що було насправді.

Уже сам факт, що укладачі Біблії не поминули мовчанням ряду вчинків і злочинів, котрі не роблять честі таким національним героям, як Давид чи Соломон, переконливо свідчить, що вони спиралися на якісь справжні історичні джерела. Зрозуміло, вони аж ніяк не керувалися ідеєю безстороннього історичного об'єктивізму — тодішнім людям такі ідеї були зовсім чужі. Напевне, просто не можна було не згадати про ті не вельми привабні факти, бо в Ізраїлі їх добре знали. Винищення Саулового роду чи ідолопоклонство Соломона в Єрусалимі — це події, які, безперечно, не стерлися в пам'яті багатьох поколінь єврейського народу.

Кінець кінцем з безлічі легенд, міфів і народних переказів, а також порівнюючи між собою різні, часто суперечливі джерела, пощастило вибрати жменьку основних фактів, які давали можливість частково відтворити дійсну картину того періоду історії ізраїльського народу.

Перша книга царів починається коротким, але дуже драматичним життєписом верховного жерця Ілія та його синів. Чи багато правди в описі цієї трагічної постаті? Певно, можна припустити, що жив колись такий верховний жрець на ймення Ілій, який своєю побожністю здобув визнання у всіх ізраїльських племен.

Зрештою, сам уклад внутріполітичних відносин у країні був сприятливий для Ілія. Сілом — релігійна столиця Ізраїлю — містився на території великого і впливового племені Ефраїмового. До того ж землі ефраїмітів лежали в центрі країни, їм ніколи не загрожували наскоки ворогів, тоді як інші племена — ті, що жили на півночі, сході і півдні — змушені були з останніх сил боронитися перед натиском сусідніх народів. Плем'я Іуди — давній суперник ефраїмітів у боротьбі за першість в Ізраїлі — попало під владу філістимлян і тимчасово перестало відігравати будь-яку політичну роль. Тому ефраїміти почали домінувати в країні, а це призвело до того, що і світська влада, і релігійна зосередилися в руках верховного жерця Ілія.

Вперше після смерті Мойсея збулася давня мрія ягвістів: у Ізраїлі було встановлено теократичний устрій. Але устрій, основою якого був моральний престиж тільки однієї людини, не міг стати міцним. Ілій розумів це і тому добивався, щоб влада верховного жерця та судді стала спадковою у його родині. Та сини Ілія поламали йому всі плани. Їхня пиха, розбещеність і моральна зіпсованість відштовхували народ, підривали авторитет існуючого політичного ладу і стали серйозною небезпекою для замірів Ілія. Одначе верховний жрець був уже надто старий, щоб боротися з тим розкладом.

Можливо, що занепад його родини і втрата ковчега завіту означали б водночас і безпово-

ротний занепад теократії, коли б її не підняв наново пророк Самуїл.

У Книгах царів не сказано про військові та політичні наслідки поразки ізраїльтян під Афеком. Тим часом з окремих зауважень, розпорошених по інших книгах Біблії, можна зробити висновок, що філістимляни повністю використали свою перемогу. Вони взяли під контроль усю центральну частину країни і в багатьох ізраїльських містах поставили свої війська. Так було майже двадцять років, аж до тих пір, коли на історичній арені появився цар Саул.

Привертає увагу і те, що укладачі Біблії ні словом не згадують про долю тодішньої ізраїльської столиці — Сілома. Уважного читача здивує той факт, що Самуїл, наступник Ілія, не лишився у святому місті, де були і скінія Мойсея, і ковчег завіту, а перебрався до Рамафаїма.

Яка доля спіткала Сілом? Туманну відповідь на це запитання знаходимо в Книзі пророка Ієремії. Тут ми читаємо (гл. 7, ст. 12):

«Ідіть же до місця мого в Сілом, де колись я призначив перебувати імені моєму, і подивіться, що я зробив йому за нечестивість люду мого ізраїльського».

Доповненням до цього може бути дев'ятий стих двадцять шостої глави:

«Станеться з цим домом те, що з Сіломом, а город сей спустіє, збезлюдніє».

Наведені цитати не залишають жодного сумніву в тому, що філістимляни зрівняли з землею Сілом, місто перестало існувати як ізраїльська столиця. Це лихо так глибоко запало в пам'ять народу, що навіть через чотириста років Ієремія навів його як приклад гніву божого. Видно, для компіляторів Біблії та подія була надто неприємна, щоб говорити про неї. І вони поминули її, наголошуючи на тріумфальному поході ковчега завіту по філістимських містах.

Остаточно з'ясувала цю таємницю археологія. В 1926—1929 роках датська експедиція за якихось двадцять два кілометри на південь од міста Сіхема відкрила руїни Сілома. На одному узгір'ї знайшли навіть місце, де, певно, стояла

скінія з жертовником Ягве і ковчегом завіту. Було встановлено, що руїни міста належать до XI віку до н. е., але найважливіше — це те, що на них лишилися виразні сліди пожежі і навальної руйнації. Таким чином точно дізналися, що Сілом став жертвою філістимських загарбників.

Можна не сумніватися також, що у вогні загинула скінія Мойсея — найцінніша, найкоштовніша національна пам'ятка Ізраїлю. А що ж сталося з ковчегом завіту? Все, що оповідає про його долю Біблія, надто фантастичне, надто вже схоже на легенду, аби можна було тому повірити.

Якщо філістимляни й справді захопили ковчег завіту, то чого через сім місяців вони збули його? Ніяка розважлива людина не повірить розповіді про статую бога Дагона. Щонайбільше можна погодитися з припущенням, що саме в той час серед філістимлян спалахнула якась епідемія, і забобонні люди приписували це лихо розгніваному ізраїльському богові, котрого вони ув'язнили. Таке припущення не перечило б тому, що ми знаємо про спосіб мислення і релігійні уявлення стародавніх народів. Люди поклонялися власним богам, проте це зовсім не означало, що вони не вірили в існування і магічну силу чужих, ворожих їм богів. Тому в оповіді про дивну долю ковчега завіту, можливо, і є якась правда.

В цій розповіді є один вельми загадковий епізод. У Вефсамісі Ягве поразив смертю аж п'ятдесят тисяч сімдесят ізраїльтян за те, що деякі з них осмілилися зазирнути всередину ковчега завіту. Це, ясна річ, версія засліплених фанатизмом, опутаних забобонами ягвістів. Але тут названо жахливу кількість жертв, а з того можна судити, що в основі цієї версії, напевне, лежить справжня страшна подія, яка глибоко врізалася в пам'ять поколінь.

Щоб пояснити цей загадковий інцидент, було висунуто чимало різних припущень. Деякі дослідники гадають, що ізраїльтяни викрали ковчег

завіту із храму Дагона. Філістимляни пустилися за ними в погоню і наздогнали їх у Вефсамісі. Там відбулася битва, в якій загинула названа у Біблії кількість ізраїльських воїнів. Ковчег завіту все-таки пощастило врятувати і сховати в Кіріаф-Іарімі. Але ця теорія має одну слабку сторону. Постає питання: навіщо ж тоді укладачі Біблії показали полеглих оборонців священного ковчега як богохульників, котрих Ягве покарав смертю?

Існує і друга гіпотеза: ковчег завіту ніколи не попадав до рук філістимлян — одразу ж після поразки під Афеком його вивезли в Кіріаф-Іарім. За цією версією, криваву різанину вчинили інші ізраїльські племена, щоб покарати мешканців Вефсаміса за відмову взяти участь у війні проти філістимлян. Ось чому про них так неприхильно згадується в Біблії. Неможливо, очевидно, встановити, наскільки відповідає дійсності ця гіпотеза про громадянську війну, але таки доправди вражає чудна поведінка мешканців Вефсаміса, які в час тяжкої боротьби проти філістимлян спокійнісінько збирали собі на полях пшеницю, немовби захист незалежності і священного ковчега їх не стосувався.

Після бездольного Ілія влада перейшла до рук його вихованця Самуїла. Проте це сталося не зразу після поразки під Афеком. Тільки через багато років, протягом яких Самуїл самовіддано впроваджував ягвізм, його вплив так зріс, що він став фактичним правителем Ізраїлю. Тим самим Самуїл зміцнив теократичний лад, підірваний Ілієм.

Євреї залічують Самуїла до найбільших своїх пророків. Навіть католицька церква вважає його за святого і предтечу Христа. Святий Ієронім твердить, що імператор Аркадій (395—408 роки н. е.) перевіз прах Самуїла до Рамафаїма на територію Візантії, а його дочка Пульхерія (405—453 роки н. е.) забрала його в Константинополь і урочисто, з релігійними обрядами поховала у спеціально збудованому мавзолеї.

Немає сумніву, що Самуїл існував насправді. Але з часом навколо його постаті виникло стільки легенд, що укладачі уже й не знали до пуття, хто він був і в чому полягала його діяльність.

Безперечно, всі розповіді про його матір, про народження, розмову з Ягве і пророцтва щодо родини Ілія є витвором народної фантазії.

В тексті знаходимо ряд відомостей, які спростовують одна одну, затемнюють історичний образ і роблять його неправдоподібним. Наведемо один приклад. На початку оповіді Самуїл виступає як особа, уславлена на весь Ізраїль. Проте уже в дев'ятій главі його показано як місцевого ворожбита, і Саул дізнається про нього тільки від свого хлопчика-слуги. Славнозвісного і благочестивого жерця ні з того ні з сього перетворено на місцевого віщуна, котрий за невеличку платню дає поради, як знайти заблуканих ослиць.

Тепер, звичайно, уже не можна встановити, як усе було насправді. Суперечність виникла, певно, тому, що укладачі Біблії об'єднали в один сюжет дві зовсім окремі народні легенди, логічно їх не узгодивши.

Тож нам не лишається нічого іншого, як узяти за правду те, що в своїй основі скидається на правду. Можна майже певно сказати, що Самуїл був верховний жрець та суддя, що по смерті Ілія і зруйнуванню Сілома він перебрався в Рамафаїм, помазав на царя Саула, а потім внаслідок конфлікту за жрецькі привілеї поставив проти нього суперника — Давида, нового претендента на престол. Ці голі факти, що лежать в основі розгорнутого біблійного переказу, видаються близькими до правди і відповідають тому, що ми взагалі знаємо про суспільно-політичні відносини в стародавньому світі. Документи, знайдені археологами, свідчать, що жерці силкувалися встановити теократичний лад і в таких країнах, як Шумер, Ассірія та Єгипет. Отож конфлікти, які у зв'язку з цим виникали між світською владою та жерцями, були явищем досить поширеним і цілком закономірним.

Завдяки своєму моральному авторитетові

Самуїл, як нам уже відомо, зміг відновити в Ізраїлі теократичний устрій. Так само, як Ілій, він прагнув, щоб сан верховного жерця і посада судді стали в його родині спадкові.

Біблія твердить, що ті плани не збулися — їх розладнали нікчемні і продажні сини Самуїлові. Звісно, це пояснення дуже спрощене і має характер скоріше повчальної притчі, бо справжні причини занепаду теократії і виникнення монархії треба шукати значно глибше — у політичних та соціальних умовах тодішнього життя.

Відомо, що уже в період суддів у Ізраїлі були монархічні течії. Існувало сильне політичне угруповання, яке намагалося проголосити царем суддю Гедеона. І якщо він формально й відмовився прийняти престол, то головним чином тому, що зважав на таку ж сильну опозицію, хоч по суті в його руках були і влада і всі привілеї царя. Про те, як багато ще було в той час ворогів монархії, свідчить трагічна доля Авімелеха — царя, якого повсталі мешканці міста Сіхема скинули з престолу.

Після поразки під Афеком і за царювання Самуїла весь Ізраїль стогнав у філістимському ярмі. Тоді й появилося переконання, що тільки вождь, котрий має видатний талант воєначальника, може визволити народ з-під гніту, і цей вождь, як і в сусідніх державах, повинен сидіти на царському престолі. Словом, панацею од усіх нещасть вбачали у згуртуванні племен в єдиній державі під владою могутнього монарха. І в міру того, як люди пересвідчувалися, що верховний жрець з усіма своїми жертвами, молитвами та закликами до покаяння насправді нічого не може вдіяти, цей тверезий політичний реалізм здобував собі дедалі більше прихильників.

Причиною таких настроїв були також і тодішні класові стосунки. Після завоювання Ханаану багато ізраїльтян оселилося в містах. Утворилася верства багатих купців, землевласників, урядовців, воєначальників і старшин племен. Таким багатієм був, приміром, Навал, який мав три тисячі овець і тисячу кіз і з яким у Давида була сутичка, бо той відмовився дати йому провіант.

З другого боку, широкі народні маси, у яких за податки та борги відбирали і майно, і землю, убожіли більше й більше. Новий прошарок привілейованих потребував захисту свого добра від покривджених одноземців, а захистити його міг тільки монархічний лад. Згадаймо, що Авімелех захопив владу з допомогою вищих верств міста Сіхема і що його скинув народний бунт.

Разом із загостренням класових суперечностей зростала абсолютна влада царя, яка кінець кінцем перетворилася на деспотизм східного типу. Саул був патріархальний цар, цар-селянин, котрий зберіг прості звичаї і в вільний час сам займався скотарством. Давид уже мав численний двір та гарем і з підданими поводився досить свавільно. Нарешті, Соломон заводить стосунки, які нагадують рабовласницьку систему Єгипту епохи будівництва великих пірамід: він зганяє десятки тисяч людей до рабської праці в ліванських лісах, у зайорданських каменоломнях і на будовах у Єрусалимі.

Уже за часів Самуїла імущі верстви мали такий великий політичний вплив, що наперекір опозиції змогли провести вибори царя. Виборчі зібрання у Массіфі та Галгалі були, видно, дуже бурхливі, коли вже Біблія зазначає, що Саул не мстив людям, які бунтували і голосували проти нього.

Самуїл з цілком зрозумілих причин теж був ворогом монархії. Вимогу обрати царя він сприйняв як особисту образу і свою поразку — адже Самуїл розраховував на те, що релігійна і світська влада переходитиме в його сім'ї від батька до сина. З гіркотою питав Самуїл у представників племен, чим він завинив, що його позбавляють влади. Найпохмурішими барвами змальовував небезпеку, яка загрожувала їм з боку самовладного царя, а коли й це не помогло — лякав, що, відкидаючи теократичну владу верховного жерця, вони тим самим відкидають Ягве.

Врешті Самуїлові довелося поступитися перед їхніми домаганнями, але він зовсім не мав наміру відмовлятись од фактичної влади і повів діло так, щоб майбутній цар став послушним зна-

ряддям у його руках. Ось чому Самуїл вибрав на царя молодого хлопця з найменшого ізраїльського племені, з родини, яка не мала ніякого впливу.

Самуїл заснував школу пророків і в тій школі — про це можна судити з біблійного тексту — готував свого кандидата, як сам того хотів, прищеплюючи йому послух верховному жерцеві, вірність богові Ягве і Мойсеєвим законам.

У своїх розрахунках він, як ми знаємо, дуже помилився. Несміливий юнак виріс на славетного вождя й енергійного владаря, який скоро став цілком незалежний у своїх ухвалах. Саме через це виникли гострі суперечки, і верховний жрець нібито відійшов од політичного життя, але потаємці розпочав уперту боротьбу проти свого непокірного вихованця. Прагнучи скинути Саула з престолу, він помазав Давида на царя. Суперечки перейшли у явну боротьбу, коли Саул повелів вигубити у Номві жерців, які помогли Давидові. Отож це — типовий конфлікт між світською владою і духовною, один з тих конфліктів, які ми нерідко подибуємо в історії різних народів.

Щоб ліпше змалювати тло всіх цих подій, треба спинитися на особливій інституції, котру названо «школою пророків». То були об'єднання людей, схильних до релігійного екстазу; ці школи вперше виникли в Ізраїлі близько 1000 року до н. е. Містилися вони переважно біля великих релігійних центрів, таких, як Гіва, Рамафаїм, а згодом і Самарія.

Людьми, схильними до релігійного екстазу, були Самуїл, Саул і Давид. Повертаючи з Рамафаїма додому, Саул зустрів під Гівою групу пророків і, зачарований їхніми екстатичними обрядами, сам почав танцювати й співати разом з ними. Вдруге такий шал найшов на нього, коли прибула вістка про облогу міста Іавіса. Осатанівши, він розрубав тоді два воли, якими саме орав у полі [40]. Третій раз це сталося з ним у Рамафаїмі, коли Саул появився там, переслідуючи

Давида. Назустріч йому вийшов Самуїл із своїми пророками, загіпнотизував царя танцями, співом та вигуками і втягнув його у свій нестямний хоровод.

У Першій книзі царів (гл. 10, ст. 5) читаємо: «...як увійдеш там у місто, зустрінеш юрбу пророків, що сходитимуть з висоти, а перед ними арфа, бубон, сопілка та гуслі, і вони пророкуватимуть».

Ця надзвичайно колоритна сцена посвідчує, що по країні вешталося безлік фанатиків і релігійних містиків, вельми схожих на дервішів ісламу. Ті ізраїльські пророки убиралися в рядняну одіж, носили особливі пояси і так само, як дервіші, жили з милостині. В їхні релігійні обряди входили не тільки співи, танці і віщунство. Пророки мордували себе, калічили своє тіло всілякими знаряддями тортур. По-староєврейському цих людей називали «набі» *.

Пророки появилися на арені ізраїльського релігійного життя відносно пізно. Це є безсумнівним доказом того, що таке колективне пророкування в стані екстазу — профетизм — явище, яке вперше виникло не в стародавніх євреїв. Походження його і досі лишається проблемою. Але переважає думка, що ізраїльтяни запозичили його у ханаанеїв разом з культом Ваала, Астарти й інших фінікійських божеств.

Припускають, що батьківщиною профетизму була Фрігія, в Малій Азії, а вже звідти він проник у Фінікію і Ханаан. У Третій книзі царів (гл. 18, ст. 19) читаємо, що на утриманні цариці Ієзавелі було чотириста фінікійських пророків.

А втім, пророкування такого типу було і в інших народів. Згадаймо хоча б оргії на честь

---

* У Септуагінті слово «набі» перекладено на грецьку мову як «профетес» — той, що провіщає майбутнє. Всі європейські мови взяли саме це тлумачення. Звідси і назва «пророк», що має те саме значення. Отже, «набі», за цим трактуванням, були, принаймні перший час, передусім віщуни. Але деякі дослідники пов'язують назву «набі» з грецьким «про фемі», що означає «промовляти від імені когось», в даному разі від імені бога. За цим тлумаченням, «набі» — людина, що виступає від імені бога.

Аполлона і Діонісія у стародавній Греції. Геродот пише про натхненних мужів, які ходили по Греції і пророкували гекзаметрами.

Пророкування в Ізраїлі іноді набирало нелюдських форм. Пророк Осія (VII вік до н. е.), аби довести іудеям, що, поклоняючись чужим божествам, вони чинять тяжкий гріх перелюбства, три роки жив з блудницею і з заміжньою жінкою. Ісайя (VIII вік до н. е.) ходив голий по місту, аби застерегти мешканців Єрусалима, що Ягве так оголить їхнє гріховне місто — відніме у городян усе майно.

Кілька віків бродячі юрби пророків були в Ханаані звичайним видовиськом. Ізраїльтяни ставилися до них з забобонною шанобою, слухали їхню ворожбу і не відмовляли їм у милостині. Але з часом у середовище цих святих мужів стали проникати всякі дурисвіти, яких у Біблії названо лжепророками. З їхньої вини люди почали ставитися до пророків неприхильно і навіть з погордою. Про це можна судити, між іншим, по тих запитаннях, з якими звертались один до одного мешканці Гіви: «Невже й Саул у пророках?» і «А тим хто батько?» Коли Давид ішов пританцьовуючи перед ковчегом завіту, його жінка Мелхола бридливо сказала, що така поведінка негідна царя. Мудрець і вчитель народу Амос рішуче заперечував, що він начебто був «пророком».

Під впливом пророків, а також політичних потрясінь і страждань стародавні євреї поступово поглиблювали свою релігію, поки нарешті, після вавілонського полону, вона не перетворилась на чистий, етичний монотеїзм.

Ця еволюція не могла не привести до відмирання примітивних форм колективного профетизму. Пророки вищого розряду, твори яких увійшли в Біблію, не мали нічого спільного з бродячими ворожбитами. А проте біблійні пророки не появилися на арені ізраїльської історії як «deus ex machina»[41],— вони, без сумніву, були кінцевим продуктом багатовікового розвитку колективного релігійного віщунства, тобто певною мірою походили з нього.

Трагічну історію Саула ми знаємо тільки з Біблії, тож по суті не можемо сказати, наскільки вона правдива. І коли щастить знайти хай навіть дуже скромний речовий доказ, який хоч трохи потверджує відомості Біблії, то це велика, хвилююча подія. Саме така подія сталася в 1922 році, коли американський археолог і сходознавець Олбрайт відкрив у Тель-ель-Фуллі, за п'ять кілометрів од Єрусалима, руїни Гіви — Саулової столиці. Розкопки показали, що це була могутня гірська фортеця простої і строгої будови, але майже неприступна. Її захищали наріжні вежі і два ряди мурів з тесаних кам'яних блоків; між тими стінами були потайні ходи і комори, в яких зберігалися запаси продовольства. В руїнах знайдено силу-силенну бронзових списів і кам'яних снарядів для пращ. Вивчивши знахідки, вчені встановили, що руїни належать до другої половини XI віку до н. е., тобто до періоду панування першого ізраїльського царя. В тій фортеці відбувалися драматичні сцени між Саулом, Давидом та Іонафаном. З кам'яних мурів царі окидали поглядом дикий гірський краєвид, який сьогодні бачать арабські пастухи і працівники археологічних експедицій.

Знайдено також руїни Беф-Сана, де філістимляни осквернили останки Саула. Вони, як оповідає Біблія, помістили голову бідолашного царя у храмі Дагона, його зброю — в храмі Астарти, а трупа повісили на міському мурі. Висота руїн — понад двадцять три метри, і налічувалось там вісімнадцять нашарувань різних культур. Найнижча верства належить до четвертого тисячоліття до н. е., отже, Беф-Сан — це одне з найстаріших міст Ханаану.

Але найцікавішим для нас є те, що в нашаруванні з часів Саула знайдено руїни двох розташованих поряд храмів Дагона і Астарти, про які мовиться в Біблії.

Рештки мурів цих храмів були свідками останнього акту філістимсько-ізраїльського конфлікту, що закінчився гибеллю хороброго монарха і трьох його синів. Принагідно археологи відкрили історичну деталь, яку замовчували біблій-

ні оповідачі. Груба верства попелу, закіптюжене каміння і потрощені статуетки незаперечно доводять, що філістимське місто стало жертвою навального нападу і пожежі. Це дає можливість з великою ймовірністю припускати, що Давид зруйнував Беф-Сан, аби помститися за блюзнірство над останками свого попередника.

Переказ про Давида, як ми вже кілька разів зазначали, розглядаючи інші розділи Біблії, є зібранням народних легенд, що віками ходили по Ізраїлю. Укладачі ввели їх у свою оповідь, не помічаючи або ж не думаючи, що вони часто суперечать одна одній.

Варто навести деякі приклади, аби показати, з якими труднощами стикаються дослідники Біблії, дошукуючись історичної правди.

Спробуйте відповісти — яким чином Давид опинився при дворі царя Саула? Це далебі нелегко. Бо виявляється, що Біблія подає з цього приводу дві зовсім відмінні версії. З шістнадцятої глави Першої книги царів ми дізнаємося, що Давида привели до царського двору, бо він ловко грав на арфі, і саме як арфіст юнак здобув собі ласку царя. А глава сімнадцята повідомляє, ніби Давид привернув до себе увагу Саула тоді, як подолав Голіафа. Переможець Голіафа був невідомий пастушок, тож Саул велів привести його до себе і запитав: «Чий ти син, молодче?» І це питання стосувалося юнака, якого Саул мав уже знати раніше.

Другий, ще цікавіший приклад — це вбивство Голіафа. Популярна версія, яка твердить, що його вбив у поєдинку Давид, спирається на Першу книгу царів. Та ось читаємо Другу книгу царів, і нас огортає подив. Виявляється бо, що Голіафа забив не Давид, а якийсь Ельханан з Віфлеєма.

Біблеїсти не раз силкувалися якось пояснити або виправдати ці розбіжності. Але їхні висновки спираються переважно на хиткі логічні розумування, і вважати їх за науково доведену істину аж ніяк не можна. Одначе у випадку з Голіафом

діло стоїть трохи інакше. Вчені зробили відкриття, яке навело їх на зовсім нежданий слід.

Для багатьох читачів Біблії, либонь, буде несподіванкою те, що ми, власне кажучи, не знаємо, як звали Саулового наступника на ізраїльському престолі. Адже «Давид», так само, як у текстах з Марі «давидум»,— це не ім'я, а звання або прізвисько вождя, начальника чи опікуна. У зв'язку з цим багато дослідників Біблії зробили припущення, що Давид і Ельханан — одна й та сама особа, яка виступає в першому випадку під наданим їй прізвиськом, а в другому — під власним іменем.

Справа, здавалося б, ясна. Досить припустити, що Голіафа подолав віфлеємський пастушок Ельханан, якого вдячний ізраїльський народ назвав потім Давидом,— і обидві розбіжні версії узгоджуються, разюча суперечність зникає, мов за помахом чарівної палички.

Та коли б ми навіть без будь-яких застережень прийняли цю гіпотезу, то все одно лишається ще ряд інших суперечностей, які знижують історичну вартість біблійної оповіді. Певно, що факти в ній перемішалися з легендами, старовинні народні перекази з пізнішими доповненнями, і як би не силкувалися вчені, ми вже ніколи не докопаємося правди. Типовим прикладом, який ілюструє думку про цю мішанину різних відомостей, є твердження, що Давид одніс голову Голіафа до Єрусалима. Це, ясна річ, набагато пізніше доповнення — адже Давид підкорив Єрусалим аж через кільканадцять років, коли вже був царем Ізраїлю.

Легендою є також і традиційний погляд, нібито Давид був автором більшості зібраних у Біблії псалмів. Псалми, без сумніву, мали глибший вплив на уми наступних поколінь, аніж інші книги Старого завіту. Адже це релігійна лірика чарівної краси і розмаїтості настроїв, твори, які передають цілу гаму почуттів — од пригніченості, покори і відчаю до надії, віри, радісного піднесення, вдячності, палкої любові і захоплення

красою життя. Величні своєю простотою, стислим, суворим стилем і щирим релігійним запалом, ці поеми стали невичерпним джерелом натхнення для поетів, художників і композиторів.

Провідною ідеєю цих релігійних гімнів є монотеїзм. Псалми — апофеоз величності і всемогутності Ягве, бога, який оточує людей своєю любов'ю, може простити їм найтяжчі гріхи, але буває і невблаганний у гніві та покараннях. Це вже розуміння Ягве як божества вищого розряду, божества, котре диктує людині етичні принципи. Але космологія цих поем така ж примітивна, як була за часів Авраама. Ягве сидить на небесному престолі, янголи співають йому хвалу, земля пласка, її оточує праокеан, жахливі чудовиська зла і хаосу змагаються з творящими силами ладу. Згодом, у прийдешньому, Ягве восторжествує, і на землі, за його дорученням, правитимуть царі з дому Давидового.

Назва «псалом» походить від грецького слова «псаллейн», що означає «торкатися пальцями струн». «Псалмос» — це струнний інструмент, напевне, фінікійського походження або ж пісня, яку співали в супроводі того інструмента. Шостий і дванадцятий псалми починаються з вимовного зауваження: «На восьмиструнному». Це означає, що ті псалми треба виконувати під акомпанемент на восьмиструнному інструменті. Є багато доказів того, що текст псалмів було розкладено на сольні партії і хорові. Через те кожна поема була чимось на зразок літанії чи антифона [42], які є невід'ємними складовими частинами найрізноманітніших літургійних обрядів і церемоній.

Давидове авторство — це, як ми вже казали, легенда. Аналіз тексту дав можливість беззаперечно встановити, що більшість псалмів не могли появитися до вавілонського полону і що їх внесли в Біблію тільки в III віці до н. е. Зміст цих псалмів відбиває релігійні уявлення і суспільно-політичні стосунки, характерні для останнього, післявавілонського періоду єврейської історії. Навіть елегійний плач, що його буцімто Давид склав на смерть Саула та Іонафана, взято із

стародавньої збірки гімнів — так званої Книги праведного.

Проте це зовсім не означає, що Давид не був поетом і музикою. Ізраїльтяни, як ми вже згадували в іншому місці, були дуже здібні до музики, з цього погляду їх високо цінували сусідні народи. На фресках, відкритих у Бені-Гассані, ми бачимо староєврейських пастухів і серед них — музик з лірами в руках. З написів, найдених у Єгипті і Месопотамії, стало відомо, що Ханаан посилав у ці країни свої оркестри та ансамблі танцівниць. Були навіть оркестри тільки з жінок, які грали на різних інструментах. Іудейський цар Єзекія (721—693 роки до н. е.), добиваючись прихильності ассірійського царя Сінахеріба, послав йому ансамбль співаків і співачок, які, певно, звеселяли владаря у хвилини його дозвілля.

Як бачимо, ізраїльтяни мали багаті музичні традиції. Тож нічого дивного, що деякі ізраїльські царі могли бути талановитими поетами і композиторами.

Археологія як наука надзвичайно цікава тим, що нерідко перетворює в незаперечну наукову істину якийсь історичний переказ, що викликав сумніви — правда то чи легенда. Саме так було з біблійною оповідкою про завоювання Єрусалима. Завдяки одному сенсаційному відкриттю ми тепер цілком певні, що Давид таки справді підкорив цю фортецю ієвусеїв, і навіть добре знаємо, яким чудом йому пощастило це зробити.

Ми навмисне кажемо «чудом», бо фортеця височіла на вершині майже неприступної скелі і чотириста років успішно відбивала всі напади та облоги. Біблія розповідає про завоювання її коротко і невиразно. Відомо було, що Іоав захопив фортецю хитрощами, а якими саме — довго не знали. Підставу для деяких здогадів дав один незрозумілий вислів, де було згадано «ріштак дому». У староєврейському тексті риштак дому називається «сіннор», а це ще і «труба», і «канал». Виникло припущення, що Іоав пробрався до фортеці через якийсь потайний канал, зненацька за-

хопив оборонців з тилу, зчинивши в місті сум'яття і переполох.

Загадку, як це часто буває в історії археологічних відкриттів, з'ясували зовсім випадково. 1867 року англійський офіцер капітан Уоррен оглядав Єрусалим і найближчі його околиці. Мандрівника зацікавив потік Аїн Сітті Маріам у долині Кедрон — джерело, відоме з Біблії під назвою Гіон. Серед руїн мусульманської мечеті Уоррен побачив яму, що вела в глиб землі. Ідучи по викутих кам'яних сходинках, він дістався до підземної водойми з джерельною водою. І хоч було темно, Уоррен спостеріг у скелі прямо над головою круглий отвір. Це так заінтригувало капітана, що він розстарався на драбину і кодолу, аби протиснутися всередину. То був видовбаний у стіні канал, який спочатку йшов горизонтально, а потім раптом повернув вертикально вгору. Впираючись спиною і ногами в стіни, Уоррен з великими труднощами подерся наверх. Ледве піднявся на тринадцять метрів і тоді уздрів похилий коридор з викутими сходинками; коридор вів до тьмяно освітленої печери. Звідти через вузеньку скельну розколину англієць проник назовні і, здивований, побачив, що опинився по другий бік стародавнього міського муру.

Тунель, як показали дослідження, належить до кінця другого тисячоліття до н. е., отже, це, без сумніву, був той таємничий «риштак», через який Іоав дістався в місто. Неважко собі уявити, як це було. Спочатку Іоав, узявши линву, протиснувся через розколину сам, а тоді втягнув по черзі і всіх своїх товаришів. Зібравшись у печері, солдати з тилу напали на оборонців муру, а тим часом Давид почав рішучий штурм зовні.

Єрусалим був однією з найсильніших фортець Ханаану, одначе була у нього своя ахіллесова п'ята: місто не мало води. В мирний час мешканці ходили по воду до джерела Гіону, а коли місто облягали вороги, пройти туди вже не можна було. Через те у скелі, на якій стояло місто, і видовбали тунель із сходинками. По ньому на линві спускали посуд, а хтось там, ховаючись у нижній

печері, наповнював його з водойми, в якій збиралася джерельна вода.

Хід цей держали в глибокій таємниці. Невідомо, як узнав про нього Іоав — певно, примусив когось із полонених виказати таємницю, а може, якийсь ізраїльський воїн припадком почув глухий стукіт посуду об скелю.

Розповідь про двох перших ізраїльських царів можна віднести до шедеврів світової літератури. Боротьба Саула з жерцями за свій престол, похмура, лиховісна сцена у ворожки в Аендорі, крах доробку всього його життя, самогубство, відтак бурхливе життя Давида, гірка неспокійна старість, затривожена родинними чварами і двірцевими інтригами,— все це епізоди, гідні істинно шекспірівської трагедії.

Обидва царі — видатні індивідуальності, з чисто людськими інтересами, достоїнствами і вадами, у обох свої заслуги, обидва роблять злочинства, обидва хвилюють нас пристрасною силою своїх почуттів. З іноді наївних біблійних оповідей постають живі і багатогранні людські характери. Яким чудовим психологічним ескізом є, наприклад, опис поступового духовного занепаду Саула, отруєного підозрами і заздрістю!

І ще вражає той реалізм, з яким укладачі Біблії змалювали темні, мало привабливі риси Давидового характеру, хоч саме Давид, вірний поплічник жерців, був їхнім улюбленим героєм. Особисті симпатії в такому разі були безсилі перед незаперечними історичними документами, на які мусили зважити укладачі.

Адже в тексті Біблії недвозначно виявляється їхнє ставлення до обох царів. Саула, ворога жерців, подано як чорний характер, хоч з усього його життя важко зробити висновок, що він заслуговує на це. Натомість Давида, улюбленця жерців, біблійні оповідки вихваляють аж до небес, а його злочинства і мало похвальні вчинки затушовуються, або ж їх тлумачать з надмірною поблажливістю.

Це наштовхнуло нас на думку провести ціка-

вий експеримент. Розгляньмо, ніби на судовому процесі, ті висновки, що їх зробили укладачі Біблії. Нехай одна сторона (А) захищає ці висновки, а друга (Б) — оскаржує їх. Остаточну ж ухвалу хай винесуть самі читачі.

А. Саул забув добро, яке зробив йому Самуїл. Він усім завдячував Самуїлові — і своїм вихованням, і тим, що посів престол. Але, здобувши владу, він одразу ж посягнув і на права свого покровителя — сам приносив у Галгалі жертви Ягве.

Б. До цього його змусили нагальні обставини і недбальство Самуїла. Філістимське військо стояло, готове першої-ліпшої миті кинутися в атаку, ізраїльтян пойняв страх. А що зробив Самуїл? Велів аж сім днів чекати на нього. Появившись, нарешті, в таборі, він почав гостру суперечку з царем, хоча саме в ту драматичну хвилину вирішувалась доля народу. Хворобливо підозріливий у всьому, що стосується його привілеїв верховного жерця, Самуїл оповістив, що скине Саула з престолу, прикриваючись при цьому волею Ягве. Цар благав його не ускладнювати і так важкого становища, навіть принижувався, аби тільки в ту хвилину небезпеки хоча б про людське око бути в злагоді. Постає питання: хто ж із них був більший патріот і державний діяч?

А. А що сказати про друге святотатство Саула — порушення святого прокляття — герему, коли, всупереч Самуїловому велінню, він дарував життя цареві Агагові?

Б. Гадаю, що цей мнимий злочин робить йому честь як людині. Саул був суворий воїн, за непослух він хотів покарати на смерть свого улюбленого сина Іонафана. Але в випадку з Агагом Саул виявляє дуже привабливі риси своєї вдачі: благородство і великодушність. Наскільки ж він симпатичніший тут за верховного жерця, який власноручно зарубав Агага.

А. Криваве винищення жерців у Номві посвідчує, що Саул був злочинець, якого належало скинути з престолу. Самуїл правильно зробив, що одвернувся від нього і помазав на царя Давида.

Б. Винищення жерців було наслідком, а не причиною політичних інтриг Самуїла. То був акт самооборони, правда, варварський, але все-таки його можна зрозуміти.

А. З Біблії випливає, що Саул був шаленець. Треба було за всяку ціну усунути його від влади, щоб він не заподіяв більшої шкоди ізраїльському народові. Його нерозважність щодо Давида та Іонафана, його меланхолія і депресія, спалахи заздрощів і гніву — словом, усе його поводження було негідне царя.

Б. Згадаймо, яке становище було в той час. Самуїл підбурював людей проти Саула. Пустив, наприклад, чутку, ніби Ягве відштовхнув Саула од себе, скасував помазання його на царя. Люди були забобонні, багато ізраїльтян, безумовно, повірили верховному жерцеві. Саул дедалі болісніше відчував, що його оточує холодна ворожа пустка. Певно, самотність негативно вплинула на його розум, але це не було божевілля. Змагатися з могутніми жерцями було нелегко, то була безпощадна боротьба. Треба скоріше дивуватися, що Саул потрапив зберегти таке почуття міри.

А. А як же оті несамовиті напади на Давида та Іонафана? Добре почуття міри.

Б. В них нема нічого несамовитого. Не забуваймо, що Давид, виступаючи в палаці як арфіст, був завчасу помазаний на царя, отже, він і Самуїл уже тоді були змовниками, що готували державний переворот. Цар відчував, до чого йдеться. Про це свідчить хоча б докір, який Саул зробив Іонафанові, звинувачуючи сина, що той недооцінює Давида як свого суперника — претендента на престол. І коли Саул намагався прошити Давида списом, ним керували цілком обгрунтовані причини, а не примари безумця.

А. Можливо, біблійні оповідачі і винні в деякому упередженому перебільшенні, але ж ніяк не заперечити, що Давид був цар набагато визначніший і мав незрівнянно більші заслуги перед Ізраїлем. То ж він, а не Саул, підняв країну, перетворивши її на велику об'єднану державу.

Б. Це правда. Але в даному разі мова не про те. Йдеться про несправедливу моральну оцінку обох царів, яка прикро вражає нас у Біблії. В Першій книзі Параліпоменон (гл. 10, ст. 13) читаємо: «Так помер Саул за свою беззаконність». Он як навіть через кількасот років жерці мстять бездольному цареві, котрий насмілився обмежити їхню владу. Бо де ж та «беззаконність»? Самі жерці неспроможні сказати, у чому вона, хоч, напевне, охоче пояснили б. З тексту Біблії можна зробити тільки один висновок: Саул був хоробрий і здібний вождь, який зберіг у своєму житті простоту звичаїв і поміркованість, не оточував себе показним блиском, жив у своїй суворій фортеці в Гіві, не завів гарему, як то зробив Давид, а мав, очевидно, тільки одну жінку, та й взагалі був дуже благородною і чистою людиною. Єдиним його злочинством було те, що він боронив царську владу від теократичних домагань жерців.

А. Образ Саула укладачі Біблії, можливо, і викривили, проте відносно Давида їм цього, либонь, не закинеш. Давид таки справді був великий, чудовий вождь і монарх, засновник могутньої держави, гордість Ізраїлю.

Б. Це так, але подумаймо, чи об'єктивні були жерці — укладачі Біблії в моральній оцінці його? На жаль, ні. Нас скоріше дивує їхня сліпота. Щоб довести це, досить кинути погляд тільки на деякі сторони характеру і діяльності Давида. Для ясності подамо їх у кількох пунктах.

1. Юність. На користь Давида промовляє рідкісна в житті дружба з Іонафаном і щира прив'язаність до Давида його бойових товаришів. Тож, як видно, це був чоловік, не позбавлений особистих достоїнств і чарівності. Та коли йшлося про політичні цілі, він не знав вагання. Довгі роки Давид очолював банду розбійників, яка тероризувала беззахисне населення, вимагаючи від нього викупу. Коли виникли труднощі, Давид не вагаючись пішов навіть на службу до філістимлян, найзапекліших ворогів свого народу. Були у нього якісь таємні зносини і ще з одним ворогом Ізраїлю — царем моавітян.

2. Як Давид став царем? До престолу Давид дійшов по трупах. Законним наступником Саула був його син Ієвосфей, якого до того ж підтримували десять ізраїльських племен, тобто переважна більшість народу. Давид почав проти нього війну і переміг. Ієвосфея було вбито за таємничих обставин, і ніяк не можна позбутися підозр, що й Давид доклав рук до того. І вже явним злочином було вбивство сімох прямих потомків Саула. А те, що трупи їх полишили на розтерзання диким звірам, свідчить про виняткову мстивість Давидову.

Повстання Авессалома і Сіви — то, власне, були повстання десяти північних племен. Думку цих племен висловив Семей у своїх докорах Давидові:

«Господь переніс на тебе всю кров дому Саула, замість якого ти став царем, і передав господь царство синові твоєму Авессаломові, а на тебе прийшла лиха година, бо ти чоловік крові» (Друга книга царів, гл. 16, ст. 8).

Наведені факти — доказ того, що Саул зовсім не був божевільний, скоріше він мав на диво прозірливий розум, завдяки якому передбачив і вдачу, і заміри Давидові.

3. Великодушність Давида. Біблія оповідає, як Давид, двічі маючи слушну нагоду, не скористався з неї і не вбив Саула. Мабуть, це свідчить не так про великодушність Давида, як про його дипломатичну спритність. Будучи вигнанцем, він мусив зважати на думку десяти північних племен, які ніколи не простили б убивства їхнього улюбленого царя. А на що взагалі був здатний Давид, можна судити по тому, як він обійшовся з Урією. Спокусити жінку відданого воєначальника, а самого його підступно послати на певну смерть — це виняткова підлість. Просто дивно, що пророк Нафан у Біблії так поблажливо гудить його за це. Тут ми ще раз бачимо, як небезсторонньо обходяться з своїм улюбленцем компілятори Біблії.

Давид зостався двоєдушним навіть на смертнім одрі. Зважаючи на настрій північних племен, він свого часу пообіцяв Семеєві ніколи не чіпа-

ти його. І через те сам не міг помститися на ньому. Але він обійшов цю складність дорогою небувалого лицемірства: перед самісінькою смертю просто велів Соломонові забити ворога. Так само наказав убити Іоава, свого заслуженого воєначальника, який зробив йому стільки добра в житті.

4. Давид на престолі. Незалежно від того, як Давид дорвався до влади, не можна заперечити, що він є одною з найвидатніших постатей в історії Ізраїлю. Як полководець, завойовник і основоположник держави Давид заслужено став гордістю свого народу. Одначе вражає те, що він так швидко перетворився на типового східного деспота і зніженого сибарита. Його величезний гарем, придворне середовище, де так буйно розрослися продажність, інтриги і чвари, всякі намови фаворитів і фавориток, яким він покірно піддавався,— ось приголомшлива картина поступового духовного розкладу видатного колись вождя і державного діяча. Моральна драговина в царському домі викликала загальне занепокоєння і, певно, великою мірою сприяла заколоту Авессалома та Сіви. Вбивства, насильство, кровозмішення і боротьба придворної котерії за престол — ось що характеризує останній період Давидового життя.

А. Якщо нині ми знаємо всі ті подробиці його життя, то це саме завдяки об'єктивній правдивості укладачів Біблії. Де ж тоді їхня небезсторонність?

Б. Тих мало похвальних подробиць не можна було обійти мовчанкою, бо про них добре знали з інших документів і переказів. Небезсторонність укладачів полягає в тому, що вони змальовують Давида мало не як святого, в усякому разі як царя богобоязливого, що діяв од імені Ягве; саме це і викликає заперечення.

А. Кінець кінцем, важко вимагати, щоб ягвісти не симпатизували людині, яка була вірним поклонником Ягве і покровителем його жерців.

Б. А чи справді Давид був такий вірний поклонник Ягве, як це показує Біблія, і чи справді він був пособник жерців?

Твердження, що Давид був вірний ягвіст, викликає сумніви. Бо відкіля тоді взялася в його домі ота лялька, яку Мелхола убрала в чоловікову одежу і поклала в постіль? Це ж наш добрий знайомий — домашній божок «терафім» з поганського культу, якого заборонили і переслідували ягвісти.

Якщо торкнутися стосунків Давида з жерцями, то є підстави судити, що Давид помагав жерцям з чисто політичних міркувань. Як виходця з коліна Іуди, як узурпатора, котрий усунув од влади законну династію Саула, його не вельми підтримували північні ізраїльські племена. Давид почував себе на престолі дуже непевно, доказом цього є хоча б те, що його придворна гвардія складалася з чужоземних найманців, переважно філістимлян.

Давид з усіх сил намагався здобути прихильність своїх північних супротивників. Саме тому він, довідавшись про смерть Саула, оголосив жалобу, з почестями поховав його, а згодом припинив і глум над повішеними потомками Саула, коли побачив, що це викликало загальне обурення.

Повстання Авессалома і Сіви, одначе, показують, що всі ті його силкування були марні. Ось чому Давид охоче зв'язався з жерцями, які, маючи широкий вплив, стали цареві конче потрібною опорою.

Звичайно, спілка з жерцями трималася на цілому ряді компромісів, часом дуже своєрідних, як то було, наприклад, у питанні про верховного жерця. Законним верховним жерцем був Садок, що мешкав у Гаваоні, в північному Ханаані. Давид як іудейський цар призначив на верховного жерця свого повірника і товариша Авіафара. Коли під його берлом об'єдналися обидві частини країни, постало делікатне питання — хто ж із них залишиться на тому високому місці. Давид не погодився зняти Авіафара — йому не хотілося втрачати вірного помічника. Усунути від влади Садока теж не можна було, бо це викликало б заворушення серед північних племен. І через те по-

становили — то було вперше і востаннє в історії Ізраїлю,— щоб правили водночас обидва жерці. Це ненормальне становище змінив Соломон, який вигнав Авіафара, бо той підтримував посягання Адонії на престол. Відтоді верховними жерцями були тільки потомки Садока. Од нього бере початок і пізніше угруповання садукеїв, яке на цілі століття монополізувало становисько верховного жерця та всі інші найважливіші посади в єрусалимському храмі.

Іноді ми натрапляємо в Біблії на якусь лаконічну згадку, що проливає яскраве світло на ті чи інші питання. За приклад може бути випадок, пов'язаний з Давидом. Давид, як ми знаємо, носився з думкою побудувати в Єрусалимі храм. Але пророк Нафан сказав йому, що Ягве звик жити в скінії і не бажає собі мурованого дому. Богобоязливий Давид, як твердить Біблія, послушно відмовився од свого заміру, хоч уже й зібрав для будівництва благородні метали, приготував дерево. Та ось ми читаємо Третю книгу царів (гл. 5, ст. 3) і протираємо очі з подиву. В листі до фінікійського царя Гірама Соломон пояснює, чому його батько не збудував храму. Виходить, що зробити це Давидові перешкодили безперервні війни, які він вів.

Усе стало ясним. І тут Давид керувався передусім політичними поглядами, а не волею пророка. Треба додати, що Нафан, як це свідчить його захист храму-шатра, виражав інтереси впливового угруповання релігійних пуристів, котрі боронили давні пастуші звичаї епохи Мойсея і були ворогами урбанізації суспільства.

Давид був суворий, безпощадний владар і водночас — видатний державний діяч та далекоглядний дипломат, який умів використовувати для своїх політичних інтересів навіть релігійні установи і настрої. Він дуже багато зробив для величі Ізраїлю, і нема нічого дивного, що наступні покоління ідеалізували його. Походити з Давидового роду — це була велика честь, яка давала чималі привілеї.

Ось чому, обгрунтовуючи історичну місію скромного учителя з Назарета — Ісуса Христа,

євангелісти посилались і на те, що він був потомком найвидатнішого царя Ізраїлю.

Соломон був перший монарх, якому царська корона дісталася в спадок. Але й він вступив на престол в атмосфері скандалів та інтриг. Коли б його мати Вірсавія, честолюбна і передбачлива жінка, не була заодно з пророком Нафаном і не прибрала до рук Давида, то Соломон, либонь, зостався б одним з багатьох анонімних царських синів, про яких ми, власне, нічого не знаємо.

Без сумніву, більше прав на царський престол мав Адонія, четвертий Давидів син, якого підтримували верховний жрець Авіафар і головний воєначальник Іоав. Соломон пощадив Авіафара, але велів убити Іоава та Адонію, не спиняючись навіть перед оскверненням храму. Почасти його можна зрозуміти. Щоб спокійно царювати, треба було спекатися небезпечного суперника і настрахати його поплічників.

Таке становище було в ті часи не тільки в Ізраїлі. Величезні гареми східних деспотів, численне чоловіче потомство і брак будь-яких правових чи звичаєвих норм у наслідуванні престолу — все це призвело до того, що претендентів на престол часто доводилось просто знищувати. До цієї похмурої традиції нерідко вдавалися і при дворі візантійських імператорів, де вона стала мало не легальним державним актом, пов'язаним з коронацією.

Соломон був мирним царем. Од батька йому дісталася велика і сильна держава, якою він правив сорок років — з 972 до 932 року до н. е. За весь час його царювання Ізраїль не знав жодної великої війни. Соломон не розправився навіть з арамейцем Разоном, який вигнав з Дамаску ізраїльський військовий загін і проголосив себе царем. Правда, в той час це був незначний інцидент, але Соломон допустився помилки: він не зміг передбачити, що нова маленька арамейська держава становитиме колись грізну небезпеку для Ізраїлю.

Бідну сільськогосподарську країну, яка жила

патріархальним життям, Соломон перетворив на монолітну державу з міцною економікою і могутньою військовою силою, державу, яка мала високий авторитет на міжнародній арені. І в цьому полягала його епохальна заслуга. Соломон був дбайливий правитель, організатор, дипломат, будівничий і купець. За його царювання Ізраїль уславився розкішшю своєї столиці і невиданою пишнотою царського двору. Про авторитет Соломона свідчить хоча б те, що гордий фараон віддав за нього свою дочку, тобто поставив його на один рівень з азіатськими вельможами. Доказом могутності і значення Соломона був його потворно великий гарем, безмірний блиск, що ним себе оточував цар, і, нарешті, нечуване свавілля до підданих, яких він вважав за своїх рабів.

Але при всіх цих вадах царювання Соломона мало й позитивні сторони. Це ж він так пишно розбудував Єрусалим, зробивши з нього справжню столицю країни. Храм, що його спорудив Соломон, став єдиним центром і символом, який зміцнював єврейську релігію. Особливо передбачливі були Соломонові заходи щодо посилення обороноздатності країни. Згадаймо будівництво системи укріплених міст і оборонних пунктів або грунтовну реорганізацію армії — введення бойових колісниць, які стали основною ударною силою війська.

Старався Соломон розвинути в Ізраїлі ремесла та морську торгівлю, привозячи задля цього фахівців із Фінікії. Справну діяльність державної адміністрації забезпечувала ієрархія урядовців, побудована за фінікійськими, сірійськими та єгипетськими взірцями.

Соломон був також незрівнянний дипломат. Чи не найбільшим його досягненням на цій ниві було одруження з дочкою фараона і співпраця з царем Гірамом, без якої він не потрапив би здійснити своїх планів.

Соломонова діяльність у розвитку торгівлі і промислу зробила Ізраїль країною великого достатку. В Біблії читаємо:

«І зробив цар срібло в Єрусалимі в рівній ці-

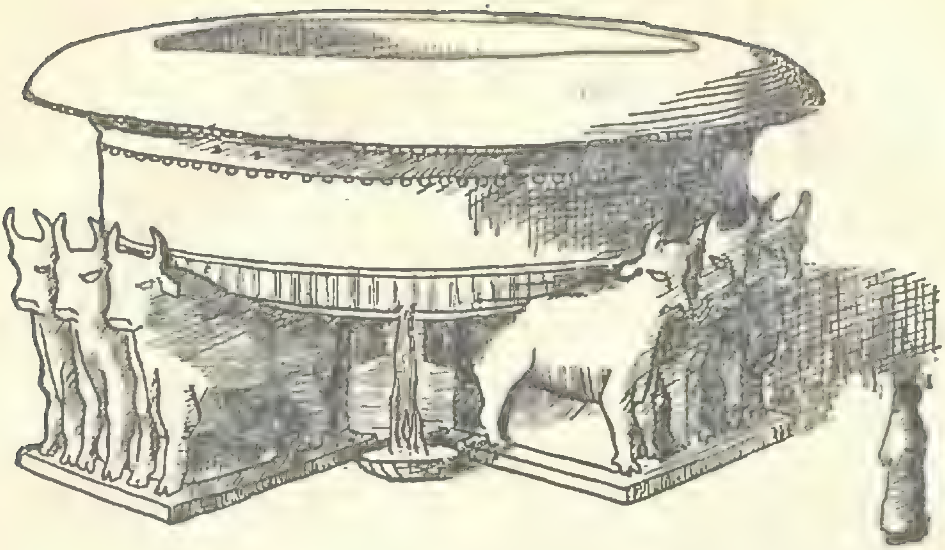
ні з простим камінням, а кедри, із-за множества їх,— у такій же ціні, що й сикомори, які ростуть на полях» (Третя книга царів, гл. 10, ст. 27).

Звичайно, таке твердження — гіпербола, властива східному стилю. А проте у нас є дані, які свідчать, що до певної міри це правдоподібно. Річні прибутки Соломона з торгівлі, податків і данин арабських васалів становили шістсот шістдесят шість талантів (майже двадцять дві тисячі вісімсот двадцять п'ять кілограмів) золота, не беручи до уваги натуральних податків, що їх сплачувало ізраїльське населення.

Про розквіт землеробства у Ханаані свідчить те, що Соломон посилав Гірамові щороку двадцять тисяч корців пшениці і двадцять тисяч мірок олії. Не обходилося, певна річ, без тяжкої експлуатації хліборобів, але все одно такі велетенські поставки сільськогосподарських продуктів були можливі тільки в умовах економічного розквіту.

Археологічні знахідки розкривають перед нами багато сторін тодішнього побуту і, між іншим, дають можливість зробити висновок про досить високий рівень життя народу. Сила-силенна таких знахідок, як виготовлені з алебастру і слонової кості дорогі чаші для косметичних і парфюмерних виробів, усякі флакончики, патички і пінцетики, а також люстерка, папільйотки і шпильки для волосся свідчать про те, що тогочасні ізраїльтянки неабияк дбали про свою зовнішність. Вони застосовували різні парфуми, помади і креми, мірру, хну, бальзамову олію, порошок із кипарисової кори, червону фарбу для нігтів і лазур, якою підмальовували повіки. Більшість тих виробів привозили з чужих земель, а це буває тоді, коли в країні процвітає достаток.

Археологи потвердили, крім того, що в цей час в Ізраїлі швидко зростали міста — відбувався процес урбанізації, проти якого ще за Давида так затято боролися консервативні ягвісти. Основою економіки лишалося хліборобство, але землевласники жили переважно в містах. Усі ханаанські міста було обнесено захисними мурами, тож вони ставали дедалі велелюдніші. На

Мідний басейн у храмі Соломона.
Малюнок за біблійним описом.

кожному вільному клаптику землі споруджували будинки, здебільшого двоповерхові, вулиці були тісні, задушні, гамірні.

Найважливішою частиною ізраїльської оселі була велика кімната на першому поверсі. Жінки готували там страви, пекли хліб, а вся родина збиралася їсти. Меблів у житлах не було. Навіть заможні люди їли і спали на матах, розстелених на кам'яній підлозі або добре вибитій долівці. На другий поверх вели кам'яні сходи чи просто дерев'яна драбина. Влітку городяни спали на дахах, де повівав вітерець, несучи прохолоду, таку жадану після цілоденної спеки.

Ізраїльські страви, щедро приправлені цибулею, часником або пореєм, були прості і поживні. Основними продуктами харчування були жарена і варена пшениця, різні крупи, а також сочевиця, огірки, квасоля, садовина і мед. М'ясо їли тільки в дні державних, релігійних і сімейних празників. Пили щодня овече і козяче молоко, а от вино вживали дуже помірно.

З яких джерел черпав Соломон свої багатства? Все те, що розказує з цього приводу Біблія, вчені довгий час сприймали як щось надто фантастичне і туманне, особливо у зображенні подробиць.

У Третій книзі царів (гл. 10, стихи 28, 29) читаємо:

«Коней Соломонові приводили з Єгипту і з Куви; царські купці доставляли їх із Куви за певну плату. За колісницю плачено в Єгипті шістсот сиклів срібла, а за коня сто п'ятдесят. Таким же робом продавали коні всі царі хеттейські й арамейські».

В наведеному тексті згадується тільки, що цар Соломон купував коней і колісниці, але нічого не сказано, що він їх і продавав. Одначе з археологічних досліджень ми сьогодні вже точно знаємо, що він був посередником у торгівлі між Єгиптом і Азією. Коротко кажучи, цар Соломон баришував кіньми та колісницями.

В 1925 році американська археологічна експедиція відкрила в історичній долині Єзреель руїни міста Мегіддо. Це місто мало велике стратегічне значення — воно захищало північний край долини і прадавній торговий шлях, який зв'язував Азію та Єгипет і проходив через Мегіддо. Давид і Соломон розбудували Мегіддо, перетворивши його в могутню фортецю, але нашарування різних культур показують, що місто існувало ще в третьому тисячолітті до н. е.

Отож у Мегіддо і виявилася Соломонова таємниця. В руїнах знайдено стайні на чотириста п'ятдесят коней. Ці стайні побудував Соломон. Вони стояли круг широкого майдану, на якому, видно, об'їжджали і поїли коней, а може, навіть відбувалися кінські торговиці. І розмір стаєнь, і розміщення їх на великому торговому шляху промовляє за те, що Мегіддо було головною базою торгівлі кіньми поміж Азією та Єгиптом. Соломон купував коні в Кілікії і продавав, мабуть, у Єгипет, а з Єгипту навзамін вивозив бойові колісниці, які знову ж таки продавав на месопотамських ринках. Як відомо з Біблії, Соломон за допомогою фінікійських майстрів і мореплавців побудував торговий флот. Цей флот стояв у порту Еціон-Гавер в затоці Акаба і що три роки вирушав у країну Офір, відкіля привозив екзотичні товари і золото. Дослідникам Біблії не давали спокою два питання:

1) де була ота таємнича країна Офір?

2) що вивозив туди Соломонів флот із сільськогосподарського Ханаану?

Питання про те, яку країну у Біблії названо Офір, ще й досі породжує різні здогади та суперечки. Дослідники називають Індію, Аравію, Мадагаскар. Видатний американський сходознавець Олбрайт певен, що Офір — це Сомалі. Інші вчені звертають увагу на фрески в одному фіванському храмі. Там зображено чорношкіру царицю з країни, яка називалася Пунт. Напис повідомляє, що з тієї країни єгипетські кораблі привозили золото, срібло, мірру, чорне і червоне дерево, тигрові шкури, живих мавпок і рабів-негрів. Тому виникло припущення, що Пунт — це і є біблійний Офір.

На друге питання відповіла археологія. 1937 року англійський археолог Нельсон Глюк у пустинній долині Ваді-ель-Араба наткнувся на видовбану в скелі шахту мідної копальні. Руїни кам'яних бараків для гірників і мур, який захищав од нападу розбійницьких племен пустелі, впевнили його, що це копальня Соломона.

Біля миса затоки Акаба, де вже перед тим у пісках було знайдено залишки порту Еціон-Гавер, Глюк зробив ще важливіше відкриття. На широкій площині, обнесеній захисним муром, стояло багато печей, у яких переплавляли мідну руду. Димарі цих печей виходили на північ, звідки безперервно віють морські вітри. Таким дотепним способом без будь-яких зусиль підтримували температуру, потрібну для плавки.

Завдяки цим відкриттям стало відомо, що Соломон був спритний торговець кіньми і промисловець, який виплавляв мідь. Дуже ймовірно, що він мав монополію на виробництво міді, і це дало йому можливість диктувати ціни та збирати згадані в Біблії величезні прибутки золотом.

Слава про багатство, розкішний двір і мудрість Соломона розійшлася далеко по світу. З усіх усюд до Єрусалима приїздили посли, щоб налагодити з ізраїльським царем дружбу і торгові

стосунки. Мешканці столиці сливе щодня захоплено спостерігали приїзд екзотичних гостей, які везли щедрі дари цареві. Спостерігали і пишалися, що Єрусалим став таким важливим центром міжнародної торгівлі і дипломатії.

Одного дня пролетіла чутка, що до Єрусалима підходить караван цариці далекої аравійської країни Сави. Люди висипали на вулиці і радісними вигуками вітали царицю, що сиділа в препишних ношах, погойдуючись на горбі верблюда. Її супроводив великий гурт придворних дам, сановників і рабів, а наприкінці поважно ступали верблюди — довгий караван верблюдів, навантажених розкішними дарами для Соломона.

Хто була та легендарна цариця, героїня однієї з найчарівніших біблійних оповідей? Довгий час учені не могли відповісти на це. Нині таємницю вже розкрито, а як це сталося — далебі варто хоч коротенько оповісти, бо то історія доправди разюча.

Ще в XIX віці Південня Аравія, країна прянощів і пахощів, яку стародавні римляни називали Щасливою Аравією (Arabia felix), була закритою для європейців. «Невірним псам», які осмілювалися ступити ногою на землю країни Магомета, загрожувала смерть. А проте знайшлися люди, у яких любов до знання і пригод була дужча за страх смерті. Француз Ж. Галеві і австрієць доктор Е. Глазер переодяглися в арабську одіж і рушили до заказаної землі. Після багатьох пригод і труднощів вони наткнулися в пустелі на руїни величезного міста, котре, як з'ясували пізніше, називалося Меріб. Серед тих руїн знайшли таємничі написи і привезли їх до Європи. Сенсаційне відкриття викликало величезний інтерес у наукових колах. Спритні арабські купці, відчувши кон'юнктуру, почали жвавий гендель, розпродуючи мерібські написи. Купуючи їх, учені зібрали кілька тисяч кам'яних уламків з письменами, в основі яких, виявилося, лежала палестинська алфавітна система. Серед фрагментарних відомостей про богів, про різні племена та міста вчені прочитали назви чотирьох південноаравійських держав: Мінеа, Гадрамаут, Катабан і Сава.

Згадки про Саву знаходимо також в ассірійських документах VIII віку до н. е. З них випливає, що Месопотамія вела з цією країною жваву торгівлю, купуючи там головним чином прянощі і пахощі. Савські владарі мали титул «мукарріб», що означає «жрець-князь». Перебували вони в столиці — місті Мерібі, руїни якого, ми вже згадували, знайдено на півдні Аравійського півострова (в нинішньому Йємені). Розташування міста було чудове — Меріб лежав у горах, на висоті дві тисячі метрів над рівнем Червоного моря.

Серед безлічі колон і мурів вирізнявся розкішний легендарний храм Харам Білкіс, поблизу Меріба. То була овальна будова з красивим порталом, до неї вели кам'яні сходи, викладені бронзою. Сила-силенна колон і пілястрів, водограї на широкому дворищі дають повне уявлення про колишню пишноту. З написів довідуємось, що то був храм арабського бога Ілумкуга.

Ретельні дослідження дали можливість визначити джерела достатку у Саві. Величезна, заввишки двадцять метрів, гребля піднімала води річки Адганафу, од якої брала початок розгалужена система зрошувальних каналів. Завдяки зрошенню землі Сава стала країною надзвичайної урожайності.

Населення вирощувало головним чином усякі прянощі на експорт до сусідніх країн. Так було до 542 року н. е., коли внаслідок воєнних наскоків завалилася гребля. Невдовзі колишній квітучий сад поглинули піски пустелі.

Тепер ми розуміємо, чого цариця савська вибралася провідати Соломона. Торговий шлях — так звана Дорога пахощів, яким жителі Сави на верблюдах вивозили свої товари до Єгипту, Сірії та Фінікії, пролягав уздовж Червоного моря і перетинав територію, підлеглу Ізраїлеві. Отож безперебійне сполучення цим шляхом залежало від доброї волі Соломона.

Цариця савська приїхала з конкретною практичною метою. Вручивши Соломонові щедрі дари і пообіцявши частину в зисках, вона хотіла укласти з царем Ізраїлю угоду про дружбу.

Але народна оповідь затушувала цю важливу мету, подавши тільки романтичну історію. Соломон, приголомшений яскравою вродою цариці, буцімто запалав страстю до неї і мав од неї сина. Абіссінці і досі твердять, що саме від того Соломонового потомка бере початок династія Негусів.

Наведемо принагідно ще одну легенду, пов'язану з Соломоном. У сховищі храму колишньої абіссінської столиці Аксума нібито зберігається ковчег завіту. Відкіля він там узявся? Переказ твердить, що син Соломона і цариці савської викрав скриню господню з єрусалимського храму, поставивши замість неї фальшиву.

Отож істинний Мойсеїв ковчег завіту перебуває начебто в Аксумі. Це найбільша святиня Абіссінії, ніхто смертний не має права глянути на нього. На свято москал, яким в Абіссінії відзначають закінчення пори дощів, перед народом виставляють тільки копію ковчега завіту.

В переказах багатьох поколінь єврейського народу Соломон виступає як втілення мудрості. Нема нічого дивного в тому, що так сталося. За його царювання країна досягла найбільшого розквіту і політичного значення, то був єдиний за всю історію період, коли Ізраїль став великою державою, що жила в достатку і мирі. Завдяки Соломонові минуле єврейського народу, позначене переважно всякими поразками та приниженнями, засяяло і пишнотою, а це заспокоювало національну гордість. Уявімо собі біблійну історію без Соломона, і ми зрозуміємо психологічні мотиви цього апофеозу.

В пам'яті поколінь збереглися тільки світлі сторони Соломонового царювання, а всі темні пішли в забуття. А цих темних сторін було немало. І до них треба придивитися ближче, бо інакше не відтворити правдивої картини тієї епохи.

Ми вже знаємо, які велетенські прибутки мав Соломон з торгівлі і виробництва міді. А проте назвати його розсудливим і завбачливим господарем не можна. Соломонове марнотратство

і захоплення східною пишнотою призвели до того, що він не міг заплатити тірському цареві Гіраму сто двадцять тисяч талантів боргу. Щоб покрити цей борг, довелося віддати Гірамові двадцять галілейських міст. То, власне, був маневр банкрота, який не мав іншого виходу з важкого фінансового становища.

Як випливає з біблійних повідомлень, витрати на будівництво, озброєння й утримання великого царського двору лягали важким тягарем передусім на плечі широких мас ханаанського населення. Досить згадати, що понад двісті тисяч чоловік з року в рік працювали на примусових роботах у ліванських лісах, у прийорданських каменоломнях і на будівництві. Ця жахлива система рабства була гідна першого-ліпшого фараона періоду будівництва великих пірамід. Якщо взяти до уваги, що в Ізраїлі та Іудеї в той час було мільйон двісті тисяч чоловіків (так показав перепис, проведений за велінням царя Давида), то неважко вирахувати, яку величезну частину підданих цар експлуатував за допомогою своїх наглядачів та озброєної варти.

Такий економічний примус, ясна річ, неминуче мав призвести до глибоких соціальних перетворень. З кожним роком поглиблювалась прірва між багатіями і гнобленою, підневільною біднотою, яку немилосердно мучили безперервні повинності та податки. Серед простого народу зростало невдоволення, починалися заворушення.

Навіть у жерців, які за часів Давида підтримували царя, були причини для нарікань. Наступні покоління, пам'ятаючи великі заслуги Соломона перед державою, вибачили цареві, що він поклонявся ідолам, та ще й відкрито, навіть на подвір'ї єрусалимського храму. Але це, безперечно, кололо очі жерцям, сучасникам Соломона.

Соломон зібрав у своєму превеликому гаремі жінок усяких рас і всякої віри. Там були хеттеянки, моавітянки, ідумеянки, аммонітянки, єгиптянки, філістимлянки, ханаанеянки, які приносили в палац і свої звичаї, і своїх богів. Цар, особливо наприкінці життя, слухався своїх фавориток і під їхнім впливом впроваджував

різноманітні ідолопоклонницькі культи. Ми знаємо, наприклад, що на подвір'ї храму поклонялися Ваалові, Астарті і Молохові. Широкі маси населення, передусім на півночі, прихильно ставилися до ханаанських богів, і тому приклад царя аж ніяк не сприяв зміцненню ягвізму.

Давид і Соломон згуртували, щоправда, всі племена в єдину державу, але не добилися духовної єдності. Між племенами північного і південного Ханаану все ще був політичний антагонізм і расова ненависть. Навіть Давид усвідомлював собі відрубність обох груп населення і вже на смертнім одрі сказав про Соломона:

«Я призначив його, щоб був він князем над Ізраїлем та Іудеєю» (Третя книга царів, гл. І, ст. 35).

І тут Соломон зробив фатальну помилку, негідну державного діяча. Згадаймо, що він поділив державу на дванадцять округ і зобов'язав їх постачати для потреб царського двору та війська певну кількість продовольства. Але цікаво, що серед цих округ немає території Іуди. З того можна зробити цілком певний висновок, що ці південні племена Давида і Соломона були звільнені від тягаря податків. Такий привілей, звичайно, викликав невдоволення інших племен, і найбільше — гордих ефраїмітів, які вічно боролися з племенем Іуди за першість в Ізраїлі.

Уже за царювання Давида в споруді ізраїльської держави появилися небезпечні тріщини. Як ми вже згадували, бунт Авессалома і Сіви — то, власне, було повстання північних племен проти племен Іуди. В боротьбі претендентів на царський престол північні племена підтримували не Давида і Соломона, а Ієвосфея та Адонію; це явно показує, що внутрішні конфлікти, хоч як їх придушували силою, не затухали і кінець кінцем призвели до поділу держави.

Фатальною помилкою Соломона було те, що він ніколи не дбав про зміцнення основ держави. Через свою недалекоглядність та еготизм він бездумно поглиблював небезпечну ворожнечу між племенами, яка по його смерті привела до катастрофи. Перші ознаки розколу з'явилися ще за життя Соломона, коли вибухло повстання

Ієровоама. Бунтівник — один з найдовіреніших царських урядовців — був ефраїміт. Поїхавши на територію рідного племені збирати податки, він побачив, як утискують і принижують його земляків. Це обурило Ієровоама. Невдовзі він здобув довір'я одноплемінців і, за намовою пророка Ахії, підняв повстання. Правда, повстанці зазнали поразки, одначе Ієровоамові пощастило утекти в Єгипет до фараона Сусакіма, який охоче дав йому захисток. Це була друга осторога, вона свідчила, що Єгипет має якісь ворожі наміри відносно Ізраїлю і саме тому підтримує всіх, хто сприяє ослабленню та розколу ізраїльської держави. І таки справді, через п'ять років по смерті Соломона фараон Сусакім вдерся в Іудею і пограбував єрусалимський храм, забравши відтіля геть усі скарби (близько 926 року до н. е.)

До серйозних історичних наслідків спричинилася також нетвердість Соломона щодо Разона, який ще за Давида проголосив себе царем Дамаску. І хоч узурпатор весь час пустошив північні рубежі країни, Соломон так і не спромігся дати йому рішучу відсіч. Після розколу Ізраїлю та Іудеї арамейське царство Дамаск стало могутньою силою і довгі роки запекло воювало з Ізраїлем. Це допомогло Ассірії у VIII віці до н. е. завоювати Сірію, а в 722 році до н. е. знищити Ізраїль і взяти десять ізраїльських племен у вавілонську неволю. Після занепаду Сірії між нововавілонською державою і Єгиптом почалося змагання за Сірію та Ханаан; боротьба закінчилася 586 року тим, що халдеї завоювали Іудею і зруйнували Єрусалим.

І коли взяти до уваги наведені факти, то треба визнати, що царювання Соломона, при всій своїй пишноті та зовнішньому багатстві, не було щасливе. Згубна політика і деспотизм царя спричинилися до того, що Ізраїль, підточений моральним розкладом панівних кіл і знесилений внутрішніми соціальними конфліктами, явно занепадав. Тож нема нічого дивного, що одразу ж по смерті царя велика держава, яку з таким зусиллям створив Давид, розпалася на двоє

окремих, слабих староєврейських царств, між якими невпинно точилися братовбивчі війни.

Доводиться заперечити й усталену думку про те, що Соломон був автором Пісні пісень і Книги притч. Біблія повідомляє, що він склав тисячу п'ять пісень і три тисячі притч, у яких передав свою велику мудрість.

Пісня пісень — це одна з найчарівніших і найоригінальніших еротичних поем світової літератури. Її вагомі ритмічні фрази, розпалені жаром екзотичних метафор і порівнянь, приголомшують воістину східним любострастям. Тож не дивуймося, що для багатьох поколінь поетів, художників і композиторів вона була невичерпне джерело натхнення, чудовна чаша, по самі вінця наповнена чарівним трунком поезії.

Ось як герой поеми — пастух звертається до своєї нареченої, змальовуючи її красу і своє захоплення:

О, яка ж ти гарна, яка принадна,
Моя кохана, всім своїм видом!
Стан твій — неначе пальма,
А твої груди — як виногрона.
Думаю: вилізу я на пальму,
Вхоплюся за віти її,
І груди твої будуть мені за виногрона,
І запах з уст твоїх — немов од яблук.

А героїня описує свого коханого так:

Голова його — щире золото,
Кучері хвилясті
І чорні, як ворон.
Очі в нього — як голуби
При потоках вод...
Щоки його — цвітник пахучий,
Грядки духмяних квітів;
Губи його — мов лілеї,
З яких мірра капле.
Руки — наче із золота,
В хризоліт оправні.
Живіт — з кості слонової,
Сапфірами вкритий.
Ноги — стовпи мармурові...

Є в поемі і прегарні описи палестинської природи. Для прикладу наведемо опис весняного пейзажу на горі Карміл:

> Вже зима минула, дощі перестали,
> У квітки вбирається земля.
> Час пісень настиг.
> В лугах наших чути — горлиця воркує,
> Смокви розпустили свої ніжні бруньки,
> Виноград розквітнув запашистим цвітом.
> Встань, моя кохана,
> Красо моя, вийди!

Палкі любовні звірення нанизано на сюжетну канву, яка нагадує стародавні пасторалі. Цар закохався в сільську дівчину Суламіф. Узяв її в свій гарем, але як не впадав коло неї, а прихильності не добився. Дівчина зосталася вірна своєму коханому — пастухові з рідного села. Оточена пишнотою царського палацу, милістю і ласками свого пана, вона тужить за тими щасливими днями, коли разом із своїм коханим пасла отару овець, ходила по горах; а вночі мріє про його міцні солодкі обійми. Кінець кінцем любов перемагає, закохані сходяться знову.

Дивовижної долі зазнала ця поема, яка є справжнім шедевром любовної лірики. Незвичайно вже те, що вона опинилася серед канонічних книг Старого завіту. Як сталося, що до релігійних творів залічили поему, пройняту недвозначним любострастям? Дослідники так і не змогли остаточно відповісти на це питання. Загалом припускають, що укладачі включили до Біблії поему, бо, на їхнє переконання, це твір Соломона. Як будівника єрусалимського храму Соломона так ідеалізували, що приписувати йому авторство еротичної поеми було б мало не святотатством. У Пісні пісень, вважали, мудрий цар міг висловити тільки релігійні почуття, а якщо він зробив це у формі любовної алегорії, то, безперечно, для того, аби ті почуття були зрозуміліші його одновірцям.

Але навіть самі євреї не всі так вважали і не завжди. Знаменно, що один з найвидатніших ізраїльських рабинів і вчених-законників Акіба (50—135 роки н. е.) закликав люд не оскверняти

Пісню пісень, співаючи її по корчмах. Поставало питання, чи слушно віднесли цю поему до канонічних творів. Але з часом узяла гору традиція, яка все покриває патиною достойності. Пісня пісень увійшла до єврейської літургії першого дня свята пасхи. Її читають піднесено, на кшталт містичної драми, поділяючи на монологи, діалоги і хорові партії. Зміст цієї частини літургії має виражати послідовні переміни у ставленні ізраїльтян до Ягве відтоді, як вони вийшли з Єгипту, аж до тієї хвилини, коли народ позбудеться скороминущих мук земного життя і возз'єднається з богом.

У III віці н. е. поема тріумфально переходить поріг католицької церкви, певна річ, у зміненому тлумаченні. Коханий — то сам Христос, наречена символізує церкву або душу християнина, а в хорі в образі друзів обох закоханих виступають ангели, пророки і патріархи.

Однак уже в V віці почали прокрадатися сумніви щодо релігійного характеру поеми. Виникла думка, що Соломон написав її на захист своєї жони-єгиптянки, фараонової доньки, яку через її темну шкіру недолюблювали в Єрусалимі.

Церква та інквізиція пильно оберігали усталений погляд, і щойно в XVIII віці на Пісню пісень знову подивилися критичним оком. Але нікому не спало на думку піддати сумніву авторство Соломона. Скоріше навпаки — міркували тільки про те, яка ж то з царських фавориток криється під личиною Суламіфі. Називали дочку царя Гірама, яку Соломон буцімто вперше здибав на горі Карміл і взяв собі за жінку; потім — царицю савську і нарешті сунамітянку Авісагу, що її привели колись на ложе старого немічного Давида. Ці здогади мали привабливе романтичне забарвлення і тому вони здобули собі чимало прихильників, особливо серед художників та письменників.

Але всі ті припущення спростував 1873 року прусський консул у Дамаску І. Г. Вецштейн. Спостерігаючи весільні обряди сірійських селян, він звернув увагу на разючу подібність між їхніми

обрядовими піснями та біблійною Піснею пісень. Ось що пише Вецштейн у своїх спогадах:

«Найкращі дні в житті сірійського селянина — це перші сім днів після одруження. Молоді зображають у цей час царя та царицю. Обом їм прислуговують мешканці села і люди з сусідніх громад. Одружуються там переважно в березні, найкращому місяці сірійського року. Пора дощів на цей час уже минає, а сонце ще не докучає так, як у наступні місяці. Весілля справляють на відкритому повітрі — на сільському току, геть усипаному в той період польовими квітами. Молоді сидять на спеціально зробленому троні, а гості танцюють круг них і співають то поодинці, то хором. У тих чарівних піснях оспівується тілесна краса нареченого і нареченої. Молода пара, убрана в розкішну весільну одіж, сім днів нічого не робить, їй прислуговують гості, що прийшли на весілля, а вона сидить собі на троні, слухає пісні і дивиться, як мужчини показують свою спритність. Молода час від часу встає і танцює перед чоловіком, аби звернути його увагу на свою вроду».

Шляхом порівнянь учені дійшли певності, що Пісня пісень — це староєврейські народні пісні, пов'язані з весільними обрядами. Адже такі весільні пісні є у фольклорі всіх народів. Звичайно вони супроводжують якісь обрядові дії і творять цілу композицію. Такі пісні з давніх-давен існували на Близькому Сході і, як випливає із спостережень Вецштейна, збереглися до наших днів. Їх іще й нині співають сірійські селяни на своїх весіллях.

Про те, яких стародавніх часів сягає родовід цих пісень, ми дізналися, тільки розшифрувавши месопотамські клинописи. В них учені прочитали дві еротичні поеми; немає сумніву, що то пісні, які молода дівчина співала своєму нареченому. За шумерськими віруваннями, цар повинен був раз на рік женитися на одній із жриць богині любові Інанни, щоб запевнити країні добрий урожай. Любовна поема, що її співала наречена, разюче схожа на деякі місця з Пісні пісень. Наведемо для прикладу такий чотиривірш:

Коханий, дорогий моєму серцю!
Врода твоя солодка, як мед.
О лев, дорогий моєму серцю!
Врода твоя солодка, як мед.

Безперечно встановлене фольклорне походження Пісні пісень, певна річ, виключало авторство Соломона і тим самим спростовувало біблійну традицію. Але тільки сучасна наука довела це остаточно. Філологічний аналіз показав, що мова Пісні пісень принаймні на кілька століть молодша за ту староєврейську мову, яка була в епоху Соломона. Численні арамеїзми й очевидні еллінистичні нашарування, без сумніву, є свідченням того, що ця поема виникла уже після вавілонської неволі, точніше кажучи, після 332 року до н. е., коли в Палестину проникли впливи грецької культури.

Археологічні відкриття у Єгипті, Сірії і Месопотамії спростували і другий усталений погляд, ніби Соломон був автор Книги притч. У Біблії читаємо, що Соломон перевершив усю мудрість Єгипту. Сенс цієї згадки зрозуміли тільки тоді, коли прочитали єгипетські ієрогліфи. Виявилося, що єгиптян недарма вважали за людей мудрих, на те були свої підстави. Уже за панування V династії фараонів (близько 2450—2315 років до н. е.) високий придворний сановник Птахотеп склав для свого сина збірку житечних порад, надавши їм форми коротких приповідок. У цих порадах відбився величезний життєвий досвід Птахотепа — адже на той час, коли він писав свої правила, йому було вже сто десять років. Ще цікавішою є збірка повчальних сентенцій єгипетського мудреця Аменемопе, яка появилася в XVI віці до н. е.

З клинописних табличок ми довідалися, що такі збірки були і в шумерів, ассірійців, халдеїв та фінікійців. Порівнюючи весь цей матеріал з Книгою притч, дослідники встановили, що біблійний текст має багато спільного з названими далеко старішими збірками. Знайдено навіть до-

слівні запозичення. Це зовсім не означає, що в Книзі притч нема оригінальних староєврейських приповідок. Але більшість із них, безумовно, чужоземного походження. Напевне, вони ходили по всьому Близькому Сході і проникли й до Ханаану. Ізраїльський народ так звикся з ними, що, кінець кінцем, приписав їх Соломоновій мудрості.

ІЗРАЇЛЬ ТА ІУДЕЯ

ЯК РОЗІЙШЛИСЯ ДОРОГИ ІЗРАЇЛЮ ТА ІУДЕЇ.

Царський рід Давида був у великій пошані в Іудеї, тому Ровоам, Соломонів син, без перешкод вступив на єрусалимський престол. Проте новому володареві довелося вирушити в Сіхем, щоб дістати згоду північних племен на своє царювання. Здавалося, що й там не буде ніяких заперечень. Ці племена були готові й надалі лишатися під владою іудейської династії, але зажадали, щоб їм зменшили тягар податків, накладених Соломоном. Як свого представника вони висунули недавнього ватага бунтівників Ієровоама, який повернувся з Єгипту, привізши з собою щедрі фараонові дари — чимало золота. Примушуючи молодого володаря вести переговори з бунтівником і вигнанцем, північні племена давали йому зрозуміти, що коли їхні вимоги буде відхилено, то Північ знову візьметься до зброї, обороняючи свою незалежність. На раді старшин Ієровоам так мовив цареві:

«Отець твій наклав на нас важенне ярмо; ти тепер трохи полегши жорстоку роботу отця твого і дуже тяжке ярмо, яке він наклав на нас, і ми служитимемо тобі».

Ровоам попросив три дні, щоб подумати. Старі, досвідчені порадники його батька умовляли царя поступитися. Але Ровоам волів послухати ради своїх товаришів-ровесників, які нерозумно розпалювали його пиху і намовляли царя бути суворим до зухвальців. Коли через три дні представники племен зібралися вдруге, цар грізно сказав:

«Отець мій наклав на вас важке ярмо, а я зроблю його ще важчим; отець мій карав вас батогами, а я каратиму скорпіонами».

Полуда спала з очей старшин, посланці племен відмовились визнати царя і негайно покинули Сіхем. Ровоам усе ще не розумів серйозності становища і постановив силоміць примусити Північ покоритися. До всього того командувати карною експедицією він звелів найненависнішому чоловікові, збирачеві податків Адонірамові, чиє ім'я за царювання Соломона викликало переполох. Північні племена взялися до зброї, розгромили царські військові загони і камінням убили Адонірама. Пойнятий жахом, Ровоам скочив у колісницю і чимдуж погнав до Єрусалима, щоб сховатися за його мурами.

Наслідків цієї нерозважливої політики довго чекати

не довелося. Десять північних племен відкололись од Іудеї, заявили про свою незалежність і проголосили царем Ієровоама. Велика держава Давида і Соломона розпалася на двоє слабких, ворогуючих між собою царств — Ізраїль та Іудею. Але Ровоам, упевнений в своїх силах, уперто не хотів поступитися. Зібравши величезну армію з іудеїв та веніамітян, які не пристали до заколотників, він намірявся двинути на північ, аби кров'ю потушити вогонь повстання. І тоді виступив один старий пророк, муж, якого вельми шанували в Єрусалимі. Промовляючи від імені Ягве, він осудив задуману виправу як братовбивчу війну і закликав царя відмовитись од безумного наміру. Громадянську війну таким чином відвернули, проте це не означало, що обидві держави жили в злагоді. Десятки років між ними панувала непримиренна ворожнеча, яка виливалася в інтриги, прикордонні сутички і врешті все-таки привела до війни.

Минуло якихось п'ять років з часу розколу. Впевнившись, що обоє царств ослабли від безустанних чвар, фараон Сусакім рушив на Ханаан і спустошив Іудею та частину Ізраїлю. Фараон відступив аж тоді, коли Ровоам заплатив йому величезний викуп, забравши для цього найкоштовніші скарби з єрусалимського храму і царського палацу. Тільки якихось двадцять років Соломонові споруди стояли в усій своїй пишноті, тепер же той блиск погас: там, де раніше сяяло золото, прозирали голі мури і дерев'яні стіни. Єгипту віддали і золоті щити, які прикрашали «дім ліванського лісу». Замість них Ровоам наказав одлити щити з міді, котрі фальшивим блиском мали прикрити сумний занепад колишньої слави.

ІЗРАЇЛЬ ПОКЛОНЯЄТЬСЯ ЗОЛОТОМУ ТЕЛЬЦЕВІ. Ієровоам спочатку обрав собі за столицю місто Сіхем. Згодом, утікаючи від фараона Сусакіма, він перебрався до зайорданського міста Пенуїла, а ще пізніше оселився у Фірці.

Ізраїль не мав свого релігійного центру. Коли відкололись північні племена, жерці Ягве перебралися до Єрусалима, а побожні люди, як і раніше, ішли до храму Соломона — адже там містився єдиний і найсвятіший предмет культу — ковчег завіту. Ієровоама дуже непокоїло те велелюдне паломництво до столиці ворожої Іудеї; цар боявся, що його піддані захочуть знову об'єд-

натися з племенами Іуди, жити так, як у славні часи Давида та Соломона. Щоб одвернути небезпеку, Ієровоам постановив відокремитись од Єрусалима і в релігії. З цією метою він збудував храми в містах Вефілі та Дані і велів зробити для кожного з них золотого тельця як підніжок для трону Ягве. Створив навіть окрему корпорацію жерців, запровадив свої власні релігійні свята і ритуальні обряди. Отже, то була релігійна схизма, приправлена до того ж ідолопоклонством. Відступництво Ієровоама викликало гострий осуд серед ягвістів і особливо обурило пророка Ахію,— адже саме завдяки його впливу Ієровоама обрали на ізраїльський престол.

Одного разу, коли цар у Вефілі поклонявся золотому тельцеві, прибув Ахія і закляттям зробив так, що жертовник розвалився. Розгніваний цар повелів схопити зухвалого чудотворця, та тільки-но він підніс руку на святого мужа, як вона всохла. Ієровоам одразу ж присмирнів і благав пророка, аби той молитвою до Ягве повернув йому здоров'я. Ахія вдоволив просьбу царя, але ця пригода нічого не навчила Ієровоама — він і далі ширив ідолопоклонство серед своїх підданих. Пророк закликав Ієровоама повернути на путь істинної віри, проте його зусилля нічого не дали; і тоді Ахія перебрався в Сілом, де й жив у глибокій самотині. В той час він був уже дряхлий сліпий старець і дуже болісно переживав розчарування в людині, яку він зробив володарем, сподіваючись, що цар віддано служитиме вірі Мойсеєвій.

Коли Ієровоам жив у Фірці, захворів його улюблений синок Авія. І сказав цар жоні своїй:

«Встань і перерядись, аби ніхто не впізнав, що ти жона Ієровоамова, і йди в Сілом. Там є пророк Ахія, котрий пророкував мені, що я буду царем над сим народом. Візьми з собою десять хлібин і книшів та кінву меду і йди до нього; він тобі скаже, що станеться з хлопцем».

Хоч і сліпий був пророк, а все ж він одразу впізнав цареву жону. Устами його почав промовляти Ягве, дорікаючи Ієровоамові за те, що поклонявся чужим богам. І вирік він таку ухвалу:

«За те пошлю я лиху годину на дім Ієровоамів і викореню з Ієровоама всякого мужчину — і те, що замкнуто, і покинуте в Ізраїлі, і вимету дім Ієровоамів, як ото вимітають сміття, аж доки не стане чисто. Хто з Ієровоамової родини помре в місті, того жертимуть пси,

а котрі помруть у полі — тих клюватимуть птиці піднебесні,— се глаголе господь. А тепер устань і йди собі додому. Як ступить нога твоя в город, хлопець умре».

Жінка страшенно перелякалась і помчала на ослиці у Фірцу, але в ту мить, коли вона ступила на поріг свого дому, дитя раптом сконало у неї на руках.

Ієровоам царював двадцять два роки. По ньому престол перейшов його синові Навату.

ЩО ДІЯЛОСЯ В ЦАРСТВІ ІУДИ? Соломонів син Ровоам царював у Іудеї сімнадцять літ. Ці роки не були сприятливі для ягвістської релігії. Не кажучи вже про те, що на п'ятий рік його царювання фараон Сусакім пограбував храм Ягве, сам цар під впливом своєї матері, аммонітянки Наами, захопився ідолопоклонством. По всій країні на узгір'ях і під священними деревами його підлеглі поклонялися чужим богам.

Між Іудеєю та Ізраїлем без упину спалахували збройні сутички. Щоб не допустити вторгнення ізраїльських військ, Ровоам укріпив багато прикордонних міст, перетворивши їх на справжні фортеці. Начальниками гарнізонів у тих фортецях він призначив двадцять вісім своїх синів, а з собою в Єрусалимі зоставив тільки Авію, якого обрав наступником престолу.

Авія царював лише три роки. В релігійних питаннях він пішов по слідах батька та матері, Маахи, і нічим не обмежував поширеного в країні ідолопоклонства. Одначе Авія був заповзятливий політик і воєначальник. Щоб узяти гору над Ізраїлем, він уклав угоду з царем Дамаску і незабаром виступив з величезним військом проти Ієровоама. В кривавому побою, де полягло п'ятсот тисяч синів ізраїльських, Авія здобув цілковиту перемогу, вдерся у Вефіль та інші північні міста, спустошив їх і захопив силу-силенну бранців. Зганьбивши таким робом царя Ізраїлю, він повернув до Єрусалима і взяв собі чотирнадцять жінок, з якими прижив двадцять двох синів та шістнадцять дочок.

Після Авії на іудейському престолі був Аса, який царював аж сорок один рік. На противагу своїм попередникам, він був завзятий ягвіст і ненавидів ідолопоклонство. Новий цар одразу ж позбавив будь-якого впливу свою бабусю Мааху, покровительку культу Астарти і Пріапа. Мааха поставила в єрусалимському храмі

дерев'яну колоду, яка символізувала Астарту. Аса наказав спалити її в долині Кедрону, з гір та лісів геть повикидав ідолів і з усієї країни повиганяв чужинців, які поклонялися лжебогам. Цар намагався також зосередити культ Ягве у єрусалимському храмі, знову збираючи там коштовні скарби і відновлюючи таким чином колишню пишноту храму. Але іудейських селян і пастухів нелегко було принадити до столиці, вони зберегли священні місця на горах та в гаях і там приносили жертви Ягве.

Аса успішно відбив напад південних бедуїнських племен і поновив дружбу з дамасським царем, щоб узяти Ізраїль між двох огнів. Коли пророк Ананій відважно докорив цареві за ту небезпечну для Мойсеєвої віри спілку, Аса велів кинути його в темницю. Але під кінець свого життя він зрозумів, якою грізною небезпекою для його народу може стати дедалі більша могутність Араму, і вже прагнув налагодити стосунки з Ізраїлем.

Йосафат, син Аси, царював двадцять один рік. Він був, так само, як і його батько, палкий ягвіст і вів далі його політику. Йосафат уклав недовгочасний мир з Ізраїлем і закріпив його, одруживши свого сина Іорама з Гофолією, донькою могутнього ізраїльського царя Ахава.

Амврій – найвидатніший з царів Ізраїлю. Нават, син Ієровоама, царював тільки два роки. Під час облоги міста Гавафона, загарбаного філістимлянами, його підступно вбив Вааса з племені Іссахара. Царевбивця вирізав усіх членів царської родини, знищив таким чином династію Ієровоама і захопив престол.

Вааса був спритний дипломат і хоробрий воїн. У спілці з дамасським царем Венададом І він почав агресивну війну проти Іудеї. Завоювавши місто Раму, став укріплювати його, щоб не вторгся цар Іудеї. Одначе хитрий іудейський цар Аса щедрими дарами підкупив Венадада, і той не тільки порвав дружбу з Ізраїлем, а навіть напав на нього. Вааса чимдуж кинувся на північ, аби заступити дорогу новому ворогові. Аса скористався з цього, забрав у Рамі наготовлений ліс і пустив його на укріплення своїх міст.

Процарювавши двадцять чотири роки, ізраїльський узурпатор і царевбивця помер своєю смертю. Його син Іла пробув на престолі тільки один рік. На бучному

бенкеті у Фірці, куди він переніс столицю, Іла до нестями упився. Тоді начальник бойових колісниць Замврій із групою змовників увірвався до палацу, вбив царя і вирізав усю його родину. Так загинула друга ізраїльська династія, яку заснував Вааса. Владу захопив Замврій. Проте виявилося, що не все військо підтримувало Замврія. Верховний воєначальник Амврій на чолі своїх вірних загонів подався до Фірци і обложив місто. Минуло сім днів, і Замврій зрозумів безнадійність свого становища. Він підпалив царський палац і сам загинув у вогні. Військо проголосило Амврія царем. Амврій став засновником четвертої ізраїльської династії, яка правила п'ятдесят років. Але не всі ізраїльтяни хотіли, щоб царем був Амврій. Не всім було до вподоби його обрання. Багато хто хотів, щоб царем був якийсь Фамній; особливо стояло за нього горде і сильне плем'я Ефраїмове. Чотири роки точилася запекла боротьба; скінчилося тим, що Амврій узяв верх, а Фамній десь зник з політичної арени.

Амврій надумав побудувати собі нову столицю. По всьому Ізраїлю шукав підходяще місце і, нарешті, вибрав одну височину, яка сподобалась йому. То було узгір'я, поблизу якого пролягали найважливіші торгові шляхи Ханаану; відси в погожі дні вартові могли стежити за всіма караванами аж до Середземного моря. До того ж височину легко було захищати від ворожої облоги, а це теж мало неабияке значення для майбутньої ізраїльської столиці. Амврій купив те узгір'я за два таланти срібла у Семіра і по імені колишнього власника назвав місто Самарією.

Період царювання Амврія був дуже щасливий для Ізраїлю. Царя вельми шанували ассірійці та єгиптяни. Він покорив моавітян і примусив їх платити данину. А от у сутичках з арамейцями Амврієві не поталанило. Дамасський цар Венадад І завдав йому поразки і захопив кілька ізраїльських міст. Амврій змушений був погодитися, щоб дамасські купці мали в Самарії свій власний квартал і могли вільно торгувати. Досвідчений вождь, Амврій, одначе, не любив воювати. Він підтримував добрі стосунки з тірським царем Єфваалом, а укладений з ним договір про дружбу закріпив тим, що оженив свого сина Ахава на тірській царівні Ієзавелі. Дружив він і з царем Іудеї. А син його Ахав ще більше зміцнив ту дружбу, видавши свою дочку Гофолію за царя Іорама.

Амврій царював дванадцять років. Хоч він і не боровся проти ідолопоклонства, а проте мав великі заслуги перед Ізраїлем, і головна з них полягала в тому, що Амврій побудував чудову столицю Самарію.

Пророк Ілія та Ієзавель. Ахав, син Амврія, царював двадцять два роки. Під впливом своєї дружини Ієзавелі, тірської царівни, він одступився від Ягве і допустив, що культ Ваала став у Ізраїлі державною релігією. Ієзавель, ревна прихильниця фінікійського бога Мелькарфа, збудувала йому храм у Самарії, а пророків ягвізму жорстоко переслідувала і засуджувала на мученицьку смерть. Дійшло до того, що поклонники Ягве мусили скривати свою віру. Таким потаємним ягвістом був головний управитель царського двору Авдій. Він урятував сто пророків, сховавши їх од переслідування у навколишніх печерах, куди приносив їм хліб і воду.

Одного разу до Ахава прийшов пророк Ілія. Він народився в Галааді, там, у пустелі, з ним розмовляв Ягве, який і послав Ілію до Ахава. Убраний у рядняну одіж пустельника, підперезаний мотузкою, він гнівно дорікнув цареві за його відступництво і провістив, що країну жде лихо — посуха і голод.

«Так певно, як живе господь, бог Ізраїлів, перед яким я стою! — грізним голосом вигукнув пророк.— Не буде в ці роки ні роси, ані дощу, хіба тільки на моє слово».

Сказавши це, він, рятуючись од царської помсти, утік і сховався у горах за Йорданом. То була дика, безлюдна місцевість, але пророк не голодував, бо круки двічі на день приносили йому хліб і м'ясо, а воду він брав із потоку Хорафу. Та ось настала посуха, дощів не було, і потік геть висох. Тоді Ілія перебрався до містечка Сарепти, коло Сідона. Там його прихистила убога вдова, ділячи з ним свій скромний поживок. І тоді сталося чудо: весь час, поки жив там пророк, у вдови не убувало ні борошна з гарнця, ані маслинової олії з глечика.

А проте милосердну вдову спіткало велике нещастя: її синок тяжко занедужав і вмер. Тоді Ілія взяв мертве дитя до своєї світлиці, поклав на свою постіль і умолив бога воскресити його. Вдова не тямила себе од радощів і захоплено гукнула:

«Отепер я знаю, що ти чоловік божий і слово господнє в устах твоїх — істина!»

Голод лютував у Ізраїлі три роки. Тоді Ахав, пригнічений лихом, згодився зустрітися з Ілією і пристав на те, щоб випробувати, який з богів істинний: Ваал чи Ягве.

На горі Карміл зібралося чотириста п'ятдесят пророків, яких утримувала цариця Ієзавель. На змагання з ними виступив сам один Ілія. Сила-силенна ізраїльтян і ханаанеїв напружено чекали того незвичайного поєдинку за їхні душі. Ілія запропонував пророкам Ваала, щоб вони поклали на жертовник розрізаного вола і попросили свого бога дати вогню з неба. Пророки танцювали круг жертовника, калічили себе ножами та списами і нестямно кричали:

«Ваале, почуй нас!»

Коли вже настав полудень, а віл не зайнявся вогнем, Ілія глузливо присовітував своїм супротивникам:

«Кличте голосніше, він же бог; може, він задумався, або чим зайнятий, або в дорозі, а може, спить; гукайте, щоб прокинувся!»

Минув полудень. Тоді Ілія збудував жертовний олтар, викопав навколо нього канаву, поклав дрова, розрізав свого вола на частини і велів залити олтар водою. Тільки-но канава наповнилась водою, Ілія здійняв руки до неба і голосно благав Ягве, аби дав знати, що він — справжній бог. Із неба одразу ж спав вогонь і поглинув не тільки вола, а навіть каміння жертовника і воду, яка була в канаві. Побачивши це чудо, люди припали до землі і захоплено кричали:

«Господь є бог, господь є бог!»

Та Ілія не вдовольнився цією перемогою. Він наказав піймати лжепророків і повбивати їх усіх до єдиного над потоком Кіссоном. А відтак повернув на гору Карміл. Сів там на камені і, схиливши голову, чекав, поки над морем не покажеться дощова хмара. За хвилину небо затяглося густими хмарами і вперше за три роки линув рясний дощ.

Дізнавшися, що сталось на горі Карміл, цариця Ієзавель поклялася відомстити Ілії. Пророк злякався запеклої ідолопоклонниці і втік в іудейську землю, де ховався по гірських печерах. Там Ягве дав йому нове доручення: вирушити в Сірію і помазати Азаїла на царя. Мав Ілій і друге, далеко важливіше завдання — помазати на майбутнього ізраїльського царя воєначальника Ііуя.

По дорозі Ілія здибав одного ізраїльтянина на ймення

Єлисей. Запрягши дванадцять пар волів, той саме орав своє поле. Єлисей сподобався Ілії, і пророк накинув йому на плечі свій плащ, а це був знак, що він бере Єлисея до себе в учні. Єлисей, здивований такою несподіваною ласкою, мовив до пророка:

«Дай мені перш поцілувати отця мого і матір мою, а тоді я піду з тобою!»

Потім він забив двох волів, справив своїм землякам учту і, попрощавшись із батьками, подався за новим учителем у далекий світ.

Виноградник Навуфея. Ахав невпинно воював з арамеями. Дамасський цар Венадад II, а з ним іще тридцять два царі — його союзники, вторглися в Ізраїль і обложили навіть Самарію. Зазнавши поразки, цар Дамаску мусив одійти в свою землю. Але на другий рік він появився знову. Під містом Афеком ізраїльтяни розгромили його військо, а самого Венадада захопили в полон. Одначе Ахав відпустив його на волю, зажадавши тільки, щоб Венадад повернув ізраїльські міста, загарбані за царя Амврія, і дав ізраїльським купцям право вільно торгувати в Дамаску. Проте за цю великодушність один з пророків Ягве осудив Ахава.

Звитяжні війни, достаток у країні дали Ахавові можливість подумати і про те, щоб прикрасити другу, поряд із Самарією, ізраїльську столицю — Ізреель. Споруджений його батьком царський палац Ахав велів розбудувати і оздобити слоновою кістю. Хотів також розширити і прикрасити сад, який оточував царський двір. Маючи такий намір, цар звернувся до Навуфея, володільця сусіднього виноградника, і просив його продати ділянку за срібло або відступити за будь-який інший виноградник. Навуфей не захотів, одказуючись тим, що він, мовляв, не може лишитися без цього виноградника, який у їхньому роді переходив од батька до сина.

Ахав повернувся до палацу вельми зажурений. Упав на постіль, одвернувся до стіни і не взяв у рот навіть крихти хліба. Його мрії про чудовий просторий царський сад розбилися — їх зруйнував опір підданця.

Як звичайно в таких випадках, діло взяла до своїх рук енергійна і двоєдушна Ієзавель. Вона поспішила до чоловіка і сказала:

«Встань, і їж хліб, і не печалься: я добуду тобі виноградник ізреельця Навуфея».

Вона одразу ж написала своїм довіреним людям листа і попросила знайти двох свідків, які б звинуватили Навуфея у державній зраді. Лжесвідки дали фальшиві показання, сердегу було засуджено на смерть, а його виноградник перейшов цареві. Ахав міг без ніякої завади розширити свій сад.

Ганебний вчинок царського подружжя викликав тихий осуд в усьому Ізраїлі, але ніхто не зважився піднести голос протесту. Тільки пророк Ілія, вірний велінню Ягве, сміливо прийшов до царя і, осуджуючи його, виголосив таке пророцтво:

«Так глаголе господь: ти вбив та ще й привласнив. ...На тому місці, де пси лизали кров Навуфея, лизатимуть вони й твою кров. ...І про Ієзавель вирік господь: пси жертимуть Ієзавель на майдані ізреельському».

Пойнятий жахом од такого пророцтва, Ахав порвав на собі одежу, ходив і спав у покаянному веретищі і умертвляв себе постом.

Побачивши його щире каяття, Ягве постановив вигубити царський рід уже після смерті Ахава, аби позбавити його страждань.

СМЕРТЬ ЦАРЯ АХАВА. Мир із Сірією тривав тільки три роки. Дамасський цар, порушуючи договір, не віддав загарбаного ізраїльського міста Рамофа, розташованого у Галааді. Тоді Ахав об'єднався з іудейським царем Йосафатом, обидва нарихтували свої бойові колісниці і виступили проти сірійських військ. Ахав бився переодягнений, аби його не впізнали, а проте його пронизала стріла, пущена з лука. Царя винесли з бойовиська, але по дорозі до Самарії він умер. Зате Йосафатові пощастило втекти, і він з недобитками своїх військ повернув до Єрусалима. Отоді й збулася перша частина пророцтва Ілії. Закривавлену колісницю Ахава слуги обмили в самарійському ставку, і пси лизали царську кров, як свого часу лизали кров забитого камінням Навуфея.

Син Ахава — Охозія царював тільки два роки. Одного дня він упав з балкона палацу і тяжко покалічився. Тоді цар надумав попросити помоги у аккаронського бога Веельзевула, який славився тим, що зцілював

людей. Але царських посланців перестрів у дорозі пророк Ілія. Провіщаючи Охозії близьку смерть, Ілія картав гінців за те, що вони йдуть радитися до чужого бога. Посланці ні з чим повернули до Самарії, а цар, обурений зухвальством пророка, велів піймати його. Одначе це було нелегке діло. Три загони сторожі, вислані один за одним, Ілія спопелив[43] небесним вогнем, а тоді пішов до царя і напророчив йому скору погибель за те, що поклонявся ханаанським богам.

Незабаром Охозія таки й справді вмер, а на престол вступив Іорам, останній цар з династії Ахава.

Ілія возноситься на небеса. Ілія мандрував по Ханаану разом із своїм найвірнішим учнем Єлисеєм. Коли вони прийшли в Ієрихон, Ілія на очах п'ятдесяти інших пророків ударив своїм плащем по Йордану; вода миттю розступилась, і обидва перебралися через річку. Та щойно вони опинилися на другому березі, як зірвався страшний вихор і появилась вогненна колісниця, запряжена румаками. Ілія увійшов до тієї полум'яної колісниці та й помчав у незнане безмежжя небес. Єлисей порвав на клапті свій одяг і гукнув у розпуці:

«Отче мій, отче мій! Коліснице Ізраїлю, кіннота його!»

Не діставши ніякої одповіді, він плащем, якого полишив учитель, розділив води Йордану і вернувся в Ієрихон. Під враженням чуда тамошні пророки проголосили Єлисея наступником Ілії.

Чудеса Єлисея. Мешканці Ієрихона ремствували, що у них недобра вода і неродюча земля. Єлисей наказав принести йому нову чашу з сіллю, а тоді пішов од криниці до криниці і, сиплючи туди сіль, оздоровив воду. Відтоді вода в Ієрихоні стала добра, а земля родюча.

Через деякий час Єлисей подався у Вефіль, бо, на противагу вчителеві, який волів жити в пустелі, він справував свою місію головним чином у містах і сільських осадах. Одного разу, коли Єлисей ішов дорогою на околиці міста, його оточила зграя хлопчаків-бешкетників; глузуючи з лисини пророка, вони репетували:

«Ходи, лиско! Ходи, лиско!»

Озирнувся Єлисей на своїх недорослих гонителів та й прокляв їх іменем Ягве. З лісу вмить вискочили два ведмеді і розірвали сорок двоє дітей.

З Вефіля пророк вирушив на гору Карміл, а відти у столицю Ізраїлю — Самарію. Там прийшла до нього одна вдова і поскаржилася, що кредитор за борги забрав у рабство двох її синів. Єлисей змилувався над жінкою, бо то була вірна поклонниця Ягве. Чудом сотворив для неї стільки маслинової олії, що вдова змогла продати її і викупити своїх синів.

У Сунамі жила собі жінка, яка вийшла заміж за багато старшого од себе чоловіка і не мала дітей. Вона завжди гостинно зустрічала пророка, так гостинно, що держала для нього напоготові окрему світлицю з постіллю, столом і свічником. Єлисеєві хотілося віддячити цій сунамітянці, і, маючи чудотворну силу, він напророчив їй сина. І жінка народила хлопчика. За кілька років той хлопець тяжко захворів і вмер. Тоді пророк своїм тілом зігрів його і повернув йому життя.

У Галгалі був такий голод, що люди їли траву і всякі бур'яни. Один богобоязливий муж із Ваалшаліша, довідавшись, що саме в цей час туди прибув Єлисей, і, не бажаючи, щоб пророк голодував, привіз йому двадцять ячних хлібів та мішок зерна нового врожаю. Єлисей подякував йому за дар і велів розділити хліб на сто чоловік, які в ту мить були округ нього. Одначе прибулець заперечив, слушно міркуючи, що на всіх того хліба не вистачить. Але сталося чудо: хліби розмножились, і всі не тільки наїлися досхочу, а ще й узяли хліба додому.

ЯК ЄЛИСЕЙ ВИЛІКУВАВ ПРОКАЖЕНОГО. Неєман, воєначальник сірійського царя, був людина багата і могутня. Та це не давало йому щастя, бо він захворів на проказу. Поміж служниць його жони була дівчина, котру сірійці захопили в Ізраїлі і продали як рабиню Неєманові. Ізраїльській полонянці стало шкода свого пана, і вона сказала, що в Самарії є великий пророк, який вигоїв би його. Зрадів Неєман, попросив свого повелителя, аби дозволив йому поїхати в Самарію і дав рекомендаційного листа до ізраїльського царя.

«Як одержиш сього листа,— писав сірійський монарх,— то знай: послав я до тебе Неємана, слугу свого, щоб ти вигоїв його з прокази».

Прочитавши цей лист, ізраїльський цар роздер на собі одежу і крикнув:

«Хіба ж я бог, щоб міг умерщвляти і знову оживляти, що він посилає до мене чоловіка, аби я вигоїв його з прокази?»

Він гадав, що хитрий володар Дамаску просто шукає зачіпки, як би оголосити війну Ізраїлю. Зажурився ізраїльський цар, не відаючи, як вийти з трудного становища. Узнав про це Єлисей і через посланця попросив царя прислати хворого до нього.

Гордий сірійський сановник під'їхав до пророкової господи на розкішній колісниці в супроводі численного почту. Єлисей не вийшов навстріч, не вклонився, як того сподівався воєначальник, а тільки передав через свого слугу, щоб хворий сім разів викупався в Йордані, і він одужає.

Неємана це глибоко образило. Ще не було випадку, щоб до нього поставилися так зневажливо. До того ж він підозрівав, що витівка з отим купанням у Йордані — це просто глум над ним. Не тямлячи себе від гніву, сановник вигукнув:

«Хіба Авана і Фарфар, дамасські ріки, не луччі за всі води ізраїльські? Хіба не міг би я омитися в них і очиститись?»

Глибоко обурений, він стьобнув коней батогом і поїхав. Але по дорозі слуги переконали його, що не буде ніякої шкоди, коли він усе-таки послухається поради грубіяна пророка. Тож Нееман звернув до Йордану і сім разів пірнув у воду. І о диво! Проказа щезла, наче рукою її зняло, і тіло його стало чисте, мов у новонародженого.

Сповнений вдячності, Нееман помчав до чудотворця, пропонуючи йому в нагороду золото, срібло і дорогоцінні шати. Проте Єлисей відмовився од плати, і тоді воєначальник захоплено вигукнув, що віднині поклонятиметься тільки Ягве, котрий повернув йому здоров'я. А як почув, що Ягве можна поклонятися неодмінно на ізраїльській землі, велів слугам узяти в лантухи тієї землі і навантажити її на двох мулів. Він хотів привезти цю землю додому, розсипати її перед жертовником Ягве і в такий спосіб додержати закону.

Одначе тут же Неємана обгорнули сумніви. Як придворний сановник він мав брати участь в релігійних обрядах у храмі сірійського бога Ріммона. Коли цар, його повелитель, кластиме богові поклони, йому, Нее-

манові, теж доведеться кланятись. Отож він попросив свого благодійника наперед простити йому це відступництво, і пророк у відповідь благословив його, тим самим завчасу відпускаючи йому гріхи.

Всю цю розмову підслухав Єлисеїв слуга; і надумав він хитрощами урвати хоч що-небудь з тих скарбів, які так легко відкинув його пан. Погнався за Неєманом, зупинив його в дорозі і сказав, що пророк Єлисей просить дати талант срібла і дві переміни одежі для двох молодиків, які оце щойно прийшли до нього в гості з Ефраїмових гір. Сірійський вельможа з дорогою душею виконав це прохання і дав не один талант срібла, а навіть два. Слуга сховав видурені дари у своїй господі. Та від пророка нічого не можна було втаїти. Кликнув він винуватця до себе і гнівно сказав йому:

«Ти взяв срібло та одіж, щоб закупити оливні сади, і виноградники, і вівці, і воли, і раби, й рабині. Але й проказа Неєманова причепиться до тебе і до твоїх потомків по вічні віки».

І так воно й сталося.

ЗАГИБЕЛЬ ДИНАСТІЇ АХАВА. Ізраїльський цар Іорам царював дванадцять років. Вступивши на престол, він разом з іудейським царем Йосафатом вирушив війною проти моавітського царя Меси — ізраїльського васала, який не захотів платити данину. Союзницькі війська з півдня вдерлися в моавітську країну, завдали Месі тяжкої поразки, але знову накинути йому ярмо на шию не здолали.

Невдовзі дамасський цар Венадад вторгся в Ізраїль і став під мурами Самарії. Облога тривала довго, і в місті лютував такий голод, що матері з'їдали своїх власних дітей. На щастя, в сірійському таборі розійшовся поголос, ніби на поміч обложеним ідуть хеттські та єгипетські війська. Цар Дамаску, злякавшись, відступив, і Самарія несподівано уникла страшного розору.

Минув якийсь час, і цар Венадад тяжко занедужав. А саме тоді в Дамаск прийшов Єлисей. Довідавшись про те, цар послав до нього свого вельможу Азаїла, передав коштовні гостинці і попросив, щоб пророк узявся лікувати його. Вислухав Єлисей Азаїла та й заплакав. Коли ж Азаїл поспитав, чого він плаче, пророк сумно відрік:

«Плачу, бо знаю, яке лихо ти заподієш синам Ізраїлевим. Їхні міста-фортеці пустиш пожаром, молодь їхню поб'єш мечем, немовлят потопчеш і вагітних жінок порубаєш».

І сказав на те Азаїл:

«Хто ж я такий, раб твій,— пес, щоб отаке страшне міг учинити?»

Тоді пророк урочисто оповістив його:

«Господь указав мені, що ти будеш сірійським царем».

Пророцтво побожного мужа додало Азаїлові такої одваги, що він повернув до свого повелителя, задушив його ковдрою і проголосив себе царем Дамаску.

Іорам хотів використати державний переворот і сум'яття в Дамаску, щоб одібрати назад у сірійців місто Рамоф Галаадський, але в одній із сутичок його поранило. Тоді Іорам передав командування своєму воєначальникові Іїую, а сам повернувся в Ізреель, щоб вигоїти рани. В Ізреелі його одвідав іудейський цар Охозія, з яким Іорама зв'язували дружні стосунки.

Ягвісти ненавиділи Іорама за те, що він — син Ахава і поклонник золотого тельця. Пророк Єлисей надумав скористатися з недуги царя і скинути його з престолу. Отож він послав у Рамоф Галаадський свого довіреного учня і велів йому помазати на царя верховного воєначальника Іїуя. Під час цієї таємної церемонії посланець Єлисея урочисто мовив:

«Так глаголе господь, бог Ізраїлів: «Помазую тебе царем над господнім народом, над Ізраїлем. І вигубиш ти дім Ахава, пана твого, щоб я помстився за кров рабів моїх, пророків і за кров усіх рабів господніх, (які загинули) від руки Ієзавелиної».

Довідавшись про помазання, ізраїльське військо одностайно проголосило Іїуя царем Ізраїлю. Новий — з легкої руки Єлисея — володар одразу ж сів у колісницю і на чолі збунтованого війська помчав у Ізреель.

Іорам нічого не знав про змову, тож його здивувала чутка, що Іїуй покинув Рамоф Галаадський і їде до нього. Він вирядив навстріч Іїую послів, раз і вдруге, але ті не вернулися: бунтівник силою затримав їх. Не маючи ніяких вісток, занепокоєний Іорам разом з іудейським царем Охозією особисто вирушив назустріч своєму воєначальникові. Бунтівники стріли його глумом та образами. Іорам збагнув, що сталося, кинувся було тікати,

але тут же впав з колісниці, прошитий стрілою віроломного узурпатора. Охозія теж утікав, одначе, поранений рукою Іiуя, добрався тільки до Мегіддо і там помер, втративши багато крові. Слуги одвезли його труп у Єрусалим, щоб поховати в Давидовій гробниці.

Цариця Ієзавель зрозуміла, що прийшла її остання година. Постановивши гідно зустріти смерть, вона нарум'янила собі лице, завила коси і гордо стала у вікні палацу. Коли Іiуй появився на вулиці, Ієзавель почала глузувати над ним, засипаючи його образами. Розлютований царевбивця наказав викинути її з вікна, і коні його запряжки топтали розбите тіло цариці. Цілу ніч Ієзавель лежала в калюжі крові, а в палаці тим часом пиячили змовники. Потім Іiуй велів поховати царицю, але од трупа майже нічого не зосталося: швора собак зжерла його. Отак збулася друга частина пророцтва Ілії.

У Ахава було в Самарії сімдесят синів. Іiуй написав міській старшині листа, зажадавши, щоб, на доказ покірності, йому вислали їхні голови. Коли перелякані городяни привезли йому в кошах ті голови, Іiуй повелів скласти їх у дві купи перед міською брамою своєї столиці Ізрееля, аби люди на власні очі побачили і впевнилися, що рід Ахава загинув.

Тіло забитого царя Охозії ще не привезли в Єрусалим, коли сорок два його брати, нічого не відаючи про державний переворот, поїхали в гості до Іорама. Іiуй піймав їх і наказав усіх порубати біля свого колодязя. Прибувши в Самарію, жорстокий узурпатор вчинив криваву різанину, розправившись із прихильниками, друзями й урядовцями Іорама. По тому скликав до столиці всіх жерців Ваала з цілого Ханаану, сказавши їм, що хоче з нагоди своєї коронації принести жертву їхньому богові. Одначе це був підступ. Коли жерці геть заповнили храм, солдати накинулися на них і вирізали впень. Статую Ваала розбили, а храм осквернили, перетворивши його на публічну вбиральню. Ягве восторжествував над ханаанськими богами.

А проте перемога була неповна, бо Іiуй не знищив культу золотого тельця, центрами якого стали міста Вефіль і Дан. Це викликало обурення серед пророків, котрі посадили Іiуя на престол, а Ягве розгнівався і допустив, щоб самозваний дамасський цар Азаїл безкарно спустошував усі ізраїльські землі на схід од Йордану.

Іиуй помер, процарювавши двадцять вісім років. По його смерті на ізраїльський престол вступив його син Іоахаз, який царював шістнадцять років.

Гофолія — цариця іудейська. Гофолія, мати вбитого іудейського царя Охозії, була дочка Ієзавелі та Ахава і, так само, як її мати, мала велику силу волі. Під впливом Гофолії культ Ваала поступово брав гору над культом Ягве. У храмі Соломона куріли олтарі чужих богів, а їхні жерці почували себе там як дома.

Довідавшись про смерть сина, Гофолія здійснила кривавий державний переворот і сама захопила владу. Вона йшла до престолу по багатьох трупах, винищуючи всіх членів царського роду. Але сестру Охозії — Іосавеф — вона не наважилась убити, бо то була дружина Іодая — могутнього жерця Ягве.

Іосавеф урятувала від кривавої розправи річного синка Охозії — Іоаса — і, криючись од цариці, ховала його у себе дома. Коли хлопцеві минуло сім років, жрець Іодай організував велику змову ягвістів. Спочатку він таємно домовився з усіма воєначальниками і схилив їх на сторону Іоаса. А тоді, буцімто на релігійне свято, скликав до Єрусалима з усього іудейського царства левітів і роздав їм зброю з Давидової зброярні.

Настав призначений день свята — субота. Змовники захопили територію храму, роззброїли царську сторожу і вбивали кожного невтаємниченого, хто тільки намагався увійти в храм. Згодом Іодай під охороною озброєних левітів вивів малого Іоаса і помазав його на царя. Коли він надів на хлопця царський вінець і посадив Іоаса на трон, храм аж здригнувся од могутнього вигуку:

«Хай живе цар!»

Аж тоді Гофолія запримітила, що в храмі діється щось незвичайне. Вибігла з палацу і, побачивши на престолі хлопця в царському вінці, злякано закричала:

«Зрада! Зрада!»

Іодай велів одвести її до стайні і заколоти мечами.

Доки Іоас був неповнолітній, країною від його імені правив верховний жрець Іодай. Завдяки йому знову восторжествували поклонники Ягве. Єрусалимський храм очистили від усяких слідів ідолопоклонства, жертовники Ваала побурили, а жерців його повиганяли. Але все це

Мікеланджело. Даниїл. Сікстінська капела. 1508—1512 рр.

А. Вероккіо. Товій з ангелом. Друга половина XV ст.

Іов. Французька мініатюра початку XVI ст. ▶

▲ Фортеця царя Саула. Розкопки в Тель-ель-Фуллі поблизу Єрусалима.

Єгипетський арфіст. Барельєф із гробниці придворного сановника Патенемхеба.

призвело до того, що сама будівля храму зазнала неабияких пошкоджень і її треба було ремонтувати. А тут іще почали розвалюватися мури, які протягом довгих років байдужості до культу Ягве було зовсім занедбано.

Щоб відбудувати храм і повернути йому колишню пишноту, потрібно було багато коштів. Цар Іоас надумав зібрати гроші серед іудейського народу і таким чином оплатити роботу майстрів та вартість будівельних матеріалів. Оголосивши про це, він наказав поставити біля входу в храм велику скриню з отвором, до якої віруючі кидали свої дари.

Двадцять три роки збирали ті пожертви, а храм і не починали відбудовувати, бо жерці привласнювали собі геть усе, що віруючі кидали в скриню. Нарешті цареві увірвався терпець, і він доручив своєму писареві перевіряти скарбону. Відтоді дари висипали з скрині і лічили в присутності царського урядовця та верховного жерця. Через деякий час можна було нарешті взятися до відбудови храму.

Верховний жрець Іодай умер, коли йому було сто тридцять років. По його смерті цар Іоас під натиском впливових іудейських можновладців одвернувся від Ягве і почав поклонятися Ваалові. Коли син Іодая, жрець Захарія, гостро дорікнув цареві за відступництво, Іоас велів покаменувати його, забувши, що саме завдяки батькові Захарії він став царем.

Ягве покарав відступника: невдовзі, спустошуючи країну і винищуючи її населення, в Іудею вдерся Азаїл — цар дамасський. Воєнні поразки викликали в країні глибоке невдоволення. Іоас втратив підтримку народу, а до того ще й тяжко занедужав. З цього скористалися жерці Ягве, які не простили цареві убивства Захарії. Під їхнім проводом вибухнув двірцевий переворот; хворого Іоаса вбили його ж слуги.

Занепад Ізраїлю. В Ііуя були дуже кепські стосунки з дамасським царем Азаїлом. Коли ассірійський цар Салманасар III напав на Дамаск, Ііуй став на його сторону і весь час допомагав йому. Незабаром Ассірія, ослаблена внутрішніми чварами, відчула, що на неї от-от нападуть гірські племена мідійців, і тому змушена була відмовитись од своєї експансивної політики. Азаїл вико-

ристав цю нагоду, щоб помститися на Іиуї. Провівши ряд воєнних походів, він захопив землі за Йорданом. Після втрати їх володіння Ізраїлю зменшилися майже на третину.

Царювання Іиуя закінчилося поразками й ослабленням держави. Його сину Іоахазові, який царював сімнадцять років, довелося визнати зверхність Дамаску. Ізраїльська армія перестала існувати. Іоахазові було дозволено мати тільки невеличкі збройні сили — десять тисяч піхоти, десять бойових колісниць і п'ятдесят вершників. Країна стала зовсім беззахисна. Цар Азаїл гасав по ній уздовж і впоперек, грабуючи міста і села. Безсилля Ізраїлю дало йому змогу піти війною проти філістимлян та Іудеї. Захопивши філістимське місто Геф, він напав на Єрусалим, обложив місто і відступив тільки тоді, коли іудейський цар заплатив йому величезну данину золотом і сріблом.

На ізраїльський престол сів Іоас. Це був хоробрий воїн і розумний правитель. За його царювання Ассірія знову напала на Дамаск і завдала йому серйозної поразки. Скориставшись із тимчасової слабості свого найлютішого ворога, Іоас вернув собі всі землі, втрачені батьком. Потім він вторгся в Іудею, переміг її і геть пограбував Єрусалим. Зруйнувавши мури столиці, Іоас лишив на іудейському престолі свого васала — Амасію, а сам повернув до Самарії.

Ослаблення Дамаску і внутрішні чвари в Ассірії дали можливість вільніше зітхнути всьому Ханаану. За царя Єровоама II Ізраїль піднявся з занепаду і вступив у період бурхливого господарського розквіту. У країні був достаток, який нагадував часи царювання Соломона. Знов оживилась міжнародна торгівля, з'явився численний прошарок заможних людей, Самарія розрослась і стала великою метрополією.

Але цей чудовий період мав і свої тіньові сторони. Дрібні селянські господарства поступилися місцем перед великими земельними володіннями, на яких працювали раби та безземельні хлібороби. Жменька імущих жила в невиданих розкошах і розпусті, а народ страждав од злиднів, несправедливості, хабарництва і гноблення. Багатії не знали пощади до бідних, за борги позбавляли їх волі, продукти продавали їм по надто високих цінах, немилосердно пригнічували їх, витискували все, що можна було, аби тільки забезпечити собі розкішне життя.

Війни, які провадив Ієровоам II, потребували величезних коштів, і вагота цих витрат падала головним чином на плечі народних мас, а володільці маєтків та державні сановники наживали дедалі більші багатства.

Саме в цей час у Фекої, недалеко од Віфлеєма, жив собі один іудейський скотар на ймення Амос. Пасучи худобу, він усі свої дні перебував у горах, у доброму сусідстві з природою, і вів життя суворе та чесне. Одного дня Амосові явився бог Ягве і повелів йому виправити світ. Отож узяв пастух свою гирлигу та й подався в Самарію. Місто розпусти глибоко вразило його. З жахом дивився житель гір на розмальованих жінок, вишукано убраних дженджиків, безсердечних можновладців, на небувалу пишноту домів і палаців. А з другого боку, йому жаль було простого люду, який жив у страшенних злиднях і темноті.

Амос негайно пішов у Вефіль — релігійний центр Ізраїлю. Став перед храмом, де поклонялися Мойсеєвому богові, зображеному як золотий телець, і заходився пророкувати. Мешканці міста і прочани здивовано слухали палкі слова пастуха з далеких гір. Він звертався до них грубою, неотесаною мовою, повною метафор, у яких виступали птахи, ведмеді, леви і змії. У нього був чистий погляд горянина і глибока певність, що він, Амос, несе людям слово боже. Малюючи картини того, як сарана і небесний вогонь пожирають Ізраїль, він застеріг людей, що Ягве пошле на них кару за нечестивість. І все запевняв, що він не належить до пророків. І справді Амос нічим не був схожий на них. Не надавав ваги зовнішнім формулам релігійного ритуалу, яких додержували пророки, але закликав людей не ображати бога розпустою, розкошами і немилосердністю до убогих та беззахисних. То було вчення, якого ще ніколи ніхто не чув з уст натхненних ягвістів. У своєму казанні Амос передрік загибель Ізраїлю і Самарії, тому що багатії, які спали на ложах із слонової кості, змазували тіло своє всілякими пахощами і взагалі жили в розкоші та розпусті,— жорстоко визискували і пригнічували знедолений люд. Сповнений обурення, він вигукував:

«Чуйте це, ви, ненаситні, що раді б пожерти убогих і погубити злиденних! Ви, що мовите: «Коли вже мине свято нового місяця, щоб можна було продавати хліб; і субота — щоб відчинити житниці та знову зменшити міру і збільшити ціну сикля та ошукувати неправильною

вагою; щоб купувати злидарів за срібло, а бідняг за пару обуву; і щоб висівки замість зерна продавати».

Це були тяжкі обвинувачення. Адже Амос закинув багатим ізраїльтянам, що вони ошукують бідних на якості, вазі і ціні хліба, беруть у рабство за борги, ба навіть за пару взуття. Таврюючи моральний розклад ізраїльського суспільства, занепад його державного ладу, пророк накликав на свою голову невдоволення можновладців, став у їхніх очах небезпечним бунтівником. Верховний жрець Амасія застеріг царя Ієровоама:

«Амос бунтує проти тебе серед дому Ізраїлевого; земля не зможе стерпіти всієї мови його».

За царським наказом пророка вигнали з Ізраїлю, щоб він не підбурював народу проти гнобителів і визискувачів.

А тим часом, немовби на підтвердження Амосової перестороги, над Ізраїлем та Іудеєю нависла грізна небезпека. Ассірія, впоравшись із внутрішніми чварами, повернула собі колишню силу. На престол вступив великий войовник Тіглатпаласар III на ймення Фул. Він одразу ж повів грубу завойовницьку політику, а проте Ізраїль не зрозумів небезпеки. Країну потрясали двірцеві перевороти і внутрішній розбрат. Дві групи, з яких одна в усьому орієнтувалася на Єгипет, а друга — на Ассірію, запекло боролися межи собою, сіючи анархію в Самарії. Син Ієровоама II — Захарія, — процарювавши тільки шість місяців, загинув: його вбив Селлум. Той же в свою чергу загинув од руки якогось Манаїма. Новий узурпатор, опираючись на могутню Ассірію, утримався на престолі п'ять років, і це були роки страшного терору. Тіглатпаласар уперше вторгся тоді в Ізраїль і укріпив на престолі свого васала. Потім він повернувся в Ніневію, узявши з Манаїма данину — тисячу талантів срібла. Щоб зібрати цю суму, Манаїм стягнув з багатих ізраїльтян по п'ятдесят сиклів срібла. Через те по всій країні почалися заворушення. Манаїмів син Факія царював тільки два роки і став жертвою змови, на чолі якої стояв один з прихильників Єгипту, воєначальник Факей. Таким чином перемогла група прихильників Єгипту.

Факей почав свою антиассірійську політику, уклавши союз із дамасським царем Рецином I. Проте союзники почували себе надто слабкими, щоб виступити війною проти Ассірії, і тому запропонували Іудеї приєднатися до них і утворити спільний фронт. Коли ж Іудея відмо-

вилась, вони постановили примусити її. Іудейський цар Ахаз опинився в скрутному становищі. В той час, коли обидва союзники ударили на Іудею з півночі, з півдня напали едомітяни, а з заходу — філістимляни. Зазнавши поразки у відкритому полі, Ахаз укріпився за мурами Єрусалима, і сірійсько-ізраїльські війська обложили місто. Іудейський цар шукав підтримки у бога Молоха і приніс йому в жертву на всеспалювальний олтар свого малого сина. Але й це нічого не дало. Тоді Ахаз попросив допомоги у ассірійського царя, хоч пророк Ісайя і застерігав його від цього кроку. Посилаючи в дар Тіглатпаласарові все золото і срібло, яке тільки пощастило зібрати в храмі та палаці, Ахаз писав: «Я раб твій і син твій; прийди та визволь мене з потали царя сірійського й царя ізраїльського, що проти мене встали».

Тіглатпаласар III блискавичним нападом зруйнував Дамаск, вбивши при тому царя Реціна, а потім увірвався в Ізраїль. Його воїни в гостроверхих шоломах та залізних кольчугах спустошували країну і винищували населення. Серед диму пожарищ у ізраїльських містах і селах розлягався стогін катованих і конаючих жертв. Загарбники виколювали полоненим очі, відрубували ноги і руки, саджали їх на палі, з живих здирали шкуру. Тих, що лишилися в живих, ассірійський володар виселив у глиб Месопотамії, а замість них прислав інший люд, змішаний з різних покорених азіатських племен. Ізраїль, за винятком узгір'я, де містилася Самарія, перетворився на ассірійську провінцію.

Іудея разом з Єрусалимом уціліла, але стала васалом Ассірії і за свою позірну незалежність мусила щороку платити тяжку данину.

Самарія була могутня, неприступна фортеця, і ассірійці навіть не пробували захопити її. Цар Факей засів у ній разом з недобитками свого війська, але на престолі він продержався недовго. Тіглатпаласар снував проти нього інтриги та підступи, які закінчилися тим, що прихильники Ассірії вчинили державний переворот і вбили безталанного царя. Владу захопив ватаг змовників Осія, послушне знаряддя в руках ассірійського царя. Кілька років він платив своєму протекторові данину. Але з часом антиассірійське угруповання при підтримці Єгипту знову підвело голову і почало натискати на Осію, підбиваючи його до бунту. Осія зважився на цей крок, коли 727 року до н. е. помер Тіглатпаласар. Тоді в Сірії

спалахнуло повстання, яке невдовзі перекинулось і на Самарію. Наступник Тіглатпаласара, Салманасар V, негайно вирушив проти повстанців, розбив у чистому полі ізраїльтян, а Осію взяв у полон і, закувавши в кайдани, вислав у Ніневію.

724 року до н. е. Салманасар почав облогу Самарії. Через два роки він помер, так і не досягнувши свого. Тільки Саргон II захопив і зруйнував цей останній ізраїльський бастіон. За ассірійським звичаєм, він переселив багато мешканців до Ассірії, а на спустошену ізраїльську землю переселив різні племена з Аравії і Вавілонії. Нові поселенці теж стали поклонятися Ягве. Тоді ассірійський цар послав туди ізраїльського жерця, щоб той передав їм Мойсеєву віру.

Отак пропало безвісти десять поколінь Іакова, а їхнє місце посів конгломерат народностей, яких пізніше нарекли спільною назвою — самаритяни.

ДОЛЯ ІУДЕЙСЬКОГО ЦАРСТВА. Після вбивства Іоаса, сина Охозії та Ців'ї, на іудейський престол вступив Амасія. Він розбив едомітян на південь од Мертвого моря, позабирав статуї їхніх богів і поставив їх на подвір'ї єрусалимського храму. І тоді в столиці спалахнув заколот ягвістів. Амасія втік у Лахіс і там загинув од рук змовників.

Його син Узія, якого звали ще Азарія, був хоробрий воїн і талановитий правитель. Відновивши дружні стосунки з Ізраїлем, він переміг філістимлян, приборкав неспокійні арабські племена та аммонітян. Азарія збільшив армію і укріпив Єрусалим, чим неабияк зміцнив обороноздатність країни. Підкоривши собі едомітян і укріпивши порт Елаф, він зміг відновити морську торгівлю на Червоному морі і значно підніс добробут населення країни. Але наприкінці свого царювання він посварився з жерцями, бо привласнив собі право складати жертви Ягве. До того ж Азарія занедужав на страшну хворобу — проказу, і йому довелося поселитись у відлюдному місці поблизу Єрусалима. Жерці урочисто оповістили, ніби Ягве так покарав царя за те, що він поважився на їхні права.

Син Азарії — Іоафам — правив тільки п'ять років. На відміну од батька, він був ревний ягвіст, а проте в Іудейській державі буйно розростався культ чужих божків,

дерев і каменів. За його царювання було укладено союз між Ізраїлем і Дамаском, який невдовзі мав піти війною проти Іудеї.

На престол вступив Іоафамів син Ахаз. Обложений сірійсько-ізраїльськими військами, він, як ми вже знаємо, офірував на спалення свого сина і попросив допомоги в Ассірії.

В цей час розгорнув свою діяльність великий пророк Ісайя, освічена людина, чудовий оратор і письменник. Він пристрасно таврував ідолопоклонство, яке дедалі більше поширювалось у країні, нагадував, що Іудейське царство має вірити в підтримку Ягве, і виступав проти спілки з Ассірією. Проте Ахаз не послухав поради мудреця і закликав на поміч грізного азіата. Наслідки були згубні не тільки для братнього Ізраїлю, а й для самої Іудеї. У країні, геть спустошеній чужими військами, настали страшенні злидні. Церковна і державна скарбниця після того, як заплатили данину мнимому визволителеві, була порожня. Іудея втратила свою незалежність. Ахаз подався в Ніневію на поклон до ассірійського царя. Величезне місто з чудовими будівлями так вразило іудейського царя, що він став завзятим прихильником його богів. У єрусалимському храмі Ахаз наказав одставити вбік жертовник Ягве, а на його місці спорудив жертовник чужим богам. У місті Давида ввійшла в моду ассірійська релігія і культура.

За панування царя Єзекії зазнала поразки Самарія. Ця подія приголомшила Іудею. Пророк Ісайя остерігав народ від ассірійської небезпеки, вигукуючи:

«Стріли у нього нагострені, і всі луки у нього натягнені; копита у коней його — мов кремінь, а колеса в возах його — неначе вихор. Рик його — мов рик лева; він реве, немов левчук; зареве, ухопить здобич, понесе, і ніхто не одніме її».

У словах, сповнених апокаліптичного жаху, пророк закликав Іудею відкинути чужоземних богів і повернути на путь Ягве. Він таврував лицемірство багатих, які постили і приносили жертви в єрусалимському храмі, а водночас пригнічували убогих, сиріт і дітей. Уперше в історії Ізраїлю Ісайя повчав, що релігійні обряди і ритуали не мають ніякої ваги, якщо не здійснювати їх з чистим і правдивим серцем.

Під впливом пророка цар Єзекія почав завзято відроджувати ягвізм. Він придушував будь-які прояви

ідолопоклонства, трощив камені і зрізав дерева, яким люди віддавали божеські почесті на узгір'ях, і навіть велів поламати мідяного змія, вилитого за наказом Мойсея.

Відновлення ягвізму було і викликом Ассірії. Єзекія був розумний правитель, він знав, що рано чи пізно має дійти до війни з могутньою державою. Тим-то цар збирав кошти й зброю, навчав військо й укріпив Єрусалим, збудувавши другу лінію оборонного муру та могутні наріжні вежі. Але насамперед він постановив забезпечити столицю водою. Для того наказав пробити в скелі підземний канал, яким вода з джерела Гіон текла в місто. Єрусалим став центром гарячкових політичних переговорів. Наслідком цих переговорів був антиассірійський союз, до якого увійшли вавілонський цар Меродах-Баладан, єгипетський фараон, а також правителі невеликих філістимських і фінікійських країн. Найбільші надії союзники покладали на Єгипет, але пророк Ісайя, чоловік розумний та бувалий, знав, що Єгипет ослаблений внутрішніми чварами, і тому застерігав царя Єзекію, аби той не сподівався допомоги від фараона. «Бо поміч Єгипту буде марна!» — повторював він докірливо, зажурений, що з ним не порадилися завчасу. Але відступати було вже пізно. Невдовзі спалахнув заколот — повстали країни-васали Ассірії. Ассірійський цар Сінахеріб блискавично захопив Вавілон, придушив повстання у Фінікії і повернув проти єгипетської армії, яка йшла пособляти союзникам.

І тоді збулися передбачення Ісайї. Поблизу Екрона єгиптяни зазнали нищівної поразки і втекли, зоставивши на ласку долі своїх союзників. Сінахеріб захопив фортецю Лахіс і спустошив іудейську землю, виганяючи в Ассірію полонян — мешканців завойованих міст і сіл. Серед пожеж і руїн боронився тільки Єрусалим. Ассірійський цар оточив його військом і двічі — один раз через послів, а вдруге листовно — пропонував Єзекії здатися. Тоді знову виступив Ісайя, закликаючи своїх співвітчизників до опору і пророкуючи, що Ягве покарає ворогів. І справді, одної ночі у ворожому таборі появився ангел з мечем і поразив сто вісімдесят п'ять тисяч ассірійських воїнів. Сінахеріб наказав одступити і повернув до Ніневії. Єрусалим був вільний.

Єзекія царював ще кілька років і встиг підняти Іудею з руїн та згарищ. Швидко поліпшився добробут населення, і люди поклонялися тільки Ягве, який вибавив їх

з ассірійської кормиги. Пророк Ісайя, котрий так точно передбачив прийдешнє, був у величезній шанобі і при царському дворі, і серед іудейського люду.

По смерті Єзекії на престол вступив його дванадцятилітній син Манассія (687—642 роки до н. е.). Двірцева камарилья, що виховувала царя в молоді роки і правила від його імені, складалася з запеклих ворогів ягвізму. Під впливом їх цар відновив культ чужих богів. На узгір'ях іудейської землі знову поклонялися кам'яним стовпам і деревам, у єрусалимському храмі поставили жертовники і статуї ассірійських, ханаанських, моавітських і сідонських богів. Найбільше вшановували богиню Астарту. На подвір'ї храму мешкали жриці, які на честь Астарти чинили ритуальну розпусту.

Окрім того, поклонялися сонцю, місяцю і планетам. Біля входу в храм було збудовано стайні, в них держали коней, офірованих богові сонця. В Геінномі в жертву Молохові приносили немовлят, сам цар оддав свого сина на всеспалення.

В той же час у країні жорстоко переслідували вірних прихильників Ягве. Манассія, пойнятий шалом ідолопоклонства, заплямував себе невинною кров'ю багатьох мучеників, а надто пророків, котрі сміливо засуджували його і провіщали скору погибель Іудеї. Смертю мученика загинув також старий пророк Ісайя, якого перерізали навпіл дерев'яною пилкою *.

Борючись проти опозиції ягвістів, Манассія опирався на Ассірію і таким чином став її васалом. Ассірія в той час була на вершині своєї могутності. На престол вступив видатний ассірійський цар Ашшурбаніпал, освічена людина, правитель, при якому так пишно розрослася Ніневія і який зібрав у своїй бібліотеці тисячі клинописних табличок — найбільші скарби письменства минулих віків.

Близько 652 року до н. е. брат Ашшурбаніпала, губернатор Вавілону, підняв бунт; одночасно повстали уярмлені ассірійські васали. Манассію тоді запідозрили, що він був у змові з бунтівниками. Ассірійські війська вторглися в Іудею, схопили Манассію і, закувавши його в

* Біблія зовсім не згадує про останні роки життя Ісайї. Розповідь про його мученицьку смерть міститься у Вавілонському талмуді і базується, певно, на апокрифічному «Вознесінні Ісайї на небо».

кайдани, повели до Ніневії. Там він кілька років сидів у тюремному підземеллі і під впливом цих жахливих переживань знову став ягвістом. Вийшовши на волю, Манассія повернув до Єрусалима, боровся проти ідолопоклонства, сам поклоняючись тільки Ягве.

Син Манассії, Амон, правив лише два роки. То був молодик, вихований на культі чужих богів, він силкувався скасувати останні заходи свого батька і загинув од рук змовників-ягвістів.

На престол вступив Іосія (640—609 роки до н. е.). На шостий рік його царювання Ассірію спіткало страшне лихо: з Кавказьких гір ринула величезна хвиля диких скіфських племен, залила Мідію і Ассірію, прокотилася через Ханаан, обминувши Єрусалим, і спинилася над Нілом. Ассірійський цар засів у Ніневії і вцілів, одначе країна, спустошена цим нашестям, уже не здолала піднятися з упадку, хоча скіфи за кілька років повернули назад у свої гори. Іосія скористався з слабості Ассірії і розпочав гарячкову діяльність, намагаючись провести в країні грунтовні соціальні та релігійні реформи. Прагнучи зміцнити суспільство, він жорстоко розправлявся з усіма чужими культами, а ягвізм зробив єдиною державною релігією. В цьому його підтримували жерці, а також пророки Наум і Софоній.

На тринадцятий рік царювання Іосії в столиці появився великий пророк Ієремія, нащадок жрецького роду, який походив од верховного жерця Авіафара. Ієремія прихильно ставився до царських реформ, бо вони вели до встановлення в Іудеї теократичного ладу. Розуміючи, однак, що вістря цих реформ спрямовано, по суті, проти ассірійського впливу, він остерігав від союзу з Єгиптом, який міг привести Іудею до нещастя і загибелі. У своїх проповідях Ієремія віщував нашестя північних племен та руйнацію Єрусалима і тими пророцтвами, певна річ, не зажив собі популярності серед мешканців столиці.

По п'ятдесяти роках ідолопоклонства треба було очистити храм од багатьох слідів чужих культів і обновити саме приміщення. Заходилися це робити, і тоді стався випадок, який глибоко зворушив усіх вірних ягвістів. У одному закамарку храму знайшли звитки з текстом забутої Книги закону, тобто, напевне, з текстом Книги Второзаконня. Верховний жрець Гелкія прочитав її зворушеному Іосії. Там було сказано між іншим про

тяжкі кари для тих, хто не додержує ритуальних правил, установлених Мойсеєм. Звернулися до пророчиці Олдами, попросили у неї ради. Олдама потвердила, що книга — істинна, і заспокоїла царя, що названі в тексті кари особисто його не торкаються, бо ж він був вірний Ягве. Потім знайдену священну Книгу закону урочисто прочитали на подвір'ї храму, і віруючі поклялися, що додержуватимуть усіх її приписів.

Після цієї події минуло ще кілька років. У Ассірії почалася нова політична хуртовина. По смерті Ашшурбаніпала цілі провінції відривались од ассірійської держави, з півночі натискували мідійці, а з півдня насували семітські племена халдеїв, які завоювали Вавілон. 612 року до н. е. загарбники захопили і дощенту зруйнували Ніневію. Воєначальник ассірійської армії втік з рештками війська в Харран і там боронився до останнього подиху.

Халдейський цар Набопаласар обрав Вавілон собі за столицю і на румовищах Ассірії заснував так звану халдейську, або нововавілонську державу. Набопаласар був людиною уже похилого віку, тому керувати воєнними діями він доручив своєму синові Навуходоносору.

Фараон Нехао II зрозумів, яку величезну небезпеку для Єгипту становлять нові завойовники. Він усе своє життя боровся проти Ассірії, але тепер постановив вирушити на допомогу ассірійським військам, які готувалися в Харрані до вирішального бою з загарбниками. В цьому становищі Іосія показав себе не вельми прозорливим політиком. Затемнений ненавистю до Ассірії, він надумав заступити дорогу єгипетському війську, яке поспішало через Ханаан до Харрана. Проте у битві під Мегіддо цар Іосія зазнав поразки і поліг на бойовиську, прошитий стрілою єгипетського лучника. Тіло його одвезли до Єрусалима і поховали в царській гробниці. На престол вступив його син Іоахаз.

Тим часом фараон Нехао зазнав під Харраном тяжкої поразки і кинувся тікати. По дорозі назад він, не зустрівши ніякого опору, вторгся в Єрусалим, вивіз Іоахаза до Єгипту, а на іудейський престол посадив послушного йому Іоакіма. Новий іудейський цар поклонявся чужим богам і переслідував ягвістів. За його царювання у країні верховодили прихильники Єгипту, а Єрусалим став кублом усяких інтриг проти нововавілонської держави.

Пророк Ієремія фанатично любив свій народ, тож усе, що бачив навколо — моральний занепад, соціальну несправедливість, політичну сліпоту,— він переживав як особисту трагедію. Пророк часто розмишляв на самоті, і тоді його аж розпач брав. А проте Ієремія і далі виступав перед народом, застерігаючи, щоб не дражнили вавілонського велета, бо це могло мати згубні наслідки. Обмануті люди гнівалися за ті речі, і одного разу натовп накинувся на пророка, щоб забити його камінням. Тільки в останню мить втрутилися царські війська, і це врятувало Ієремію.

Іоакім вороже ставився до пророка. Коли Ієремія записав свої проповіді, цар, ображений пророцтвами, які передвіщали загибель Єрусалима, велів негайно спалити їх. Через два роки Ієремія знову продиктував їх своєму секретареві Варуху.

Невдовзі після першої поразки фараон Нехао надумав повернути собі Сірію. 605 року до н. е. він зібрав військо і вирушив проти вавілонян. Але у вирішальному бою під Кархемішем над річкою Оронтом фараон вдруге зазнав нищівної поразки. Від повного розгрому його врятувало тільки те, що Навуходоносор, який пустився за ним у погоню, дістав звістку про смерть свого батька Набопаласара і вернувся до Вавілона.

Навуходоносор царював од 605 до 562 року до н. е. Перші роки він присвятив внутрішнім справам своєї держави, отож не чіпав Іудеї. Поразка під Кархемішем спричинилася до того, що вплив прихильників Єгипту в Іудеї підупав, і Іоакім платив данину нововавілонському цареві. Але згодом проєгипетське угруповання знову почало підводити голову. Через три роки, підбурюваний Єгиптом та його прихильниками в Іудеї, Іоакім збунтувався і не захотів платити данину. Тоді Навуходоносор блискавичним маршем увірвався в Іудею, захопив Єрусалим і взяв у неволю Іоакіма, який потім безслідно загинув десь у Месопотамії.

Царем став Іоакімів син Ієхонія. Він теж провадив антивавілонську політику, тому Навуходоносор знову підійшов з величезною армією до Єрусалима і обложив його. Ієхонія, чи то злякавшись, чи, може, бажаючи врятувати Єрусалим, вийшов з міста і разом з матір'ю, жінками, синами та придворними сановниками добровільно здався ворогові. Щоб умилостивити переможця, він оддав йому геть усі скарби і коштовності з благородних

металів, які тільки були в палаці та храмі. Але тепер Навуходоносор був невблаганний. Він забрав до Вавілонії ще сім тисяч видатних іудейських мужів і тисячу ремісників. Серед них був і пророк Ієзекіїль. Полонян поселили над каналом Кебаром, який протікав і через місто Ніппур.

Ієхонія пробув у неволі тридцять сім років. Тільки нововавілонський цар Евілмеродах випустив його, але нещасний іудейський правитель волів доживати свій вік на чужині. У вавілонському палаці йому і його п'ятьом синам дали окремі покої, слуг і харчі з царських маєтків.

На місце Ієхонії Навуходоносор призначив іудейським царем його дядька Матфанію, назвавши його новим іменем — Седекія. Це був чоловік уже немолодий, кволий і не вельми тямущий. Його враз прибрали до рук фанатики з прихильників Єгипту, і Іудея знову стала на небезпечний шлях підступів проти Вавілонії.

У Єгипті в цей час влада перейшла до рук Псаметіха II, на якого уярмлені народи покладали великі надії. В Єрусалимі відбувалися таємні переговори їхніх послів, на вулицях фанатики-ягвісти виголошували підбурливі промови.

Ієремію пойняв жах і розпач. Він бо знав, що шаленці штовхають Іудею прямо в прірву. Пророк часто виступав перед людьми і полум'яними словами закликав їх не дражнити вавілонського велета. І ще він застерігав, щоб не дуже надіялися на єгипетську помогу.

«І через Єгипет наберешся сорому, як уже набрався через Ашшур»,— картав він іудеїв, котрі піддавалися намові.

Єрусалимська чернь зненавиділа пророка за те, що він казав правду. Двірцева камарилья, яка прибрала царя до своїх рук, оскаржила Ієремію в зраді, кинула його в тюрму і піддала жорстоким тортурам. Але пророк був непохитний. Як тільки вийшов з тюрми на волю, одразу ж узявся знову за своє, намагаючись врятувати улюблену вітчизну.

Коли на престол вступив фараон Хофра, антивавілонське угруповання перестало критися з своїми намірами. Тоді Навуходоносор зрозумів, що пора діяти. Він увірвався в Іудею, захопив Лахіс та інші фортеці і врешті обложив столицю.

Єрусалим захищався героїчно. Зброю дали навіть старим, жінкам, дітям і рабам, яких пообіцяли відпустити

на волю. Ієремія, намагаючись врятувати місто й храм від погибелі, ще й тепер закликав схаменутись і добровільно здатися. Через це пророка знову звинуватили в зраді, і безвольний цар Седекія то саджав його в тюрму, то випускав на волю, щоб таємно від двору спитати у нього ради.

Халдейські війська цілий рік стояли під мурами столиці. А тоді надійшла звістка, що фараон Хофра з величезною армією вирушив на допомогу єрусалимцям. Навуходоносорові довелося зняти облогу і виступити назустріч єгипетським військам. Єрусалим був вільний. Місто охопила така радість, що й не описати. Радісно збуджені, люди кричали мов навіжені, обнімали одне одного і благословляли єгипетського визволителя.

Тільки Ієремія не поділяв загальної радості. Знаючи могутність Навуходоносора, він не вірив у перемогу Єгипту і робив дуже похмурі припущення. До того ж багатії та привілейована знать не виконали своїх обіцянок: не скасували бідняцьких боргів і не відпустили рабів на волю. Через це в місті виникли чвари і навіть заворушення обманутих людей, які хоробро захищали Єрусалим.

Ієремія втратив надію, що зможе врятувати одурманену столицю. Отож він надумав податися до свого рідного міста Анафота, щоб перед неминучою поразкою дати лад у своєму господарстві. Але при вході до міста його схопили як дезертира, жорстоко побили і кинули в тюрму. Одначе Седекія наказав привести Ієремію до Єрусалима, бо в хвилини сумнівів та вагань цареві дуже потрібна була його рада, а потім відпустив пророка на волю.

Невдовзі прийшла вістка, що єгиптяни зазнали поразки, а ще трохи згодом нововавілонські війська знову появилися під стінами столиці. Облога тривала ще вісім місяців. У місті лютували морові пошесті та голоднеча. На вулицях валялося стільки трупів, що не встигали ховати їх. Дійшло до того, що матері поїдали своїх дітей, які вмирали од виснаження та хвороб.

586 року до н. е. халдеї пішли на штурм і, проламавши мур, увірвалися в місто. Почалася кривава різанина. Посатанілі нововавілонські вояки вбивали людей, грабували, підпалювали будинки. Незабаром Давидове місто було зруйновано. Там, де був храм і царський палац, лежали тільки купи каміння, бовваніли закіптюжені

рештки стін і стирчали обломки колон. Єрусалим перестав існувати.

В загальному сум'ятті цар Седекія з своєю родиною та придворними сановниками вислизнув із міста, щоб утекти за Йордан. Загін вавілонських солдатів погнався за ним і піймав Седекію поблизу Ієрихона. Навуходоносор велів повбивати його синів, а самого осліпив і, закувавши в кайдани, одіслав до Вавілона. Невдовзі останній іудейський цар помер у темниці.

Зате Ієремії ассірійський звитяжець дозволив зостатися в Іудеї. Пророк скористався з прихильності Навуходоносора, взяв ковчег завіту й жертовник Ягве, виніс їх із Єрусалима і заховав [44] у печері на горі Нево. Проте цих святих речей уже ніколи не знайшли.

За месопотамським звичаєм, переможці почали виселяти людей з іудейських міст і осад. Десятки тисяч полонян поставили в колони і зв'язали довгими вірьовками. Ляскаючи канчуками, грубо покрикуючи, дозорці погнали їх у далеку чужину. Колона нещасних довгі місяці тягнулася через жарку пустелю, устилаючи дорогу трупами. Тих, хто вцілів після мученицького походу, ув'язнили в таборах коло Вавілона.

У спустошеній іудейській країні зосталися тільки убогі сільські жителі. Аби підтримати іскру життя, яка ледь-ледь тліла у цих людей, їм оддали обробляти занедбані поля, виноградники і сади. Губернатором над ними Навуходоносор призначив іудея Годолію. Новий губернатор виконував свої обов'язки, перебуваючи в місті Массіфі. У його палаці оселився Ієремія, який став духовним пастирем решток іудейського населення.

В країні панували злидні та безладдя. Збирачі податків забирали у хліборобів і пастухів усе, що тільки могли, партизани та банди розбійників грабували містечка і села. Фанатичні вороги Ассірії вдавалися до терору, вбиваючи своїх земляків, яких уважали за ренегатів і примиренців. Нарешті їм пощастило забити самого Годолію. Після цього вони втекли до Єгипту, силоміць забравши з собою Ієремію. Пророк оселився в Тафнісі і там гнівно таврував своїх одноземців за ідолопоклонство та відступництво од ягвізму *.

---

* За Талмудом, пророк Ієремія помер нібито у Вавілоні, куди одіслав його Навуходоносор, покоривши Єгипет. Християнська ж традиція твердить, що Ієремію вбили камінням у Єгипті його ж земляки.

Вавілонський полон. Іудейських вигнанців держали спочатку в таборах і примушували працювати на будівництві у Вавілоні, на зрошувальних каналах, а також у царських земельних володіннях. З часом, а надто по смерті Навуходоносора, їм уже повертали особисту свободу. Поблизу столиці іудеї створювали свої осади і жили там із садівництва та городництва. Чимало вигнанців почали торгувати, наживаючи неабиякі статки — адже Вавілон був тоді найважливішим центром міжнародної торгівлі. Деякі стали фінансовими магнатами і рабовласниками, котрі самі мали тисячі рабів. Були й такі, що посіли визначні посади в державній адміністрації і при царському дворі.

Вавілон був місто-метрополія з мільйонним населенням; його оточували дві смуги оборонних мурів, таких грубих, що по них можна було їздити чотирикінною запряжкою. Понад шістсот веж стояло на чатах безпеки населення. Від чудовної, оздобленої різьбою брами Іштар вела широка рівна парадна вулиця, з обох боків якої височіли стіни, оздоблені барельєфами левів. Посеред города містилося одне з семи чудес світу — висячі сади Семіраміди, вирощені на терасах, підпертих арками з випаленої цегли.

У Вавілоні було понад п'ятдесят храмів. Найважливішим був храм головного вавілонського бога Мардука. Поблизу нього високо в небо здіймався зіккурат — семиярусна вежа, якій уже тоді було дві тисячі років. На вершині її в сонячних променях мінилося голубими кахлями невеличке святилище, де жив Мардук. У лабіринті вузьких вуличок вирувало гомінливе життя. Через натовп перехожих торували собі дорогу каравани верблюдів, вози, навантажені крамом, і процесії побожних паломників. Гендлярі репетували на все горло, вихваляючи свій крам, у завулках розлягався оглушливий гуркіт і стукіт — то працювали майстерні ремісників. У натовпі чути було різноманітні мови, бо сюди йшли мандрівці з усіх сторін світу [45].

Іудейських вигнанців, перекинутих з малого провінційного Єрусалима в самісінький вир великого світу, Вавілон приголомшив. У той же час він був і небезпекою для них. Деякі прибульці скоро асимілювались, інші, не вірячи, що їм пощастить вернутися на батьківщину, примирилися з новим життям і намагалися якнайвигідніше

влаштуватися в ньому. Але більшість мучилися од страшної хвороби вигнанців — туги за рідною землею. Ці оптимісти немовби сиділи на упакованих валізах і, заплющуючи очі на всі вигоди нового життя, нетерпляче ждали, коли Ягве поразить Вавілон і дозволить їм повернутися до свого краю.

Ієремія, який весь час листувався з земляками, застерігав їх від омани, радив будувати собі хати, саджати сади. Тверезий голос пророка тільки додавав їм гіркоти. Часто вони збиралися гуртом на березі Євфрату, сідали там і, сповнені туги за батьківщиною, заводили сумні, пойняті болем пісні. Поет, який жив пізніше, автор сто тридцять сьомого псалму, так передав їхні почуття:

> Над ріками вавілонськими,
> Там сиділи ми і плакали,
> Споминаючи про Сіон.
> Коли я забуду тебе, Єрусалиме,
> Хай відбере мені мою правицю!
> Хай язик мій присохне
> У роті моїм,
> Якщо тебе не буду пам'ятати,
> Якщо не поставлю Єрусалима
> Над усі веселощі мої.

На відміну од мешканців Ізраїльського царства, які, виселені 722 року ассірійцями, розпорошились і врешті безслідно розпливлися в морі азіатських народів, іудеї в усіх селах і містечках держалися гурту. Вони берегли стародавні звичаї, справляли суботу й усі інші релігійні празники, не маючи храму, сходилися в домах своїх ватажків і разом молилися. Це був зародок майбутніх синагог. Іудейські общини мали своїх жерців, пророків, свою адміністрацію. Поряд з ними з'явилися знавці святого письма, які взялися збирати і впорядковувати духовний спадок народу. Деякі рукописи іудеям пощастило врятувати з охопленого полум'ям єрусалимського храму, але багато історичних відомостей і всяких законів довелося записувати з усних переказів. Це був черговий етап формування тексту святого письма, остаточно опрацьованого вже згодом, після повернення з неволі.

Вигнанці почали замислюватись над причинами нещастя, пригадувати свою історію. Страждання, яких зазнали ці люди, поглибили їхню відданість Ягве. У книгах Вихід (гл. 20, ст. 5) і Второзаконня (гл. 5, ст. 7) Ягве виступає як бог мстивий, що за гріхи батьків карає їхніх

потомків до четвертого покоління. Та хіба ж бог міг бути такий неправедний, щоб карати однаково і винних і невинних? Колективна відповідальність суперечила моральним принципам іудеїв, і тому лихо, що спіткало їхній народ, повинно було мати якийсь глибший історичний сенс. Відповіддю на це болюче питання була ідея месіанства. Бог Ягве обрав іудейський народ, щоб він у стражданнях очистився від гріхів і ніс по світу віру в єдиного бога, всемогутнього і всемилостивого до людей.

Головним поборником цих месіанських ідей був пророк Ієзекіїль, якого виселили до Вавілонії ще 597 року до н. е. Він проповідував, що кожна людина особисто відповідає за свої провинності. Принципи цієї індивідуальної відповідальності він висловив так:

«Та душа, що грішить, та й умре. Син не одвічатиме за вину батька, і батько не понесе вини синової».

То був величезний крок уперед в етичному поглибленні монотеїзму, розрив з уявленням про бога як про мстиве родове божество.

Іудейський народ мав виконати важливу історичну місію, тож пророк у своїх апокаліптичних видіннях передвіщав йому близьку повну перемогу і загибель усіх його гнобителів. Одного дня, повчаючи в своєму домі віруючих, Ієзекіїль оповів, що Ягве переніс його у майбутній, відбудований Єрусалим. Якийсь таємничий муж водив його по місту та по дворищу відновленого храму.

Ягве велів пророкові пильно дивитися, аби потім докладно розказати про все своїм одноземцям у Вавілонії. Так Ієзекіїль підтримував дух виселенців, твердячи їм, що настане час, коли вони повернуться на землю своїх батьків і їхнім царем буде нащадок Давида — пастир, який від імені Ягве правитиме в мирі і справедливості.

ПОВЕРНЕННЯ. По смерті Навуходоносора почався занепад нововавілонської держави. Новий цар, Набонід, не був ні хоробрим войовником, ані путящим правителем. Його цікавили тільки релігія та всякі старожитності, які він захоплено збирав у своєму палаці. Прагнучи зміцнити державу, цар позабирав од усіх підкорених народів статуї їхніх богів і попривозив їх у Вавілон. Це викликало глибоке невдоволення його підданців. З часом цар остаточно став диваком, відійшов од дер-

жавних справ і перебрався в далекий палац у північній Аравії, край Сірійської пустелі. Відтоді в столиці почав правити його син Валтасар.

Тим часом над Месопотамією знову громадилися грізні політичні хмари. В 558 році до н. е. на престол вступає Ассана Кір. Доти це був маловідомий вождь племені, але через вісім років царювання він став грізним і геніальним воїном. Ассана Кір підкорює мідян, захоплює їхню столицю Екбатану і проголошує себе царем персів.

Цар Набонід організовує проти нового завойовника союз, до якого, окрім халдеїв, увійшли Крез — цар Лідії, Спарта і фараон Амасіс. Кір одповів на виклик, подолав Креза, за короткий час загарбав Малу Азію, а тоді рушив на головного ворога — халдеїв. 540 року він розгромив їх, а ще через рік без бою зайняв Вавілон. Браму цієї могутньої фортеці навстіж розчинили перед ним жерці бога Мардука, котрі вбачали в релігійній політиці Набоніда явну загрозу для себе.

Менше як за двадцять років царювання Кір став правителем величезної держави, що займала простір од Індії аж до Середземного моря. Уярмлені халдеями народи вітали його як визволителя. Адже Кір був завойовником і державним діячем зовсім нового типу. Він не винищував підкорених народів, як то робили ассірійські та халдейські царі, не руйнував їхніх міст, не дозволяв своїм солдатам пустошити завойовану землю. Життя в такій країні текло нормально, купці та ремісники спокійно робили своє діло. Перський цар ще й з іншого погляду був людиною нових часів. Народам, яких завоювали колись халдеї, він дав велику автономію і повернув їм вивезені до Вавілона статуї богів. Його релігійна та політична терпимість виявилась і в тому, що він дозволив виселеним племенам вернутися в рідні місця і наказав оддати їм загарбані колись статуї їхніх богів та всяке обрядове начиння храмів.

Іудейські вигнанці зустрічали Кіра з невимовним ентузіазмом. Вони бачили в ньому не тільки свого визволителя, але й караючу десницю Ягве, його посланця й улюбленця. Жерці і пророки оголосили товаришам по недолі, що їхній рятівник — «помазаник божий», «месія», «обранець Ягве».

Їхні надії скоро збулися. Не минуло й року після завоювання халдеїв, як Кір окремим декретом дозволив

іудеям повернутися до Єрусалима. Велів навіть оддати їм увесь літургійний посуд, що його забрав Навуходоносор з єрусалимського храму. Їм вернули тридцять золотих і тисячу срібних тарелів, чотириста десять срібних чаш і ще тисячу штук усякого іншого літургійного начиння.

Рихтувалися до повернення дуже довго. Треба було скласти списки тих, що хотіли виїхати з Вавілонії, зібрати їх у таборах. Не всі, одначе, наважились повертатися. Заможних людей — землевласників і гендлярів, так само, як і тих, що посідали високі державні посади, не вабило життя в зубожілій, розореній і глухій іудейській землі. А проте всі — і бідні й багаті — щедро давали кошти на відбудову єрусалимського храму, так що репатріанти везли з собою на храм величезні скарби. Повертати зібралося майже п'ятдесят тисяч чоловік разом з жінками, дітьми і слугами. То були переважно люди, яким не вельми щастило у вигнанні, а опріч того, і щирі патріоти, ревні поклонники Ягве, жерці, пророки, люди з племені левітів. Караван, який вирушив у далеку дорогу, розтягнувся на кілька кілометрів, бо, крім людей, там було сімсот тридцять шість коней, чотириста тридцять п'ять мулів, шість тисяч сімсот двадцять в'ючних ослів і чотириста тридцять п'ять верблюдів. Вели цей караван верховний жрець Ісус, Зоровавель і дванадцять чоловік старшини. Репатріанти пішли давнім битим шляхом купецьких караванів. Спочатку йшли вгору по Євфрату, повз руїни Ніневії, дісталися до Харрана, а відтіля вже відомим шляхом Авраама подалися через Дамаск і Гермонські гори до Генісаретського озера, на територію колишнього іудейського царства.

Одного дня вдалині з-поміж скель вирипули руїни Єрусалима. Стомлені мандрівці плакали, сміялися од радощів і в молитвах дякували Ягве. Коли нарешті перше хвилювання трохи улягло, вони мов зачаровані знову пішли вперед, голосно співаючи:

> Веселіться, радуйтеся спільно,
> Румовища єрусалимські —
> Змилосердився бог над народом своїм,
> Викупив Єрусалим.

Відбудова життя. Жити у зруйнованому Єрусалимі було страшенно тяжко. Репатріантам треба було передусім знайти собі дах над головою і хоч сяк-так роз-

чистити вулиці міста од руїн. Тому тільки на сьомий місяць після повернення вони поставили жертовник Ягве, а відбудовувати храм почали аж на другий рік. Дізналися про відбудову самаритяни, прислали послів і через них попросили, щоб і їм дозволили взяти участь у цій роботі, одначе Зоровавель та Ісус рішуче відмовились од їхньої допомоги. До самаритян, яких після вигнання ізраїльтян поселили в північному Ханаані, ставилися зневажливо, хоч ті теж визнавали Ягве. Наслідки відмови були дуже прикрі. Самаритяни й інші племена, що оселилися на безлюдних іудейських землях, люто перешкоджали відбудові — влаштовували збройні наскоки, руйнували вже зведені мури, всякими інтригами сіяли в Єрусалимі сум'яття. Іудеї, пригнічені труднощами і дедалі гіршими умовами життя, врешті покинули храм і взялися до своїх побутових справ. Добуваючи хліб насущний, вони стали байдужі до релігії і вже не дбали про храм.

Так минуло п'ятнадцять років. У світі сталися за цей час великі зміни. 529 року до н. е. у битві з племенами, які напали на східні землі його царства, поліг Кір. Царем став його син Камбіз. Він правив тільки сім років, але встиг покорити весь Єгипет, створивши таким чином імперію, найбільшу в історії стародавнього світу. Потім царем Персії був Дарій I (522—485 роки до н. е.). При ньому пророки Аггей і Захарія осудили недбальство мешканців Єрусалима й іменем Ягве умовили їх знову почати відбудову храму. Але й цим разом не обійшлося без труднощів. Перський сатрап Фафнай, якому підлягав Ханаан, надіслав до Єрусалима комісію перевірити, хто дав право відбудовувати єрусалимський храм. Іудеї послалися на декрет Кіра: отож Фафнай попросив свого володаря дати йому вказівки, що робити далі. Дарій був людина терпима. Він звелів переглянути архів, і декрет знайшли. Тоді цар наказав сатрапові не тільки не перешкоджати відбудові, а навіть помогти репатріантам — дати їм будівельні матеріали і тварин на всеспалення в жертву богові.

Будували храм чотири з половиною роки. Новий дім Ягве був зовсім не схожий на розкішний храм Соломона. Убога, тісна, без ніяких оздоб споруда сумовито нагадувала про бідність і занепад країни. Святая святих, де колись у таємничій пишноті стояв золотий ковчег завіту, нині дихала пусткою. Єрусалим усе ще був

величезною руїною, тільки подекуди видніли абияк зліплені хатки, де знайшли собі притулок мешканці міста.

Місія Єздри. З часу відбудови храму минуло сорок три роки. На перському престолі був цар Артаксеркс I (465—424 роки до н. е.). У Вавілоні жив у той час один учений муж, великий знавець тори — Єздра. Прибульці з Єрусалима привозили йому тривожні вісті, що люд іудейський не дбає про свої релігійні обов'язки і що він може зникнути як окремий народ, бо через мішані шлюби іудеї зливаються з навколишніми арабськими племенами.

Єздра був уже старий, одначе поклав собі негайно вирушити на батьківщину, аби не допустити занепаду свого народу. Артаксеркс, у якого він просив дозволу на виїзд, прийняв його дуже прихильно. Цар не тільки дозволив йому їхати, а ще й дав із своєї скарбниці чимало золота і срібла на оздоблення єрусалимського храму. Окрім того, він приказав намісникові Ханаану виплатити старому іудейському репатріантові сто талантів срібла та забезпечити його харчами. Єздра оголосив ще збір пожертв серед своїх вавілонських земляків і, зібравши таким робом чималі скарби, 458 року до н. е. пустився в далеку дорогу. Разом з ним, забравши жінок та дітей, помандрували тисяча п'ятсот сімдесят шість чоловіків, які теж надумали вернутися на батьківщину.

Через чотири місяці нові репатріанти прибули до Єрусалима. Єздра почав енергійно проводити реформи, які мали відродити Іудею. Адже те, що застав цей муж у Єрусалимі, сповнювало його жахом. Іудейських жінок не вистачало, тож багато іудеїв поженилися на дочках ханаанеїв, хеттів, філістимлян, ієвусеїв, аммонітян, моавітян, єгиптян та амореян. Навіть у жерців і вожаків народу були чужорідні жінки. На вулицях Єрусалима чути було різні мови і говірки, над богообраним народом висіла загроза близького загину.

Єздра був приголомшений. Він розпанахав на собі одяг, рвав у розпуці бороду, а по тому цілий день сидів, заціпенівши у глибокій журбі. Усі, хто боявся слова божого, прийшли до нього і молилися разом з ним. Під час вечірньої жертви Єздра впав ниць перед домом божим і так заридав, що всі, хто там був, теж заголосили. Врeш-

ті Ездра добився ухвали, що всі іудеї, які побрали собі жінок з чужих племен, повинні були за три дні відлучитись од них і вирядити їх з Іудеї, бо інакше вони позбулися б майна і громадянства.

Цей безпощадний декрет розбив безлік родин і приніс нещастя багатьом людям, бо він одривав коханих дружин од чоловіків і дбайливих матерів од їхніх дітей. До того ж він погіршив стосунки іудеїв із сусідніми народами, які були ображені тим, що їхніх дочок так зневажливо відштовхнули.

Іудейський народ зберіг свою расову і релігійну відрубність, але відтоді він жив у повній ізоляції в середовищі ворогів.

МІСІЯ НЕЄМІЇ. При дворі Артаксеркса I в Сузах був іудей Неємія, який обіймав високу посаду чашника. Одного разу явився до нього прибулець з Єрусалима — Ананій і розповів про трагічне становище Іудеї. Столиця так і зосталася в руїнах. Багатії утискували бідних, за борги відбирали у них поля, сади та виноградники і навіть примушували до рабської праці їхніх синів та дочок. Податки, лихварство і здирство довели більшість населення до крайніх злиднів, а тим часом жерці та вельможі купалися в розкошах.

Лиха вістка до глибини душі вразила Неємію. Багато днів він плакав, сумував, постив і молився Ягве, аби той змилосердився над його одноземцями в Іудеї. Нарешті перський цар спостеріг, що його чашник, подаючи йому вино, був якийсь зажурений та замислений, тож і поспитав, од чого той смуток:

«Чого в тебе сумне лице? Ти не хворий, це видно, а, певно, смуток у тебе на серці?»

Неємія оповів своєму владареві геть усе, що почув од Ананія:

«Хвала тобі, царю, на віки вічні! Як же може бути не сумне лице моє, коли город — місце гробовищ батьків моїх — стоїть опустошений, а брами його спалено вогнем?»

І сказав йому цар:

«Чого ж ти бажаєш?»

Неємія ревно помолився богові небесному, а потому оповів цареві про всі думи свої і попросив одпустити його до Єрусалима:

«Якщо твоя царська ласка і якщо ти сподобив слугу свого милості перед лицем твоїм, то пошли мене в Іудею, в город, де гробовища батьків моїх, щоб я одбудував його».

Артаксеркс любив свого чашника і вірив йому. Тож цар не тільки дозволив Неємії виїхати, але й призначив його своїм намісником в Іудеї і написав листа до управителя царських лісів, аби той дав йому стільки дерева, скільки треба буде на відбудову домів та мурів єрусалимських; а до того послав ще й сильний загін перських піхотинців і комонників, щоб вони супроводили Неємію.

Неємія прибув до Єрусалима 445 року до н. е. Три дні він таємно, нікому нічого не кажучи, пильно оглядав зруйновані міські мури та спалені брами, а тоді вже оповістив, чого прибув сюди:

«Ви бачите нужду, в якій ми перебуваємо: Єрусалим спустошено, брами його попалено вогнем. Ходімо, збудуймо мури єрусалимські і не допускаймо більше такої ганьби».

Місто було зовсім беззахисне перед нападами грабіжників та ворожих племен, які захопили безлюдні іудейські землі.

Неємія одразу ж узявся до діла. Кожній сім'ї, не минаючи й родин жерців, він визначив ділянку мурів, і населення, запалене його завзяттям та енергією, жваво заходилося відбудовувати їх.

Начальники самаритян, аммонітян, арабів та інших ворожих племен глумилися з іудеїв — не вірили, що ті здолають відбудувати мури. Вождь аммонітян Товія глузливо сказав:

«Нехай собі будують! Прийде лисиця та й повалить їхній кам'яний мур».

Та коли, одначе, мур уже було виведено до половини, недруги почали лютувати і зайняли ще більш ворожу позицію, готуючись напасти на Єрусалим. Проте Неємія не злякався й організував опір. Будівничим він дав мечі, списи, сагайдаки і щити.

«Робота велика і на довгій відстані,— гукнув він,— і ми розсіяні по мурі далеко один від одного; тож відкіля почуєте ви гук труби, в те місце збирайтеся до нас... і половина з нас хай держить списи од світанку до ночі, поки не зійдуть зорі».

Відтоді мешканці Єрусалима працювали на зміну:

одна половина, хоч і з мечами, будувала стіну, а друга день і ніч стояла на чатах, готова будь-якої миті відбити напад. Розставлені уздовж муру трубачі мали скликати оборонців на ті ділянки, де виникала небезпека.

Після всього цього вороги не наважилися почати відкритий бій і надумали вдатися до підступу. Чотири рази пробували виманити Неємію з міста, буцімто хотіли домовитися з ним про дружбу. Потім вони намагалися через підкуплених іудейських ренегатів посіяти серед городян страх і сум'яття. Але Неємія був пильний та обачливий і наполегливо прямував до своєї мети.

Мешканці Єрусалима гарячково працювали на будові день і ніч, часто недосипаючи і навіть не переодягаючись. Отож уже через п'ятдесят два дні мури були готові, і столиця полегшено зітхнула.

Неємія ж приступив до громадських проблем. Бідних людей він звільнив од тяжкої данини і податків, задовольняючись тільки скромними доставками на утримання свого дому. Потім скликав збори і наказав усім багатим присягнути, що вони більше не братимуть лихви, повернуть убогим їхні поля, виноградники і сади, одібрані за борги та лихву.

Минуло дванадцять років, і Неємія, виконавши свою місію, вернувся в Сузи, до царського двору, де знову обійняв почесну посаду чашника. Але через кілька років він ще раз навідався в Єрусалим глянути, як там ведеться іудейському народові. І тоді, обурений, він побачив, що стосунки межи людьми знову зіпсувалися. Найбільше боліло йому те, що пожадливі жерці не виплачували левітам і півчим належної пайки з десятини, так що ті покинули службу в храмі божому і працювали кожен на своєму полі. А ще гірше було те, що ніхто не празнував суботи. Селяни в цей день робили вино, везли в столицю продавати свою живність, купували міський крам. Торгувати в суботу дозволялося навіть тірським купцям, які осіли в Єрусалимі.

Неємія рішуче покінчив з безладдям у храмі божому і приказав увечері перед суботою замикати міську браму, щоб у цей святий день купці не могли гендлювати.

І ще Неємія виявив, що іудеї знову побрали собі жінок із чужих племен. Дійшло до того, що діти від цих мішаних шлюбів не вміли розмовляти по-єврейському.

Навіть один із синів верховного жерця взяв собі жінку чужого походження.

Оця пошесть, яка проникла аж у середовище жерців, вивела Неємію з рівноваги. Він викликав до себе всіх винуватців, суворо лаяв і кляв їх, пойнятий гнівом, бив їх кулаками і скуб за бороди. Потім велів присягнути, що вони одішлють чужоземських жінок. Тих, хто не послухав наказу,— а межи ними був і син верховного жерця,— Неємія вигнав геть з Єрусалима.

«ХІБА Я СТОРОЖ БРАТА МОГО?» *

Розкол Давидової держави на Ізраїль та Іудею став, як це скоро виявилося, однією з найбільших трагедій єврейського народу. Досить навести кілька фактів, щоб упевнитися в цьому. Соломон помер у 932 році до н. е. 721 року було розгромлено Самарію. Отже, невеличке царство Ізраїль існувало трохи більше як двісті років. Іудейська держава, яка покликала Ассірію на допомогу проти братніх ізраїльських племен, уціліла тільки тому, що стала ленником свого мнимого визвольника. Вже через двадцять років після загибелі Самарії ассірійський цар підійшов до Єрусалима, і тільки завдяки щасливому збігові обставин іудейське царство не втратило тоді своєї незалежності. Воно існувало ще сто п'ятнадцять років, тобто до 586 року до н. е., коли Навуходоносор зруйнував Єрусалим.

Причини цієї трагедії були дуже складні. Ми вже знаємо, що між північними і південними племенами завжди був глибокий етнічний і політичний антагонізм. За царювання Давида і Соломона його пом'якшували спільні державні інтереси і спільний релігійний центр — єрусалимський храм. Коли стався розкол, Ізраїль порушив і цю найважливішу спільність, утворивши свої власні культові осередки у Вефілі і Дані. Це релігійне відокремлення привело не тільки до цілковитого духовного розриву між обома староєврейськими державами, але й фатально вплинуло на їхні внутрішні стосунки.

Подумаймо лишень, що діялося в той час в Ізраїлі. Якщо говорити про склад населення цьо-

* Слова Каїна з Книги буття (гл. 4, ст. 9).

го невеличкого царства, то ізраїльські племена усе ще становили там меншість. Вони перебували під сильним впливом різних ханаанських племен, які пишалися багатими релігійними і культурними традиціями. Ієровоам та інші ізраїльські царі змушені були зважати на них, і тому схизматичний культ Ягве прибрав там рис ідолопоклонства. Це виражалося в тому, що було встановлено золотого тельця і з країни вигнали ортодоксальних представників ягвізму — жерців та левітів.

Слабий Ізраїль не міг також успішно боронитися проти впливів і підступів сусідніх царств — Фінікії та Дамаску. Релігійні культи народів цих країн пускали в Ізраїлі дедалі глибше коріння, й іноді здавалося, що ягвізм уже приречений — він зникне. За царювання Ахава і його фінікійської дружини Ієзавелі боротьба проти ягвізму набула кривавого характеру. Ми довідуємось, що ревна поклонниця фінікійських богів переслідувала і вбивала пророків Ягве. Щоправда, тоді спалахнуло повстання під проводом Ілії, але повстанці зазнали поразки — адже самому пророкові довелося тікати з своєї країни. Тільки вождь ягвістів Ііуй добився перемоги над чужими культами. Одначе то була тимчасова перемога, бо сам Ііуй, певно, бажаючи здобути собі підтримку більшості своїх підлеглих, незабаром ударився в ідолопоклонство. Навіть перший ізраїльський цар Ієровоам, якого висунуло на престол ягвістичне угруповання пророка Ахії, сприяв релігійному розколу.

Взагалі, якщо ми під таким кутом зору глянемо на історію Ізраїлю, то з подивом пересвідчимося, що Біблія або звинувачує ізраїльських царів у поклонінні чужим богам, або обминає мовчанкою їхню релігійну діяльність, що теж багато про що говорить. Інакше кажучи, з-поміж царів не було жодного вірного ягвіста, який заслужив би на похвалу укладачів історичних книг Біблії.

А як було з цим в Іудеї? Здавалося б, країна, яку гори захищали од впливу сусідів, яка володіла традиційним предметом культу — ковчегом завіту, країна, де єврейське населення становило

переважну більшість усього народу, мала б стати оплотом Мойсеєвої релігії. А проте культ чужих богів і там буйно розквітав. Вісьмох іудейських царів Біблія звинувачує в ідолопоклонстві або ж у тому, що вони переслідували жерців. Ахаз офірував свого сина на всеспалення, Іоас убив жерця Захарію, бо той дорікнув йому за ідолопоклонство, Манассія почав криваве переслідування ягвістів.

І все-таки в Іудеї ягвізм був далеко життєвіший, аніж в Ізраїлі. Завдяки таким царям, як Аса, Йосафат, Іорам, Єзекія та Іосія, Мойсеєва релігія відроджувалась тут знову і знову, аж доки не взяла гору над культом чужих богів. Найбільші заслуги в цьому належать Іосії, який провів глибокі релігійні реформи і відновив правові норми, викладені у Книзі второзаконня.

Отож обидві ці невеличкі держави не знали супокою від тривалої і жорстокої релігійної боротьби. До того ж тисячі ниток зв'язували цю боротьбу із співвідношенням міжнародних політичних сил. Угруповання, які боролися між собою в Самарії та Єрусалимі, шукали собі підтримки чи то в Сірії, чи в Ассірії, а чи в Єгипті. В такий спосіб Ізраїль та Іудея стали іграшкою політичних інтриг, котрі, кінець кінцем, призвели їх до загину.

Погіршувались і внутрішні соціальні відносини. Безперервні війни, братовбивчі сутички, революції, двірцеві перевороти і релігійні заколоти, як це звичайно буває, в обох країнах не тільки викликали анархію, але й поглибили класові суперечності. Народ, гноблений тягарем податків та боргів, обсідали дедалі більші злидні, а невеличкий прошарок привілейованих наживав дедалі більші багатства. Появилися мудреці, такі, як пророки Амос, Ієремія та Неємія, котрі засуджували гноблення, лихварство, здирство і жорстокість багачів, але, як відомо, повчання, проповіді та заклики до покаяння неспроможні повернути хід історії.

Коментарем до цих стосунків може бути вже згадуваний лист ізраїльського селянина, знайдений 1960 року поблизу палестинського містечка

Рішона-Леціона. На думку вчених, листа написано в VII віці до н. е.; це чотирнадцять рядків тексту, вималюваного на черепках глечика. Лист ушкоджено, в ньому є прогалини, але зміст його цілком зрозумілий. Селянин, який саме зібрав урожай, скаржився своєму князеві, що збирач податків забрав у нього плаща, хоч і не мав ніяких підстав до цього. Якщо ми візьмемо до уваги ту обставину, що убогі ізраїльтяни вночі вкривалися плащем замість ковдри, то зрозуміємо, якою безпощадною була тодішня податкова система. Плащ був, либонь, єдине майно скривдженого селянина.

З часом, одначе, навіть багаті люди ставали жертвами воєн і політичних заколотів. Країну пустошили всякі загарбники, а високу данину, яку доводилось платити сусіднім державам, покривали ті, у кого ще було золото і срібло, бо з нужденного люду витиснути вже нічого не вдавалося. Кривавий узурпатор Манаїм, незважаючи на терористичні методи управління, змушений був обіпертися на Ассірію, аби удержати владу в своїх руках. Тіглатпаласар III зажадав за цю послугу величезну суму — тисячу талантів срібла. Манаїм зібрав викуп, стягнувши з багатіїв по п'ятдесят сиклів срібла. Талант — це три тисячі сиклів, отож він заплатив своєму покровителеві три мільйони сиклів срібла. Це означає, що шістдесят тисяч більш-менш заможних ізраїльтян мусили внести велику данину, аби на престолі утримався кривавий узурпатор.

У світлі цих фактів стають зрозумілі безупинні двірцеві перевороти і царевбивства в Ізраїлі. Щоправда, царевбивства і державні перевороти траплялися і в Іудеї, але тут весь час правила тільки одна династія, яка походила од царя Давида, а в Ізраїлі за двісті тридцять років змінилося дев'ять царських династій, що їх заснували узурпатори за допомогою насильства і терору.

Династичні чвари між володарями Ізраїлю та Іудеї, а також боротьба жерців за гегемонію ослабляли обидві держави і суперечили інтересам народу. Траплялося, правда, що обидва царі жили в злагоді, одначе такі випадки бували рідко,

Тіглатпаласар III під час облоги фортеці.

мали скоріше характер політичних маневрів і в усякому разі аж ніяк не випливали з патріотичних міркувань. Здебільшого ж обоє царств вели між собою нищівні війни і не вагаючись закликали до Ханаану своїх найлютіших споконвічних ворогів, аби тільки перемогти супротивника.

Щоб наочно показати, яка небезпечна була ця політична сліпота, досить навести такі три приклади. Ієровоам — винуватець розколу — без сумніву, вислужувався за платню перед Єгиптом. Безпосереднім наслідком його заколоту було те, що фараон Сусакім I через п'ять років після смерті Соломона спустошив Ханаан і забрав геть усі скарби з єрусалимського храму. Ізраїльський цар Іоас теж обібрав єрусалимський храм і частково зруйнував міські мури. Цар Факей уклав союз із Дамаском і, намагаючись примусити Іудею увійти в антиассірійську коаліцію, вирушив разом із своїм союзником війною проти Ахаза, сплюндрував іудейський край і почав облогу Єрусалима. Тоді Ахаз, як ми вже згадували, покли-

кав до Ханаану ассірійські війська, оплативши цю допомогу скарбами храму. Ця самовбивча політика рано чи пізно мала привести до загину всього єврейського народу.

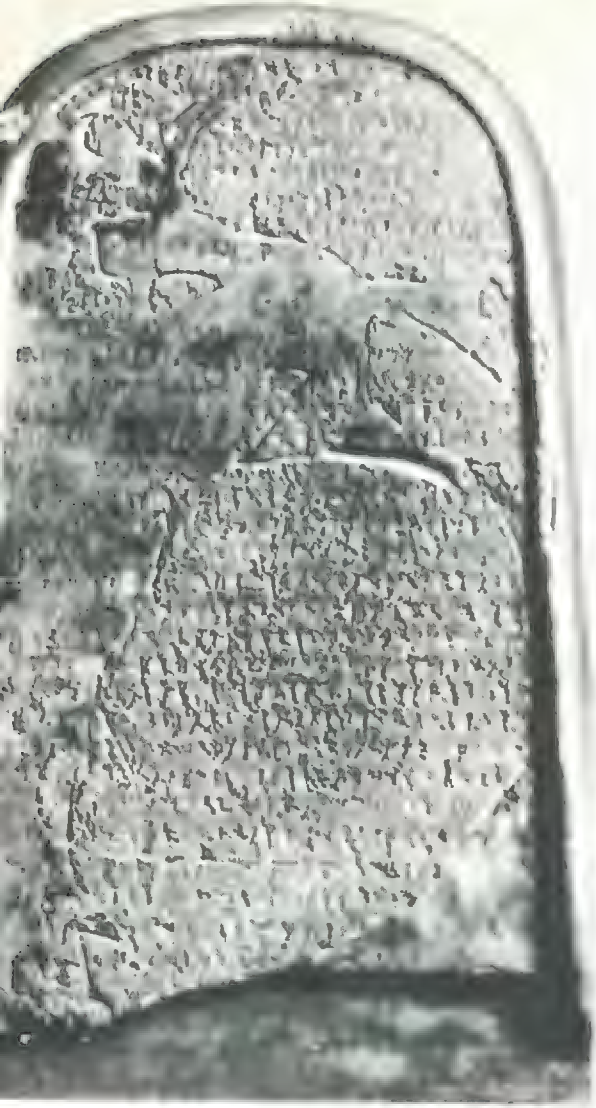
В той час коли десять ізраїльських племен без сліду розчинилися серед народів Месопотамії, для іудеїв так званий вавілонський полон був не полон, а просто переселення, часто навіть вигідне матеріально. А крім усього, до них була прихильна сама історія. Уже в перший рік своєї влади перський цар Кір дозволив іудеям повернутися на батьківщину. Перша хвиля репатріантів рушила в дорогу весною 537 року до н. е., отже, у вигнанні вони пробули неповних п'ятдесят років.

Але, незважаючи на цей короткий період, багато іудеїв устигли прижитися на чужині і не захотіли вертатися. То були люди різних категорій: заможні купці, хлібороби і ремісники, зв'язані з новою батьківщиною чисто діловими інтересами, але було багато і представників нового покоління,— вони народились у Вавілоні і не мали релігійної ревності своїх батьків. Проте ніхто з них не став байдужий до батьківщини — усі, як ми знаємо з Біблії, щедро давали кошти на відбудову храму. І ті, що зостались у чужому краї, в так званій діаспорі [46], жили, зберігаючи свої давні звичаї та обряди.

Немає сумніву, що бажання повернутися на батьківщину виявили передусім бідні люди, жерці і левіти. Це мали бути віддані поклонники Ягве, представники найконсервативнішої частини Мойсеєвої віри — люди, яких не злякали ні далека й тяжка дорога, ані злиденне життя серед руїн Єрусалима. Отак в Іудеї зібралися найнепохитніші ягвісти. Влучно сказано, що іудеї покинули свою країну як нація, а повернулись назад як релігійна община.

Цей факт пояснює майже все, що ми знаємо з книг Єздри та Неємії. Нас вражає передусім, що в новому іудейському суспільстві панівна роль належала релігії та жерцям. Це був справжнісінький теократичний устрій на чолі з верховним жерцем. Обіч нього стояла рада старшин — до-

Стела Меші.

Ассірійський цар Саргон II, завойовник Самарії. Барельєф із Ніневії.

Мешканців виселяють із завойованого міста.
Барельєф з палацу ассірійського царя Тіглатпаласара III.

«Чорний обеліск».

Фінікієць із мавпами.

Декоративна плитка із слонової кістки з царського палацу в Самарії

Канал царя Єзекії підводив до Єрусалима воду.

Вавілон. Реконструкція за розкопками.

радчий орган, який складався з представників аристократії; згодом з ради старшин виник постійний орган — синедріон [47].

Одначе теократичний устрій не дав народові демократичної рівності. Жерці допускали фінансові надуживання, трудящий люд лишався в ярмі гноблення і лихварства.

Неємія, котрий, незважаючи на похилий вік, узявся покласти край усім зловживанням, так описує ці стосунки:

«Аж ось піднялося велике нарікання народу і жінок його на братів своїх, іудеїв.

Були такі, що казали: нас, синів наших і дочок наших багато; і ми хотіли б доставати хліб, і їсти, і жити.

Були й такі, що казали: свої поля, і виноградники свої, і хати свої ми віддаємо в заставу, щоб дістати хліба в голоді.

Були й такі, що казали: ми позичаємо срібло на податки цареві під заставу полів наших і виноградників наших...

У нас такі ж тіла, як тіла братів наших, і сини наші такі ж, як і їхні сини, та от ми мусимо давати синів наших і дочок наших у найми, і деякі з дочок наших уже в неволі. У руках наших нема ніяких засобів для викупу; і поля наші, і виноградники наші у других.

Як почув я їхні нарікання і такі слова, то розгнівався дуже.

Серце моє обурилось, і я почав гостро докоряти старшинам і начальникам, і сказав їм: ви берете лихву з братів своїх?.. Сьогодні ж верніть їм поля їхні, виноградні та оливкові сади їхні, і хати їхні, і лихву з грошей та хліба, з вина та оливи, на яку ви позичали їм...

А попередні начальники краю, котрі були до мене, обтяжували народ, і брали з них хліб і вино, окрім сорока сиклів срібла (на день); навіть і слуги їхні panошились над народом» (Книга Неємії, гл. 5, стихи 1—7, 11, 15).

Разом з утиском і економічними надуживаннями можновладців зростала деморалізація та байдужість до народних інтересів. Чоловіки й жінки одружувалися з представниками сусідніх

народів, людьми чужого походження, діти від цих шлюбів часто вже й не говорили по-староєврейському, а на вулицях Єрусалима чути було чужі мови. До того ж багато репатріантів розмовляли арамейською мовою, яка переважала у Вавілонії. Коротко кажучи, постала небезпека зникнення іудейської нації.

Ездра і Неємія реагували на ці явища надзвичайно гостро. Вони запровадили суворі закони про шлюб. Іудеї, які побрали собі жінок з інших племен, мусили одіслати і їх і дітей або ж самі покинути Іудею. Єврейський історик Йосиф Флавій згадує про знатного іудея Манассеса, який сподівався обійняти посаду верховного жерця, але його відхилили, бо він мав жінку з чужого племені. Тоді володар Самарії призначив його головним жерцем храму, побудованого на горі Гарізім. Там до нього пристало багато жерців і левітів, яким довелося покинути Єрусалим з тих самих причин.

Прагнення цілком ізолюватись од навколишніх народів мало глибокий і далекосяжний вплив на іудейську релігію. Ця релігія стала знаряддям шовіністичної політики, оковами, які мали держати нечисленний іудейський народ, аби він не втратив своєї національної відрубності. Все життя до найменших подробиць було підпорядковане докладним ритуальним правилам. У суботу ніхто не міг вирушити в більш-менш далеку дорогу і навіть зірвати колосок хліба, якщо був голодний. А коли в'ючний осел падав у яму, то його не можна було витягати, бо вважалося, що то гріх.

Іудейські письменники перелічують тридцять дев'ять різних робіт, яких не можна було виконувати в суботу. Всім, хто був проти такого величезного впливу ритуалу і жерців, довелося покинути Іудею.

Ця пустопорожня релігійна формалістика, яка скидалася на фетишизм, певна річ, допомагала жерцям утримувати теократичну владу над іудейським народом. Але релігія Мойсея стала від цього бездушною і втратила свій глибокий етичний зміст.

На щастя, в Іудеї існувала ще одна релігійна течія, виразниками якої були пророки.

Біблія містить книги шістнадцяти пророків; найбільше значення серед цих книг мають пророцтва Амоса, Ісайї, Ієремії та Ієзекіїля. Народна творчість обдарувала деяких пророків надприродною здатністю творити чудеса, але це зовсім не означає, що ті пророки — постаті легендарні. А от щодо книг, котрі їм приписує Біблія, то тут можна сказати певно: не всі вони вийшли з-під пера тих пророків. Внаслідок лінгвістичних досліджень ми вже знаємо, що приписувані їм книги — це тільки антології, укладені в найкращому разі із справжніх уривків їхніх творів і з текстів невідомих авторів різних часів.

Отже, можна сказати, що біблійні книги пророків — це набуток усього іудейського народу. Вони відбивають ідеї, якими жив цей народ, починаючи з VIII віку до н. е.

Пророки не мали нічого спільного з бродячими ворожбитами, хоч і були завершальною формою вікової традиції релігійного віщунства. Насамперед вони відрізнялися тим, що повчання не було їхнім фахом і вони жили не з того, що пророчили прийдешнє. То були мудреці, вчителі народу, громадські і політичні діячі, а також провісники найвищої форми релігійної концепції, основаної на принципі індивідуальної моральної відповідальності людини перед богом. Ісайя був заможний хлібороб, Амос — пастух, Ієремія — нащадок аристократичного жрецького роду, а Ієзекіїль — жрець єрусалимського храму. Всі вони вважали, що Ягве поклав на них дуже відповідальну релігійну і соціальну місію.

Великою заслугою пророків було те, що на перший план вони висували етичну вартість іудейської релігії. Амос прямо казав, що в культі Ягве його мало обходять питання ритуалу і церемонії, бо найважливіше це те, щоб люди були справедливі і мали бога в серці своєму. Михей передав цю думку ще простіше, повчаючи, що Ягве передусім жадає од людей, аби вони були

добрі, справедливі і милосердні. Нарешті, Ісайя зробив Ягве богом усього людства, тобто Ісайя уже недвозначно надає йому універсальних рис. Правда, в уявленні пророка іудеї і надалі лишалися народом обраним, але обраним тільки на те, щоб приносити всьому людству добру вістку і цим уможливити спасіння світу. Ця месіанська ідея була чимось зовсім новим і згодом помітно вплинула на ідеологію перших християнських общин.

Цікаво, що в поглибленій монотеїстичній концепції, помітній у творах пророків, деякі вчені вбачають впливи з часів вавілонського полону. Іудеї, либонь, відчували симпатію до перських поклонників Заратустри, який повчав, що на світі діють дві непримиренні між собою сили: бог світла Ормузд і бог зла Аріман. Культ Ормузда, без сумніву, має багато спільного з ягвізмом. Перси, так само, як і стародавні євреї, не визнавали культових статуй, чим здобули собі симпатії ягвістських іконоборців. Усі наші дуалістичні релігійні поняття — бог і сатана, небо і земля, світло і тьма — сягають у перську епоху: євреї присвоїли їх собі в період вавілонської неволі і в свою чергу передали ранньому християнству.

Отже, ідеї пророків були дуже революційні. Релігія у вченні цих мудреців перестала бути інститутом комунальним і перетворилася на особисту справу кожної людини. Вони твердили, що богові приємно бачити не зовнішні форми культу і ритуалу, а моральну чистоту, чесність, справедливість і доброту. Арістотель писав, що видалося б дивним, коли б хтось сказав, що любить бога. А проте деякі пророки саме й навчали любити бога і цією ідеєю дали початок новій ері релігійного життя народів.

Логічним наслідком цих високих етичних принципів була гостра критика суспільних відносин Ізраїлю та Іудеї. Пророки осуджували своїх земляків за відступництво, моральний занепад, продажність. Царям дорікали за їхні злочинства і розпутне життя, а єврейському народові пророчили розруху і страждання, якщо тільки він не поверне на путь праведний.

Ми вже казали, що для такої критики були поважні причини. В той час, коли багачі жили по-східному розкішно, народні маси дедалі більше убожіли. Царі заганяли населення до примусової роботи на будівництві храмів, палаців і фортець, а самі купалися в розкошах у своїх пишних палацах, держали безліч слуг і наложниць. Рабство існувало в Ханаані з давніх-давен, але тільки в епоху царів і після повернення з вавілонського полону дуже поширилося рабство за борги. Воєнні витрати падали тяжким тягарем на селян і, кінець кінцем, розорили їх. Гноблення, свавілля багачів, податки, борги лихварям — усе це поглиблювало нужду трудящих мас і збагачувало імущих. Пророк Ісайя вигукує в розпуці:

«Горе вам, що наживаєте новий дом за домом та прилучаєте поле до поля, так що іншим нема вже й місця, наче тільки ви живете на землі» (Книга пророка Ісайї, гл. 5, ст. 8).

Пророки були також далекозорі політики. Так, наприклад, Ісайя застерігає царя Ахаза, щоб той не вдавався до ассірійців по допомогу проти сірійсько-ізраїльського союзу. Ієремія, ризикуючи життям, гостро картав політичних фанатиків, які, сподіваючись допомоги Єгипту, підбурювали Іудею виступити проти халдеїв; і навіть тоді, коли Навуходоносор уже обложив Єрусалим, пророк закликав до капітуляції. Невдовзі події показали, якою слушною і розумною була його позиція.

Ці духовні вожді, проповідники, натхненні провидці і великі поети втілювали в собі найкращі риси іудейського народу. Їхні моральні ідеали, релігійні концепції і заклики до соціальної справедливості мали величезний вплив на європейську культуру наступних двох тисячоліть.

Біблійна історія Ізраїлю та Іудеї зводиться до переліку царів та оцінки їхнього володарювання з погляду ягвізму. В багатьох випадках ми так і не довідуємось, що спонукало царів саме до таких, а не до інших вчинків, не розуміємо політичних і психологічних мотивів воєн, договорів про дружбу і дипломатичних ходів. Біблія інформує

нас тільки про те, коли який цар правив. Коротко кажучи, біблійна історія складається, власне, тільки з лаконічних записів, які зовсім не розкривають історичної закономірності перелічених подій.

На щастя, історія двох староєврейських царств зв'язана з історією могутніх держав — Месопотамії та Єгипту. У Вавілонії, Ассірії, в нововавілонському царстві халдеїв і в Єгипті збереглися величезні архіви з документами, а також написи на гробницях, на скелях і в храмах. У текстах, які стосуються історії Ізраїлю та Іудеї, виявлено багато згадок, що проливають сенсаційне світло на події в тих державах.

За матеріалами цих відкриттів, застосовуючи принцип взаємозалежності, пощастило не тільки з'ясувати причинні зв'язки між багатьма біблійними відомостями, але й установити, що ці дані в цілому правдиві. Більше того, вдалося навіть вирахувати, коли приблизно правили ізраїльські та іудейські царі, а також визначити важливі дати в історії стародавніх євреїв. Щоб це було ясніше, наведемо приклад — один з найлегших випадків такого вирахування. В Біблії сказано, що, завоювавши Вавілон, Кір у перший же рік дозволив іудеям повернутися в Єрусалим. Завдяки підрахуванням, проведеним на підставі перських архівів, ми знаємо, що це було наприкінці 539 року до н. е. А тому що виселенці кілька місяців готувалися в дорогу, то перша група репатріантів не могла вирушити до Єрусалима раніше, аніж напровесні 537 року до н. е.

Не було б сенсу точно повторювати в нашій книзі туманні і лаконічні біблійні оповіді, не звертаючись до тих багатих матеріалів, які дає нам археологія. Читач не дістав би повної картини стародавньої єврейської історії, не зрозумів би причинного зв'язку цієї історії з політикою великих сусідніх держав.

Тому розділ, який стосується Ізраїлю та Іудеї, складається з різноманітних історичних джерел. Виклад побудовано головним чином на основі Третьої та Четвертої книги царів і доповнено відомостями із Книг Єздри і Неємії, з пророцтв Ісайї, Ієремії та Ієзекіїля; крім того, в ньому ви-

користано також документи, які збереглися в Месопотамії та Єгипті.

Археологічні відкриття, зроблені в Єгипті та Месопотамії, навдивовижу точно потверджують правдивість названих раніше біблійних текстів. Цих відкриттів так багато, що згадати їх усі просто неможливо. Тому обмежимось лише деякими, найважливішими і найразючішими.

Біблія розповідає, що через п'ять років після розколу фараон Сусакім вторгся в Іудею і пограбував єрусалимський храм. І ось у місті Карнаку знайдено в храмі барельєф, на якому увіковічнено для нащадків цей похід. Ми бачимо там єгипетського бога Амона, який веде на мотузці сто п'ятдесят шість іудейських полонян. Кожен бранець представляє собою одне з міст, що їх завоював і пограбував Сусакім. Із списку цих міст ми узнаємо цікаву річ, про яку ні словом не згадує Біблія. Виявляється, фараон у своєму грабіжницькому запалі не пощадив навіть свого ставленика — царя Ієровоама і спустошив також територію новоутвореного царства — Ізраїлю.

Найбільший ізраїльський цар Амврій підпорядкував собі моавітське царство і сорок років стягував із свого васала величезну данину — сто тисяч баранів щороку. За царювання Іорама моавітський цар Меса підняв бунт проти Ізраїлю і перестав платити накинуту йому данину. Тоді Іорам разом з Едомом та Іудеєю вирушив проти заколотника. Біблія розповідає, що союзники перемогли Месу і дотла спустошили його країну.

У зв'язку з цим дивною видавалася згадка в Біблії про те, що переможці «відступились од нього та й вернулись у свою землю» (Четверта книга царів, гл. 3, ст. 27).

Цю таємничу згадку пояснила тільки археологія. 1868 року німецький місіонер Ф. А. Клейн знайшов на схід од Мертвого моря величезну брилу голубого базальту, на якій було видовбано напис моавітською мовою. За ту цінну пам'ятку Клейн давав арабам сорок доларів. Але не встигли вони домовитися, як про все довідався французький уряд і запропонував господарям тисячу п'ятсот доларів. Араби зметикували, що

камінь має якісь магічні властивості. Вони розклали під ним вогонь і поливали камінь водою доти, поки не розкололи його на кусочки, а відтак продавали їх як талісмани. Тільки ціною величезних зусиль і коштів французьким археологам пощастило їх викупити і потім скласти в одне ціле. Тепер цінний камінь зберігається в Луврі.

З напису на тім камені випливає, що спочатку Меса й справді зазнавав поразок і тому, замкнувшись у фортеці Кір-Гасероф, оддав свого малого сина в жертву богові Кемосу, аби здобути його прихильність. Далі йде радісне повідомлення, ніби Меса розгромив загарбників так, що «Ізраїль погиб назавжди».

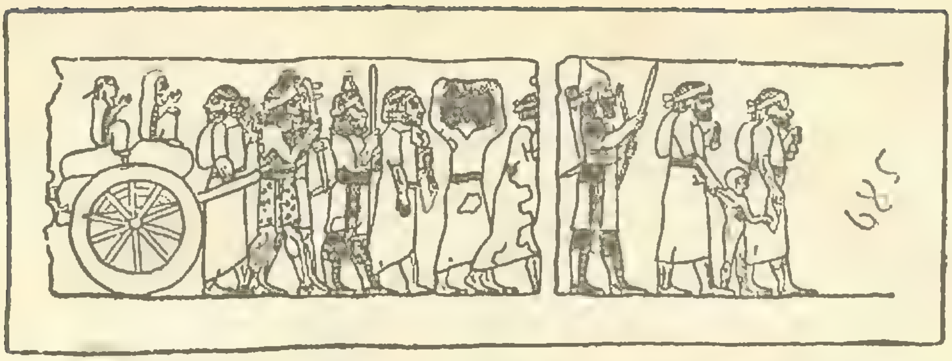
Як бачимо, обидві сторони хвалилися перемогою. Проте Іорам не зміг остаточно уярмити моавітян і, як визнає Біблія, «вернувся у свою землю», отож можна судити, що в тій нищівній боротьбі переможця не було. Проте Меса таки справді звільнився від довголітнього гноблення.

В Біблії знаходимо розповідь про подію, яка довгий час була зовсім незрозуміла. Цар Ахав розгромив дамасського царя Венадада II і взяв його в полон. Але, всупереч тодішнім звичаям, він не вбив свого полонянина і не зруйнував його столиці. Навпаки, переможець поставився до нього вельми лагідно — посадив на свою колісницю, назвав його своїм братом, навіть уклав з ним союз, та й відпустив на волю.

Відчувалося, що за цією великодушністю, незвичною для Ахава і взагалі для тих часів, криється якась таємниця.

Розгадали її тоді, коли було знайдено напис ассірійського царя Салманасара III (859—825 роки до н. е.). Владар могутньої держави повідомляє, що здобув перемогу над дванадцятьма царями, серед яких були Венадад і Ахав. Убивши двадцять п'ять тисяч ворогів, Салманасар обложив Дамаск, але, видно, не взяв міста, бо повернувся в Ніневію і п'ять років не воював. З напису можна зробити висновок, що війна так і не визначила переможця. Дамаск вистояв, і Ахав вийшов з війни добряче побитий, але не переможений.

Коли відкрили всі ці факти, біблійна розпо-

Ассірійські войовники виселяють підкорене населення. Малюнок на ассірійському барельєфі.

відь стала ясною. Ахав розумів, що означає для нього дедалі більша могутність Ассірії. За таких умов йому було зовсім невигідно, щоб занепадала Сірія — оплот Ізраїлю в майбутній боротьбі проти ассірійців. Як завбачливий державний діяч, Ахав обрав єдино розумну політику: спілку з переможеним ворогом. Одначе це була нетривка спілка, бо тільки-но ассірійці повернули на свою землю, як давні суперечки між Сірією та Ізраїлем спалахнули знову, і Ахав загинув у одній з багатьох сутичок.

Найбільше враження в науковому світі справив так званий «чорний обеліск», що його викопав 1846 року в руїнах ассірійського міста на узгір'ї Тель Німруд англійський археолог Лайярд. Це був чотирикутний стовп з чорного базальту, вкритий з усіх боків барельєфами і клинописом. З одного боку видно царя Салманасара III з його почтом. Ціла процесія рабів несе йому коштовні дари: слонову кість, сувої матерії, глечики і коші; а там ведуть на посторонках тварин: слонів, верблюдів, антилоп, мавп, биків і легендарного єдинорога.

На іншому барельєфі знову бачимо постать Салманасара. Він стоїть, гордо випроставшись, а якийсь сановник у багато гаптованому одязі кланяється йому в ноги.

Щойно через кілька років англієць Роулінсон здолав прочитати напис. І тоді з'ясувалося, що постать, зігнута в смиренному поклоні,— то ізраїльський цар Ііуй, який убив Ахава та Ієзавель. Напис під зображенням цієї сцени пояснює:

«Данина царя Ііуя з Беф-Умврія (тобто з царського дому Амврія): срібло, золото, золота чаша, золоті тарелі, золоті келихи, золоті відра, свинець, скіпетр для царя і одержане від нього бальзамове дерево». З іншого тексту дізнаємося, що цю данину Ііуй заплатив на вісімнадцятий рік царювання Салманасара, тобто близько 842 року до н. е.

Той факт, що Ііуй був васал ассірійського царя, Біблія обминає мовчанням. Але ассірійський напис викриває причину, чому цар Дамаску вторгся в Ізраїль і спустошив його міста. Це була помста за те, що Ііуй зрадив антиассірійський союз, укладений з арамеями, і, коли вибухла нова війна з Салманасаром, добровільно здався Ассірії, заплативши величезну данину золотом і сріблом. Наслідки цієї боягузливої політики були фатальні. Після тривалих і запеклих боїв з Дамаском Ізраїль, яким правив тоді Іоахаз, зазнав повної поразки, а його могутню армію було примусово скорочено до п'ятдесяти вершників, десяти бойових колісниць і десяти тисяч піхотинців.

Таким чином «чорний обеліск» показав нам, яка недалекоглядна і згубна була політика ізраїльських узурпаторів. Сірія, втративши зрадливого союзника, змушена була сама боротися проти могутньої Ассірії і зазнала поразки. Ізраїль, ослаблений війнами з своїм природним союзником, став кінець кінцем здобиччю Саргона II. Самарію було зруйновано, а десять ізраїльських племен, вигнаних у Месопотамію, без вісті загинули на чужині.

Біблія згадує Саргона тільки один раз, у зв'язку з заколотом у місті Азот. Зате завойовник Самарії виступає там анонімно як «цар Ассірії». Важко було припускати, що йдеться тут про Саргона, тим паче, що на три рядки вище згадується Салманасар.

Тільки відкриття напису на стіні царського палацу в Хорсабаді поклало край усім сумнівам. Виявилося, що Салманасар таки справді почав облогу, але через рік помер. Місто завоював його наступник Саргон, коли вже процарював два роки, тобто після трирічної облоги. На під-

Данина від ізраїльського царя Ііуя ассірійському цареві Салманасару III.

ставі цих даних можна встановити, що Самарію було взято в 721 році до н. е.

У знайденому написі Саргон повідомляє:

«Я обложив і завоював Самарію і вивів як воєнну здобич двадцять сім тисяч двісті дев'яносто мешканців. Утворив з них царський корпус, що складається з п'ятдесяти бойових колісниць... Місто я відбудував і зробив його красивішим, ніж було доти. Заселив його людьми з покорених мною країн. Поставив над ними губернатора і зобов'язав їх платити таку саму данину, яку платять усі інші мешканці Ассірії».

Біблія тричі підкреслює розкіш, якою нібито вирізнявся царський палац у Самарії. У Третій книзі царів (гл. 22, ст. 39) читаємо, що Ахав спорудив дім із слонової кості. Амос пророкує:

«І збурю дім зимовий разом з домом літнім, і зникнуть доми, прикрашені слоновою кістю, і не стане многих домів, рече господь» (Книга пророка Амоса, гл. 3, ст. 15). Нарешті в сорок п'ятому псалмі (деякі вчені гадають, що його написано як весільний гімн для Ахава та Ієзавелі) знаходимо згадку про «палати із слонової кості».

Нема нічого дивного, що цю фантастичну звістку вважали за один з багатьох проявів буйної уяви, такої типової для народів Сходу. Проте археологічні розкопки серед руїн Самарії показали, що це не зовсім вигадка.

У 1931—1935 роках експедиція англійських і американських археологів провадила там ретельні розкопки. Під руїнами було знайдено підмурок оборонних стін, вежі і цистерни [48], в яких зберігалася дощова вода. Проте найважливішою знахідкою був палац Ахава та Ієзавелі. Він стояв на західному краю гірської вершини, відкіля видно було Середземне море. На подвір'ї розкопали викладені камінням береги згаданого в Біблії ставка, де мили закривавлену колісницю Ахава.

Коли археологи почали просівати груз, їх огорнув подив: серед цегли, каміння і золи валялися тисячі кусочків плиток із слонової кості. На них видніли барельєфи: лотоси, лілії, папіруси, пальми, леви, бики, серни, сфінкси і фінікійські боги.

Правда, сам палац було збудовано не з слонової кості, але стіни його і меблі оздоблювала така величезна кількість плиток, що, безперечно, могло скластися враження, ніби весь він із слонової кості.

Полишімо тепер Ізраїль і перенесімося в Іудею. Тут ми одразу ж натрапляємо на інтригуючу загадку, пов'язану з розумним царем Азарією, якого спіткала така трагічна доля.

У Четвертій книзі царів (гл. 15, ст. 5) читаємо:

«І поразив господь царя, і був він прокаженим до смерті своєї, і жив у окремішньому домі».

Дослідники Біблії та археологи припускали, що Азарія жив у підземеллі свого палацу, а країною від його імені правили по черзі його син Іофам і онук Ахаз. Правда, за біблійним законом, хворим на проказу не дозволяли зоставатися в Єрусалимі, але можливо, що для царя зробили виняток.

Цей погляд довелося відкинути, коли в місцевості Рама знайшли руїни фортеці, про яку немає згадки в жодному історичному джерелі.

Її оточували мури завгрубшки понад три метри, а брами, як можна судити з тих слідів, що збереглися, було відлито з міді чи бронзи. На широкому дворищі стояли три будівлі. Одна з них мала з тилового боку потаємну хвіртку, через яку можна було непомітно вийти з фортеці.

Хто і навіщо збудував фортецю поблизу столиці? Все вказує на те, що її спорудив для себе Азарія. Серед руїн знайдено силу-силенну статуеток Астарти, а саме царя Азарію пророки звинувачували, що він визнавав культ фінікійської богині. До того ж на одному з черепків був малюнок: бородатий чоловік сидить у невимушеній позі. А так зображали тільки царів та богів. Отож не лишається сумніву, що фортеця й була царською оселею.

Тепер нам зрозуміло, чому Біблія називає місце перебування Азарії «окремішнім домом», «вільним домом» або «домом волі». Нещасного царя не замкнули, як то робили з іншими прокаженими,— він жив відносно вільно у своєму окремому палаці, зовсім близько від столиці, так що міг наглядати за життям країни.

Коли Самарія занепала, Іудея усвідомила, яку небезпеку становить для неї Ассірія. Цар Єзекія гарячково укріпляв мури Єрусалима і готував зброю про запас. Подбав він і про те, щоб місто не лишилося без води. Старий канал ієвусеїв, по якому в місто пробралися війська Давида, став непридатний, і його, певно, засипали, бо він був небезпечний для міста. Біблія зазначає, що Єзекія наказав продовбати в скелі новий канал, ним вода із джерела Гіон текла просто в Єрусалим, де її збирали в цистерну.

Як це часто буває, канал Єзекії одкрито зовсім випадково. У 1800 році ватага арабських хлопчаків гралася над ставком Сілое. Один з них стрибнув у воду і, пливучи до другого берега, уздрів у скелі вузький прохід. То був канал з півкілометра завдовжки, який окружною дорогою тягнувся у вапняковій скелі до західної частини міста. Дивно було, що, навіть поспішаючи з будівництвом, канал довбали не навпростець, хоч це потребувало б куди менше зусиль, бо канал

був би коротший більш як на двісті метрів. Коли ж ретельно дослідили місцевість, то виявилося, що, споруджуючи канал, треба було обминути видовбані в скелі гробниці Давида і Соломона.

Тільки в 1880 році наука дістала неспростовний доказ, що то справді був канал Єзекії. Кілька молодих німецьких архітекторів вирушили досліджувати канал. Бредучи по коліна в мулі та воді, вони насилу дісталися до половини каналу. Один з них послизнувся, впав у воду і тоді спостеріг якийсь таємничий напис на стіні. Дізнавшись про це відкриття, з Єрусалима прибув англійський сходознавець Арчібальд Сейс, щоб зняти копію з напису. Це була надзвичайно важка праця. Годинами сидячи в грязюці і воді, вчений при вутлому блиманні свічки копіював літеру по літері. Але діло варте було зусиль, бо напис, як виявилося, становив собою сенсаційне відкриття. Текст був почасти ушкоджений, але його прочитали. То була драматична оповідь про те, як робітники з двох боків довбали кайлами скелю і, зблизившись межи собою на три лікті, через тонку стінку почули свої голоси. Пробивши, нарешті, тунель, вони радісно били кайлом об кайло, а вода вперше потекла з джерела до міста.

Староєврейська мова, якою зроблено напис, без сумніву, є мовою часів Єзекії.

Ассірійський цар Сінахеріб сам, хоч і не прямо, в одному своєму написі визнає, що не завоював Єрусалима. Правда, він похваляється, буцімто розорив Іудею і одержав від Єзекії данину — тридцять талантів золота і триста талантів срібла, але каже, що замкнув іудейського царя в столиці, «як птаха в клітці». Звичайно, цар не згадує про ті причини, через які йому довелося зняти облогу. Його невдачу Біблія змальовує як чудо. Ангел, посланець бога Ягве, пройшов через ворожий табір і вбив сто вісімдесят п'ять тисяч ассірійських воїнів.

Довго міркували, що, власне, криється за тим чудом. Цю загадку начебто пояснює грецький історик Геродот. Один єгипетський жрець розпо-

вів йому, що армія Сінахеріба, знявши на деякий час облогу Єрусалима, виступила проти єгиптян. Тоді на ассірійський табір напали польові миші, геть погризли тятиви луків і шкіряні частини зброї, так що беззахисним воякам довелося припинити боротьбу.

Миші дуже часто виступають у стародавніх розповідях як символ епідемії. Про них згадується в Біблії, у документах Єгипту і Месопотамії. То, може, Сінахеріб змушений був припинити облогу Єрусалима через те, що якась страшна пошесть винищила його військо? Підтвердженням цієї гіпотези є, можливо, той факт, що англійський археолог Стречей відкрив біля міста Лахіса спільну могилу, в якій знайдено дві тисячі чоловічих скелетів.

Як відомо, у битві під Кархемішем халдеї вщент розгромили фараона Нехао. Видатний англійський археолог Вуллі, розкопуючи руїни цього міста, наткнувся на драматичні сліди тієї битви. Підлога в одному приміському будинку була вкрита шаром попелу, і в тому попелі знайшли сотні наконечників до стріл для луків, зламані вістря списів, потрощені мечі. Найбільше наконечників було біля входу в окремі кімнати. І всі покривлені від ударів об кам'яні одвірки та металеву оббивку дверей. З того, як лежали ці уламки, можна зробити висновок, що битва точилася в кожній кімнаті і оборонці завзято опиралися. Але врешті загарбники перемогли і дотла знищили будинок.

Інші знахідки дають нам уявлення про тогочасні політичні інтриги. Клинописні таблички з ассірійськими текстами свідчать, що хеттський Кархеміш був васалом Ассірії. З другого боку статуетки єгипетських богів, перстень, на якому вирізьблено ім'я фараона Псамметіха І, а також печать його сина Нехао є доказом того, що на цих землях були сильні і єгипетські впливи. Напевно, Кархеміш, так само як Єрусалим, вагався в лояльності між Єгиптом і Ассірією, і цим накликав на себе загибель. Фараон Нехао ганебно зрадив своїх прихильників і виступив на захист Ассірії, проти Навуходоносора.

Принагідно варто згадати і ще одне цікаве відкриття. Серед різної зброї Вуллі знайшов грецький щит, покритий бронзовою бляхою. На ній був горельєф Горгони, оточеної кільцем тварин: кіньми, собаками, оленями та кроликами. Відкіля взявся в Кархеміші грецький щит?

Вуллі згадав раптом один уривок з Геродота. З того уривка можна було судити, що в храмі Аполлона в Бранхідаї, поблизу Ефеса, освячували воєнну здобич фараона Нехао; цю здобич фараон захопив у Газі, де були іонійські наймані воїни. Щит належав, певно, грецькому найманцеві, який після зруйнування Гази перейшов на службу до фараона і потім, видно, поліг у Кархеміші, далеко від рідного краю.

У вавілонських документах знайдено також потвердження біблійної оповіді про іудейського царя Єхонію, якого Навуходоносор забрав у неволю. Новий ассірійський цар Евілмеродах, вступивши на престол, звільнив Єхонію з тюрми і дозволив йому жити в царському палаці.

У Четвертій книзі царів (гл. 25, стихи 28, 29) читаємо:

«І розмовляв з ним любомирно, і поставив його престол вище за престол інших царів, які були у нього в Вавілоні. І перемінив невольницьку одіж його, і він завжди мав хліб-сіль у нього до кінця віку свого. І всі харчі, які йому давали на кожен день, він одержував безперестанку до кінця віку свого».

1933 року у вавілонському архіві знайдено записи управителя палацу про видачу продовольства різним резидентам, які лишалися на утриманні царя. І — о диво! — у списку є іудейський цар Єхонія, п'ятеро його синів і восьмеро іудеїв — його почет і слуги. Отже, у Вавілоні жила група полонених царів. Кожен щодня одержував харчі, мав свій престол і свої покої в палаці. Серед цих царських тіней закінчив своє бездольне життя цар Єхонія.

Археологія довела також, що згаданий у Біблії Годолія, якого Навуходоносор призначив на губернатора Іудеї і якого вбили його ж земляки за зраду,— історична постать.

Серед руїн міста Лахіса знайдено печать з написом: «Власність Годолії, поставленого над домом (над Іудеєю)».

Розповідаючи про вавілонський полон, ми казали, що деякі іудейські виселенці наживали на чужині багато всякого добра. Разюче підтвердження цього дала знову ж таки археологія. Американська експедиція знайшла в місті Ніппурі частину архіву «Торгового дому Мурашу».

Сто п'ятдесят документів на глиняних табличках, вкритих клинописом, показують жваву діяльність і міжнародні зв'язки цієї іудейської сім'ї. Там є контракти на оренду землі, каналів, садів і овець, угоди про купівлю та продаж, про позику, розписки про одержання грошової застави за ув'язнених боржників. Фірма брала за своє посередництво високу на той час винагороду — двадцять відсотків. Серед підписів на тих документах немало іудейських прізвищ, а це промовляє за те, що багато виселенців жило у великому достатку.

Біблія обминає мовчанням величезний період іудейської історії, який охоплює двісті шістдесят п'ять років: з 433 року до н. е., коли Неємія відбудував єрусалимські мури, до вибуху повстання Маккавеїв у 168 році до н. е.

Мабуть, за цей період не сталося нічого важливого. Іудея була маленька занедбана провінція гігантської перської імперії. За згодою перських царів, правили в Іудеї жерці, і це, власне, була не країна, а скоріше невелика релігійна община. Іудеї, ізольовані від усього світу, були зайняті тільки своїми домашніми справами. Напевне, саме в цей час Старий завіт набув свого нинішнього вигляду. Жерці та знавці святого письма роздумували над минулим і збирали документи, які б висвітлили причини народних нещасть. Вони дійшли переконання, що іудеї весь час зраджували Ягве, порушували його заповіді і за те їх було покарано. Внаслідок цього Біблія стала великим обвинувальним актом проти царів

і народу, документом, який мав довести, що тільки в Мойсеєвій релігії євреї можуть знайти спасіння та благоденство.

333 року до н. е. у тогочасному світі відбулися переломні події. Македонський цар Александр біля міста Ісса здобув вирішальну перемогу над армією Дарія III. Персія перестала існувати, на її території виникла велика грецька імперія. Молодий переможець рушив на Єгипет і зайняв його без ніякого опору. Неперевірена легенда твердить, що по дорозі він завітав до Єрусалима поклонитися Ягве. Але Біблія обходить мовчанням усі ці історичні події. Мешканцям гористої відокремленої Іудеї невтямки було, що вони вступають у нову еру історії людства.

В 332—331 роках до н. е. новий володар світу закладає на мисі в дельті Нілу місто Александрію, майбутній центр науки і мистецтва. Євреям, потомкам біженців вавілонської доби, він надає таких самих прав, як і грекам та єгиптянам. Це, як побачимо далі, мало надзвичайно важливі наслідки.

Александр Великий помер у 323 році до н. е. Його державу розділили межи собою його воєначальники, так звані діадохи. Отож після кривавої боротьби виникло три держави: Єгипет — під владою Птолемеїв, Сірія — під владою Селевкідів і царство Македонії під владою Антигонідів.

320 року до н. е. Птолемей I приєднує Іудею до своєї держави. Над єврейським народом нависла нова небезпека, куди більша, ніж насильство й утиск. Адже настала епоха еллінізму, епоха терпимості, свободи духу, свіжих поглядів, епоха розквіту науки, літератури і мистецтва. Центром цього відродження освіти і гуманізму була Александрія. Птолемей II зібрав чудову бібліотеку рукописів, які містили в собі інтелектуальне надбання минулих поколінь. Завдяки йому появився грецький переклад Біблії, так звана Септуагінта.

Багато стародавніх євреїв не могли протистояти впливові еллінізму. Особливо позначився цей вплив на тих, що поселилися в Александрії. З ча-

сом вони так еллінізувалися, що забули навіть свою мову і розмовляли по-грецькому.

З їхнього середовища виходили вчені, історики і поети, які здобували славу і визнання в усьому світі.

Широка хвиля грецького впливу докотилась і до Єрусалима. Молоде покоління іудеїв, вільно дихаючи в тій атмосфері нових часів, захоплювалось грецькою літературою, філософією, мовою. Дійшло до того, що в самісінькому центрі міста побудували арену, на якій, за взірцем грецьких атлетів, виступали, показуючи свою вправність і силу, напівголі іудейські юнаки. Культ здорового і красивого тіла, мелодія грецької поезії і розмах філософських ідей брали гору над співанням псалмів і ритуальними повеліннями.

Але в Єрусалимі ще було сильне угруповання ортодоксальних поклонників Ягве, які завзято опиралися чужим впливам. Звичайно, між цими двома частинами суспільства часто виникали гострі суперечки і сутички. Місто на довгий час стало ареною інтриг, заколотів і політичної боротьби.

Минуло понад сто років, і Іудея перейшла під владу Селевкідів. 195 року до н. е. Антіох III, перемігши Птолемея V, захопив усю Палестину. Зовсім близько від Єрусалима виникли грецькі колонії, Самарія стала важливим адміністративним центром нового правителя. У святому місті бога Ягве грецькі звичаї набули такої сили, що, як оповідає автор Другої книги Маккавеїв (гл. 4, ст. 14), «жерці вже перестали служити жертовникові, а, зневаживши храм і не дбаючи про жертви, поспішали брати участь у змаганнях, противних богові іграх і метанні диска...» Навіть побожного і старанного верховного жерця Іасона звинуватили в безбожництві і потуранні новій єресі.

Згодом на престол вступив Антіох IV Епіфан. Будучи фанатичним прихильником грецької культури, він постановив викорінити в своїй країні всі інші звичаї та релігії. 168 року до н. е. Антіох пограбував єрусалимський храм, забравши всі скарби, а коли через це спалахнули завору-

шення, він послав свого воєначальника, який вогнем і мечем спустошив місто, зруйнував його оборонні мури і взяв у неволю багатьох городян.

Настав період терору і переслідування. У храмі силоміць було впроваджено культ Зевса Олімпійського; під загрозою смертної кари заборонили приносити жертви Ягве, відзначати суботу і робити обрізання дітям. Вірних поклонників Ягве, які порушували ці драконівські заборони, засуджували на тортури і мученицьку смерть.

Кінець кінцем іудеї повстали. Очолив цю боротьбу жрець Маттафія; в 165—135 роках до н. е. повстанням керували по черзі його сини — Іуда, Іонафан і Симон, яких називають Маккавеями. Повстанці боролися так героїчно, так завзято, що військам Селевкідів довелося відступити з багатьох палестинських міст; 164 року вождь повстання Іуда увійшов до Єрусалима і відновив у храмі культ Ягве.

Син Епіфана — цар Антіох V Євпатор прибув з великим військом, щоб придушити повстання. Маккавеї не могли встояти проти сильної грецької кінноти та загонів бойових слонів і здалися поблизу Віфлеєма. Умови капітуляції були, проте, несподівано м'які. Новий цар, побачивши, що зусилля його батька марні, вернув іудеям право вільно справляти свій релігійний культ і навіть визнав за ними деяку автономію. Але Маккавеїв не вдовольняла ця половинчаста незалежність. Брати Іуди — Іонафан і Симон — знову почали боротьбу, яка закінчилася 142 року до н. е. відновленням цілковитої політичної незалежності.

Історію цієї героїчної боротьби розповідають нам дві книги Маккавеїв. Першу книгу написав невідомий палестинський автор, написав староєврейською мовою, але до наших часів вона збереглася тільки в грецькому перекладі. Автором Другої книги був хтось інший, написано її чудовою класичною гречизною, отже, то була людина, вихована в еллінському середовищі *.

---

* Євреї не визнали обох цих книг за священні, зате католицька церква залічила їх до канонічних [49].

Відтоді в Іудеї панувала династія Маккавеїв, яку єврейський історик Йосиф Флавій назвав династією Хасмонеїв, від імені Хасмонея — одного з предків Маттафії.

63 року до н. е. в Палестину вторгся римський воєначальник Помпей і по тримісячній облозі захопив Єрусалим. Незалежності євреїв настав кінець, Палестина стала римською провінцією, і правив нею прокуратор.

З часом утиск і здирство римських урядовців стали такі нестерпні, що на палестинській землі знову вибухло повстання. 70 року н. е. римський імператор Тіт надійшов з могутньою армією і обложив Єрусалим. Мешканці боронилися з небувалим героїзмом, зневажаючи смерть, але кінець кінцем переважаючі римські сили взяли гору. Трагедію, яку пережило місто, яскраво описав Йосиф Флавій. Люди, до краю виснажені голодом і хворобами, вмирали на вулицях, траплялося навіть, що матері з'їдали своїх дітей-немовлят. Легіонери вирізали впень і розп'яли на хрестах тисячі іудейських бранців. Оволодівши містом, імператор Тіт звелів зрівняти з землею квартали, які вціліли від погрому, а іудеям і всім, хто визнавав Ісуса Христа, під карою смерті заборонив появлятись у зруйнованому місті.

Шістдесят років серед єрусалимських руїн стояв табором відомий своєю жорстокістю X римський легіон. У 117—163 роках н. е. цезар Адріан збудував там римську колонію Елія Капітоліна. На місці, де колись був храм, височіла статуя Юпітера.

Осквернення святого місця і заборона обрізувати дітей викликали таке невдоволення, що в 132 році н. е. іудеї знову повстали.

На чолі війська повстанців, яке за короткий час зросло до півмільйона чоловік, став Симон, на прізвисько Бар-Кохба. Невдовзі він зайняв Єрусалим і велику частину Палестини. Рабин Акіба зустрів Симона як месію і умовив його оголосити себе царем Ізраїлю.

Нова єврейська держава проіснувала недовго. Адріан викликав з Британії свого воєначаль-

ника Юлія Севера, який скоро підкорив Палестину і 136 року захопив останню фортецю повстанців — Бетар. Там же поліг чи, може, покінчив самогубством Бар-Кохба. Повстанців, які не загинули в битвах, було продано в рабство, а інші втекли до Вавілонії.

1961 року експедиція ізраїльських археологів у одній з печер на березі Мертвого моря знайшла кістки і документи останніх повстанців, які там загинули.

Вже вавілонський полон і втеча вбивць Годолії до Єгипту поклали початок так званій діаспорі, тобто розпорошенню євреїв по всьому світу. В перситські та грецькі часи примусове вигнання перетворилося на добровільну еміграцію. Перший центр діаспори у Вавілонії проіснував аж до пізнього середньовіччя. В Єгипті виникла єврейська колонія на острові Елефантині, а ще раніше — в Александрії. Після повстань Маккавеїв та Бар-Кохби на чужину ринули нові хвилі біженців, збільшуючи таким чином колишні єврейські емігрантські общини.

Поступово діаспора охопила Кіренаїку, Грецію і Малу Азію. Найбільше скупчення євреїв — майже сто тисяч чоловік — було в Александрії. Другий важливий емігрантський центр євреї утворили в самій римській столиці. Йосиф Флавій, бажаючи показати розміри діаспори, цитує грецького географа Страбона, який писав:

«Євреї заселяють майже всі міста, і в усьому світі нелегко знайти місце, де б не жив представник цього племені».

З тих часів почався новий розділ єврейської історії, нова епопея, не менш трагічна і героїчна, аніж та, яку описують біблійні книги.

ШІСТЬ БІБЛІЙНИХ ОПОВІДЕЙ

ПРО ГЕРОЇЗМ, СТРАЖДАННЯ І СПРАВЕДЛИВІ ВИРОКИ БОЖІ

ПРО ГЕРОЇЧНУ ЮДІФ. В іудейському місті Ветілуї жила собі одна вдова, яку звали Юдіф. Була вона страшенно багата — мала неозорі поля, величезні череди і силу-силенну слуг. До того ж Юдіф славилася ще й своєю чарівною вродою. Але по смерті чоловіка життя стало немиле їй. Три з половиною роки не знімала вона жалобної рядняної одежі та все молилась і умертвляла плоть свою. Богобоязливістю і праведним життям Юдіф здобула собі таку шану, що іудейський люд вважав її за пророчицю.

Та ось сталося страшне лихо: до Ханаану вторглися незліченні війська Навуходоносора, якими командував Олоферн. Ветілуя не здалася добровільно — люди мужньо боронились од загарбників. Але через двадцять днів у місті не стало води. Нещасні городяни зібралися перед палацом губернатора Озії і, ридма ридаючи, благали його здатися Олофернові. Озія бачив людське страждання, і серце йому розривалось, одначе він наполегливо просив продержатися ще п'ять днів, бо вірив, що Ягве прийде їм на поміч [50].

Тим часом Юдіф скинула жалобну одіж, умилася, намастилася запашною міррою і завила коси. Потім нарядилася у святкове вбрання і прикрасила себе найдорожчими коштовностями, які тільки були у неї в шкатулці. Ошатна, сяюча, рушила вона до ворожого табору, узявши з собою челядницю, яка несла бурдюки з вином, посудину з оливою, смажене м'ясо, фігові пиріжки, хліб і сир. Удосвіта, коли Юдіф сходила з узгір'я, де стояло місто Ветілуя, солдати ворожої варти затримали її і одвели до намету вождя. Олоферн лежав на ложі за сіткою, що захищала від комарів. У пурпурі та оздобах, він сяяв золотом, смарагдами й іншими благородними каменями.

Юдіф стала перед Олоферном на коліна і до самої землі схилила чоло своє, а він, вражений вродою незнайомки, прихильно дивився на неї. А тоді, отямившись, лагідно поспитав, що привело її до нього [51].

«Я дочка еврея,— відповіла Юдіф.— Утекла, бо впевнилася, що моє місто буде зруйновано. Воно ж бо не хотіло здатися добровільно. От я й подумала собі: піду до царя Олоферна та й видам йому таємницю, як завоювати місто, не втративши жодного вояка».

Олофернові припала до вподоби та мова, і він наказав слугам помогти Юдіфі підвестися з долу. Коли вона

стала, випроставшись, повна невимовної чарівності, всі сановники, які тільки були в наметі, вигукнули з величезним захопленням:

«Чи можна зневажати народ, який має таких чудових жінок!»

Тоді Юдіф удала, буцімто на неї спало натхнення, і віщим голосом напророчила загарбникам повну перемогу над Іудеєю. Олоферн страшенно зрадів і мовив:

«Якщо збудеться твоє пророцтво, то обіцяю, що твій бог стане і моїм богом».

Потім сказав, щоб Юдіфі дали гарний намет, і три дні підряд запрошував її до себе на пишні учти. Але жінка, аби не споживати нечисті страви, їла тільки те, що принесла її служниця з Ветілуї. Олоферн залицявся до неї дедалі наполегливіше. Юдіф зміркувала, що четвертого дня він попросить її залишитися після вечері з ним у наметі. Перед сном Юдіф одіслала челядницю і по тому цілу ніч, заливаючись сльозами, молилася Ягве, аби він поміг їй здійснити задумане.

Назавтра відбувся найрозкішніший бенкет. Чекаючи близької втіхи, Олоферн з радощів випив надто багато вина, звалився на своє ложе і заснув кріпким сном. Тоді Юдіф його власним мечем одрубала Олофернові голову, загорнула її в сітку від комарів і сховала в свою дорожню торбинку. Непомітно вислизнувши з ворожого табору [52], вона поспішила до Ветілуї і показала голову ненависного вождя загарбників своїм землякам. Місто обгорнула велика радість. Люди дякували Ягве за перемогу і славили героїню, яка двома ударами відрубала ворогові голову.

Коли над ранок ассірійці побачили свого вождя мертвим, їх охопив такий переполох, що всі пустилися тікати, покинувши табір з незліченними скарбами і награбованою в Іудеї здобиччю. Оборонці міста запекло переслідували ворогів і вчинили таку різанину, що мало хто лишився живий. Здобиччю переможців стали численні стада худоби — овець, ослів, верблюдів, а також багато золота, срібла, зброї та одягу. Все, що було особистою власністю Олоферна,— золото, срібло, коштовні камені і дорогоцінні шати,— віддали Юдіфі в нагороду за її геройство.

Мешканці міста три місяці святкували перемогу; скрізь дзвеніли арфи, лунали пісні, люди танцювали, молилися. Сам верховний жрець Іоакім прибув з Єруса-

лима, щоб поклонитися героїні і взяти участь у всенародному святі.

Юдіф жила сто п'ять років, оточена шанобою і любов'ю народу, а день її великої перемоги було внесено до списку єврейських свят, які відзначаються щороку.

ЕСФІР — ЦАРИЦЯ ПЕРСЬКА. Перський цар Артаксеркс на третій рік свого царювання влаштував великий бенкет. На нього запросив князів і сановників Персії та Мідії, а також правителів підлеглих йому країн від Індії аж до Ефіопії. Сто сімдесят днів без перерви тривали ті гульбини, а наприкінці цар покликав на семиденну учту всіх мешканців міста Суз, незалежно від того, багаті вони були чи убогі і яке суспільне становище посідали.

На подвір'ї розставили столи. А щоб не пекло сонце, над ними порозвішували білі, зелені і фіалкові полотнища, прикріпивши їх до мармурових колон. Гості лежали біля столів на золотих і срібних ложах, які стояли на плитах із смарагдового та білого мармуру. Слуги подавали наїдки і вино в тарелях і келихах з литого золота. За кожним столом сидів хтось із князів, припрошуючи гостей пити і їсти. В той же час на жіночій половині палацу цариця Астінь частувала за своїм столом дружин князів, можновладців і придворних сановників.

На сьомий день погулянки Артаксерксові забагнулося показати гостям царицю, бо вона була така гарна, що й не передати. Отож послав він по неї, велів надіти царський вінець і прийти до нього. Проте Астінь затялась і не послухала наказу. Це страшенно обурило Артаксеркса, і він негайно скликав раду — сім перських та мідійських князів, аби надумати, що зробить із непокірливою жінкою.

Достойні мужі були вельми стурбовані — кожен боявся за спокій у власному домі; тож один із них і мовив:

«Вчинок царицин дійде до всіх жінок, вони теж почнуть легковажити своїми чоловіками і казатимуть: «Цар Артаксеркс велів привести царицю Астінь перед лице своє, а вона не пішла». Тепер княгині перські і мідійські, почувши про царицин вчинок, те саме казатимуть усім царевим князям, і зневаги та пересердя буде багацько».

І цар постановив назавжди прогнати свою дружину.

Водночас він порозсилав у всі куточки царства листи, в яких наказував оповістити підданих, що жінки мають слухатися своїх чоловіків і виконувати всі їхні накази. Таким ото робом погасили небезпечну іскру жіночого бунту.

Невдовзі цар велів одібрати по всій країні найвродливіших дівиць і прислати їх до палацу. Під наглядом довіреного скопця одібрані дівчата дванадцять місяців натиралися міррою, обприскувались усякими пахощами і підмальовували обличчя, аби стати ще красивішими. А потім, коли наставав час, входили на царське ложе.

Через чотири роки підійшла черга напрочуд вродливої дівиці, яку звали Есфір. Вона була іудейка, але ніхто про те не відав, бо дівчина сама не сказала. Ще дитиною Есфір зосталася без батьків, а виховував її дядько Мардохей, вигнанець, який переселився з Єрусалима. Артаксеркс так уподобав Есфір, що одружився з нею — надів їй царський вінець на голову і назвав її царицею.

Мардохея, на прохання Есфірі, теж узяли в палац — він обійняв високу посаду воротаря і здобув таке довір'я, що йому довірили охороняти вхід до царської опочивальні. Це розлютило двох інших воротарів. Одного дня Мардохей підслухав їхню розмову і довідався, що ті наміряються вбити царя. Він негайно дав знати про це Есфірі, і цариця попередила свого мужа, яка небезпека йому загрожує. Змовників повісили на шибениці, а цар ще дужче покохав свою дружину. Мардохей же після цього мав при дворі такий вплив, що вже пехтував навіть першого міністра Амана. А то був всемогутній сановник, перед яким усі тремтіли і падали ниць. Тільки Мардохей не кидався перед ним навколішки і не кланявся йому. Аман скаженів од люті, проте був безсилий щось вдіяти, бо до зухвальця прихильно ставився сам цар. Але ось він дізнався, що Мардохей — іудейського походження; тоді Аман надумав криваво помститися на всіх іудеях, які мешкали в Персії. За його намовою Артаксеркс підписав декрет, у якому наказувалось вигубити всіх іудеїв, оскільки у них були свої окремі звичаї, закони і релігійні обряди.

Почувши про це, Мардохей розірвав на собі одяг, надів веретище, посипав голову попелом і так блукав по вулицях Суз, голосними вигуками виражаючи свій розпач.

Есфір постановила діяти [53]. На другий день вона приготувала учту і запросила царя та його першого міністра. Аман, пишаючись тим, що саме йому, а не комусь іншому, виявили таку честь, став ще самовпевненіший і наказав поставити високу — п'ятдесят ліктів заввишки — шибеницю, на якій збирався повісити Мардохея [54].

Тої ночі цареві чогось не спалося, і він звелів принести йому почитати книгу, де щодня записували найважливіші події. В цій книзі цар прочитав давній запис, як Мардохей врятував йому життя. Заклопотаний силою-силенною обов'язків, він геть забув про це, але тепер надумав якось винагородити свого вірного воротаря.

Уранці прийшов до царя Аман, щоб узяти вирок Мардохеєві. І тоді Артаксеркс запитав його, що б зробити тому чоловікові, якого цар хоче відзначити почестю.

Певний, що Артаксеркс має на думці саме його, перший міністр одповів:

«Тому чоловікові, якого цар хоче відзначити почестю, нехай принесуть убрання царське, в яке вдягається цар, і приведуть коня, на якому їздить цар, і надінуть йому на голову царський вінець. І нехай дадуть убрання й коня в руки одному з перших князів царських, і вберуть того чоловіка, якого цар хоче відзначити почестю, і вивезуть його на коні на міський майдан, і, ведучи коня, хай гукають: «Так вшановують того, кого цар хоче відзначити своєю почестю!»

Який же був жах Амана, коли він почув, що цар мав на думці Мардохея! За власною порадою перший міністр мусив посадити свого ворога на коня і вести його по місту, оповіщаючи здивованих підданих: «Так вшановують того, кого цар хоче відзначити своєю почестю!»

Щойно Аман, засмучений своїм приниженням, вернувся додому, як прибули скопці з наказом, щоб він ішов на царську учту. Есфір ще перед тим призналася цареві [55], що вона іудейка і Мардохеєва родичка. З сльозами на очах цариця благала скасувати вирок про винищення її одноземців. Аж тепер Артаксеркс зрозумів усю підлість Амана і, тільки-но перший міністр появився у царських палатах, велів повісити його на тій самій шибениці, яку він поставив для Мардохея.

На прохання Есфірі цар не тільки скасував жахливий декрет, а навіть дозволив іудеям помститися на своїх ворогах у всій Персії. В той час загинуло сімдесят п'ять тисяч людей, і серед них — десятеро Аманових синів.

Мардохей, який по смерті Амана став першим міністром при дворі перського царя, розіслав до всіх іудейських общин листи, закликаючи іудеїв на пам'ять про своє врятування щороку урочисто святкувати радісний празник «пурім», що означає «свято долі», бо саме тоді вирішилась доля іудейського народу.

ТОВІТ – ВІРНИЙ ІЗРАЇЛЬТЯНИН НА ПЕРСЬКІЙ ЗЕМЛІ. В одному невеличкому галілейському городку, на землі, яку займало покоління Неффалимове, побачив білий світ Товіт. Виховувався він у релігійній атмосфері дому, де всі додержували традицій і віри предків. У тому самому дусі Товіт виховував і свого сина, якого він назвав Товією. Вивезений в ассірійську неволю, Товіт зумів там влаштуватися, і жилось йому непогано. Був заможний, купався в достатках, але своїм багатством користувався не сам, а ділився ним з найубогішими земляками, яких жорстоко гнобили ассірійці. Особливо самовіддано складав він останню шану своїм землякам, ховаючи померлих ізраїльтян згідно з ритуалом Мойсеєвої віри, хоч за це тоді суворо карали.

Одного разу, зморений після похорону, Товіт ліг на землю, під стіною, а на стіні було ластівчине гніздо; пташиний послід попав йому просто в очі, і його потемніло. Товіт смиренно переносив свою сліпоту, не ремствував на бога, а насмішки злобливих безбожників терпів дуже спокійно.

Коли старий Товіт відчув, що жити йому лишилося лічені дні, він згадав про убогого Гаваїла, якому свого часу позичив гроші, і послав до нього сина Товію, аби той забрав борг і привіз зажуреному батькові [56]. Їхати треба було в далеке місто Раги. За провідника недосвідченому юнакові у цій подорожі був сам ангел Рафаїл, який прибрав заради того людську поставу. Молодий Товія, несподівано забачивши вродливого юнака, готового в путь-дорогу, спитав:

«Скажи мені, брате, відкіля ти?»

А той відповів, що він із синів ізраїльських і прямує до міста Раг.

Приємно вражений, Товія передав радісну вістку батькові, який порадив йому держатися незнайомого мандрівця. І молодий Товія не жалкував. Ангел Рафаїл не тільки довів його до Раг, але й знайшов там йому

жону — дочку Товітового родича Рагуїла; потім Рафаїл разом з Товією прибув додому і повернув зір його батькові. Тоді старий Товіт, сповнений вдячності до Рафаїла, мовив синові: «Приготуй, сину мій, плату чоловікові, який ходив з тобою; йому треба ще додати».

І відповів Товія: «Отче мій, хай візьме він половину всього того, що я приніс».

Одначе Рафаїл не взяв платні і відкрився їм, сказавши, хто він такий.

Іов. В арабському краї Уц жив один богобоязливий і праведний чоловік на ймення Іов. Йому в усьому всміхалося щастя, бо, крім сімох синів і трьох дочок, у нього було ще сім тисяч овець, три тисячі верблюдів, п'ятсот в'ючних волів, п'ятсот ослиць і сила-силенна челяді.

Одного разу, коли його діти гуляли собі, а сам Іов приносив жертву всеспалення на своєму полі, в небі перед лицем бога зібралися ангели, а між ними прийшов і сатана. І спитав творець сатану, відкіля він прибув, а той одказав:

«Я ходив по землі і обійшов її кругом».

Тоді спитав господь сатану, чи не бачив він Іова, чоловіка богобоязливого і праведного, який нікому не вчинив нічого лихого. На це сатана глузливо відповів, що легко бути богобоязливим, коли ти багатий і щасливий.

«Простягни тільки руку твою,— сказав з викликом,— і торкнись всього, що він має,— чи тоді він благословлятиме тебе?»

Бог погодився випробувати благочестивого Іова і розв'язав сатані руки.

Невдовзі на Іова одне за одним посипались нещастя. Савеяни зайняли його худобу і повбивали пастухів; вогонь небесний поглинув овець і слуг. Халдеї викрали верблюдів, а з пустелі налетів ураган і завалив будинок, поховавши в руїнах синів і дочок.

Іов розірвав на собі одежу, обстриг голову і, низько уклонившись богові, покірно мовив:

«Нагим вийшов я з утроби матері моєї, нагим і вернусь. Господь дав, господь і взяв: як господу богу хотілося, так і сталося. Хай буде благословенне ім'я господнє».

Бог був дуже вдоволений, що не довелося розчаровуватися в благочестивому мужі, і дорікав сатані, який намовив його мучити безневинну людину. Але сатана не піддавався і злостиво сказав:

«Простягни тільки руку твою і торкнися кості його і тіла його — чи тоді він благословлятиме тебе?»

Бог знову дозволив сатані діяти, і той ударив тіло Іова лютою проказою. Сердега сів на попелищі і черепком зшкрібував гній. А тут іще жона Іова, прибита горем, лаяла його на чім світ стоїть і люто кричала:

«Ти й тепер держатимешся так твердо в своїй праведності? Занехай бога й умри!»

Іов же тихо відповів їй:

«Ти плещеш таке, наче якась безумна. Ми приймали все добре од господа, як же нам не приймати лихого?»

Про муки Іова довідалися три його приятелі: Еліфаз, Вілдад і Софар. Усі троє одразу ж подалися до нього і, побачивши свого друга в такому розпачливому стані, заридали, розірвали на собі одяг і посипали попелом голови. А потім усілися біля нього і сиділи так сім днів і сім ночей, не зронивши й слова з поваги до його великих страждань.

Та ось нарешті скорботне заціпеніння минуло, й Іов почав надривно голосити над своєю нещасною долею.

«Нехай би щез той день, коли я народився, і ніч, коли проречено: «Зачався чоловік!» Чом не вмер я, виходячи з утроби материної, чом не сконав, появившись на світ божий?.. Бо страшне, чого я боявся, те й постигло мене, й перед чим тремтів я — те впало на мене. Немає мені миру, нема спокою, нема відради: прийшло саме нещастя».

Еліфаз занепокоєно слухав ремство Іова, а тоді докірливо нагадав:

«Хіба ж богобоязність твоя не повинна бути твоєю надією, а праведність доріг твоїх — упованням твоїм?»

Проте Іов ремствував далі:

«Бог віддав мене беззаконникові і в руки безбожникам кинув мене. Жив я спокійно собі, а він потряс мене; взяв за шию, побив мене і поставив за ціль собі. Стріли його оточили мене кругом. Він без пощади січе нутро моє і пролив на землю жовч мою. Пробиває в мені пролом за проломом, кидається на мене, як велет вояк. Веретище пошив я на тіло моє і в порох занурив голову мою. Лице моє почервоніло від плачу, а на віях моїх

тінь смерті. Отак діється, хоч я нікого не скривдив руками моїми і молитва моя чиста».

Друзі повели з ним довгу розмову, під час якої висловили припущення, що Іов, певно, согрішив, бо ж невинних людей не карають. Але Іов присягався, закликаючи бога в свідки, що він не має ніякого гріха і страждає безневинно.

До їхньої розмови вже деякий час прислухався молодий чоловік на ймення Єліуй. Врешті він втрутився в балачку чотирьох товаришів і сказав, що, на його думку, і та й друга сторони помиляються. Страждання може й не бути карою за вчинені гріхи. Іноді бог піддає тяжким випробуванням саме відданих йому смертних, щоб перевірити їх і утвердити в доброчесності.

Розмовляючи з приятелями, Іов без упину проклинав свою долю, а проте ні на мить не втрачав віри в незбагненну мудрість божого провидіння. В нагороду за безмежне довір'я бог явився Іову з бурі і пояснив, що даремно він силкується розкрити причини страждань, бо всемогутні і мудрі наміри божі переходять межі людського розуміння. Іов покаявся, і тоді бог вернув йому синів, дочок [57] і все його добро.

ДАНИЇЛ. Завоювавши Єрусалим і взявши в полон іудейського царя Ієхонію, Навуходоносор — вавілонський цар — запрагнув мати у себе при дворі молодих іудейських хлопців з царського та княжого роду, аби виховати і вивчити їх по-халдейському. За його наказом у Вавілон доставили найвродливіших, тямущих і бистрих до науки отроків, серед яких був Даниїл і троє його друзів — Ананія, Мисаїл та Азарія. Всі четверо вирізнялися своєю побожністю і не хотіли їсти того, що їм подавали в палаці, бо ту їжу готували не так, як велів Мойсей. Вони упросили свого вихователя-євнуха, аби дозволив їм харчуватися хлібом та овочами.

Молоді люди вивчали не тільки історію і звичаї Вавілонії — перед ними розкрили також таємниці наук халдейських віщунів та чародіїв: астрології і вміння тлумачити всякі видива та сни.

Коли навчання скінчилося, Навуходоносор велів привести вихованців до себе на екзамен. Розмовляючи з ними, цар, на превеликий свій подив, упевнився, що знаннями й умом вони стоять вдесятикрат вище за всіх

віщунів і чорнокнижників Халдеї. А найрозумніший з-поміж усіх тих іудейських юнаків був Даниїл.

Одного разу Сусанна, прекрасна та богобоязлива жона багатого купця Іоакіма, купалася в ставу у своєму саду. Із-за кущів за молодицею підглядали два похітливі старики, які потім причепилися до неї з непристойними домаганнями. Коли Сусанна дала їм одкоша, ті звинуватили її перед судом у тяжкому злочині — перелюбстві. В суді стариків почали розпитувати, що та до чого, і вони нахабно твердили, буцімто бачили жінку з якимось молодиком, але схопити його не здолали, бо він був прудший за них. Суд повірив старикам і засудив жінку до смертної кари.

І ось у ту мить, коли приречену мали вести на страту, прибіг Даниїл, який перед цим побачив віщий сон [58]. Розпачливим голосом юнак закликав не виконувати присуд, бо ця жінка ні в чому не винна. Тоді судді погодилися, щоб він сам ще раз провів слідство. Даниїл почав допитувати стариків кожного осібно. Невдовзі виявилося, що їхні свідчення суперечливі. Один запевняв, ніби він бачив злочинну пару під фісташником, а другий твердив, що то був великий дуб. Стало ясно, що обвинувачі брешуть, отож їх присудили закаменувати на смерть, а благочестиву жону відпустили на волю.

Раз якось приснився Навуходоносорові сон, котрий дуже стривожив його. Скликав цар до свого палацу халдейських віщунів, ворожбитів і чародіїв. Але ті були зовсім безпорадні, бо цар забув, що саме йому снилось, і вимагав, аби вони не просто пояснили сон, але й нагадали, яке видиво він мав. Коли ж халдеї одповіли, що тільки боги знають людські сни, цар страшенно розлютувався і велів повбивати всіх вавілонських мудреців. Цей вирок стосувався і Даниїла. Посіпаки вже прийшли схопити його, одначе Даниїл сказав, що він може витлумачити цареві сон, і попросив дати йому один день, бо хотів підготуватися. Цілу ніч Даниїл молився, аж поки Ягве змилосердився і розкрив йому таємницю.

Вранці Даниїл став перед лицем Навуходоносора і мовив:

«Ти, царю, мав таке видиво: от, якийсь здоровенний бовван — прездоровий був сей бовван — у незвичайному блиску стояв перед тобою, і страшна була у нього подоба. Голова у цього боввана була з щирого золота, груди його і руки його — з срібла, а черево та бедра його —

мідяні. Гомілки у нього залізні, а ноги почасти залізні, почасти ж глиняні. Ти бачив його, доки камінь не одірвався без помочі рук від гори, вдарив у боввана, в залізні та глиняні ноги його і розбив їх. Тоді все разом подробилось: залізо, глина, мідь, срібло й золото стали наче порох на токах улітку, і вітер розвіяв їх, так що й сліду по них не зосталось; а камінь, що розбив того боввана, зробився великою горою і сповнив усю землю».

Потому Даниїл заходився тлумачити цей дивний сон.

«Ти, царю,— ся золота голова,— пророк він збуджено.— Після тебе настане друге царство, менше за твоє — срібне, а за тим ще третє царство, мідяне, котре заволодіє всією землею. А четверте царство буде міцне, як залізо, і як ото залізо дробить і торощить усе, так і воно буде дробити і торощити. А по часах тих царств здвигне господь небесний царство, котре повіки не розпадеться».

Вислухав цар мудрі слова, упав ниць, вихваляючи іудейського бога, і настановив Даниїла начальником «над усім Вавілонським краєм». Тоді Даниїл заступився за тих віщунів та мудреців, які були приречені на смерть, і цар дарував їм життя.

Трохи згодом Навуходоносор велів поставити на полі Деїрі золотого ідола заввишки шістдесят ліктів. Потім зібрав перед ним усіх князів, можновладців та сановників і наказав їм поклонятися тому бовванові. Загучали труби, пищавки, цитри, цівниці, гуслі, флейти, арфи, і в ту ж мить піддані царя впали ницьма та й склали золотому ідолові божеські почесті. Тільки іудейські юнаки Седрах (так називали тепер Ананію), Місах (тобто Мисаїл) і Авденаго (тобто Азарія) стояли випроставшись, бо вони не хотіли служити поганському божеству. Щоб покарати їх, цар наказав усіх трьох кинути в розпалену піч і натопити її всемеро гарячіше, ніж завжди. Проте вогонь не торкнувся вірних поклонників Ягве, бо їх узяв під свою опіку ангел, який супроводив юнаків до місця тортур. Коли всі троє цілі і неушкоджені вийшли з печі, цар поставив їх на високі державні посади і відтоді під загрозою смертної кари заборонив будь-кому глумитися з Ягве.

Невдовзі приснився цареві другий сон. Бачив він високе, аж до неба, дерево, рясно всипане плодами. На гілках того дерева гніздились піднебесні птиці, а внизу, біля стовбура, жили польові тварини. Аж це зійшов з неба ангел, зрубав дерево, порозганяв птахів та зві-

рів — полишив тільки головний корінь, якого він приторочив до землі залізними та мідяними ланцюгами.

У палац покликали Даниїла, і він легко витлумачив той предивний сон.

«Дерево, котре ти бачив,— мовив Даниїл,— це ти, царю, що єси великий і кріпкий, чия сила і велич сягла до неба, а влада — до країв світу. А що ти, царю, бачив невсипущого й святого, який зійшов з небес і мовив: зрубайте дерево і знищіть його, тільки головний корінь полишіть у землі... то ось проти чого се, царю... Тебе відлучать од людей, і житимеш ти з польовими звірами і їстимеш траву, наче віл... і сім часів промине, доки пізнаєш ти, що всевишній царює над людським царством і дає його, кому хоче».

Справді, так воно й сталося. Цар збожеволів, жив серед тварин; зазнав страшної ганьби, їв, неначе віл, траву; а через сім років, коли одужав, князі, радники і вельможі знову посадили його на престол. Відтоді одвернувся він од лжебогів і славив тільки царя небесного, який покарав його за гординю, принизив, а потім знову підніс.

На вавілонський престол вступив Валтасар. Одного разу він справив у палаці великий бенкет, на який запросив усіх своїх вельмож. На столах було повно всякого їства та вина, тож незабаром усі бенкетарі, навіть цариці й царські наложниці, були добряче напідпитку. П'яний Валтасар велів принести весь золотий і срібний посуд, вивезений колись із єрусалимського храму, щоб гості пили з нього вино. Раптом показалася рука й начертала на стіні царської палати троє таємничих слів: «мене, текел, перес». Навкруг запала могильна тиша. Бенкетарі, витріщивши очі, дивилися на це видиво, а цар змінився з лиця і, охоплений жахом, весь тремтів.

У палац знову покликали Даниїла, і він сказав цареві:

«Ти підняв себе проти господа небес, тобі принесено посуд з дому його, а ти й дуки твої, жінки твої і наложниці твої пили з нього вино; і хвалив ти богів золотих і срібних, мідяних, залізних, дерев'яних і кам'яних, що не бачать, не чують, не розуміють, а бога, в руці якого твоє дихання і всі стежки твої, ти не пошанував. За те й послано від нього кисть руки, яка оце написала... Ось що означають ті слова: мене — облічив бог царство твоє і поклав йому кінець; текел — тебе зважено на вазі

і знайдено, що ти дуже легкий; перес — розділено царство твоє і віддано мідянам та персам».

Збагнув Валтасар, що устами Даниїла промовляє дух божий, убрав його в пурпур, а на шию надів золотий ланцюг і проголосив його третім князем у царстві.

Тої ж таки ночі пророцтво збулося: Валтасара було вбито, а вавілонський престол зайняв Дарій, цар мідійський.

Дарій поставив над усіма землями свого царства сто двадцять сатрапів, а над тими сатрапами — трьох князів, поміж якими був і Даниїл. Даниїл стояв вище за всіх інших сановників, і цар уже мав на думці поставити його над усім царством. Тоді завидющі князі і сатрапи надумали скинути царевого улюбленця. Діло своє Даниїл справував чесно, і обмовити його перед царем було важко. Але всі знали про його відданість Ягве, про те, що він ревно виконує релігійні приписи. І вороги поклали собі завдати Даниїлові підлого удару саме з цього боку. Вони підстроїли, що Дарій видав приказ, аби ніхто в усьому царстві тридцять днів не молився богам.

Даниїл не міг виконувати наказ, котрий суперечив завітам Мойсея. Повідчинявши в своєму домі вікна, які виходили в сторону Єрусалима, він тричі на день молився Ягве. Заздрісники підгледіли, як він молився, і поскаржилися на непокірного цареві. Дарій дуже цінував та любив Даниїла і тільки з важким серцем велів кинути його в яму, де були голодні леви. Ухваливши цей вирок, цар не вечеряв і так зажурився, що цілу ніч навіть не склепив очей. Рано-вранці він поспішив до ями і гукнув жалісним голосом:

«Даниїле, слуго бога живого! Чи зміг твій бог, якому ти так вірно служиш, спасти тебе від левів?»

На це відказав Даниїл цареві:

«Царю, живи навіки! Бог мій послав ангела свого, він затулив пащеки левам, і вони не пошкодили мені, бо визнав бог, що я чистий перед ним, та й перед тобою, царю, я нічим не проступився».

Не тямлячи себе від радощів, цар наказав витягти Даниїла з ями і вернути йому попередній сан та всі звання. Натомість усіх тих, хто його оскаржував, цар велів кинути в яму, і леви миттю розтерзали їх і пожерли.

Даниїл дожив до початку царювання Кіра. Його не тільки поважали як державного сановника — він здобув

славу і як натхненний пророк. Даниїл мав видива, в яких по небу клубочилися вихори, а з моря виходили предивні чудовиська; і він провіщав, що прийде помазанець божий, звільнить іудейський народ від усіх страждань, зніме всі гріхи і відновить на землі справедливість. Цей месія сяде на престолі серед полум'я, і з-під його ніг потече вогняна ріка. Тисячі слуг чекатимуть на його повеління, а віруючі додержуватимуть заповідей, записаних у книгах святих.

Коли Кір дозволив іудейським виселенцям повернутися в Єрусалим, Даниїл був уже надто старий, щоб пускатися в далеку дорогу. Тож він до самої смерті жив у Вавілоні, а коли вмер, його як високого сановника поховали в розкішній царській гробниці [59].

ІОНА. Одного разу Ягве наказав Іоні вирушити в Ніневію і оповістити її грішних мешканців про близьку загибель.

«Устань,— прорік Ягве,— піди в Ніневію, великий город, і проповідуй у ньому, бо дійшли до мене його злочинства».

Але пророк злякався цієї місії, бо йому здалося, що то безнадійна річ — повчати в такому місті, порівняно з яким Єрусалим — невеличка убога осада. І замість того, щоб податися на схід, він дійшов до Яффи, сів там на корабель та й поплив у протилежний бік — у Фарсіс.

Непослух слуги розгнівив Ягве, і бог зробив так, що на морі розбушувалася страшенна буря. Ураган скажено ревів, високі хвилі навалювались на корабель, матроси день і ніч відливали воду, благаючи своїх богів змилосердитися над ними.

Тим часом Іона спав собі кріпким сном унизу під палубою. Керманич розбуркав його і сказав:

«Як ти можеш спати? Вставай, поклики свого бога, може, він зглянеться на нас і ми не загинемо».

Щоб дізнатися, за чию провину спіткало їх те нещастя, матроси кинули жеребок. Він упав на Іону. Тоді підступили матроси до нього та й питають:

«Скажи, чим ти провинив, що сталося таке лихо?»

Іона признався, що він прогнівив Ягве, бо не сповнив його волі.

І спитали його стривожені матроси:

«Що нам з тобою зробити, щоб море стихло для нас?»

«Візьміть,— покірно відповів Іона,— та й укиньте мене в море, тоді воно стихне для вас; я ж бо знаю, що ця страшна буря спостигла вас через мене».

Моряки надумали спекатися небажаного пасажира. Пробували висадити його на берег, веслували що було сили, однак причалити не могли, бо ярі хвилі відносили їх назад у море. Тож не лишалося іншої ради, як таки вкинути пророка у воду.

Тоді Ягве повелів китові проглинути Іону. Три дні і три ночі пророк сидів у череві морського чудовиська, складаючи подячні гімни на честь господа, який не дав йому потонути.

Та ось кит виплюнув Іону на берег, і тепер уже пророк смиренно подався в Ніневію. Ходив там по вулицях з ранку до ночі, провіщаючи мешканцям слово господнє, і пророчив, кажучи: ще сорок днів, і Ніневія стане розвалищем.

Ассірійський цар повірив його пророцтву і став каятися. Всі піддані мали додержувати суворого посту — самі нічого не їсти і скотині не давати ні паші, ані води.

Побачивши, що мешканці Ніневії повернули на праведну путь, Ягве змилосердився і не наслав на них погибелі. Це було не до вподоби Іоні. Розчарований і гнівний, він покинув місто, щоб не виставляти себе на посміховисько людям, яким він пророчив загибель. Недалеко від міста Іона нап'яв собі курінь і, сидячи в ньому, гірко ремствував:

«О господи! Хіба ж не це казав я, ще будучи в своїй країні? Тим-то я й хотів утекти у Фарсіс, знав бо я, що ти — бог благий і милосердний, довготерпеливий і щедрий на ласку. Візьми ж мою душу, господи, бо лучче мені вмерти, аніж жити».

Ягве не відповів пророкові, але зробив так, що коло нього виросла висока ростина, знялася понад головою, затуляючи його від палючих променів сонця. А назавтра вранці повелів бог хробакам, аби вони підточили корені тієї ростини, от вона всохла і розсипалась на порох. У той же час подув зі сходу сухий гарячий вітер, а сонце пекло так немилосердно, що Іона зомлів од спеки. І озвався тоді Ягве, глаголячи:

«Тобі жаль ростинки, дарма що коло неї ти не трудився і не ростив її. А як же мені було б не жаль Ніневії, великого города, в якому живе більше ста двадцяти тисяч люду праведного і сила-силенна скотини?»

ПОВЧАЛЬНІ НАРОДНІ ПРИТЧІ

У період після вавілонської неволі серед євреїв Іудеї, Вавілонії та Єгипту розвинувся своєрідний жанр дидактичних переказів, названих «мідраш». Це повчальні історії з мораллю, які народ передавав із уст в уста, аби підтримати патріотичний дух чи висловити якусь філософську думку, що непокоїла тогочасні уми. Отже, ці перекази є справжньою народною творчістю. Напевно, рабини широко використовували їх у своїх повчаннях і тлумаченнях Біблії, вдаючись до алегорій тих оповідей, щоб легше було переконати слухачів.

Як і всі народні казки, мідраші відзначаються жвавістю і драматизмом розповіді, багатством образів і сюжетом, який не визнає границь між дійсністю та фантазією, між сном і явою. До певної міри ці перекази нагадують відому арабську легенду про Сіндбада-мореплавця або «Казки тисячі і одної ночі». Є в них та сама чарівність своєрідної поезії, та сама туга за справедливістю на землі, з тією лише різницею, що єврейські оповіді, створені народом, який зазнав за свою історію тяжких випробувань, народом, глибоко релігійним, містять у собі філософські думки більшої ваги, пов'язані з одвічними проблемами життя і смерті, страждання і щастя, бога і людини.

Сюжет цих переказів розгортається на тлі певних історичних реалій, які ми знаємо з інших джерел. Тут згадуються такі міста, як Ніневія, Вавілон, або такі царі, як Навуходоносор чи Валтасар. Невідомі автори виказують іноді навіть деяку обізнаність з тими стосунками, що були, наприклад, при дворі вавілонського царя. Але

в цілому те, про що розповідають мідраші, не має нічого спільного з історією. Відтоді, як було розшифровано документи месопотамських царів, важко стало доводити, що ці оповіді — справжні історичні перекази, і тепер навіть послідовники традиційних поглядів на Біблію відносять їх до вигаданих літературних творів.

Прикладом цього може бути, скажімо, Книга Юдіфі. Тут виступає зовсім «не історичний», вигаданий мідійський цар Арфаксад, покоритель східних народів і засновник міста Екбатани. Халдейського царя Навуходоносора названо владарем ассірійським, який нібито жив у зруйнованій ще за його життя Ніневії. Олоферн, звичайно, не міг командувати ассірійською армією, бо він був перс. Одним словом, наївно було б твердити, що це книга історична.

А проте можна припустити, що в ній знайшли відгук і реальні події. Дослідники намагалися визначити історичні рамки сюжету Книги Юдіфі і дійшли висновку, що вона належить до періоду панування перського царя Артаксеркса III Оха, який царював у 359—338 роках до н. е. Адже з документів відомо, що головнокомандувача у цього царя звали Олоферн, а його помічником був євнух Багой. Обидва вони згадуються в Книзі Юдіфі.

Артаксеркс III був чоловік жорстокий і пихатий. За його царювання збунтувалися правителі провінцій — так звані сатрапи, і спалахнуло повстання в Єгипті. В першому поході проти повсталого васала Артаксеркс зазнав поразки. Довідавшись про це, до повстанців приєдналися Фінікія, Кіпр і частина Сірії. Відновивши, нарешті, порядок в Азії, Артаксеркс через Ханаан вирушив до Єгипту і в 341 році до н. е. придушив повстання; Єгипет знову став перською провінцією.

Історик церкви Євсевій (IV вік) твердить, що під час свого походу до Єгипту цар Артаксеркс захопив у Ханаані багато євреїв і оселив їх у Гірканії, на березі Каспійського моря. Якщо таке переселення було насправді, то воно мало характер покарання. Напевно, євреї приєдналися до

загального повстання, і облога Ветілуї — то один з епізодів його.

Книгу Юдіфі написано на основі усних переказів найімовірніше в період повстанської боротьби Маккавеїв. Борючись проти переважаючих сил селевкідів, євреї поширювали такі легенди, аби за допомогою історичних прикладів довести, що в трагічні і переломні хвилини Ягве ніколи не покидає свого народу. Отже, це була своєрідна пропагандистська література, яка мала запалювати повстанців, підтримувати у них мужність і стійкість у борні.

Подвиг Юдіфі, хоч він був і героїчний, з морального погляду все-таки викликав певні сумніви. До того ж оригінальний староєврейський текст цієї книги загинув, збереглися тільки переклади на грецьку та латинську мови. Тож палестинські євреї не визнали Книгу Юдіфі за святу. А от католицька церква залічила її до канонічних творів і внесла в Біблію [60].

Типовою східною казкою є також розповідь про пригоди Есфірі та Мардохея при дворі перського царя в Сузах. Буйна фантазія автора надмірно перебільшила всі події, про які тут ідеться: царський бенкет триває сто вісімдесят днів; перських дівчат, перш ніж показати цареві, дванадцять місяців намащують усякими пахощами; Есфір готують до шлюбного життя чотири роки; шибениця, на якій повісили Амана, має висоту аж п'ятдесят ліктів; євреї, щоб помститися, вбивають сімдесят п'ять тисяч ворогів.

Дія цієї драматичної історії відбувається за царювання перського царя Ксеркса (486—465 роки до н. е.), якого в Біблії названо Артаксерксом. Забавна річ: царська дружина Астінь — чи не перша в історії суфражистка [61], яка своїм непослухом завдала чимало клопоту чоловікам — перським аристократам.

Автора Книги Есфірі ми не знаємо, але численні перські варваризми в староєврейському тексті, а також обізнаність із життям при царському дворі вказують на те, що це був, либонь,

якийсь еврей, котрий жив у Сузах в той самий час, коли в Палестині точилася Маккавейська війна. Ця людина мала неабиякий літературний хист. Стиль переказу жвавий та барвистий, сюжет гостро драматичний, а багатство образів, повних пластики і колоритності, просто вражає. Інші автори внесли згодом різні доповнення в початковий текст, і вже в такому стані він увійшов до Біблії.

Деякі дослідники вважають, що основний смисл розповіді автор узяв з вавілонської або ж перської міфології, хоч досі не знайдено ніяких конкретних потверджень такої думки. Ці дослідники спираються тільки на той факт, що ім'я Есфір (Естер) походить, без сумніву, від імені богині Іштар, а ім'я Мардохей — од вавілонського бога Мардука. Окрім того, вони припускають, що всю цю історію придумано для того, аби драматизувати образність свята пурім, походження і назва якого і досі ще не мають задовільного пояснення.

Книгу Есфірі важко віднести до релігійної літератури. Ім'я бога в ній згадано тільки один раз, а січа, яку вчинили євреї своїм ворогам, рішуче суперечить принципам, що їх проголошували великі пророки Ієремія, Ісайя та Ієзекіїль. А проте священики залічили цю книгу до дидактичних творів Біблії, названих «кетубім». Читання Книги Есфірі і досі є основою обрядів свята пурім. Перші християни відкинули цю книгу, але католицька церква внесла її пізніше до списку канонічних творів [62].

На межі «історичних» і дидактичних книг Старого завіту стоїть також книга Товіта, названа так від імені прославленого героя, пригоди якого описано тут надзвичайно яскраво і образно. У вступі автор книги змальовує історичне тло, на якому далі він веде свою оповідь, згадує про такі історичні постаті, як ассірійські царі Салманасар (а точніше — Саргон) та Сінахеріб, а потім називає як тогочасні перські міста Раги та Екба-

тани, не дбаючи про узгодження хронологічної різниці, що становить сто — двісті років. Поради, що їх старий Товіт дає своєму синові, дуже нагадують життєві правила, яких так рясно в літературі семітських народів. А віру в ангелів, сатану, в неземних істот узято з перської релігії, з якою євреї зіткнулись у вигнанні.

За найбільший шедевр біблійної літератури вважають Книгу Іова. Жвавий стиль опису, драматичний розвиток дії, сміливість філософської думки і палкість почуттів — ось достоїнства цього твору, який є водночас філософським трактатом, поемою і драмою. Ім'я божого страждальця стало широковживаним синонімом усяких нещасть і катастроф. Вислів «многостраждальний Іов» став крилатим.

Книга складається з трьох основних частин: прозовий пролог, поетичний діалог і епілог, який має характер «happy end»[63]. Після ретельних лінгвістичних досліджень вчені припускають, що центральна частина — розмова друзів про смисл страждань — це пізніше доповнення.

Нинішня редакція переказу виникла, певно, у III віці до н. е., тобто в елліністичну епоху. Невідомий автор чи єврейський компілятор не створив, одначе, оригінального твору — надто багато запозичив він у шумерській літературі. Це відкриття зробив американський вчений-сходознавець Семюель Крамер, автор книги «Історія починається в Шумері». Розшифровуючи клинописні таблички, викопані в руїнах Ніппура, він наткнувся на поему про одного шумерійця, який, без сумніву, є прообразом біблійного Іова. Це був чоловік багатий, щасливий, розумний і справедливий, оточений численною родиною та друзями. Зненацька його спостигли всякі нещастя — хвороби, страждання, але він не проклинав свого бога, не мав на нього жалю — покірно здався на божу волю і тільки, заливаючись слізьми, благав його про милосердя. Бога прихилило це смирення та благочестя, кінець кінцем він змилосердився над бідолахою і повернув йому здоров'я.

Збіг у викладі сюжету і провідної думки тут настільки разючий, що важко сумніватися в безпосередній залежності обох версій. Треба, одначе, пам'ятати, що їх розділяє дві чи три тисячі років розвитку релігійних уявлень. Єврейське сказання спирається на шумерський сюжет, але воно далеко красивіше, досконаліше з погляду літературної майстерності і більш зріле по своїй філософії.

З проблемою, яку ставить це сказання, ми вже стикалися, розповідаючи про біблійних пророків. Ця проблема — людська відповідальність, вина і страждання. У П'ятикнижжі її розв'язано просто — там проводиться думка про колективну відповідальність. Діти повинні страждати за провини своїх батьків навіть тоді, коли самі вони й безневинні. Але в міру того, як дозрівав етичний монотеїзм, ця фаталістична думка відмирала, бо ідея колективної відповідальності гостро суперечила поняттю божої справедливості. Ієремія та Ієзекіїль повчали, що кожна людина окремо відповідає перед богом за свої вчинки, і цим самим вони виступили проти головної тези П'ятикнижжя. Це, власне, був революційний крок, який означав величезний поступ у релігійному мисленні.

Але проблеми, яка мучила людину, він не розв'язав, скоріше навпаки — ускладнив її. Адже якщо кожна людина індивідуально відповідає за свої дії, то чому ж тоді страждають люди праведні та богобоязливі? Якщо бог справедливий, то навіщо він мучить їх недугами, злиднями, смертю рідних і улюблених?

Саме ці питання і розглядає Книга Іова. Після довгої суперечки Іова та його друзів, котрі так ні до чого й не домовилися, обізвався молодий Єліуй і запропонував відповідь, яка є по суті визнанням поразки: бог випробовує відданих йому смертних, аби перевірити їхню побожність і утвердити їх у всяких чеснотах. І всі учасники розмови приймають пояснення юнака, не помічаючи, що жорстокі методи випробування людей так само суперечать поняттю про справедливість, як і хвороби, страждання, злидні, втрата близьких.

Літературною вигадкою є, певна річ, і Книга Даниїла. Описані тут чудеса, апокаліптичні пророцтва і туманні історичні реалії не лишають ніяких сумнівів щодо цього. Автори оповіді на кожному кроці показують свою необізнаність з історією Вавілонії та Персії, вони плутають мідійських і перських царів, а халдеїв перетворили на якийсь вигаданий клас жерців-чародіїв, причому Даниїла називають найпершим чародієм.

Особливо фантастичними є відомості про згаданих у переказі царів. Навуходоносор ставить велетенського золотого ідола і велить, щоб народ віддавав цьому ідолові божеські почесті. Потім він стає сповідником ізраїльського бога і звертається до народу з застереженням, що кожного, хто мовить лихе слово про того бога, буде покарано на смерть. Дарій забороняє своїм підданим тридцять днів молитися будь-якому богові, а коли Даниїл виходить із ями левів, цар наказує всім підлеглим народам прийняти віру Мойсея.

Звичайно, в образі трьох молодих євреїв, які вийшли неушкоджені з розпаленої печі, так само як і в образі Даниїла, котрий сидить у ямі серед смирних левів,— у всіх цих образах багато казкової чарівності, тим-то вони завжди мали відгук і в народній фантазії, і в уяві митців. Але найпопулярнішим є чудо з таємничою рукою, що пише на стіні бенкетної палати три загадкових слова: «мене, текел, перес».

Істинне значення цих слів ще й досі є темою наукових суперечок. Річ у тому, що в староєврейській та арамейській мовах голосні звуки не пишуться — на письмі передаються тільки приголосні. Залежно від того, який голосний звук буде вставлено між цими приголосними — наприклад, «а» чи «е» — змінюється значення слів. Через це загалом прийнято те тлумачення, що його дає Книга Даниїла.

У переказі безліч усяких нісенітниць, але ми знаходимо тут і деякі згадки-відлуння істинних подій. Це стосується, наприклад, семирічного періоду божевілля Навуходоносора. З інших джерел ми вже знаємо, що таки й справді цар —

тільки не Навуходоносор, а його наступник Набонід — сім років хворів на якусь душевну хворобу. І ще: у Вавілоні дуже часто людей за провини карали, кидаючи їх у розпалену піч. Довгий час учені не могли витлумачити загадкової нотатки про те, що цар Валтасар зробив Даниїла третьою особою в місті. Чому саме третьою, а не другою? Питання це пояснила тільки археологія. Виявилося, що Валтасар був син Набоніда і ще за його життя став другим правителем, який порядкував у Вавілоні. Тож якщо Валтасар ще при житті батька був другою особою в країні, то Даниїл як головний міністр міг посісти тільки третє місце в ієрархії. Ці деталі, ясна річ, не змінили погляду на історичність Книги Даниїла, але довели, що основа сюжету переказу виникла у вавілонському середовищі. Адже ця книга поділяється на дві частини, написані двома окремими авторами в різний час: на дуже популярну сюжетну оповідь і на пророцтво, витримане в стилі апокаліптичного одкровення.

Книга Даниїла, так само як і Книга Іова, черпала соки з чужої міфології. При розкопках Угаріта знайдено поему, яка відноситься до XIV віку до н. е. В ній оспівується життя якогось Даниїла та його сина Ахата. Герой був мудрий і справедливий суддя, що боронив удів і сиріт. Єврейські письменники, напевне, саме з цієї поеми взяли ідею свого переказу про Даниїла.

В апокаліптичній частині оповіді, яка містить пророцтва, провіщається поява чотирьох наступних царств: вавілонського, перського, мідійського і грецького. Виразні натяки на осквернення єрусалимського храму, яке сталося 167 року до н. е. за царювання Антіоха IV Епіфана, свідчать про те, що остаточна редакція Книги Даниїла виникла в пізню елліністичну епоху. Доказом цього є, зрештою, і численні грецькі слова, якими пересипано арамейсько-староєврейський текст.

Для євреїв то були тяжкі часи боротьби за релігійну незалежність. Даниїлове пророцтво мало підбадьорити пригнічені маси єврейського народу і підтримати їхню надію на перемогу.

У видивах, сповнених палкого патріотизму, книга провіщає євреям прихід Сина чоловічого, який вибавить їх од чужоземного гніту. Вона проголошує також, що на землі настане царство боже і, коли надходитиме кінець світу, всі мертві воскреснуть. Але пророцтво збудеться тільки тоді, коли люди очистять свої душі від гріха і стануть праведні.

Як бачимо, Книга Даниїла, так само як і інших пророків, як і Книга Іова, підкреслює особисту відповідальність людини перед богом. Її месіанські ідеї мали глибокий вплив на первісне християнство, а названий у ній Син чоловічий став титулом Ісуса з Назарета.

До цієї ж групи алегоричних народних оповідей належить і Книга Іони. Бурхливі і мальовничі пригоди пророка є типовим взірцем єврейського фольклору, одначе дослідники припускають, що джерела цього переказу криються у якомусь невідомому нам месопотамському міфі. Риба чи морське чудовисько, яке поглинуло Іону, надто нагадує міфічну богиню хаосу Тіамат.

Книга, безперечно, виникла після вавілонського полону. Тлумачі Біблії силкувалися розшифрувати її нібито алегоричний смисл. Ізраїль, казали вони, мав виконати пророчу місію серед інших народів, але не виконав, і тому його з волі Ягве поглинуло чудовисько — Навуходоносор.

Проте для нас далеко більшу вагу має провідна думка, висловлена наприкінці оповіді. Коли Іона розгнівався, що Ніневію не було знищено, Ягве дає йому наочний урок справедливості. Якщо Іоні стало жаль засохлої рослини, то як же йому, Ягве, не змилостивитись було над великим містом, де поряд з грішниками живуть люди праведні, ні в чому не повинні діти і тварини? Який же великий це поступ у поглядах Ягве, коли порівняти їх з думками, висловленими у Книгах Мойсея, Ісуса Навіна чи суддів! *

---

* Розмову Авраама з богом на таку саму тему, без сумніву, було додано пізніше, після вавілонського полону, коли проблема справедливості на землі була дуже актуальна.

Усі ті ідеї, що визрівали в пророцтвах Ієремії, Ісайї та Ієзекііля, а також у дидактичних оповідях, певна річ, повинні були творчо вплинути на дальший розвиток релігійних поглядів. Зрозуміти, як відбувався цей цікавий процес, допомагають згортки рукописів, найдені в печерах на березі Мертвого моря. 1947 року пастухи з бедуїнського племені тааміре стали на спочинок у скелястій місцевості поблизу джерела Айн-Фешха. І тоді хлопчак, шукаючи заблудле козеня, напав у одній з багатьох печер на великі глиняні жбани, де були якісь таємничі сувої.

Пізніше встановили, що то довгі паси баранячої шкіри, списані архаїчними знаками староєврейського письма.

Спочатку й не розібралися, яка то цінна знахідка. Тільки тоді, коли частина рукописів попала в Сполучені Штати Америки, а частина — до сірійського православного монастиря святого Марка, вченим одкрилися очі. Відомий американський археолог і сходознавець Уїльям Ф. Олбрайт не вагаючись назвав ті сувої «найбільшим відкриттям нашого віку».

Вся суть у тому, що сувої — то тексти Старого завіту, записані у III чи II віці до н. е. А найдавніша копія, яку знали доти, належить до IX віку н. е., тож знайдені рукописи мають прямо неоціненне значення для порівняльних філологічних досліджень і для з'ясування багатьох суперечливих чи незрозумілих фрагментів Біблії.

Веремія, котра зчинилася навколо рукописів, чутки про те, які гроші за них платять (за шість згортків американці заплатили 250 тисяч доларів), докотилися нарешті і до Аравійської пустелі. На безлюдному скелястому узбережжі Мертвого моря закишіли бедуїни-шукачі, які нишпорили по всіх тамошніх печерах і ущелинах. Пошуки закінчилися навдивовижу багатими успіхами. У двадцяти п'яти печерах було знайдено кількасот згортків і тисячі різних клаптів із староєврейськими, арамейськими та грецькими письменами. Дальші пошуки, що їх проводять

уже систематично і науково археологічні експедиції, дають нові й нові знахідки.

Нині зібрано такий величезний матеріал, що, на думку вчених, мине принаймні п'ятдесят років, доки тексти буде приведено до ладу і науково опрацьовано. Але вже тепер відомо, що серед них є Книга Ісайї, коментар до Книги Хабаккука, а також апокаліптичний твір «Війна синів світла з синами тьми».

Звичайно, постало інтригуюче питання — яким чином ті святі письмена опинилися в глухих печерах на березі Мертвого моря? Цією проблемою зайнялася в 1951 році спеціальна археологічна експедиція, яка незабаром оголосила свої висновки.

Недалеко від печер є руїни, що їх протягом довгих років вважали за рештки римської фортеці. Араби називали їх Хірбет-Кумран. Колись це був ансамбль будівель, споруджених з блоків обтесаного каменю і покритих дахом із стовбурів пальм, з очерету і мулу. Досліджуючи руїни, археологи розрізнили столову залу, спальні, кухні, ремісницькі майстерні, туалети, два купальні басейни, що мали ритуальне призначення, а також склади.

Проте найважливішим відкриттям був так званий скрипторій — зала, в якій переписувачі робили копії священних книг. Там збереглися кам'яні столи з лавами, а головне — кілька каламарів з бронзи та глини, у яких були ще сліди чорнила. В підземних складах серед купи керамічних черепків знайдено цілими такі самі циліндричні посудини, як ті, що були з сувоями в печерах. Тож немає сумніву, що рукописи належали людям, які жили в цих будівлях.

Окрім того, в руїнах знайшли чимало монет. Найстаріша з них — 125 року до н. е., а наймолодша — 68 року н. е. Сліди пожежі свідчать, що того ж 68 року і погоріли таємничі будівлі.

Археологи дійшли переконання, що там був своєрідний монастир — община єврейської секти ессенів, які втекли з Єрусалима, рятуючись од переслідування синедріону. Ця гіпотеза грунту-

валася не тільки на достатньо переконливих археологічних знахідках, але й на повідомленнях стародавніх мандрівників та історіографів. Так, наприклад, римлянин Пліній Старший оповідає, що, перебуваючи в Палестині, він заходив у велику осаду общини ессенів на березі Мертвого моря. Напевне, руїни саме цієї осади і розкопано в Хірбет-Кумрані. Про ессенів пишуть також єврейський історик Йосиф Флавій і грек Філон Александрійський.

Знайдена в руїнах монета 68 року н. е. дає можливість догадуватись, яка доля спіткала ту осаду. В Єрусалимі спалахнуло повстання єврейського народу. Проти бунтівників послали X римський легіон, відомий своєю жорстокістю. Після того як було спалено храм у Єрусалимі, після кривавої розправи з повстанцями ессени не могли мати ніяких ілюзій щодо своєї долі. Плюндруючи країну, солдати поступово підходили до поселення общини. Ессени найперше подбали про те, щоб урятувати священні книги. Поклали коштовні згортки у глиняні посудини і заховали їх у далеких печерах, сподіваючись, що трохи згодом, тільки-но вщухне воєнна завірюха, вони зможуть відновити свою діяльність.

Серед знайдених у печерах документів є дуже цінна пам'ятка старовини — сувій, на якому записано ритуальні правила, вірування, моральні повчання й організаційні основи секти ессенів. З цього документа ми довідуємося, що в ессенів уся власність була спільна. Кожного дня при заході сонця члени секти убиралися по-святковому, приймали хрещення в басейні і сідали до спільної вечері, під час якої старший общини благословляв хліб та вино. Ессени проповідували любов до ближнього, бідність, пожертвування милостині, засуджували рабство і вірили в прихід помазаника божого — великого праведника, який мав запровадити на землі новий лад.

Веремія, що виникла навколо того документа, триває ще й нині — це так звана «боротьба за сувій». У західних країнах на цю тему написано буквально сотні статей і книжок.

Чому цей стародавній згорток викликав такі палкі суперечки? Річ у тому, що ессени в усьому схожі на перших християн.

Група сходознавців на чолі з французьким ученим Дюпон-Соммером на цій підставі висловила думку, що ессени становлять собою те кільце, яке з'єднує іудаїзм з християнством і якого так відчутно бракувало науці.

НОВА КНИГА ПРО БІБЛІЮ

Літератури про Біблію, про критику Біблії у нас і досі недостатньо.

Тому цілком зрозуміло, що поява кожної нової, більш-менш поважної книги, присвяченої науковому аналізові і трактовці біблійного тексту, викликає інтерес у радянських читачів і особливо у пропагандистів атеїзму. Цей інтерес стає ще більший, якщо автор — наш сучасник і, аналізуючи біблійний текст, використовує найостанніші досягнення сучасної науки.

І ось перед читачем нова, до того ж велика книга про Біблію. Що можна сказати про неї?

Книга польського автора Зенона Косідовського «Біблійні оповіді» не досліджує всієї Біблії. З. Косідовський обмежується аналізом тексту Старого завіту і в основному тих його розділів, які умовно можна було б назвати «історичними». Це п'ять Книг Мойсеєвих, Книги Ісуса Навіна й суддів, чотири Книги царів, Книги Єздри, Неємії та Іова і окремі біблійні перекази, такі, як Книги Есфірі, Товіта, Юдіфі та інші.

Автор поставив перед собою велике і складне завдання: позбавити Біблію ореолу богоданості, зробивши скрупульозний історичний аналіз її тексту і довівши, таким чином, що Біблія — це не що інше, як конгломерат дуже стародавніх народних переказів та легенд, зібраних і перероблених у релігійному дусі староєврейськими теологами. Автор показує, що в біблійних оповідях можна знайти все що завгодно, аж до елементів історичної правди, тільки не прояв надприродної божественної суті.

Коли читаєш книгу З. Косідовського, передусім звертає на себе увагу своєрідна дворядна форма викладу. Спочатку автор викладає, підкріплюючи іноді дослівними виписками, зміст розділу Біблії, а потім коментує його. Це дає читачеві можливість, по-перше, ознайомитися з біблійним текстом. Така можливість дуже цінна і для пропагандиста, і для читача, який просто цікавиться питаннями історії релігії. Правда, тут у З. Косідовського є одна особливість: там, де історичні та археологічні відомості допомагають яскравіше намалювати картини життя і побуту епохи, до якої належать ті чи інші біблійні оповіді, він використовує ці відомості. Це, як ми побачимо далі, є водночас і сильна, і слабка сторони його книги.

По-друге, дворядність викладу матеріалу дає можливість, прочитавши біблійний переказ, одразу ж ознайомитися з науковим коментарем саме цього тексту Біблії.

Цей другий ряд книги З. Косідовського — дуже цікавий, новий і потрібний.

Тут З. Косідовський, опираючись на найновіші археологічні та історичні відомості, а також на всі нагромаджені людством знання про минуле, по-науковому аналізує викладений у першому ряді біблійний текст, причому робить це в популярній формі, науково чесно і неупереджено. Останнє хочеться особливо підкреслити.

Річ у тому, що в нас довгий час панувала теорія абсолютної міфічності, а отже й цілковитого заперечення історичності більшої частини біблійних оповідей персонажів. Розгорніть томи Великої Радянської Енциклопедії (друге видання) на біблійних іменах, і ви мало не скрізь прочитаєте навпроти цих імен: «міфічна постать», «міф» і т. д. У зв'язку з цим у деяких атеїстів-пропагандистів виробився спрощений погляд на Біблію як на збірку стародавніх легенд, котрі не мають нічого спільного з історичною дійсністю. Але сучасна історична наука довела, що все тут далеко не так просто.

В оцінці Біблії як історичного документа над З. Косідовським не тяжить жодна з давніх точок зору, якою б авторитетною вона не видавалась. Він весь час стоїть на позиціях науки, і це дуже цінно. Коли наука підтверджує будь-який біблійний текст, автор так і пише: підтверджує. Якщо він знає, що з приводу того чи іншого питання в науці є поки що кілька думок, гіпотез, припущень і нема даних для кінцевого, остаточного висновку, то так і пише: поки що ми не можемо сказати, де тут істина. З. Косідовському зовсім не властиве прагнення нав'язувати готові думки та рецепти. Він переказує тільки те, що сьогодні відомо науці.

Крок за кроком розкриває він перед читачем цілком людську, позбавлену всіх покровів таємничості та божественності суть Біблії і всіх її сказань, земну суть, що сягає корінням у соціально-економічний, класовий, історичний грунт. При цьому випливають надзвичайно тісні зв'язки буцімто богоодкровенних істин з культами язичницьких забобонів народів Близького Сходу, культами, що їх відкидають і проклинають сама Біблія та християнство. Замість бога і святого духа біблійними персонажами починають керувати політичні, господарські, майнові та інші міркування. Земні мотиви й інтереси затуляють таємничі небеса, де сидить на престолі творець і промислитель. Виявляється, що обраний народ — не кращий і не гірший за інші племена та народи, серед яких він жив і розвивався. Його монотеїзм виростає з язичництва, політеїзму, генотеїзму, а не з одкровення зверху.

З. Косідовський нерідко звертає увагу читача на красу стилю і мови деяких біблійних переказів, на розробку їх літературних образів, поетичність описів, правдивість історичних картин, а проте лейтмотивом усіх цих чесних захоплень людини, письменника і естета є підкреслення земного і людського характеру цієї краси, вказівка на те, що біблійні образи мають посісти своє законне місце не в іконному ряді на іконостасі, а серед образів, створених іншими людськими геніями — письменниками різних країн і народів, невідомими авторами шедеврів фольклору.

Можна не погоджуватися з деякими висновками, деякими рядками чи абзацами книги З. Косідовського, але не можна не визнати, що вона є глибоким розкриттям людської сутності книги,

украденої у людей і привласненої релігією. І в цьому величезна цінність твору З. Косідовського.

Так, де в чому можна і не погодитися з Косідовським. Наприклад, деякі заперечення, як ми вже казали, може викликати використання історичних та археологічних матеріалів при переказі біблійного тексту. З. Косідовський ніде не зазначає, що саме взято з Біблії, а що домальовано на підставі науково-історичного матеріалу, тому це може викликати деякі труднощі при використанні книги для науково-атеїстичної пропаганди. Через те ми визнали за потрібне зробити застереження щодо цих моментів у примітках до тексту книги.

Є у Косідовського, хоч, правда, в дуже незначній кількості, і небезпечніші тенденції, коли він, замість скрупульозно точного викладу біблійного тексту, мимоволі йде шляхом поширених, давно усталених традиційних церковних тлумачень і непомітно для самого себе починає надавати біблійному текстові корисного для церковників забарвлення. У примітках ми зробили застереження і щодо цих місць.

Іноді у викладі біблійних легенд і подій у Косідовського прозирає суб'єктивний підхід, симпатія до тих чи інших біблійних персонажів. Наприклад, явно відчувається прагнення автора виправдати дії патріарха Авраама. І з приводу цих місць у примітках зроблено застереження.

Не можна не згадати, що З. Косідовський використав у своїй праці католицький текст Біблії. Погляд православної церкви на склад Біблії трохи інший. І це теж спонукало нас дати до книги З. Косідовського ряд додаткових застережень та зауважень.

І останнє. На жаль, у своїй книзі З. Косідовський не розглядає деяких біблійних переказів, які, претендуючи на історичність, могли б дати гарний матеріал для критики біблійного тексту. Я маю на увазі тут оповідь про Іуду та Фамар (Книга буття, гл. 38); виклад молитви Анни, Самуїлової матері,— молитви, яку так спритно обіграно у Новому завіті (Перша книга царів, гл. 2); розповідь про перепис населення за царя Давида (Друга книга царів, гл. 24), про зустріч пророка Ілії з богом (Третя книга царів, гл. 19). Не розглядає З. Косідовський книги Екклезіаст, яку церковники приписують Соломонові, та ряд інших оповідей. Розгляд їх зробив би книгу, без сумніву яскравішою і повнішою.

Незважаючи на ці застереження, можна з певністю сказати, що книга З. Косідовського стане цінним і вірним помічником наших пропагандистів, агітаторів, лекторів та бесідників і одною з улюблених книг тих читачів, які просто цікавляться даною темою. І хочеться сподіватися, що стане вона книгою-другом і для тих, хто сьогодні ще перебуває в полоні у релігії, а завтра зовсім іншими, немовби освітленими добутим знанням, очима дивитиметься на свої колишні переконання.

О. ОСИПОВ.

Ленінград,
липень 1965 р.

ПРИМІТКИ

[1] *Хіддекель* — стародавня назва річки Тігр.

[2] *Там він узяв собі за дружину Єву.*— Тут неточність. У Біблії не сказано, звідки Каїнова жінка. Деякі церковні коментатори твердять, що нею була одна з сестер Каїна.

[3] *...ковчег осів на вершині гори Арарат, у Вірменії.*— Вірменія і сама гора Арарат у Біблії не згадуються, там сказано, що ковчег зупинився «на горах Араратських». Тут Косідовський наводить традиційне церковне тлумачення біблійного тексту.

[4] *...прокляв його.*— Тут неточність. У Біблії сказано, що Ной прокляв не Хама, а сина Хама Ханаана і його потомство.

[5] *Фарра купався в розкошах.*— Цим майже вичерпуються біблійні відомості про Фарру. Далі Косідовський на основі даних сучасної археології відтворює картину життя й побуту тих часів і тих прошарків суспільства, до яких, за Біблією, належав Фарра.

[6] *Фарра, Нахор і Аврам на новій батьківщині.*— В цьому й наступному розділі з Біблії взято лише відомості про те, що Фарра помер у Харрані в 205 років і що Аврам з Лотом, небожем і всім майном переселились до Ханаану. Решта — домисел Косідовського на основі археологічних і етнографічних даних.

[7] *...творцем всесвіту, сонця, місяця і зірок міг бути тільки один бог...*— У біблії нічого не сказано про те, як виникла в Авраама віра в єдиного бога. В трактуванні цього питання Косідовський спирається, очевидно, на староєврейські легенди. Однак віра в єдиного, всюдисущого і всемогутнього бога, тобто монотеїзм, не могла виникнути на такій ранній стадії розвитку єврейського народу. Бог Авраама — це єдиний бог тільки для його племені, в інших племен були інші боги. В науці це має назву генотеїзм. Монотеїзм став розвиватися у євреїв тільки в другій третині I тисячоліття до н. е. і набрав більш-менш закінченої форми в середині I тисячоліття.

[8] *Аврам піклується про потомство.*— В цьому розділі Косідовський, мимоволі дотримуючись єврейської хачадимської і християнської моральної традиції, трохи прикрашає Авраама, виправдовуючи, наприклад, його в негарній пригоді з Агар'ю. Біблійний текст зображує Авраама відверто байдужим, а то й бездушним у цій ситуації.

[9] *...вимагали, щоб їм видали підозрілих чужоземців.*— Тут Косідовський не зовсім точний. За Біблією, содомські жителі вимагали прибульців для протиприродних зносин. Звідси й походить термін «содомський гріх». Радянські дослідники довели, що в цьому місці біблійного тексту відображено стародавні ханаанські культові обряди на честь місцевих богів родючості.

[10] *Авраам одружується вдруге.*— В цьому розділі Косідовський знову в прикрашеному вигляді показує ставлення Авраама до синів, прижитих од Хеттури.

[11] *Рахіль пішла з порожніми руками*...— Цей епізод у Косідовського передано неточно. Лія, знаючи, що її чоловік завжди ночує в улюбленої дружини — Рахілі, віддала їй мандрагори, при умові, що Іаков найближчу ніч проведе з нею. Саме тоді вона зачала п'ятого сина. Визнаючи заслуги багатодітної матері, Іаков став приділяти їй увагу, і вона народила йому ще шостого сина, а потім і дочку.

[12] *Йому приснилося, буцімто він затято бореться з богом.*— Тут неточність. У Біблії не сказано, що Іаков бачив сон. Згідно з біблійним текстом, усе відбувалося ніби насправді.

[13] *...подибуються і Елогім і Ягве.*— Слід зазначити, що ім'я Елогім (яке означає боги) не просто передує імені Ягве (за одними версіями сущий, а за іншими — той, що вражає зверху громовими стрілами). Вчені довели, що це різні назви бога в двох різних племінних угрупованнях стародавніх євреїв — Іуди та Ефраїма. Збірки легенд і міфів цих стародавніх єврейських племен і стали основою для першої біблійної книги — Буття.

[14] *Enfant terrible* (франц.) — «жахлива дитина», людина, яка завдає близьким клопоту своєю поведінкою, нетактовною безпосередністю.

[15] *Дерево сіттім* — пустельна акація.

[16] *Скарабеї* — жуки-гнойовики, у стародавньому Єгипті вважалися священними. Фігурки жуків з дорогого каменю чи обпаленої, вкритої поливою глини (у Єгипті) правили за амулети, печатки й медалі.

[17] *...пишалися своїм славнозвісним предком.*— Ряд сучасних західних учених розглядає історію Йосифа і «дванадцяти патріархів» як переробку деяких єврейських племінних легенд, створену в IX чи VIII віці до н. е. в столиці Іудейського царства Єрусалимі з метою ідеологічного впливу на племена, що відкололися після смерті Соломона від загальнонаціональної держави й утворили Ізраїльське царство з столицею в Самарії. Легенда про патріархів та Йосифа повинна була зміцнити дух спорідненості і єдності між єврейськими племенами й підготувати реставрацію єдиної держави.

[18] *...довгий час жили на землі Гесем.*— Ніхто з учених сьогодні не заперечує, що серед гіксоських завойовників могли бути також євреї. Коли єгиптяни вигнали гіксосів, за ними пішли і євреї. Навряд чи вони залишилися в Єгипті після його звільнення. Документи того часу називають нам багато єврейських племен, котрі і в пізніші часи, які Біблія називає епохою «неволі єгипетської», привільно жили в аравійських, сінайських і зайорданських степах, напівпустелях і пустелях. Але невеликі групки євреїв могли залишитися на звільненій від гіксосів території і попасти в кабалу до єгиптян. Тому в даному випадку Косідовський дуже довірливо поставився до біблійної традиції.

[19] *Чудесний порятунок.*— У цьому розділі картини привільного життя Мойсея при дворі фараона домальовані Косідовським на основі археологічних та історичних даних. У Біблії нічого подібного немає.

[20] *Сорок літ у вигнанні.*— Всі переживання Мойсея в землі Мадіамській — літературний домисел Косідовського.

[21] *...жалюгідні рештки гордої єгипетської кінноти.*— В описі цього епізоду Косідовський іде не за біблійним текстом, а за церковною традицією. Згідно з Біблією, бог наслав сильний східний вітер, який відігнав воду, внаслідок чого можна було перейти вузьку затоку по косі, що виступила з води. Коли військо фараона дійшло до середини моря, колісниці загрузали в розмішаному мокрому піску і ледве рухалися. Вітер змінив свій напрямок і став наганяти воду назад. Так загинуло військо фараона. Як бачимо, розповідь Біблії реалістичніша.

[22] *Скінія* — намет, похідна церква ізраїльтян.

[23] *Кидар* — головний убір, тюрбан.

[24] *Post hoc, propter hoc (лат.)* — після цього, внаслідок цього.

[25] *Дольмен* — археологічна пам'ятка, гробниця, споруджена з одного чи кількох величезних блоків дикого чи грубо обтесаного каменю.

[26] *Схизма* — церковний розкол, відокремлення від єдиної церкви, якоїсь частини її.

[27] *Герем* — воєнна клятва у стародавніх євреїв. У біблійному тексті П'ятикнижжя це слово означало річ, принесену в жертву і вилучену із повсякденного вжитку. З часом цей момент вилучення набув негативного значення: «герем» — це той, кого відлучили, прокляли, кого треба покарати. Виходячи з такого розуміння, іудейські завойовники на підставі «священного прокляття» — герему — винищували підкорені народи або виганяли їх з рідної землі.

[28] *Divide et impera (лат.)* — «поділяй і владарюй». Ці слова передають політичний принцип староримських завойовників і сучасних імперіалістів.

[29] *Фідеїст* — прихильник фідеїзму, реакційної теорії, що віддає перевагу вірі перед наукою; той, хто ставить віру над розумом.

[30] *...Іфігенія, що її приніс у жертву Агамемнон.*— У грецькій міфології цар Агамемнон, щоб умилостивити богиню Артеміду, яку він прогнівив, поклявся принести їй в жертву свою дочку Іфігенію. Проте Артеміда врятувала Іфігенію, перенесла її в Тавріду (Крим) і зробила жрицею в своєму храмі. Образ Іфігенії використав у своїй трагедії «Іфігенія в Авліді» старогрецький драматург Евріпід. Використовували його і письменники пізніших часів, зокрема наша видатна письменниця Леся Українка.

[31] *...прообраз римської легенди про викрадення сабінянок.*— За цією легендою римський цар Ромул, прагнучи збільшити населення міста, запросив на свято сусідів-сабінян. Під час банкету римські юнаки викрали сабінянських дівчат. У зв'язку з цим між сабінянами та римлянами спалахнула війна, яка вщухла тільки завдяки втручанню сабінянок: викрадені жінки не хотіли, щоб у бою гинули їхні чоловіки і брати.

[32] *Вавілонський талмуд.*— Талмуд — збірка релігійних, побутових та правових приписів іудаїзму, основним змістом якої є тлумачення Біблії,— складався у Палестині та Вавілонії. Тому й розрізняють талмуди Палестинський і Вавілонський.

[33] *Люди... гордували ними.*— Характеристики пророків, яку подає тут З. Косідовський, у Біблії немає. Автор домалював її на підставі етнографічних досліджень, проведених багатьма вченими.

[34] *...лишивши у війську тільки три тисячі найкращих вояків.*— Саул створив постійну військову дружину чи полк постійної готовності, які були у всіх царів Сходу.

[35] *...одруження з найстаршою царівною давало більші надії зайняти престол.*— Тут Косідовський передає біблійний текст не зовсім точно. Давид не мав ніяких надій на одруження із старшою дочкою Саула й охоче одружився з Мелхолою.

[36] *...взяла ляльку, убрала її в чоловікову одежу, поклала в ліжко...*— У Біблії сказано, що Мелхола поклала в Давидове ліжко статую, а в староєврейській Біблії тут виступає терафім — домашній ідол-покровитель. Щоб обманути Саула, Мелхола, напевно, використала саме статую ідола.

[37] *...у Віфлеєм на сімейне торжество.*— За Біблією, тут ідеться про щорічне жертвоприношення ідолам — покровителям Давидового роду. Це ще раз доводить, що Ягве був далеко не єдиний бог у стародавніх євреїв.

[38] *Навал звати його, і глупота його з ним.*— «Навал» у перекладі на нашу мову означає дурний, безумний.

[39] *Антігона* — героїня грецької міфології, дочка фіванського царя Едіпа. Супроводила у вигнанні сліпого батька. Не побоявшись порушити наказ царя Креонта, вона поховала труп свого брата, вбитого на війні. За це її замурували в печері. Образ Антігони — втілення обов'язку, мужності і любові до рідних. Антігона — героїня трагедій Софокла «Антігона» та «Едіп в Колоні».

[40] *...розрубав... два воли, якими саме орав у полі.*— Тут Косідовський помиляється. Це не було безумство. Саул просто використав стародавні традиції наочної дипломатії. Лише сто років тому Шаміль посилав гірським племенам Кавказу м'ясо, землю та воду на знак того, що їх виріжуть, позбавлять землі і води, як не підтримають його. Саме такий символічний характер мав і вчинок Саула.

[41] *Deus ex machina (лат.)* — «бог з машини». Цей вислів означає несподівану розв'язку через втручання непередбаченої обставини. Він походить від того, що в античній трагедії розв'язка іноді наставала завдяки втручанню якогось міфічного бога, котрий з'являвся на сцені за допомогою механічного пристрою.

[42] *Літанія* — католицька молитва. *Антифон* — церковні співи, при яких хор поділяється на дві групи, що співають навперемінно.

[43] *Три загони сторожі... Ілія спопелив...*— За Біблією, Ілія знищив два загони, а третій пощадив за велінням ангела (Четверта книга царів, гл. I, стихи 9—15).

[44] *...взяв ковчег завіту й жертовник Ягве... і заховав...*— Тут Косідовський подає версію неканонічних книг Біблії, яка виникла пізніше — через кілька віків після описуваних подій. Іудейські богослови хотіли таким чином показати, що святині бога Ягве не могли загинути чи попасти до загарбників як звичайні речі.

[45] *...сюди йшли мандрівці з усіх сторін світу.*— Автор описує Вавілон на підставі вавілонських документів і даних археології. У Біблії такого опису немає.

[46] *Діаспора (гр.* розсіяння) — розпорошення народу, вигнаного чужоземними завойовниками, за межами батьківщини, на території інших країн.

[47] *Синедріон (гр.)* — рада старшин у стародавній Іудеї (до падіння Єрусалима), яка виконувала функції не тільки вищої релігійної установи у євреїв, але й урядової та судової.

[48] *Цистерна* — зроблена в ґрунті водойма з водонепроникними стінами і дном.

[49] *...католицька церква залічила їх до канонічних.*— Православ-

на церква включає їх у Біблію разом з наповненою міфами Третьою книгою Маккавеїв, але не вважає за канонічні.

[50] *...Ягве прийде їм на поміч.*— За біблійним текстом, Юдіф, почувши про рішення через п'ять днів припинити опір, прийшла до начальників і попросила, щоб їй допомогли виконати задуманий план. Старшини погодилися спробувати.

[51] *...що привело її до нього.*— Наведене далі пояснення Юдіфі неповне. За біблією, Юдіф розповіла Олофернові, що вона, віруюча єврейка, не могла бачити, як обложені євреї порушують Мойсеєві закони і їдять м'ясо з кров'ю. Вона певна, що бог покарає злочинців і незабаром Ветілуя, мов спілий колос, упаде в руки переможців. Олофернові треба тільки трошки почекати.

[52] *Непомітно вислизнувши з ворожого табору...*— Юдіфі не треба було «непомітно вислизати». Вона мала право щовечора виходити з табору молитися по закону свого племені. Тому її вихід не викликав ніяких підозрінь.

[53] *Есфір постановила діяти.*— Тут не зовсім точно викладено текст Біблії. Мардохей зажадав, щоб Есфір клопоталася перед царем за приречених євреїв. Есфір вагалася, бо жінки з гарему перського царя не мали права іти до свого повелителя, коли він їх не кликав.

Мардохей пригрозив їй вічним прокляттям у народі, карою від бога. Тільки тоді, із сльозами помолившись богові, Есфір наважилась діяти. Вона сміливо прийшла до царя, але, побачивши грізний погляд царя, зомліла. Це пом'якшило гнів царя. Отямившись, Есфір сказала, що просто скучила за коханим чоловіком, і запросила царя на учту в свою половину палацу. А щоб це не відвертало його від державних справ, то порадила цареві узяти з собою і Амана.

[54] *...поставити... шибеницю, на якій збирався повісити Мардохея.*— Тут легенду викладено не повністю, і від того оповідь стає не зовсім ясна. Бенкет відбувся. Цар, розніжившись, хотів чимось віддячити Есфірі, але вона ще не наважилась висловити своє прохання і тільки попросила, щоб і на другий день цар з Аманом прийшли до неї на обід. Цар, захоплений любов'ю і відданістю дружини, звичайно, погодився. Аман теж був на сьомому небі від тих знаків високого довір'я до нього та від близькості до царя і цариці. Отоді він і наказав спорудити шибеницю для Мардохея.

[55] *Есфір ще перед тим призналася цареві...*— За біблійним текстом, Есфір ні в чому перед тим цареві не признавалася. Другий бенкет відбувався так само, як і перший. Задоволений цар, як і вперше, захотів віддячити цариці. У відповідь Есфір попросила зберегти їй життя, аби не розлучатися з царем. Коли здивований цар запитав, хто ж насмілюється загрожувати їй смертю, цариця показала на Амана. І аж тоді відкрила свою національність. Амана зараз же арештували, а потім повісили на шибениці, яку він поставив для Мардохея.

[56] *...аби той забрав борг і привіз... батькові.*— За Біблією, Товіт збіднів. У злиднях він і згадав про боржника, котрий не повернув йому десяти талантів срібла — величезної суми, яку Товіт дав у борг, коли жив у достатку.

[57] *...бог вернув йому синів, дочок...*— Діти Іова, які загинули, не воскресли і не повернулися до нього. Просто у Іова народилися інші діти — сини і дочки.

[58] *...прибіг Даниїл, який... побачив віщий сон.*— Про цей віщий сон Даниїла у Біблії не сказано.

[59] *...поховали в розкішній царській гробниці.*— Ці відомості автор узяв не з Біблії, а з народних легенд.

[60] *...католицька церква залічила її до канонічних творів і внесла в Біблію.*— Православна церква не вважає Книгу Юдіфі за канонічну, але в Біблію її включає. Саму ж Юдіф православна церква вважає за історичну постать, її проголосили праведницею, а ім'я її внесли у святці.

[61] *Суфражистки* (від англ. suffrage — право голосу) — учасниці буржуазного жіночого руху за надання жінкам виборчих прав, однакових з правами чоловіків. Суфражизм виник у другій половині XIX віку в Англії, поширився також у США, Німеччині та деяких інших країнах. Рух припинився після першої світової війни.

[62] *...католицька церква внесла її... до списку канонічних творів.*— Православна церква розрізняє у Книзі Есфірі два тексти: канонічний, де ім'я бога майже не згадується, і численні неканонічні вкраплення, у яких вся оповідь переосмислюється з релігійного погляду. Есфір внесено в святці, православна церква вважає її за історичну постать. Є думки, що канонічна основа книги виникла за межами Палестини, в Персії, а неканонічні додатки — це немовби розшифрування антиперського політичного памфлета.

[63] *happy end (англ.)* — щасливий кінець. Благополучна розв'язка у художньому творі чи фільмі.

ЗМІСТ

КОСИДОВСКИЙ ЗЕНОН
Библейские сказания
(На украинском языке)

Художнє оформлення О. Г. Комяхова

На форзаці: Мікеланджело. Створення Адама.
Редактор В. С. Тімукіна
Художній редактор І. Ф. Манець
Технічний редактор Н. К. Личак
Коректори С. І. Іващенко та
А. П. Чепурна

Здано на виробництво 8/VIII—1967 р. Підписано до друку 2/XI—1967 р. Формат 84×108[1]/32. Фіз. друк. арк. 15,5 + (10 вкл.) = 16,75. Умовн. друк. арк. 28,14. Обл.-вид. арк. 25,92 + + (10 вкл.) = 28,72. Зам. 685. Тираж 45 000. Ціна 1 крб. 60 коп. Папір друк. № 3.
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Київська фабрика набору Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Довженка, 5.

ЗЕНО
КОСІДО
СЬКИ

БІБЛІЙНІ ОПОВІДІ